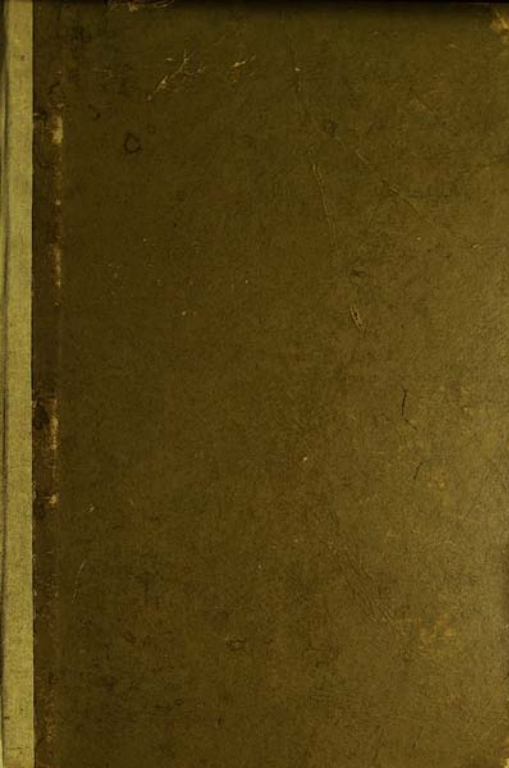

52.9.14	458
4-58	Անդրանիկի
	Հուլիս

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

«Հայրենիք» ներկայ թիւով կը սկսենք հրատարակել Անդրամինիկի յուշերը, որոնք կ'ընդգրկեն հայ ազատագրական պայքարի աւելի քան յազումաւից շրջաններէ մէկը:

Անդրամինիկ Սասուն մտաւ իբրեւ տակալան մարտիկ, Սասունէն դուրս եկաւ որպէս ապստամբագետ, կռուող ուժերու ընդհանուր հրահանատար: Շնորհիւ իր անհատական ազդանքի եւ, մասնաւոր, Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որի մէկ գնումընդ էր ան, Տապիմ-Գարաշի-տարցի պարզ առաջնագործը դարձաւ «Հայաստանի փառք ու պարծանքը», աշուղական երգերու հերոսը, որի նախնին ժողովոյ կուսանք հապնիսի պակէն հիւսնցին:

Անդրամինիկ եղանի երեւոյթ չէր հայ հերոսական սերունդներու փառազանգի մէջ, բայց ամբար լիմանակեցաւ բախտը՝ հասնալու համաժողովրդական հերոս. ան եղաւ տնայն մը խտացումը յեղափոխական հայդուիկ յատկանքներու, դարձաւ օրինակելի տիպար յայտ համարութեամբ: Անդրամինիկի անձնական արժանիքները տեղ ունէին, անշուշտ, այս երեւոյթի մէջ, բայց իրենական պատճառը Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն էր. Դաշնակցութիւնը ըստ իրենց Անդրամինիկը: Պարագայ մը, որ Անդրամինիկ ինք ալ, երբ տակալին յեղափոխական էր ու գորավարի ունեցանք չէր դրած ունեւում, կը գլխակցէր խորապէս. ապացոյց իր յուշերը:

Անդրամինիկ մինչեւ մահ հաւատարիմ յմնաց առած ուխտին ու Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ, հերթաւ, կեանքի փորձութիւններուն, ի վերջոյ, գորավարութիւնը գերազանց, հայդուկութեամբ: Դաշնակցութիւնը, ընդհանրապէս, իբրեւ չորսմարեցաւ իր գաւիթն, մերժելով Վերսալի խորք տիպարը՝ ան գարգաւորանքով պակէն ու պիտի պակէ յաւանքն յիշատակը հայդուիկ Անդրամինիկ՝ Սերոբներու, Գեորգ Զաւաշներու, Սաֆոներու, Քեռիներու, Մարտաններու եւ ուրիշ անհայտներու շարքին: Ո՛ր միայն կեանքով ու գործով, իր յուշ-

երով ալ Անդրամինիկ կը պատկանի ազատասունք սերունդներուն. սկիզբէն մինչեւ վերջ իր գերածննդը տագորտած են յեղափոխական ոգին, զենքի ու պայքարի հաւատով: Սքէ հայդուիկ Անդրամինիկ կեանքը հերոսութեան օրինակ է երիտասարդութեան աչիմ, ամբար յուշերը պիտի լինին ոգեւորութեան եւ յեղափոխական մարշալութեան անհաւաք աղբիւր:

Պատմագրական տեսակէտով, սակայն, Անդրամինիկի յուշերը պէտք ունին լուրջ քննական վերաքննութիւն. հոս ալ, իմպէտս եւ իր բովանդակ գործունէութեան ընթացքին, ան խիստ ենթակայական է՝ անձնական ըլլալու տարիւնով: Ընթերցողը դիւրութեամբ կրնայ նշարել ամբար յափազանցումները, իր դերի տարապայման գերգնահատութիւնը. ինք է աւելի բանի կենդանի, միւս անձնքն ու զէպերը կը պատին իր շուրջ, իմպէտս մուտքանքները արեւելիկ շուրջ: Բարեբախտաբար, յեղափոխական գրականութեան եւ պատմական դիւաններու մէջ նիւթեր շատ կան, եւ պատմագրող պիտի կարողանայ ճշդիւ բոլոր գործերու եւ գործիչներու տեղն ու դիրքը:

Իր յուշերը Անդրամինիկ մասամբ գրած է ինք, մասամբ բնագրած է ուրիշի: 1905 թուին, Սասուն ապստամբութեան հաշտութեան ժամը, անցնելով Ժըննե՝ ձեռնարկեց իր յուշերու պատրաստութեան: Ամբողջ շաբաթակալ աշխատեց զիւրաւանդութեան ունեւում Գրովիտներ, որ գրի առաւ ամբար բնագրութեան:

Անդրամինիկ կատարած սրբագրութենէն յետոյ, Գրովիտներ մահաւորի քաշեց, եւ Անդրամինիկ նորէն ուղղութեան ու լրացումներ ըրաւ: Եւ այսպէսով կազմակերպ յուշերու տարածատար մը: Իրեն վերջապէս, Անդրամինիկ իր ձեռնով գրեց բանի մը չորս տալք՝ ուղղութեան հայ ժողովրդին, ի պաշտպանութիւն յեղափոխութեան ու յեղափոխականներուն: Եւ ձեռագիր հասարը, խմբակով կազմուած, յանձնեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ժըննեի դիւանին:

804
16238

Այդ հասարակ է որ կուտանք հրատարակա-
րեան:

Ամերածնոյ է քանի մը խօսք ալ ըսել լեզ-
ուի մասին. ա՛յն ժամանակուամ յեղափոխական
սերունդի այժիմ շատ յարգի էր ռուսառնայնե-
րը, որ կը ճկատուէր յեղափոխութեան լեզուն:
Անդրամիկ ալ աշխատած է իր լեզուն յարմար-
ցնել այդ սթամադրութիւններուն: Միւս կող-
մէն, յափով մը ազդած է եւ գրի առնող Գրան-
իւանի լեզուն ու սօր: Ըս հետեւեալն եղած է
այն, որ Անդրամիկի գրառածքը քէ՛ ռուսառ-
նայն տարրեր ունի իր մէջ, քէ՛ քիւրման-

յերէն: Մեծք իրաւունք յեամարեցիմք որեւէ
փոփոխութիւն մտցնել. ամբողջ ճեւազիքը քէ՛
լեզուի եւ քէ՛ նիւթի տեսակետով պահեր եմք
անփոփոխ:՝ կատարելով միայն զուտ քիմիա-
նական սրբազրութիւններ: Այս տեսակետով
զատմարանը կրնայ կատարելապէս վստահի
ճեւազքի հարազատութեանը: Բացի այս ան-
ճշան սրբազրութեմէն, անգլ-անգլ, դրած եմք
պատմական ղեկեմքու եւ գործող անձնա-
մասին ծանօտութիւններ, ինչպէս նաեւ լու-
սանկարներ:

ԵՄԲ.

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Շաղկին-Գարանիտարի եւ Պոլսի կնամէս — Այնտեղից Ռումանիա անցնելու —

Միկնիւ երկիր առաջին անգամ մուտք գործելու —

ՍԲ զապաքի կազմակերպողներն
էին՝ Սիմոն Զգնաւորեանը՝ բը-
նիկ մեր զապաքացի, Ղաւաճա-
պուհ զահմանը*), Ասադ պատ-
ուելին եւ Միկրտիչ Սահակեան
(Ապրո): Սիմոն Զգնաւորեանի
հետ փոքր ժամանակէն ծանօթ էի՝ զըզ-
րացի մէջ զաստիկներ էինք: Նա ինձի մի որ
կանչից եւ արհեստին վերաբերեալ հարցեր
ստուաւ: Մեր մէջ այսպիսի խօսակցութիւն տե-
ղի ունեցաւ:

- Ի՞նչպէս ես գործերդ:
- Դէ՛հ, ըսի, լաւ է, կ'ապրինք:
- Ինձի ալ չե՞ս լիներ մի սնտուկ:
- Ինչո՞ւ չէ:

Այսպէս խօսելով, ման զալով զացինք Մայր
Սկեզիցու առաջը գտնուած խանի երգիչը:

Երգումի առաջին զեպքը եղած էր: Նա Ը-
սաւ:

— Մենք բոլոր երեսասարգներս, նաեւ մեր
հայ ապաները, ինչու իրարու հետ կը կուտինք,
լինին քաներու համար կը ղիմենք կառավարու-
թեան: Նա մեզի կը քանտարէէ, երկու կողմից
կաշտաք կուտէ եւ արդիւնով մեզի կը լինէ: Փո-
խակալի աշղպէս վարուելու՝ մենք միանաք,
սիրով լինենք, ընկերութիւն կազմենք, միմ-
եանից պաշտպանենք, փող հաւաքենք, լինքեր
աւանդենք, մեր դատերը մեր ձեռքով ընենք, լաւ
էջլա՞մք:

*) Այժմ Ղաւաճապուհ եպ.՝ Փարիզի հո-
գէս:

— Ինչո՞ւ չէ, շատ լաւ կ'ըլլայ, — ըսի:

Նա շարունակեց իր պատմութիւնը, սո-
կախ, ինչ սահմանների մէջ. չէր համարակեր
մէնք քան ըսելու: Ըս նրա բոլոր ըսածներուն
համաձայնութիւն տուի: Նա իր խօսակցու-
թիւնը վերջացրեց այսպէս:

— Դէ՛հ, ինչ որ ըսի քեզի, բոլորին լըսես:
Միայն անոր կ'ըսես, որուն դուս վստահ ես
եղարդ ալ վստահ լըլլաս, լըսես:

Ըս երկար ժամանցի, թէ ո՞ւր կ'ընամ վը-
տահ ըլլալ, որո՞ւն կարելի է ըսել, Վերջապէս,
Մակար անունով մի նախկին վարպետ ունէի,
որու վրայ վստահ էի, զացի նրան ըսի այն բո-
լորը, ինչ որ Զգնաւորեանը ինձի ըսաւ: Մա-
կարն ալ բոլոր ըսածներուն համաձայնութիւն
տուաւ:

Մի որ Սիմոն Զգնաւորեան ինձի լուր տը-
ւաւ, թէ ա՛յսինչ որը պիտի հաւաքուինք տէր
Ղաւաճապուհի տանը: Ըս ու Մակար Նշանա-
կան որը զացինք հոն, ուր գտանք նաեւ ութ
զատաղ: Տէր Ղաւաճապուհը իրեն հիւանդ էր
ձեւացրեւ եւ անկողին մտեր: Վարպետները
քաշած, սեպանի վրայ խաշ, անասարան եւ սուր
էին դրած: Մենք սատ հզով երգուեցանք աչ-
ղին միւս հաւատարմի մեալու, միմի արծաթ
հանցինք, վճարեցինք յաւուս մեր ընկերու-
թեան եւ խառացանք, ով որ ունէ, առտական
հինգ-հինգ դր. վճարել: Այս երգումը եղաւ՝
ստանց մեզ ըսելու թէ ինչ կուտակցութեան կը
պատկանենք: մենք չգիտէինք ալ թէ կան զա-

նպան հուսակցութիւններ։ Այս եղաւ 1891 թուին։

Հինց այդ ժամանակները եկաւ Առաքարգ ճը, որսն կ'ըսէին Սթըն վարդապետ Գուրան, որը վերջերս ընդհանուր կատարածի ժամանակ Բարերդ պաշտնաւաւ։

Շատ շուտով դա սկսեց յեղափոխականների հետեց պարտել և իրաւ հարածել նրանց, Հարրիսոյի մէկն էր. կ'ըսէին թէ շատ լաւ ուսմանք ունի, քանի մ'ալ ընդու գիտէ։ Առաջ որ կուտ՝ բոլորը պատուով կը վերադարձնէին և շատ ալ ծախքեր կ'ընէին նրա համար։ Բայց նոր վերջը հասկանալ նրա ինչ մարդ ըլլալը՝ ոչինչ գտնելն, երեսին նայել անգամ չէին ունի։ Աւելանալն գտնաւորներ կ'ընէին նրա ժամին, բայց նա կը պատասխանէր — Շաղկիւն Գարահատի համար այդ զեւ շատ է։

Այս ժամանակները պաշտնաւաւ Հանդիսարանի անունով տէրութիւն մը տղայ, որ բարձրակ մասնութիւններ կ'ընէր։ Դա վարժարանութիւն կ'ընէր Բուսէյը գիւղի մէջ, որը մեր քաղաքին մի ժամ հետու կը գտնուէր։ Իրեն նրանքը (այսինքն՝ ուսուցչական ուսիկը) ուսած էին և արժանաց գիւղէն։ Հագնաւորով գիւղացիներուն՝ նա մասնեց գիւղի տէրութիւնը և ևս մի-մի մարդ։ Գիւղին մօտ 500 սոսի ժուա աւաւ։ Մարդիկ չորս-հինգ տարով բանտարկուեցան, տէրութիւնը աքսորուեցաւ։ Սկսեց քաղաքացիներու վրայ ալ մասնութիւններ ընել։

Մի երկնայ Հանդիսարանը կը գտնուէր Դարբինան չորս եղբայրներու ջով (Հանդի-Յակոբ, Գաղաթար էֆէնդի և չի երկուսը), ուր նրանց երեխաներուն ստանկերին դառ հուսայ եղեր։ Ժամը չորսին Հանդիսարանը դուրս է եկեր Դարբինաններու ջովէն, բայց հանապարհին, Թար-Հուսայի տակ, քանիք են, 37 խանդը զարկեր ու սպաններ։

Առաւօտ խուզարկեցին Դարբինաններու տունը։ Այդ տունը հարուստ ըլլալուն ձմրան ընթացքում մարման կ'ըլլային մի 50 ուլիար, 15 եղ, ուստի դուրս, վայելեալ արհեստած էին։ Գտնաւորութիւնը այդ արհեստած մասերը կտրեց, հաւաքեց և ուղարկեց Գոյիս քննութեան՝ թէ մարդո՞ւ արին է, չէ նէ տա-

ւարի։ Այդ պաշտնութեան առիթով բանտարկուեցան Դարբինան երկու եղբայրները և գիւղին մօտ 80 երիտասարդ։

Երիտասարդութիւնը չէր ընդունէր, որ այդ մասնիկի մարմինը գերեզմանաւան Թաղուէր։ Մեր գերեզմանը կը գտնուի առիթ մէջ և ունի երկու դուռ։ Երիտասարդներուն համարեցին մի կերպ շտեղծ։

— Եթէ ընթացեց, մեկ վրայ կը հաստատուի այդ պաշտնութիւնը. Թաղէ՛ք, կը տանեց պատի տակ սեւ տեղ կը Թաղենք։

Այդպէս ալ ըրին։

Հանդի-Յակոբ կ'առէր աղայի մեծիկը և չէր Թաղուէր, որ պաշտանները հայերուց հաշտար ուսեն, ուստի բոլոր պաշտանները նրա զէմ զրգուտած էին։ Այդ պատճառով Դարբինան եղբայրները յուղեցին, որ իրենց գաւոր հող ըլլայ, այլ պահանջեցին որ Սիւսը հաստարուի։ Հոն 1000 սոսի կը ծախեն իրեն և հաշտար, բայց չեմ գիտեր վերջը պաշտուեցա՞ն, թէ ուրիշ շատ անձններու պէս գաւազարանուեցան։

Այդ Դարբինանները լաւ և աղին մարդիկ են։ Նրանց եղբոր որդին է Ջէյթունի կուսին մասնակցող Հրաշեան*) Գրեգոր Դարբինան, որ այժմ Լոնտոն կը գտնուի։

Նախ քան վարդապետի վատութիւնը հասկանալիս (որը, ընդհանրապէս, կը կարծէինք թէ լաւ մարդ է), Չաքեան Թաղը՝ 650 տուն աշխուեցաւ։ Տէր Վառձապուհի տունն ալ այդ տուններուն կից էր։

Գրանցի յետոյ էր որ մի երկուշարթի, Մեռուլոյի որը, Սթըն վարդապետը բոլոր հայերու խաներն ու խանութները գտնել տուաւ, ըսելով թէ տան է։ Գիւրդիցի Սթընի անուն տղայ մը չի գտնիր իր խանութը. ամբողջ քաղաքի մէջ միայն նա բաց կը Թողու։ Վարդապետը ինձ և Համարեմ Քէլլէզեանին ըսաւ։

— Այսինչ տղան խանութը չի գտնէր. գտնէ՞ք, բարեկեցե՞ք և ըսէ՞ք իմ կողմից, որ գտնէ։ Մենք գտնեցք, բարեկեցե՞ք վարդապետի կողմից և ըսինք, թէ վարդապետը բարեւ կ'ը-

*) Հրաշ Գարալը։

նէ եւ կ'ըսէ, թէ ինչո՞ւ միմակ ինքը բաց է թողել խանութը, թո՛ղ զոտէ՛: Խաշիկը գոխանակ կարգին պատասխանելու, ըսաւ՝ «Եթեմ վարդապետն ալ, մեզ աչ ու սկսաւ քփրել: Հոն կը գտնուէր մէկ յոն եւ տառապանք կ'ընէր:

Եւ չհամբերեցի եւ ըսի:

— Այ աղայ, լա՛ւ, չես գոցեր, ի՞նչ իրաւունք ունիս քփրելու:

Երբ այդպիսով զաժմաղալ սարգուհեայ, յոնը թողեց տառապանքը եւ փախաւ: Խանութը կը գտնուէր խանի մէջ:

Խաշիկն ուղեց զարնել երկաթ աշիկներ: Երբ նա կ'ուղեք զարնել զիս, ես բռնեցի երկաթը, մեղքով ուղղեցի: աշիկի ծայրը զիպաւ: Կնեց իրեն քփին եւ նրկու կոտոր եղաւ քփի ծայրը: Սկսեց արիւն հոսել: Դրանց մտաւ մի թուրք: Եւ իսկոյն մեղքս առի աշի կտուր, որ յոնը կ'ուղեք տանել եւ ըսի:

— Քանի՞ զուրու է սրա թոփը:

Խաշիկը կուլար, կը պոսար եւ կ'ըսէր թուրքին:

— Տե՛ս, քիթ ու պոսուպս արիւնեցին, հի՛մա ալ կ'ըսեն, թէ թոփը ի՞նչ կ'արժէ:

— Չե՛, դուն ընկար քարի վրայ, — ըսի, — քիթդ արիւնառեցիր, հի՛մա մեզ վրա՞ կը ձգես:

Նա զանից զուրս եկաւ, կուլար, կը պոսար: 300 հազի հաւաքուցան զլիսին: Եւ ու ընկերս, ապուսելով այդ հանգամանքից, դաշինք:

Խաշիկը զացեր, բողոք էր գրել տուել: Բողոք գրողն ինձ հակառակորդ մարդ էր, որովհետեւ թան պատուիրեց չինելու, իսկ ես կանխիկ պահանջեցի: Բողոքի բովանդակութիւնը սա էր՝ «Խաշիկը, երկուշաբթի օրը ժամը 5/12-ին 250 հազով մտաւ խանութս, ապրանք ներս թաւանց, իմ էլ քիթ ու պոսուպս արիւնեց, զնաց»:

Ընկերս խանութ չուներ, փախաւ: Իսկ ես խանութ ունեի, չէի կրնար փախիլ, որովհետեւ կը վախճայի ինձ վրայ հաստատուէր:

Երկրորդ օրը եկան, ինձ մերթափանցեցին, տարան Թապուր-Աղաթին ներկայացուցին: Ընկերս չկրցան զանել: Թապուր-Աղաթին ըսաւ ինձի:

— Դուս ո՞վ ես, որ ցերեկով 250 մարդով կը յարձակուես այս մարդու վրայ, խանութը

կը թաւանես, քիթ ու պոսուպս էլ կ'արիւնաւես:

— Բաւորովին զրգարտութիւն է, ես չեմ ընդունիր: Վարդապետը ինձի ուղարկեց, եւ զացի, յարեւ ըրի եւ ըսի թէ՛ վարդապետը կ'ուսէ խանութը զոտէ՛: Նա ինձի ալ, վարդապետին ալ սկսաւ քփրել եւ արշին էլ վերցրել: ուղեց ինձի զարնել: Եթէ համարձուած թէլէտեմանը չմտնէր եւ չօղնէր, էս մարդը ապանան կ'ըլլար զիս: Երբ սա զազդաւէր բարձրացաւ զիս զարնելու, արշինը ընկաւ շաւարը, ինքը վախ ընկաւ՝ քիթը արիւնաւաւ, — հի՛մա ի՞նչ վրայ կը զոցէ:

Թուրքն ալ եկաւ, որուն կանչած էին իրրեւ վկայ: Նրան հարցուցին եւ նա ըսաւ:

Եւ ներս մտայ, էս մարդը կը հարցնէր թոփը քանի՞ զուրու է կ'արժէ: Ես ուրիշ բան չտեսայ:

— Ապա, այդ հրամանը Առաջնորդը տուած չըլլա՞յ... այն ժամանակ յանցաւորը պատժու էլ կրէի:

Միւթեսարիքի փաշան եւ Առաջնորդ նաեւ մտան սենեակ: Բողոքագիրը տուին միւթեսարիքի փաշային: Նա ալ նոյն հարցերը տուաւ: Եւ կրէին ըսի թէ:

Առաջնորդի հրամանով զացեր, ըսեր եւ էլ բռնեց էս մարդուն:

Խաշիկը իր բողոքագրի մէջ գրած էր, որ ինքը կ'աթուրէի ըլլալով այդ տան չի ընդունիր:

Միւթեսարիքի հարցուց Առաջնորդին, որ զիմացն էր նստած:

— Դուս տուեր ե՞ս այդպիսի հրաման:

Բայց նա կ'արժեցնէր, հակառակ ապաստանիս, ըսաւ:

— Ես ո՛չ այս մարդը կը հանձնամ, ո՛չ այդպիսի հրաման եմ տուած:

Եւ բարձրացայ, մի սառց տուալ գրի եւ մեղք ուղղելով գեղի Առաջնորդը, ըսի նրան հայերէն:

— Ինչո՞ւ կ'ուրանաս որ, Դուս չէի՞ր, որ էլ հրամանը տուիր: Կ'ուզես զիս կրանցնե՞լ:

— Ո՛ր զեղ կը հանձնամ, ո՛չ այդպիսի հրաման տուած եմ:

Միւթեսարիքին ըսաւ:

— Տակնդին խափր, հայերէն մի՛ խափր:

— Քեզի հետ տանկերէն խոսեմ, սա հայ է:

զամբ, 340 զուրուշ հանց ու տուա ինծի: 11 արծաթ տուի անցադիր հանցի, որ այնպէս արժէ կէս ոսկի եւ զուրս եկայ, զացի Ռուսա-նիս:

• • •

1884-ին զուրս եմ եկած Հայրենի քաղաքից, բայց կրկին վերադարձած եմ: Դրանից յետոյ կրկին զուրս եկած ու վերադարձած եմ: Իսկ երբորդ անգամ զուրս դալու՝ ա՛յլ չեմ վերադարձեր: Հինգ տարի Պոլիս, Ռուսանիս մնացած եմ, իսկ երկու անգամ երկիր ժանկուս թափառած եմ ութ եւ կէս տարի:

Սասունի առաջին կոնիւր եղած է 1894-ին, որ կը զանուէր Համբարձում Պոյաճեանը (որը թէ՛ քրդերուց եւ թէ՛ Հայերուց կը կաշուէր Մուրաւս էֆէնդի): Նրա հետի ընկերները եղած են՝ Գեորգ Զաւուշ (Պոսանց գաւառի Մկանց գիւղացի, Հեղինցի Պօղոսը, Մշոյ դաշտեցի Բաշը Յովհաննէսը, Կարապետ՝ Վանի գաւառից, Հաճի՝ Սասունցի, Սեւեքերի՝ Ալեքսանդրապոլից^(*)) եւ էլի մի սասունցի աղայ: (Սեւեքերի՝ կուրի ժամանակ մահով մեռած է):

Գնի աշուշը Աւարէսցի (Մուշ) Մեղրոնի առաջնորդութեամբ Սասուն գնացած են Աւրա-Թաթուլը^(*) եւ Աղբոն (Մկրտիչ Սահակ-

եան), որոնք իւրաքանչիւր սասունցուն տաս-տաս զուրուշ ցրուած են: Աղբոն անցաւ Կով-կաս, իսկ Թաթուլը՝ Ամուլի կազմակերպու-թեան:

Հրայր (Արմենակ Ղազարեան) Տաճառ-եանի եւ Մուրաւի ընկեր ըլլալով՝ 93 եւ 94-ի մէջ անցած է Կովկաս: Կոստրանի ժամանակ եղած է Ռուսանիս՝ Սուլիմա քաղաքում: Հոն կազմակերպած է. Սուլիմա, Կալայ եւ Պրայիլա գտած է իրեն համար 50 հոգի, բոլորն ալ լուս երիտասարդ ընկերներ: Մրանց բոլորն ալ, ռմանց անձնական, ռմանց էլ կազմակերպու-թեան միջոցներով անցած են Բաթում, այն-տեղից Դարս, որտեղից խումբը երկիր պիտի անցնէր 95-ի Մայիս ամսին:

Խմբի անցնելը զանազան պատճառներով ուշացաւ: Մինչեւ Յուլիսի վերջերը, Ռուսուտ էր, որ Յուլիսին 26 աղայ անցնի, զլուս ունե-նալով երկու ժամանակաւոր տաճաղեաններ՝ երկուսն ալ Ղալապաշի: Մէկի անունն էր Աս-տուր, միւսինը՝ Օֆո: Այս տաճաղեանները եւ զանաւոր զինուորներն ու մի փոքրատու թիւն լուսնէնց կեանքի մէջ, Բայց տաճաղեաններն ունիլ անփորձ էին, քան զինուորները: Վա-րաքնին էր Սաֆո՝ Խնուրի Խըրթ գիւղից: Մեր այլ 26 հոգուց Հաւաքեցին չորս ու կէս տան-կական ոսկի փող եւ բոլորին տուին տաճա-ղեաններու արամադութեան տակ՝ զից ոսկի իբր Հանապարհանախ:

Մեր մեկնելուց առաջ Ժողովը որոշեց էր որ 12 օրէն պէտք է անցնէին Հրայրի, Թաթու-լի եւ Սեբորի խմբերը:

^(*) Սասնոյ ապստամբութենէն եւ կոստրա-ծէն անմիջապէս յետոյ էր, որ Թաթուլ եւ Ա-սո, Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ, անցան Սասուն՝ տանելով իրենց հետ Կովկասի մէջ Հաւաքուած զուրար ժը՝ կարտ բնակչութեան բռնաճնջելու համար: 1894-ի Սասնոյ ապստա-մբութիւնը նախապատրաստուած էր Մուրաւի եւ Մ. Տաճառեանի կողմէ, որոնք երկուքն ալ լիւսիլ կը զայնչէին Դաշնակցական մարմիննե-րու եւ ընկերներու ռմանակութիւնը:

Դուստրի հրամանով սղերը ամեն կողմից շեշտակի դնողակներ են անգում ևս։ Եւսում թըշնամու շարքերը, որոնք ևս յետ են քաշուած ձորի միւս երեսը ևս շարունակուած կրակել զարկի տակից։ Դրիշան նախիակ սկսուած է երգել, որին ձայնակցուած են բոլորը, բացի Մերորից։ Եր խփուած էր, սակայն հրացանը ձեռքին սաժուր սեղմած, կարծես ողջ լինէր, որովհետեւ յարին էր յեմուել։ Թշնամին շարունակ կրակուած էր նրա վրայ ևս աղչուած, որ նա իր գիրքը չի փութուած...

Կէսորից յետոյ նորից մէկ ուսեղ յարձակուած է լինուած մեր տղաների վրայ, սակայն, փերիւի գիրքերի համադարկերը կրկին յետ են մղուած թշնամուն, որ այս անգամ երկու մի է խլուած մերանցից։ Թշնամու դիմուորական փողերը ճշուած են ժամը Յ-ին։ Մերոնք զգոխալին կրակ են բաց անուած գրոհ տուողների վրայ։ Զուր տանող Աստե խփուած է Նիկոյի

գիրքում, թշնի կողքին։ Մերոնք թելէս զըտուարութեամբ, բայց վերջապէս այս անգամ էլ կարողանում են յետ մղել թշնամուն։ Նիկոյի հրահանգով հառահառ կրակում են ներքիւի Դէրքերից, որպէսզի նաւանջը չմերկացնեն ևս ապահով դարձնեն։ Տղաները հազար ու մի արկաններով զուրս են գալիս այդ կրակներից ևս։ Հինջ նախ գիրքը հասնում են Մայմաստ։

Այսպէս վերջացաւ բոլորը, ինչպէս այն կաշուած էր Նիկոյը։ Նրա գուշակութիւնը կատարուեց։ Ինչպէս ինքը իր խորով, ախպէս ևս բազմաթիւ խորեր սաւմանից զինը լանցան։ Սասունն էլ, հերոսարար կուուելուց յետոյ, վայր գրեց իր զենքերը, և Անդրանիկը կարողացաւ անցնել Գովհաս, ախտեղից էլ արտասահման, Եւրոպա, իսկ Դուստր իր փոքրաթիւ խորով վերադարձաւ Բազու։

(Շարունակելի)

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԱՍԱԶԻՆ ՄՈՒՏԳՍ ԵՐԿԻՐ

Քէ շեմ սխալիք, 1895 թ. Յուլիս 10-ն էր, երբ ժենք անցանք սահմանը Ղարաուրզանի գծով (Սարիզամբիշի Ժոմ)։ Բուլսրա ալ զինուած էինք թերզանկաներով, բացի զբանից խրատան լիւրս վերցրած էինք 200-ական փամփուշտ, խանջալ եւ հինգ շարուածեան ասորեանակ։

Սահմանն անցած զէնքեր պիտի գնայինք ութ ժամուան ճանապարհ, որպէսզի հասնէինք որոշեալ զիրքը։ Բայց զիրքէն չկրցանք հասնիլ, մեր տառնապետներու քաշիլ չկրնալու պատճառով։ Մենք վերցրինք նրանց հրացանները, փամփուշտներն ու տուրքակները, որպէսզի նրանք թեթեւ ըլլան եւ քային ժեզ ճեա, աշխատեանաշին, անկարող էին քաշիլ։ Վալազնիս կը շտապեցնէր^{*)}, ըսելով թէ՛ կը լուսանայ ժեզ վրայ։ Սակաթ, տառնապետները կ'ըսէին — «Վնաս չունի, փամաց քայինք, եթէ թշնամին հասնի, կը կուտենք»։ Այդ պատճառով վալազնիս եւ տառնապետները կուտեցին իրար հետ։

Արեւը բարձրացած էր, բայց ժենք զեռ չէինք հասեր մեր զիրքին։ Մեր ժտերը կային վրաններ։ Բարերախտաբար, առանց նկատուելու բարձրացանք որոշեալ զիրքը, ուր մինչեւ երեկոյ մնացինք առանց ջրի։ Պէտք է ըսեմ, որ ժեզէն առաջ իրզորում գացած էին Աղբոն (Մուրթիշ Սահակեան), Զալաթը եւ Քեաֆթառ Արշակը^{**)}։

Երեկոյեան զէմ վալազ Մաքոն զիտակով

զիտեց շրջակայքն ու ճանապարհները, եւ ժուլ տալուն ճանապարհ ընկանք։ Այդ զիշերը պիտի հասնէինք Գոմաժոր (արագ գնալով՝ ութ ժամ)։

Երկու ժամ չգնացած, մեր տառնապետները էլի ոտներնին կայտ առին։ Ստիպուած եղանք նորէն առնել նրանց հրացանները, փամփուշտներն ու տուրքակները, վալազը ժամացոյցէն բռն չէր հասկնար եւ անզապար կը շտապեցնէր, ըսելով, թէ էլի կը լուսանայ մեր վրան եւ կը մնանք առանց զիրքի Բաւէնի դուրանի (գալտի) վրայ։ Անցած էինք ճանապարհի զբնթէ կէտը եւ մեր երկու տառնապետները թուրովին զաղարեցին քաշիլուց։

Մասնեցինք, որ խուժըր թողնի այդ երկու տառնապետները եւ արագ քաշիլով առնանք, որպէսզի եթէ միտառնին, թող միայն այդ երկուսը միտառնին եւ ո'չ ամբողջ խուժըր։ Վերցրինք նրանց զէնքերը, թողնելով միայն մի-մի ասորեանակ, երկու ժամացոյց եւ ժեզ տրուած Յ ոսկի փող։ Մենք չճամբաճկեցանք փողն ու ժամացոյցները վերցնել, որովհետեւ այդ տունները տառնապետները թալաւորի պէս ազգեցուցին ունէին զինուորներու վրայ։

Մենք սկսեցինք արագ քաշիլ։ Բայց լուրջ բացուած էր, երբ ժենք հասանք Արագի եզերքը։ Ուշ ըլլալու պատճառաւ ստիպուեցանք շտապել չնայելու ու աշխատ անցնիլ ջուրը։

Գետի եզերքէն մինչեւ Գոմաժոր մի ժամուան ճանապարհ կար, եւ եւ Խուսի ՊԵՐԸԼՍՈՒՆՆԵՐ Մարտիրոսը 200 քալլ առաջ էինք։ Եւ ու նա նկատեցինք մի սալլ, զաղապագի ժտեցանք, տեսանք, որ սալլապետները, որոնք արտի միջից ցորենի որսն պիտի վերցնէին, հայերէն կը խոսեն։ Դուրս եկանք յանկարծադի, ընկեցինք այդ մարդկանց ըսելով՝ «Մի վախճա՛ք, մենք հայ ենք, խուժըր յետեւից կուգայ, միջոց մը ըսէք, ինչ ընենք»։ Մարդիկ վախճանելով ըսին՝ «Երբեք մեր զէնքերը, բոսնանք սալլի վրայ խուրճարու մէջ եւ տա-

^{*)} Երբ վալազնիս կը հարցնէինք՝ քանի՞ ժամ կայ զիրքերնուս հասնելուն, կ'ըսէր՝ «Խորթ սահաթ (այսինքն՝ մի մեծ սահաթով) երկու սահաթ կայ»։

^{**)} Քեռի։

չինք գիւղը, մեզ ալ չես բռնածներու մէջ կը գտնենք:

Առէն ալ չեսու, բարինք մեր զինքերը սլոյսելով վրայ, թաղանջով խորանքու մէջ, նոյն ալ միմի առնամակ գտնելով ջովներն զնուցանք բռնածներու մաս:

Մենք ստախուց խնացր էինք, որ Գոմաձոր տնակն Ալէքսան եւ Սադո տնակ լաւ աղա: Մենք սալլապաններուն պատուիրեցինք, զրանց կանչեն: Սալլը տարան, կանգնեցուին իրենց կալը, Սադոն եւ Ալէքսանին ալ լուր տուին մեր գալու մասին, որոնք խելոյն չաց եւ կերպով ընդին մեզ: Տեղական շորերի նման շորեր ունեցող գինուորներին տարան գիւղ: Դիւղը կը գտնուէին 15-20 տարեկան հարկաւորաց եւ 3-5 չաւէններ (թիւրք կալ շափուղներ):

Դռանանք մեր տանապահներուն, որոնք յետ ինք թողն: Կէտրին մաս եկան մեզ ըսին թէ՛ Առաւորին՝ եւ Օգոսին 17 շիւրջ լոյնք են համապարհին, ասրանապաններն ու մամադոյցներն առեր, Օգոսի ջովէն ալ առեր են 3½ տակի, գլխիներին արիւնտեր ու բաց են թողն: Իրենք եկան են գիւղ: Սպաննուելուց ազատուին են շարքին այն բանի, որ իրենց շորերը նման են տեղականին:

Չիտար ժը ուղարկեցինք իրարուց Ապրոյի եւ Զալլաթի ջով, որպէսզի նման կարգադրութիւն ընեն եւ մեզ համապարհաւորապէս առն: Իսկ մենք նոյն երեկոյան, վերջնելով մեր զինքերը, Գոմաձորէն ելանք, զայինք Բիւտու (կամայ ջաշելով 3½ մամ): Մեզ չես եկան նաեւ Սադոն եւ Ալէքսանը: Երկու որ սպասեցինք Բիւտու, այնպեղից անցանք Հարսընքար: Նոյն որը չես մայցինք, երկրորդ որը իրարուէն եկան Զալլաթը եւ Քաթիթա Արշակը, ասին մեզին մի մամադոյն, 3 սոկի համապարհաւորապէս եւ համայն զրին:

Դայցինք Քաթիթա-տարը, ուր մայցինք միմեա երկու ջարերի սակ թաղանջով: Այդ սալին գուրս եկանք ու պիտի անցնէինք Դարալապարի գուրաւր եւ պիտի հասնէինք Եւան, որ կը գտնուին 20 տակ զիւրդ եւ 4-5 տակ

չայ: Մի 200 ջալլ չեսացան մեր դիրքերէն՝ Առաւոր գաւառից Անտան տնակ աղայ ժը, տոնից խորի յանապահին լուր տալու, կ'երթայ լուր թափելու եւ կ'ուշանան: Ժալառա տնակով անցանք մի 300 ջալլ, ինանք մի չոփա, նոր միան Նկատեցինք, որ Անտանը չկայ:

Ձենք կրնայ պտալ, որովհետեւ մեզմէ մի 150 ջալլ չեսաւորութեան վրայ կը գտնուին ջրգի վրաններ: Բացի վաղաղ Սաֆոյին Հարսընքարէն վերջերք էինք 2 աղայ՝ ալդ տեղաւորուն շատ լաւ ծածոթ:

Մութ դիւր էր. սուլիներով սուլեցինք, մաս մի մամ ման եկանք, չկրցանք գտնել Առաւորին: Ստիպուած եղանք թողնել ալդ երկու տղաները, որ փնտռեն (Առաւորին*) եւ պտալուրեցինք, որ եթէ գտնեն՝ տանեն իրենց գիւղը (Հարսընքար), իսկ մենք շարունակեցինք մեր համապարհը, առաջորդ ունենալով միան վաղաղ Սաֆոյին:

Առաւառ լուսաբացին չեսանք Եւան: Վաղաքին գնաց, լուր տուաւ մի տան հայերուն, նրանք ալ եկան տարան մեզ մի թաւալի (ախոս) մէջ: Այդ որը անցկացրինք մենք Եւանըներու եւ թրքերու վրայ: Մեզ հիւրաւորեցին, կերպարեցին:

Երեկոյան համապարհ ընկանք: Հասանք Կնուս Խոջու Գոսպարի գիւղը, որ մի նահապետական տուն է: Գոսպարը իրեն աղաներով ու թոռներով՝ մաս 70 չոփ՝ տունեմացած է

*) Անտանը չես մայլով՝ վրան կը լուսանայ: Քիւրդերը կը Նկատեն, կը բռնեն, զնքերը կը խլեն եւ կը յանձնեն 15 թուրք չեմեկապարհին: Քիւրդերը չեն բեր, թէ վրան զնքեր կային, այլ իբր թէ շորերը կատանելի բլլալուն համար են բռներ: Թուրքերը Անտանին շատ կը ծնեն (միւր տեղքած էին) եւ կը բռնաբանեն մարդի մը մէջ: Սակայն, Անտանը կը փախի մարդի տանիքի ծակէն եւ կ'երթայ կը մամէ այնպեղից ո'չ չեսու հաւաքուած 40-50 խոտի զնգիւրից մէկի մէջ: Չորքերը միմեա երեկոյ կը փնտռեն, բայց չեն գտներ ու կը չեռանան: Տգան ալ գիւղերով կը չեսան ալդ տեղէն: Երկրորդ որը կը հանգիւղի ուրիշ ջրգիւրու: Նըրանք ալ կը թալանեն իրան շորերը եւ վարաւորով ու շափիկով բաց կը թողան:

ԾԱՆՈԹ. Անգրանիկի:

*) Առաւորը իր մաս եղած գրամները զԵՀ-խորհի մէջ գտնած ունենալով մի կերպ ազատեր էր:

Պաշտօն գիւղէն եւ այդ է, որ կ'ըստի Գաւառ-
րի գիւղ: Հոս չ'ուսանած ըսելու, որ մեր տա-
նապետներու գէներն ու տաղանքները մինչեւ
Մշոյ դպարը մեզ ենք տարեր: Այնպէս էլ
եղանք, գաղթեց Բաշկի գիւղը: Որոշում էր,
որ մենք հոգ ապանենք մի տարր որ, մինչեւ որ
վերջին դարէն խորքը մեզ հասնէին: Սպասե-
ցինք 12 օր՝ խորքը չեկան:

Այդ տանները պատահեցաւ մի գեղջ:
Մասունի քանդուկէն ի վեր մի քանի սասունցի
ընտանիքներ կ'ապրէին Խնուսի գիւղերը: Պե-
տ-Մանգիան տնուն սասունցի մ'ալ կ'ապրէր
Խալիլ-Չաւուշ գիւղում: Ենչի մը կար, որ
քիւրդերու ըսելով սուրբ էր, զեղակ չէր բա-
նար նրան: գիւղերը կ'երթայ Մեղքէ եւ Մեղքի
եւ նոյն գիւղերն ալ կը վերադառնայ: Այդ լուրը
հայերու մէջ ալ կը պատէր: Պետ-Մանգիանը
կ'ըսէ՝ «Մի հաս զարկեմ, տեսնեմ զեղակս կը
բանի չէ նէ: Ենչիւր միով կը հանգիտի հոն՝
Պետ-Մանգիանը կը դարնէ, կը ապանէ: Այդ
տղան իր անցնալի մէջ Մասունի մէջ ալ շատ
կարեն է եղան:

Խալիլ-Չաւուշից կը վախենան, որ չէյի
ապանութիւնն իրենց վրայ հասաւառուի, կը
տանին, կը պահեն լնի մը մէջ: Քիւրդ
մը կ'երթայ այդ լնի մէջ լողալու,
կը հանուի, կը ժանէ լնիւր, կը նկատ
չէյի գիւղը, անմիջապէս դուրս կը գայ,
կ'երթայ կառավարութեան եւ քրդերուն
լուր տալու: Խալիլ-Չաւուշից կը նկատեն,
որ քիւրդը մտաւ լնիւր եւ խելոյն դուրս եկաւ:
Կը հասկենան, որ նա գիւղը նկատած է, կ'եր-
թայ կառավարութեան լուր տալու: Անմիջա-
պէս կ'երթան կը հանեն չէյի գիւղը, կը տա-
նեն հետու տեղ կը պահեն, կը ապանեն մի
շուն եւ կը մզեն լնի մէջ: Կառավարութիւնը
կը գայ լուր տանող քրդու հետ, կը մացեն
նրան եւ ուրիշ քրդերուն լնիւր, որովայն գիւղը
հանեն: Քաջ կը տան, կը հանեն չէյի տեղ
շուն: Քիւրդին մի լուս կը ծնեն, կը տանեն կը
բռնադրեն:

Այդ օրերը եկաւ իրաւունքն Աղբոն (Միւր-
ախ Մահմեդեան): Խալիլ-Չաւուշի չէյի
պատճառով սասուկացած էր: Մենք Խնուսի
հայաբնակ գիւղեր ցրուած էինք 2-2 մարդ:
Խնուսից կը խնդրէին Աղբոյին, որ խուժը
հետանէ, ըսելով, որ 7 խնուսի տղայ մեան,

իսկ մնացածները երթան: Աղբոն, 22 օր մնա-
լուց յետոյ, մեզ դրաւ համապարհ: Բայց 7
խնուսի աղաներէն՝ աշակերտացի Մեղքի եւ
քարերդացի Արշակը, որոնք հետու ըլլալու պատ-
ճառով չկրցան հասնիլ խորքին, հոն մնացի
ըսելով Աղբոյին, թէ՛ «Եթէ հաս կատարան
լայ, մենք ալ այս 7 աղաներու հետ կը որ-
պանենք, ունենալով բաւական զենք»:

Աղբոն վաղա՛ր-Մափոյին իր քով պահել-
վերադարձրեց նրան Կովկաս, իսկ մեզ հետու
ուրիշ 2 հոգի Վարդգիսի վաղաներ:

Նոյն օրը գաղթեց Բինգոլայ ասի տեղը:
Երկրորդ օրը անցանք Կիսկիւմի կոչքէն, Զիր-
քանցի Համիդէիներու մէջէն, ուր կը գտնուին
1500 միւսուր Համիդէիներ, գաղթեց Գիւնդէր
Խիւր: Այնպէս էր երրորդ օրը դուրս եկանք:
Լուսարացին հասանք Ս. Կարապետի անտառը:
Վանքի մէջ կը գտնուէին մշտնջենական հոն
մնացող 2 միւսուր սաախաններ: Ատանց միա-
րան վարդապետին խոսք տալու՝ Մախուս սար-
կաւաղը մեզի հայ եւ ուսուիւր ընտաւ:

Երեկոյան դուրս եկանք, գաղթեց Մշոյ
Դաւալի Ղարը-Աղան գիւղը (Հրապի գիւղ):
2 օր հոն մնացինք: Բնդակցի Պարսուր եւ Աղ-
բոն ուրիշ համապարհով, ծղակալ շարժւով՝
ցերեկով Խնուսէն եկան էին Մուշ: Աղբոն ան-
միջապէս եկաւ մեր քով: Նա մեր աւելորդ
փամփուշտները հաւատարմ ծարդու յանձնեց,
իսկ վրանիս կապուածները թողեց մեր քով:
Ղարը-Աղանցից (գինուորները) ըսելով, թէ
տալմիս գործ չկայ, խնդրեցին Աղբոյին, որ
իրենք Ղարը-Աղան մեան: Աղբոն համաձայ-
նեց, թողնելով իրենց քով հրացաններն ու
փամփուշտները: Հոն մնացին 2 սասուկա եւ
5 զինուոր, բոլորն ալ զրգը-աղանցից: Մնա-
ցածները, որոնք զանազան երկրներէջ էինք,
ուշարկուեցանք Սասուն:

Աղբոն սասուկաներէջ պահմըջն քրոն
ծախսերու հաշիւները: 6 ոսկիէն ծախսուի էր
3 ոսկի, իսկ 3 ոսկի եւ մի ժամացոյց քովերին
էր մնացեր: Աղբոն պահմըջն այդ 3 ոսկին ու
ժամացոյցը, բայց սասուկանները լուսին,
ըսելով, որ փողը արգէն ծախսեր են իրենց
տան պէտքերու համար, իսկ ժամացոյցը կը
վերցնեն համապարհին թալանած անձնակա-
ն ժամացոյցի փոխարէն (բայց այդ ժամացոյցը
կազմակերպութեան կը պատկանէր եւ այն թէ

իրենց)։ Այս րանք Աղբյուրի վրայ վառ ապուս-
բութիւն թողցնելու հարցի լուծումը թողցնե-
մէնէն լինիլն խնդիր դաւ։

Այսպիսով Հոն թողնելով 7 հրացան, ա-
տարանակները եւ մեր աւելորդ փամփուշտնե-
րը, մենք գաղթեց Սասուն։

Մաստարաղէն Օդոստաթի վերջերին էր,
որ մենք նստանք Սասուն։ Հոն կը գտնուէր Օ-
դիկեան Արմենակը^{*)}։ Անգլիական կանուսն
էր երեսը գրած Հոն, նպատակը ցրելու համար։
Հոն էր նաեւ Վարդան վարդապետը, մի որով
լուծով ալ սասունցի ժողովուրդը։

Ինչպէս նորէն գտաւ, որ թափանցանք
ժառանգորդէն 20 օր՝ Բերդակ, Աւարինձ, Հա-
ստաթի վրիպերը եւ Առաքելոց վանքը։

Աղբյուրի որովամօր մեկի առաջնորդ էր
Ջոքի Համբարձումը, իսկ ինքը Աղբուն գացած
էր Մուշ գաղաքը։ Այդ տաննները Մուշ կը
գտնուէին լուրջ դեպքանները^{**)} եւ կը շարու-
նակէին Սասունի անցնելու կոխներու շնու-
թիւնը։ Աղբյուրի լուր եկաւ, որ մենք նորէն
Սասուն քարերանմանք։ Այդ ժամանակները
Հիւսկանականի կային Ռուբին անունով աղայ
մը, որ Պաշտի մէջ պրոպագանդ կ'ընէր (ինքը
սասուն էր ինքեանին) եւ Տիգրանակերտից ալ
Բովմաքը, որ Սասուն կը գտնուէր։ Այդ եր-
կուսն ալ շատ ազնիւ եւ շիտակ ժողովրդի էին։
Եկան Աղբյուրի քով, տեսնուեցան եւ համերա-
յութեամբ գործը առաջ կը տանէին։ Ռուբին
(Ռուբինի կնոջ անունը Պաշտուց էր) Պաշտի
մէջ հանդամակութիւն կ'ընէր (ցորեն կը հա-
ւաքէր) սասունցիներու համար։ Կարճ ժամա-
նակուան ընթացքում Ռուբինը ժամանկեամբ
մեր քաղաքուց։

Արեւորդ անգամ Սասուն գնալուս եկան
Ջրաս Բոյ, Ջրաս Ջոլլ եւ մի եւրոպացի բը-
միւն։ Հոն թափեցին Տառ 300 մեկի քանուոր-
ան։ անմիջապէս փախ լինեցին, հացերը սկսե-
ցին կոխել եւ ժողովուրդին բաժին առաւ։ Վարդա-
նուրը սկսեցին տներ շինել։ Ծարներ մեր կարա-

ւանով կը կրուէր։ Շատ կարճ ժամանակամի-
ջոյ մէջ տները շինուեցան, որովհետեւ ան-
բաղձ սասունցիք ալ վարդապետու հետ կ'աշ-
խատէին։ Քրդերուն իսկ փայտ կ'ընէ կուսային
իրենց եղներով, որովհետեւ Սասուն փայտ
չկայ (հարկու քրդերուն կը վաճարէին)։ Այդ
միջոցին եկաւ 75 շորի քիւ բաժակի, ցրեցին
ժողովուրդին։ Սկսեա նաեւ կարպետ, վերձակ,
թաղթ, կաշին, փետառ, երկաթէ թիակ,
բաշ, անգլիական մեծի բուրգուներ եւայլն, եւ-
այլն... Հաստարաղէն բաժանեցին ժողովուր-
դին։ Պիւղբուր մէջ գտնուած հաղացները ալ
լինուեցին եւ սկսեցին ցորեն ցրուել։ Հոն ա-
տեն Պաշտերիկներէն խրաքանդիւրին Մուշ-
Թանի հրամանով մի մի տակ, իսկ վերի վրիպե-
րու ժողովուրդին տակի պահու, բաժանեցին։
Յատկացրած դուռտրէն 20,000 դուրուշ թուրք
պաշտանները կ'ընան։

Մենք մեր աշտով տեսանք, թէ այդ տանն
ինչպէս Սասունը ապրու գրութեան մէջ կը
գտնուէր, թէ ինչպէս թուրք պաշտաններն
ու քրդերը կը վախենային։ Դաշտն ալ կ'ընով
լուր հանգիստ էր եւ ժողովուրդն ալ պիւր-
ուսած։ Յեղափոխականը սուրբի պէս կը պաշ-
տէին։

Մըսթ Բոյ եւ Ջրաս Ջոլլ գիւղին մեր
Հոն ըլլալը եւ հայերուն կ'ընէին։

Այսինս Բ'ն յետք կայ, որ մեր զինքերը
մեղքից վար չէք զնեք. ա'լ մի թիւրք իրաւունք
չունի մեր սահմաններէն անցնելու, կտապա-
րութիւնն ալ 7 տարի^{*)} մենկ տուրք չպիտի տա-
նէ։

Հայերը կը պատասխանէին, թէ՛՝ մեր սա-
փորութիւնն է զինք կրելը։

Շատաքիցք այդ կոխներուն լին ժամա-
նակ եւ կուսին անմիջապէս վերջը կտապա-
րութիւնը Հոն հաւաքած, տարած է ժառան-
գորդէն 120 զինք (շախմատիւր)։ Կուսի ժամա-
նակ սպաննուածներէն եւ անմատուր եղա-
ւորներէն ալ տարած են Տառ 400 շախմատիւր։

Հինք այդ տանները, երբ այդ տարապիւր
զինք վար զնելու ժամին այդպէս կ'ընէին՝
հետապիւր եկաւ թէ՛՝ Բաղէ հաւաքեցին։ Այդ
միջոցին նոյն այդ ժողովրդի հայերուն կ'ընէին-

*) Մարշ։

**) Պաշտը հիւսկաններու ժամին է, ո-
րտեւ, Սասունի 1894 թ. ապաստարաններէն
լինալ, զրկուած էին շնուութիւն կտապելու
համար։ ՅՄԲ.

*) Նրկու տարի լուսած՝ կտապարու-
թիւնն սկսեց տուրք հաւաքել։ ԱՆԴ.

Ձեր զենքերը վերցրե՛ք, եկե՛ք մեր վրաններու քով: 50-60 զենք ունեցողներ կ'երթան այդ վրանները պահելու: Երկու օրէն վերջը Օշկի-կան Արմենակը հոգ կը թողուն, իսկ իրենք կը բռնանան իրենց ունեցածը ու կը մեկնին Բաղէշ:

Այդ միջոցին Ազրան մեկ կանչեց անմիջապէս զայն: Առաջիկայ վանքը, Մենք զացինք, Ազա Ազրան մեկ կանչեց Մուշ, որովհետեւ չոն, երբ Բաղէշի կոտորածի մասին լուր հասաւ (կոտորածէն օր մը վերջը), խառնութեանը զացեցին եւ կը սպասէին անխուսափելի կոտորածին: 2 հոգի Առաջիկայ վանքը թողնելով՝ 8 հոգով զացինք Մուշ, ուր մնացին 16 օր: Խառնութեանը մի ամիս զոյց մնացին:

Մուստաֆա փաշան մի օր կանչեց էր Վարդան վարդապետին եւ Բաղաքական Ժողովի անդամներին ու ըսեց էր.

Փնջու՞հ հայերը չեն բռնար իրենց խառնութեանը:

Հայերը կ'ըսեն.

Մեր մեղքին չի գար նրանց ստիպելու բռնալ խառնութեանը:

Ճարտքինակ բան է, — կ'ըսէ մուսթաքիֆը, — զուգ մեղքն կը վախճանք, մենք մեղքն կը վախճանք, — Ձեր մէջ Հնչուկ ու Դրօշակ կ'աթ:

Ձգիտենք Հնչուկն ու Դրօշակ ի՞նչ է, մենք ահա՛, մեղքից կը լսենք:

Եղէ՛հ, լլինջուկն եկէ՛ք երզում ըրէ՛ք:

Սի Աւետարանը կը զնէ առաջին՝ կ'երգուեցնէ:

Բաղաքի հարուստներն իմացած էին մեր չոն ըլլալը: Այդ վտիտ աղեղնութեան սակ բոլորը մէկ կուգան Առաքնորդարան եւ կը խնդրեն Ազրոյին, որ աղաքը հանէ քաղաքէն՝ կոտորած սարքելու ստիպ լաւալու համար: Նրանք կ'ըսեն, որ մուսթաքիֆը երզուած է իրեն՝ Բաղաքորի եւ Մամէլէի վրայ, որ մեր քաղաքի մէջ ոչինչ չի ըլլալու^{*)}:

Ազրան զայիք լարիքների պատասխանա-

տրուութիւն իր վրայ լսոնելու համար՝ նրանցից ասորագորութիւն առաւ եւ մեկ Ստանիզ զոմ գրկեց Ս. Յովհաննէս վանքը: Հոն կը գտնուէին նիւֆիսա մամուրի իզէշ Լիֆնդին եւ երկու միասոր ստախիան:

Գոմերցի երկու սղայ զացեց էին Մուշ ցախ մտիկու: Յանկարծ, մէկը վերաւորուած, միւսը այլ լուր բերին մեկ, թէ Մուշ կը կոտորեն: Իզէշ Լիֆնդին, որ որոշ լափով հայերու պաշտպանն էր եւ համ էլ կաշտակեր, եւ աստիկաններն անմիջապէս մի չեման եւ զացին Մուշ: Ուղեցինք նրանց զենքերը չոն ստնէլ եւ իրենք ալ սպաննէլ, սակայն, Մուշ կոտորածի իրողութիւնը չէինք գիտեր եւ վարդապետները Թոյլ լաւին այդ բանն ընելու, ընելով, որ Վանքի քանդման պատճառ կը գտնանք:

Սերկոյեան լուր տրեց, որ մի Թուրք զինուորի իր խառնութի մէջ երեք ասրենական կը բռնայ Ուրարու վրայ եւ զրանից կը սկսի կոտորել: Հայերի կողմից ո՛չ մի զինագորութիւն չըլլար. ո՞մանք խառնութեանը կը զոցեն, ո՞մանք ալ քայ կը թողուն եւ այնպէս կը փախնին իրենց սնները:

Առաքնորիֆը եւ զորքի հրամանատարն անմիջապէս կը մտնեն խուժանի մէջ եւ կը գոռան.

Մամէլէապէս բոլորից հրացանի կը բռնենք. Բաղաքորէն հրաման չկայ ալդպիտ բան ընելու:

Եւ կը կարգան Մուշիանէն զմացած հետագիւր թէ՛ արանից վերջը առաջալի զի՞ժ լափախ արխիւն:

Նոյն տունը զորքի հրամանատարն ու մուսթաքիֆը կ'երթան Առաքնորդարան 100 միւսորով եւ կ'ըսեն թէ՛ զմենք բան կարգադրուած է, ոչինչ չվախենաք:

Այդ օրը սպաննուեց 7 մարդ եւ 25-ի չափ ալ վերաւորուեց, որոնց Թուի մէջ նսեւ մի ընկեր, որ վերաւորուած էր իր մեղքից քացուած ասրենականի զնդակով: Ազրան, որ այդ օրը չոն կը գտնուէր, կը վերցնէ վերաւոր ընկերոջ հրացանը, վերաբախի սակ կը գտնէ եւ վաղ կուտայ զիպի Առաքնորդարան (Ազրան մեղաւոր էր հազար): Դեռ Առաքնորդարանի զուարճաւոր՝ կը նկատէ, որ չոն կ'երթան մուսթաքիֆն ու զորքի հրամանատարը, ուստի ասոնց նկատուելու կը վերադառնայ իր տեղը:

*) Մուստաֆա փաշան նայելով ուրիշ Թուրքերուն լաւ մարդ էր: Մուշ Թուրքերն ալ իրենց հայերուն լաւ կը նայէին: Հասարակ խուժանը ոչինչ չէր կրնար ընել առանց այդ գլխաւոր Թուրքերու մամանկութեան: ԱճԴ.

կեր ժողովարկին ու զորքի հրամանատարը կը հետանան Առաքարգարեն՝ Աղբն, 2 աւարբնական զբառ կապած, կ'երթայ Հոն (Առաքարգարեն)։ Նա Հոգ կը գտնէ թաղաքի հարստաները, Հոգարթուններն ու Քաղ. Ժողովի անդամները, որոնք թէյի գաւաթով ունի կը խմեն եղբ, որպէսզի եթէ ապանան՝ ոչինչ չզգան։ Աղբայի երեսուրդ անկարտաթիւն կը ներշնչէ Վարդան վարդապետին եւ ուրիշ երկու անոթ ժողովուրդ։

Բաշէլի կառարանին որ ժողովուրդը Սերորը 12 ընկերներով եկու Սոխորգ*) զիւղը։ Հոն կը գտնուէր 24 շախմատիւր եւ աղայոց մեռնի ալ 12 կանանաւոր զինք։ Չարսիւթայ կողմը գտնուած աշիքը գտած էր Սոխորգ՝ Թալանը վերցնելու։ Սերորը զուրք եկու իր ընկերներով եւ այդ 24 շախմատիւրներով, կուսեց եւ թալլ շտապեց, որ Թալանը առնէ։ Քիւրդներու թիւը կ'ըլլար մոտաւորապէս 300 Հոգի, բայց այնքան էլ կուսեց ցնդ չէին։

Կուսի միջոցին Չաղխատանքի Սուլթանիկ ըստան չէրէղ Հարխապետը գտած է Սոխորգ։ Սերորը կը նկատէ նրա եւ զորքի գալը, պահել կուսայ կանանաւոր զինքերը եւ շախմատիւրներու կը հրամայէ շարանակել կուսը։ Սուլթանիկը կը տեսնէ, որ միայն այդ 24 Հոգին են, որ կը պաշտպանեն իրենց շախմատիւրներով զիւղը, քրդերաց կը բռնէ մի քանի պիտաւորներ եւ Հախիւրց ալ մի քանի շախմատիւրներ եւ կը բերէ Սոխորգ՝ զմուսթիւն կառարարելու։

Եւրի պուխի քրդեր — կ'ըսէ — զուրք մոտաւորապէս 300 Հոգի, իսկ որոնք 24 շախմատիւր, այնչափ կուսեր էջ եւ ուրիշ չէջ կ'ըլլան ընկեր։

Եւլլաւ՝, աղա՛, էս Հոգիսի մէջէն մեզ վրայ Առաւմուշ կ'ըսէ կը թափէին. առնէք մեկնէ չէին, առնէք մէկ մասուղներով մարդիկ ալ կուսին։

Շնչներդ կտրեցէ՛ք, քրդեր, ես եկայ 24 շախմատիւր տեսայ. որոնք կը կուսէին մեր զէ՛մ. կ'ուզէք ինձի՛ խաբել։

Կը վերցնէ այդ քիւրդներն ու նրանց հրա-

ջանները եւ կը տանի Ախլաթ կը բանտարկէ։ Յետոյ գաղտնի կ'ըսէ Հախիւրց։

Շնչէն քան գիտեմ, ախլաթ որ խելացի գտնուեցէ՛ք։

Այդ ժողովը ինչ Հայ զինք որ երթար, շատ պարկէշտութեամբ կը պահէր ինքզինքը Հախիւրց վերաբերմամբ։

Սերորը, որ մինչ այդ կառարարութեան աշխը չէր գործուած, իր 11 ընկերները ուղարկեց իրենց զիւղերը, իսկ նրանց զինքերը առնելով իր քով՝ մնաց զիւղի մէջ բոլորովին ազատ։

Չմտածած ըսելու, որ Սերորը սահման անցու Ալաւ-Թաթաւի եւ Խնուսի վայաղ Ալապի Հեա։ Սերորը եկու միշտ Ախլաթ, Ալապը 3 ընկերով մնաց Խնուս, իսկ Թաթաւին անցու Բասէն։ Սահման անցած ժամանակին մի կէս ժամ զորդունի Հեա կուս մոտենցած են, բայց ոչ մի կողմից կորուստ չէ եղած։ Մնացած ժամանակ զնացք են շատ ապահով։

Նոյն մէկուր մենք մնացինք զէլիկուզան, ուր Օղիկեան Արմենակը Աղբայի պատուէրով Հաց եւ պտուղիկէ (վերմակ, անկողին) կուտար։ Ինչը Աղբն մնաց Մուշ՝ անդաւան զորքերով պատապելու, որտեղից ամբողջ մէկուր մեկ եւ սասուցիներու Հեա անդադար թըլթակցութիւն կ'ընէր։ Այդ մէկուր մեր կերանը ցամաք Հաց էր. շատ Հագի կերած ենք առջ կերակուր։ Մեզ արուած ցորենին եւ վտակից փայտը յանախ մենք մեր շալակին կը կրէինք։

Յե՛ր Մարտ ամսին Աղբն Մուշէն եկու Շէնքը։ Նոյն միջոցին էր, որ մէկից Ղարախանեան Միտակը Նախիկի մը պատահաւոր փախուսական եկու։ Աղբն Շէնքէն որուց որ երկու ընկեր՝ Բարսեղ եւ Ալշակ, Ղարախանեան Միտակը եւ չորս սասուցի աղբք երթան Խնուս, փախաղքին աշխուղի զինքերը։ Նրանց անապարհ դրու, իսկ ինչը ունեցու ընդհանուր սասուցիներու մի մասով։ Այդ մասովին Աղբայի Հեա կար նաեւ ախլաթանկերացի պարան Թաթաւի։

Չանաղան Հարցերու մասին խաբուց զերջը՝ Աղբն ըսու սասուցիներուն։

Երաշուր առած ենք մի ամբար ցորեն, եւ մեզ կ'առաջարկեմ զալ եւ փախաղքին Մասուն այդ ցորենը։

*) Սոխորգ զիւղը, որ Սերորի ծննդավայրն է, Ախլաթ կը գտնուի։ ԱՐԴ.

Բացի Սէմայիներէ՝ յուր գիւղերու իշխանները Համաձայնութիւն տուին:

Նոյն օրը զինուորներուս, Ապրոյի անուամբ, ծանակ ժը Հասառ Կէլիկուզան: Ամբողջութեամբ երկու աղայ վերցուցինք այդ համակը ու գացինք Շէնքը, յանձնեցինք Ապրոյին: Այդ ատեն ձեռք գրեթէ մերկ էինք: Մեզ բաւական ժիւթթաբեւուց գնելը, ըսաւ:

«Տղի՛ր, ցարեն լալիկեցի՛ք եւ սարէ՛ք Կէլիկուզան»:

Մենք ըսինք.

«Կարենձ գուց ալ գործերնիդ վերջացրիք, թէլէք միտեց երթանք»:

Ապրան եւ պարան Քոմաքը մեղի պատահաւանքին:

Եթէլ ժը գործ ունինք Սէմայ. երթանք Նըրանք ալ Համոզենք, որ Համաձայնին Դաշտի ցարենը փոխադրելու, իսկ երեկոյան անպատահաւ կուզանք մեր քով:

Այդպիսով մեզ համապարհ գրին Կէլիկուզան, ուր կը ապստինք թէ երեկոյան պիտի գային իրանք ալ: Լաւ կը յիշեմ, որ Մարտ ամիսն էր:

Նոյն օրը Կէլիկուզանցիք Մշիք կը ընդէին Հասառապէս 100 լաւակ ցարեն Դեմ գրանք Սէմայ չհասած՝ Ապրան եւ պարան Քոմաքը գիւղէն դուրս կը գտն մեր քով գալու: Եալահուրներն ալ նրանց յետեւից կուզային:

Կէլիկուզանի զինացը զանուած սարի կործիր քարերը կը հասնին, մի թէլ կը Համադրատանան Հոգ, ապա կրկին կը շարունակեն իրենց Համրան: Եալահուրներն ուսալին ծայրը Համրան Հասած էր Ապրոյին եւ պարան Քոմաքին: Նրանք մի թէլ կը ցածրանան, իսկ Ապրան եւ պարան Քոմաքը արգէն իջած էին Հովիտը: Այդ Համապարհին Հեռացը լինուած էր, որովհետեւ Իշխանորդի գիւղացիք ճշուշի պատահաւով այդ անգամ էին զնացեր:

Եալահուրներն ուսալին ծայրը զանուազ մարդը իր կնակին պարկը վար կը գնէ մի այնի մարմին վրայ եւ քաշ կուտայ կաթին: Այդ մամակ կը կտորի Հիւսինը: Ապրան եւ պարան Քոմաքը հովիտի շատանը գտնուելու պատահաւով կը մնան միմիկ անկ, իսկ այդ ատեն, որ պարկի քաշ կուտար՝ միւսին յետեւ ըլլալով բոլորովին իր հորսուրի մեծն մէջ, ալլ զուարէ գուրս կը մնայ: Յետեւի շալահուրները վազ

կուտան, Կապանն այդ անգին, իսկ Ապրան եւ պարան Քոմաքը կը մնան միմիկ անկ:

Երեկոյան ժամը 10½-ը ժամանակին էր: Հիւսինի դուռն գոլումը ձեռք ալ լսեցինք, բայց լինացածն պատահաւ: Կէս ժամ շանցած, մոլորդի մէջ իրարանցում ընկաւ: Թէս Անն պոռոց մեղի. Ապրան ու Քոմաքը եկէ՛ր են: Մենք ըսինք. «Ձէ՛, լին եկեր, երեւի, Հիւսինի անկն են մնացեր»: Ամբողջութեամբ ընկերներս, մաս մ'ալ մոլորուող Հեռերնի՛ր՝ լազ տակինք այդ Հովիտը:

Ձիանը լցուեր էր 15 մեթր խորութեամբ, իսկ մեան երկարութիւնը տարածուած էր մի վերասի վրայ: 3 օր անընդհատ 150-ական Հոգի Կալիստակէնք այդ միմիկ վրայ: Մի կողմից կը շրջէինք միանը, միւս կողմից ալ եկեղեցու վարպետը երկար լինով ժը կը լինէինք, որ պէտքի մարմինը գիւղի եւ կրնանք գտնել: Ապրոյի գգալն ու մեծափայտը, սեւ անդրքներն ալ գգալին կպած՝ գտանք, իսկ զիսկները մշուացիք էին անհնախորը, լիքցածք գտնել: Ձիանը իրեն Հեմ քանգած ընթած էր 2 ընկուպի մաս, իրենց արմատներով:

* * *

Ձինուորներն մնացին անտէր, անտիրական, անպաշտպան ու որր: Խնուս գացող արդիւնքն ալ, որոնք համապարհ լսանելու պատահաւ թափառեր էին Դաշտի գիւղերը, այդ լուրը աննկնում՝ ոմանք կը վերադառնան Մասուն, ոմանք ալ կը շարունակեն իրենց Համրան: Թուրքներն րոնել տուող մասնիքը րոնել տուաւ Բեղուկեցի Գեորգին, Բաբերգցի Արշալկին եւ Արարիկեցի Միսոյին:

Մասուն զանուազներն որոշեցինք զնալ Ախլաթ Սերսի քով: Նոյն ատեն Գեորգը, Յովհաննէսը եւ 2-3 սասունցի, որոնք մեզրապաշտան էին Մուրազ Լիֆլիզին Հեմ, Մասունի կուսին վերջը, Տալարիկի Լարթը թաղի Ձիւնուկուի վերեւ զանուած այրի մէջ՝ մի սասունցիի մասնութեամբ, բանաւ ծակեցին եւ փախան, եղան մեր քով, իսկ մնացած սասունցիք ու Մուրազ Լիֆլիզին մնացին բանալ: Մի մամակ վերջը մի քանի սասունցիք ալ փախան Լարթը թաղի սէս Խաշ-Մասադարի Հեմ: Մի քանիսներն ալ բանաւ մէջ մնան:

Ղարախանան Միտակի փախաւան ըլլալու ատեն՝ Դըրաշի Նիխադարը Հնչուկանան

բու համարին էր Մուշում: Կոստափորութիւնը չրս խանութը խուզարկելով գտաւ մի քանի նամակներ: Մի քանի փամփուշտ եւ մի փամփուշտ: Փամփուշտ մը մերթափառեալ մնալէ վերջը՝ Մարտի (Փետրուս) Հոս աղաքաւորացու: Այդ մարդը մեզ Հոս Համերաշխ կը գործէր:

Դառնաւք Սասուն: Գերդէն տունը մի գինջ եւ թաղսցիներ ախանգի ընկերներու քով: Հոս մնացին Գերդ, Համարժում, Ուսուցիչ Եւրոպիան, Զրեց-Պատրոս եւ Քոյոզ Յովհաննէս: Արցնկացի Ստեփան, Զատաչի Սենեքոսիւմ, Կամայ Մարգար եւ եւ ինչնք Դաշտ: Այլ փայլ ունէինք, ոչ ալ ստանաւ, ու Կապ-րէնք ասի մը ստորադ, քարայրի մը մէջ, որ կը գտնուէ Լաւաւորիկ գիւղի վերեւ:

Լուր գրկեցինք Վարդան վարդապետին: Եւ մեզ ուղարկեց արեւն եւ Հոյ ալ պանիր: Երեք օր վերջը եկաւ Ռեզակչի Գետրոսը, որը գաղչի մը Բաւն, Աղբոյի յանձնարարութեամբ: Դացինք տեսուչանք այդ Ռեզակչի Գետրոսի Հոս: Աշտ-Փաթուրը ուղարկած էր 3 մասին իրանց փամփուշտներով եւ մի մի: Լրտագոյնք թողնուած տեղուտուրան էին միտ: Գաղտնի մէջ: Աղբոյիով Գետրոսը բերած էր այդ Հրաշանները եւ նամակներ^{*)}:

Ռեզակչի Գետրոսը բարձրացաւ գնդի սարը, աղաւոյց քով, իսկ եւ, Արցնկացի Ստեփանը նամակներով գաղչինք Ախլաթ, ուր մնացին 10-15 օր: Սերորը Հոս պատրաստած էր զանազան պատանաներով փախստական եղած մի քանի աղաներ: Սերորը մեզ ալ տառապիկեց թէ՛ զնացէ՛ք, մեր գինջերը բերէ՛ք Սասունէն եւ իմ արտադրութեամբ տակ մնացէ՛ք Ախլաթի գիւղերու մէջ:

Երկու ընկերս Վարդանիցի Մարգին տնուով աղալի մը տառապիկութեամբ վերադարձանք: Այնտեղ Վարդանին Երկաթ Բարսեղի քով: Եւ մեզ ըսաւ, որ Թուրքինն թանաթ մէջ

խիստ լարշարանքի ենթարկելով աղաներ են, Դաշտի մէջ ալ խուզարկութիւն կայ: Ընտ չեմ կրնայ մեզ Սասուն գրկել, որովհետեւ եթէ գրկեմ, մեր մերթափառելու պատճառ կը զտանամ:

Նոյն տուտաւ, երբ մենք Վարդանին եկանք, ընկի Մշեցի Մեսրոպ տնուն աղայ մը, որուն կ'ըսէին Արար Զարմաշի՝ Դաւա գիւղի մէջ մերթափառուած էր սասիկանների մեղքով եւ թանապիկուած տեսնակի մը մէջ^{**)}: Գիւղերը այդ աղան պատանանք կը քանդէ եւ կը փախի եւ ուղղակի կուգայ մեր քով: Ան ալ խորհուրդ չտուաւ մեզ Սասուն գնալու, եւ երկուս ալ վերադարձանք Ախլաթ, ուր կային՝ Դարախանեան Միսաքը, Զատաչի Սենեքոսիւմը, Խուրճի Սաֆոն, Վէլիկուզանցի Դրեան, Արցնկացի Ստեփանը, Բուլանքիցի աղայ մը, եւ եւ Բուլանքիս գաւառի Շէրանիւրիս գիւղացի Կոստան՝ տնտրիտա, որը սպաննած է Մուշ քաղաքի մի գաւառան տէրակը, որուն կը կանչէին Շէրա: Ախլաթի Մենք գիւղացի Սրեան վարդա ընկաւ այս ընկերներուս՝ Բուլանքիս տանկու Համար: Սերորը տուած էր մի նամակ: Քաղերս կը գտնուէր պարսքով վերջերով 20 արծաթ եւ 4 Հոս տարնանակ, գրեթէ անկանոն:

Դացինք Բուլանքիս Կոփայ վանքը, ախտեղից փախուղարկեցանք Շէրանեղուր գիւղը, ուր կը գտնուէր Զուրբախ կնոջ տնունով: Դարեցի (Կովկասի) Յարութիւնը: Եւ մեզ տաւ սաղի տման, թաթ, վերցրեց մեր վրայի փողերը եւ իւրաքանչիւրին թողնեց երկուական արծաթ: Վերցնելով խնուացի Խուրճուղ տնունով մի վարդա, դացինք Եմեղալու՝ Մարտի գետի եղերքը: Զուրը սասալի շատ էր:

Մի օր մնացինք Հոս: Միկնիւ այդ օրը մենք գիւղերով կը քալէինք, իսկ Հոյ Գուրն անցնելու պատճառով տախուկեցանք ցերեկով քալել: Գիւղացիք տկերով մեր լուրերը անցուցին միտ

^{*)} Այդ մամուկները կը սպաննուէ Դաւա գիւղի՝ Ընտ Մհրան, որը շատ կարին մարդ մ'էր եւ շատ էր մամուկեցած Մուսարէկի Գիւլէին փախցրած խնդրին: Մի գիւղը, որ բարեկամ մարդը կը Հոստէի կեղեր Մհրանին, խարդախութեամբ Զացանի մէջ փամփուշտ է գրեւ եւ Արսանքի տակ կը զարկէ կը սպաննէ: ԱՆԴ.

^{**)} Լրայրի խումբը որ պէտք է անցնէր մեղմիս վերջը, անցեր է Բաւն միտին աշնանը միւս գնելու մամուկակ: Թէ ինչո՞ւ, եղբայրներ է խմբի անցնելը՝ մենք չիմացանք: Ձիւնի պատճառով Աշտ-Փաթուրը եւ Լրայրը իրենց խմբերով մնացին եւ այդ մեղմիս Բաւնի մի քանի կտոր գիւղերու մէջ: ԱՆԴ.

ափը, իսկ մենք ալ զամէշներէ պոչերէջ րոնելով անցանք գետը: Ճամապարհին շարունակեցինք, հասանք Շիրաւանքի ստեղծ: Գիւղացիք տրանկացին մեզ մի որ հոգ պահելու համար, որովհետեւ զիւրի մէջ կը գտնուէին 20 միւսուր զիւրզ եւ մի քանի շէրճէջ — նոյնպէս միւսուր:

Ճամապարհին շարունակեցինք զէպի Խընուս, հասանք Կափանցուկ զիւղը: Նոյն ատեն իմացանք Պետոյի կոխը Վանի մէջ: Էրզրումէն դուրսէր կ'երթային զէպի Վան: Մեր վաղաք լատ հարպիկ էր: Երեկոյեան զուրս եկանք Կափանցուկէն, կ'երթայինք Ղարա-Քեփորին: Ճամապարհին նանդիպէջ 300 միւսուր: Հենց անակնկալ փախանք, Քաղնուկցանք խոտերու մէջ: Մեր վաղաք մենկ 20 քայլ տալէ կ'երթար. յանկարծակի գալերնուս պատահաւ՝ նա կանգնեց հրամանատարի տալ:

Ջորապետը պոտաց:

Ե՛տե՛ք ո՞վ էք:

Վաղաք Խուրշուգին րոնեցին: Ըսին.

Վերջո՛ւ քո ընկերները փախան. ո՞ր կ'երթայինք:

Վ'երթայինք ընդ, մանկալ աննկուս:

Վերեկով լնչո՞ւ չէք երթար, զիւրով կ'երթայինք:

Ճամապարհին չորերէջ վախենալուս համար զիւրով կ'երթայինք:

Ե՛նչ, լաւ, զակներս, ոչինչ չկայ, զնուշէ՛ք — կ'ըսէ զորք հրամանատարը եւ միւսուրները կը հեռանան:

Երբ անոնք հեռացան, վաղաքնիս առելով մեզ հաւաքեց (մենք ալ կը լսէինք անոնց խափանութիւնը), ու զացինք Ղարա-Քեփորին: Վաղաք զրկեցինք զիւղը, որպէսզի մեզ անց պատրաստի եւ իմանայ զիւրի գրութիւնը՝ թէ զորք, զիւրզ կո՞ւյ: Մեր վաղաք զնաց զիւր, բայց ճամապարհին իրեն ծածոթ զիւրզերը րոնէր եւ եւ զիւրզերէն խալ կանչել տուեր, որովհետեւ յայտնի էր որպէս զիւրզերէն լալ խալ կանչող:

Մենք զիւրէն զուրս կը պատկէնք մարազներէ մէջ: Սպասեցինք 2½ ժամ, ալ ոչ չեկաւ: Լուրջ քաջութիւն մաս էր: Անխառն ժարագի զուրս նանեցինք, ներս լցուցինք: Բուրս տատակ յոյժած էինք: Տղերքը պատկէնք զը-

նեցին, իսկ եւ արթուն մնացի, պահպան եղայ:

Արեւը բաւականին քաղքացած էր: Նկատեցի, որ մի կին եկաւ զրան տալէ կողով մը լալիւս, րանային մացրուց ներս, զուրս քացաւ: Եւ զրան յետեւ Քաղնուր էի, իսկ աղբորը պտկած էին զրան էնիզ զիմացը: Երբ կ'իւր ներս մտաւ, աղայոցը տեսաւ, վախեցաւ, ուղեց փախել: Քաղնուստ անդիցս րանէի նրան ու ըսի.

ՎՄարիկ, լվախենա, մենք հայ ենք. եկանք, լուրջ քացուա, մասնք մեր մարազը: Յալմած, նեղուած նամբորը ենք, կորիւն՝ է ներթա՞ւ հաց ընդես մեզի եւ ըսես այնքան-այնքան մարգերուն, որ դան մեր ջով: Գիւղը դուր կ'ա՛յլ կո՞ւյ:

ՎՊատկներս, 25 զիւրզ կո՞ւյ:

Տղերքը արթնցան, մարկ կ'ընէին մեր խափանութեանը աչքերը նմանով:

ՎՄացի էս երկու մարզուց, ուրիշ ոչ ոքի չգիտի ըսես, մեր աննցայ ալ չգիտի ըսես:

ՎՁե՛, չէ, չեմ ըսեր, քողե՞ք եմ, որ ըսեմ ուրիշներուն. եւ կ'զգես րաներ գիտեն:

Եւ կողովը էրզ լնչուց ու զնաց:

Մի ժամ շանած՝ պատուը կ'ընէին եկաւ կողով կանակի զրան:

ՎՁեր ըսած երկու մարզուն ըսի, չորերուս պատահով լնչուց զաթ լալ ըսաւ:

Բայց կողովը լնչեւ էր: Եւ զովն չորս քաղքը զրան էր քնալմի թուի, մէկուկը զրան էր պատկ մը մածուն եւ 20 հաց, ծանկած կըրկին կաղամբի թիփերով: Յանկելը մեզ, կեանք, կ'առացանք:

ՎՄեր կերածս կու՛մ մ'ալ չուր ընդես լալ ըսինք:

ՎՄան ընդեցէք, զաւակներս, կը ընդեն:

Զնաց եւ կէս ժամ վերջ շուշն ալ ընդեց: Ապա էրզը լնչուց կողովին մէջ եւ զնաց. Գնուշն տալ ըսաւ. ՎՏղերք, կնպիւս ընդեւ եմ հո՛ւ մածուն եւ հացը, որ մեր աննկը ալ չեն իմացեր:

Երեկոյեան մեր վաղաք եւ նոյն զիւրացի մի աղայ եկան մեր ջով: Գնացինք Խուրշու: Մարգիկ կ'երթան զիւր, կը տեսնեն, որ 400 զորք կը գտնուի հոն, զիւրի տակին վրաններ զարկան: Գործին ծածոթ մարզիկանց իմաց կուտան թէ՛ Վի քանի աղայ ենք ընդեւ, որանք

A III 6238

կ'ուզեն Բաւին երթալ: Եւ ինքեանց, կ'ազա-
նեն զհոգը իստ, թէ՛ իրեան սարը, ճնն ի-
րենց հոգ կ'ըզեն: Գիւղի ճէ՛լ ալ 400 տըժ
կալ, զո՞ն՝ կը ձերբակալեն:

Այս տըրերն ալ Գան կ'երթային: Գիւղի
ճէ՛լ զրոյթ թան լին թողի ուստի: Երեք որ
յարսանակ կ'ըսեր, խմեր, կ'ուտային էին:

Երկու որ սարը ճաղեր, ո՛չ հոց թերոյ
կալաւ, ալ ալ վարդը կ'ուս մեր համար: Անթի,
յառա՛հաւս գրաւթան ճէ՛լ սարից վար իկանց:
Գիւղին մի ճէ՛լ հետո զստանց մի խաղաց, պա-
սաւ: Հանձնէին ներս նախնանց, ստանց մի
փաղը ազալ եւ 50 տարեկան մարդ ճը: Ներս
ճաննց, բարեկեցինք եւ հարցուցինք:

Շուս ի՞նչ մարդ ես:
Ըսաւ. Ջաղաղացան եմ:
Վե՛ր ապան ո՞վ է:
Եւ՛մ ապա ես:

Բ

Մարդը մի թի՛չ կը վախճար տեսնելով վրա-
նա կապաւան յորս տարանակ եւ փամփուշա-
նէր: Ընդի:

Եւ յարալը, ճնն համարը ենք, սնաթի,
բայցսո՛ւ մաղեր ենք, մի թան ըլնէ:

Եւ թէ ի՞նչ խաղացին նախք, եւ ճնն հոց կ'ը-
նեն:

Մենք յերկերս հոց կ'ընենք, խաղացին
ալ կը նայէր: զո՞ն զմա աշխն, աշխն մար-
դերուն ըսէ, որ զո՞ն մեր ծով: Բայց ուրիշն
լոյստի ըսաւ:

Ե՛վ, լի՛մ ըսերս ըսաւ:
Նրեխան ալ կ'ուզէր տանել, բայց ճնն
թողցինք: Ընդի, որ երեխան մեր ծովը կը ճը-
նայ ճննին իր զնալ զալ:

Անձիւն-զնա տարաից ալիւր հանցինք,
50-ի յոթ բաղարձ կ'ընենք: Տեսանց մարդն
ալ կ'ուս:

Վ՛ր է, ինչո՞ւ լինան ալը մարդիկ:

Վրիւղը լինէ, ըսաւ:

Վրայց զո՞ն մի ծով ուլացար. եթէ զիւղը
լինէ, խելոյն կը վերադառնայիք, ինչո՞ւ. սուս
կը խառն որս:

Խառնոյ տանն մարդը կը կ'ըմար: Մեր
թիւերնեթն ճէ՛լը ճննը տարանակին զար-
կաւ ու պառցը մարդուն վրայ. Ե՛տ'ուս լիտակն
ըսէ, լէ նէ կը ապանեն:

Ընկերսն թնւը ըսնցի, ըսի.

Վ՛ր գործէ, լիտակը կը խառն: Ելլա՛ մարդ,

ըսի, լիտակը խառն, լէ նէ կը վրա՛ստ: Մենք
զիտակը ախլէր, որ էն մարդիկ զիւղն են:

Ախլէր, ըսաւ, խառը մեր ճէ՛լը ճնայ, էն
մարդիկը զիւղն են. ինձի հարցուցին՝ ի՞նչ
մարդիկ են, հրացան ունի՞ն, լէ նէ չունին,
քանի՞ հոգի են. եւ ալ պատմեցի, ինչ որ տե-
սեր էի: Յետոյ նրանց ըսին թէ՛ զնա՛, ըսէ՛,
զիւղը լին: Անա՛, լիտակն էս էս:

Ջաղաղը զացա՛մ է, թէ զիւղն էս:
Վրա՛ստաւ են, առաւտան կ'երթան:
Վերցուցինք մեր ախլորը հարցը, զրինք
առդարեկներս ճէ՛լ եւ ըսինք:

Ա՛նաւ բարով, ախլէր, ճնն կ'երթանք
Բաւին, բայց մեր հոս գալը ջո չաղին ալ
լոյստէ է իմանայ: Եթէ մի յարից գուրս կ'ուս,
շեղ ալ, երեխայիկ ալ կը ապանենք: Եթէ
ճնն լիցանց ապանեն, ճնն լիտայ ուրիշ ե-
կողներ կը ապանեն:

Է՛տ, եթէ ինձեց թան զուրս զալ, ապա-
նեցէ՛ք, իմ աքիւնը ապին հալար:

Տըսան ալ մի փաղը պատուէրներ տալով,
ճնաւ բարով ըսին ու հեռացանք: Մեր հեռա-
նալու տանն տեսանք, որ մարդու ալջին աղ-
ցանք կուգար:

• • •

Բաւականին հեռացանք խաղացին՝ կրկին
սարը բարձրացանք, որովհետեւ վաղաջ չունե-
ինք եւ ալ ճէ՛կն ալ հանապաղ լինէր դիտեր:
Մեզ հետ կ'ուզէր երկու Նարա-Փեղերից աղա-
ներ զնա տալին որը վերադարձան էին:

Օր ճըն ալ ապառնցինք սարը եւ ալ մի ելք
չունենալով, կրկին իջանք զիւղը: Նրեկայան
զէ՛մ էր: Բայցսո՛ւ ալ կ'անգրեկս ճանձրացան ե-
լինք: Գիւղի կողքին տեսանք 15 տարեկան երե-
տաւոր մի, հարցուցինք—

Վ՛րա՛մ, զիւղը տըժ կա՞ն:

Վէ՛ր, ըսաւ, զորքերը այս առաւ. զա-
ցին. միայն յորս ստիկան հարկ կը հաւաքեն:
Վէ՛ն, ըսինք, կ'երթաւս ուստի կ'ը-
սես, որ երեք ժողջիկ հայ կ'երթ են, շեղի կ'ու-
զեն. եթէ հարցնէ՛ ի՞նչ մարդիկ են ինձ հարցը-
նողները, կ'ըսես՝ չգիտեմ, լի՛մ հանձնար ի՞նչ
մարդիկ են:

Տըսան զնայ, Ռէ՛սն ալ կ'արեկով, թէ իրաւ
խնուցի ենք ճննք, կ'ուս մեր ծով: Ռէ՛սին
պատմեցինք մեր դրութիւնը եւ իրենց զիւղի

804

մէջ պատահած մեր երեք որսւած պատժութիւնը՝

«Մենք վաղը, բան չունինք, — բաւառէ՛ւ — մենք ո՛րքից մէջ վաղը տանք»:

«Մենք շատ լաւ գիտենքքո՛ւ բռնեք մենք, — որ մեր գիւղը շատ լաւ վաղաքներ կան. կամ մեկի վաղը մը կը առք, կամ կը դանք գիւղը եղած յորս ոտտիկանը կը աղանձնեք. Թո՛ղ այդպիսով ամբողջ գիւղը ունշանայ, մենք ալ Թո՛ղ այդպիսով ունշանանք»:

Ուրիշ ուղիք մեր քովէն հեռանալ, խոտաւալով վաղը ուղարկել, բայց մենք լիտաւանքանք:

«Կը բերես, — բռնեք, — քո փոխարէն մէկ ուրիշ մարդ եւ աշխէս կը հեռանաս»:

«Այլապէս, հիմի ոտտիկաններն ինծի կը Հարցնեն»:

«Է՛ղ մեր գործը չէ»:

Կըրթալէս, Համաձայնեց եւ մէկ տարաւ մի սենեակ, ուր կանչեց մի Հարուստ մարդ, որ բնիկ Քղեցի էր, բայց նրկար ժամանակէ ի վեր Հոգ Հաստատուած էր ընտանիքով: Ետտ բարի մարդ էր:

Մտառայն ըսելու, որ երբ մենք այդ գիւղը եկանք, Նարայանեան Միտաը առաջին որը մենէ բամբուկեաց, որդկադի Եղանալ կարաւաններու: Հետ գնայ իրարում: Նա մենէ զաղտնի քովը ունէր յորս ոսկի (կ'երեւի անձնական փողն է եղած): Բայց յաջողութիւն չգտնելով իրարում գնալու, այդ որը եկաւ մեր քով:

Քղեցի Հայը մէկ Համար մի վաղը բերաւ եւ աշաւեց, խնդրեց, որ է՛ղ վաղաքին մի բան տանք, քանի որ անոր ընտանիքը խեղճ դրութեան մէջ կը գտնուէր: Մի՛թիւ արծաթ, որ ընդամենը կ'ընէ 10 արծաթ*), յամենեցինք Քղեցի Հայուն, որ յամենէր վաղաքի ընտանիքին: Քղեցու բերած վաղաքը երեք գիւղերուան Համար էր: Մերկոյեան մասթը առաւ՝ վաղաքներն ընկաւ տառօնիս: Մենք Թուով 10 Հոգի էինք: Այդ գիւղեր մենք յորս ժամուան համապարէ ջարեցինք: Խոլլուր եւ ջրգիւրս սահմանի մէջ մի հովտի մէջ Թաղուսեցանք: Կէսօր անցած

էր: Մեր կողքին կար մի քարայր: Տեսանք՝ մի մեն արջ երկու մաղուկներով կուգայ այլը մանկու: Նա միտմա էր, մէկ չէր տեսեր: Մենէ մի 40 քալլ հեռու կ'ըլլար՝ մեր աղաքին մէկը Հաղաց: Արջը ուղիք փախչիլ, բայց մաղուկները չէին կրնար անոր հետ միտմա վաղել: Մենէ նրկուար սկսեցին քար նետել եւ, — բովհեան մաղուկները չէին կրնար վաղել՝ արջը էր սաղի Թաթերով նրանց առաջ կը նետէր եւ ինք ալ արդէն կը փախչէր: Փախած, զաղցին, չկրցանք քանել:

Խոլլու գիւղացիներէն խմացան շինք, որ վեց որ առաջ Գիւնզէմէրի ջրգիւրը աղանձած են վեց Հայ: Քիւրզեքը ըսելով թէ՛՝ «Ենի՛ք», մեր Թաղանները յետ կուտանք, սաթեր են այդ Հայերուն եւ ոչխարի պէս մարկեր: Գիւնզէմէր կը ինէր 150 ջիւրդ եւ այդքան էլ Հրատան:

Մերկոյեան կողմը ընկերներս մասնակցեց թէ՛՝ այդ գիւղի սահմաններով անցան ժամանակներս եթէ ջիւրդ պատահի, է՛նչ ընենք: Ուրչեցինք այսպէս — Եթէ շատ ըլլան, որչափ կարելի է պիտի աշխատենք, որ մեռք չընենք ու փախչինք. եսկ եթէ ջիւրդ ըլլան, մէկ կողմէն կը դարենեք տարանալներով, միւս կողմէն կը փախչինք:

Մերկոյեան մասթ առաւ ճանապարհ ընկանք: Մենկայ Մրգոյին մի տարանակ տուի եւ վաղաքի հետ դրի, որդկադի անոր հետ միտմա 30-40 քալլ առաջ երթան եւ լրտեսեն ճանապարհը: Մրգոն անձնայայտնի վաղաքն էր մեր մէջ, եւ զաղանի պատուիրեցի, որ ռեւել բան պատահելու ըլլայ՝ վաղաքին մեռեց բայց չթողու: Հակառակ պարագային եթէ չկրցաւ պահել, տեսաւ որ կը փախի՝ գարկի, աղանձի վաղաքին:

Սկանք Գիւնզէմէրի դիմացը մի դարայի վրայ: Տեսանք Հոգ կապած 15 մի եւ 2-3 յորս նիթ: Սաղ-զամբուրս կը դարենէն եւ յորսն ձայնով կ'երգէին: Մրգոյը կ'երեւար կնի էր: Առանց նկատուելու, կամայ վերադարձանք. հեռացուցինք մեր ճանապարհը, երանք սարի մը զաղաթի վրայ: Մի ջիւր ցածը կը նկատուէր զութանի հերկ: Յամբից ջրգիւրը մէկ կը տեսնէին: Լուսնիկայ գիւղը էր, միեւնոյն ժամանակ ամպերը մերթ ընդ մերթ լուսինը կը Ծածկէին մեր աչքերէն եւ խաւար կը տիրէր մեր շարքը:

*) Բուլտըրիէն մինչեւ Հոգ Հաննիքիս, մարտեր չէին հնդակեան դուրու: Թուրքունի եւ թղթի Համար: Իւրաքանչիւրիս մաս մնացել էր 15-ական դուրու:

Սարկն իջանք արտի կողքին: Ընկերներու ձկնը ինձ ըստ:—

«Տէ՛ւ, հոն, ուր կապուած միւր տեսանք, տէ՛ւ միտարներ կապանք:»

Եւ նախցայ, տեսայ մի ինչ որ սեւ րան կ'երևէր: Գտնիցայ գետնի վրայ, գետնանց նախցայ, տեսայ՝ երկու րուշ էին: Դարձայ, դիտի աշայաց ըսէի, թէ՛ «Տգնքը, միտարներ լին, րուշեր են»: Մենք կանանց խոտի վրայ էինք կանգնած, ընկերներս ինձին 20 քալլ հեռացած էին, եւ յորս կազմա կը դիտէի: Տեսնեմ որչազաթի յետեւից մի եւէ մարդ կապան: Եւ գիտցայ թէ մեր ընկերներն են: Այդ տանն յաւանդը առդի տակ էր մտած եւ րուտկանին մտք էր: Քիւրդները մեր առին ինչ կը նկատեն: Արաւոթ տուին րուշըք մէկ եւ հրացանները կրակեցին մեր վրայ: Այդ ժամանակ եւ գետնի վրայ պտակած էի: Ընկերներս փախան եւ ինչ կազմ փախիլը եւ լիմացայ: Եւ ալ վեր կայայ՝ փախայ:

Իրեկուսը վայազին հարցուցի տեղի գերբի մտան՝ թէ դիպք ո՞ր կազմը կ'ընկնի, շտի հանապարհը, հասարակ հանապարհը, Արաղը, կամուրջը ո՞ր կազմը կ'ընկնին: Քղթի մէջ վրայ գնած էի այդ րուշը: Փոքր է շատ վայազը կիցք էր ալի, ձախի կազմի մտան պտակել: Եւ ալ միշտ կը փախիլէ դիպի կազմը:

Քիւրդներու զենքերը կանոնաւոր էին, իրարու յետեւից կը կրակէին: Գիւղից ալ սկսեցին կրակել եւ հարստն ու հուարը կուղային մեր կազմը՝ արժակուած հրացաններու կազմը: 300 քալլի վրայ զիւրդներն ինձ կը տեսնէին: Հուտանդը էդ տանն պարզ էր, առդի տակը չէր:

Առաջն եկաւ մի փոքր դարայ, ինչայ ցած, ընկայ ճանճանտ տեղ մը: Քիւրդները ինձ աչից կորցրին: Առաջն կ'երթար մի մարդ, շտիւրն կ'արձնէր, թէ Նրքիկացի Ստեփանն է: Նրան կամացուկ կ'ըսէր. «Գանգնէ՛, զիւրդները մէկի կորցուցած են, մի՛ փախնար: Նա, չգիտեմ, ինձ լլսե՛ց թէ լոնց ու գնաց: Մի կերպ ընկերու մէկից ապառաւեցայ եւ վաղ տուի դիպի ցած: Տնչառութեամբ կարուեր էր: Առաջնգն կ'երթար մի քուլով մարդ: Հրացանաճըղութեան տեղադար կը շարունակուէր: Կամաց մարմով պոտայէ՛ Կոստան, կանչեցի՛ Մկրս': Նա չէր մայրեր ինձ: Եւ ալ փոքր ինչ կապանեցի, թէ կարելի է էդ մարդը զիւրդ է, րուշ

ըսի ինչս ինձի, թէ զիւրդ ըլլայ, ինչո՞ւ չդիտի փախի: Արժանախ մեքս վաղ տուի նորէն: Նա կանգնեց եւ ըստ:—

«Դուռն ո՞վ եւ:

«Անգրանիկն եմ — ըսի:

Հասայ, տեսայ արժանախը մեքին կանգնած եւ րուշովին շնչապառ եղած: Էդ արժանախը նա ստացեր էր իրարու մի Առաջնորդ Շի՛մանեանէն:

«Մկրս', աղբըք ո՞ր են:

«Ձեռն դիտեր, եւ ալ մենակ եմ:

Ինչանք միտան շտի հանապարհի վրայ եւ ալ կազմը րոնելով՝ վաղ տուինք մի վերտի լոտի ալ: Ընկերս ըստ, որ դիպք կամրջի կազմը կը դանուի եւ զիւրդներն ալ կամուրջը կապած կ'ըլլան մեր վրայ, ուստի խորհուրդ շտանց այդ կազմը գնալու:

«Հապա ի՞նչ ընենք — հարցուցի եւ:

«Աղաւ դիտե՛ տ:

«Գիտեմ, րուշ շատ լուռն:

Ճանապարհից դուրս եկած՝ մի լնի ափին գամիշներու մէջ մտած կամացուկ կը խոսէինք: Ըստ:—

«Արեւմն, երթանք եւ լողալով անցնինք գետը: Եւ լնի լու է ջուրը խեղդէ մեզ, քան թէ անցնինք թի՛նում: Եւ ըստ:

Մտայ այդ լնի մէջ, րուտան տալ գաղի: Ջիւրը ոտքս կը փաթթուէին: Ընկերս ըսի՝

«Եներս մի մտի, ջուրը ինձ ներս կը քաշէ եւ ոտքերս ցած կը խրի, կ'երևի դիտի խեղդութեմ:

Մի կերպ յետ վերադարձայ: Լնի եղբըք րոնեցինք եւ րարձրացանք դիպի վեր տաղանքու մէկով: Հետքերիս յարանի կ'ըլլար: Դաշինք Արաղ գետի եղբըք:

«Արկի՛ց դիտի անցնինք — հարցուցի ընկերս, որովհետեւ նա շատ լու լողալ գիտէր, երեխայ ժամանակն է մինչեւ այդ հասակը նա միշտ լողացեր էր Մարաղ գետի մէջ:

«Ջուրը հոս կը քիմայի քի՛մ մը մեր երեսին, հասեցից կրճանք անցնինք:

Քիւրդներու հարստը եւ հրացաններու մայրը կը հասնէր մեր ափանքին: Շատ լնուռ լնին, րուտկանին մտա էին:

«Բուր շտիւր չդիտի վերցնենք: Միտն

շաղկի, վարտիկ, իշիկ ժը, ոտայ աման ևս
առքնամակներէն — ըստ ընկերս:

Արսա ամրոյթ թացուած էր լինէ շտեղծի,
իսկ ընկերս շորերը ցամաք էին: Նա անկիւս
դիւ շորերը նսնկեց և, չուրը ժուտ, ըտելով ին-
ծի. «Տեսնամ ուրիշ» շուն կրնամ գտնել: Ա-
ւելորդ շորերը հոգ թազուց: Եւ ալ համուշեայ,
վերջուցի երկու շաղկի, մի իշիկ և մի գոտի,
կապիցի դիւտու գաղաթը և գաղի ընկերոջն
հետով: Արարիկ ևս համարէի թուրքը մո-
տայայ հոգ թազուցած ուելորդ շորերու հետ:

Եւ ալ չուր ժուտ: Մէկ մեռնա տարեա-
նակս է՝ դայթանք վզիցս անցած, միւս մեռնա՝
տարս: Դոտի լախնաթիւնը 40 միթր կ'ըլլար:
Գրեմալով թէ ընկերս քաշելով անցաւ, թերա-
նովս փաղկի ցաակ խառնել էր, մէջը կը գանդ-
ւէր 15 դուրուշ: Ընկերս հապի. հոգ անցեր էր
միւս կողմը: Եւ այդ ժամանակի մէջ չուրը թե-
րանս լիցուելու հուսաւարութեամբ ասով դա-
ցած էի: Մտանքս զհանին գործելով ևս վեր-
վեր նետուելով արդէն ընկած էի չորս արագ վա-
զած տեղը: Եւ ընկալ ջրի տակը և հան կը ժը-
տանէի: Սուրբս դշմ, րաղիկ պիտի մամ-
տարեանակս գցեմ, ընկերներս պիտի ըսնե՝
վախեցեր, նետեր էն: Ձեռքերս կողուած էր,
անկարող էի լոյ տալ: Զուրը ինձ տարեր էր
50-60 քայլ ցած: Յանկարծ գլուխս գուրս ըն-
կաւ ջրից, ընկաւսթիւնս կտրուեւ էր, վրաս
ալ խելք չէր մնացեր: Բերանս րոպ ընկուաւ,
երկա՛ր շունչ քաշեցի, թերմի՛ ջրեան, որ խո-
ծած էի, ընկաւ չուրը: Ընկերոջն րաղիցի:

Ա՛յ, աղայ, ես շատ նեղուեւ եմ, կը խեղ-
ղըիմ, մեռներս թռնուած են:

ԱՄ՛ վախեալ, զի մատաղ, հիմա կու-
գամ:

Հոգ չուրը դուտու կուտայ, արագ չէր վա-
զեր: Ընկերս ընկաւ չուրը, աստա առքնամակս
մեռնու: Առաջին երկու մարդու քարերու-
թեամբ եղբայրը պատի նման էր, անկարելի էր
այլապէսզի վեր ինկըլ: Զուրը լնացած տեղով,
զկողի վեր լոյ կը տային: Առքնամակս ու ո-
տայ ամանները մի կերպ գուրս նետեցինք ցա-
մաքը, իսկ յետոյ մենք ալ լողալով գուրս ե-
կանք:

Գլուխս կապուած շորերս արդէն թացուած
էր, ցամեցինք ընկերոջն հետ: Հազայ շաղկիկ
ու իշիկի, միւս շաղկիկ ալ վարտիկի տեղ

մէջքիս կապեցի: Ընկերս ալ հազա իր շորերը,
կապեցինք մեր առքնամակները վրանիս ու ա-
ւելեք թափելովս տարը տառնիս: Այս տարը զեւ
եւս մեն մասամբ միւսով ծածկուած էր:
Քիւրզկերու հարայը զեւ կը շարունակուէր:
Ընկերս ինձ կը միթիթաւ, ըտելով, որ մեր
միւս ընկերներն ալ աղաւաւած են, որովհետեւ
գիւրզկերու հարայը երկարատեւ եղաւ: Եթէ
գտնուած ըլլային, գիւրզկերը շուտով կը գա-
ղարեցնէին իրենց հարայը:

Մէ ընկերս գիտէր համապարս ևս ա՛յ ալ
եւ, րայց դիւնէնք, որ ալ կողմի վրայ է Բա-
սէնը: Առաջերին նայելով, մի կերպ կ'երթա-
լինք: Գէս ժամ քարծրացանք և նետեցինք քա-
րի մը տակ: Ընկերս նիստիստ ունէր, միմի
քաշեցինք: Քիւրզկերու շախը արդէն գաղաւթած
վերջացած էր:

Վեր կացանք, շարունակեցինք մեր հա-
պարհը զկողի վեր: Երկուրեան հոյ կերած է
ինք, րայց այդ շարշարունակներու մէջ անոթս
ցած էինք ու ամերմիս պակտած: Լուսամալուն
մնացեր էր երկու ժամ: Զանապարհին անդի-
տակցարար ժամոք երկու գիւրզ դիւզ. շունները
հաջեցին, գիւրջի նոպտաւորները (պահպառ-
ները) գողտցին և մենք փախուտ ասլինք:
Զանապարհին պատանկեցինք երկու ճուղ ա-
խարներու: Շունները գործուցան (հաջեցին),
հախները եկան: Մէկը ընկաւսեց ինչ լինե-
լիս, իսկ միւսը տեսաւ և երկու հրացան մեզի
գարկաւ: Մենք փախանք (այս հախները տար-
րեր տեղեր մեզ տեսան):

Հուսաբացին հասանք ժայռոտ քարերու
տակ, րայց երբ կը քաշէի՝ ջրտինքի տակ լին-
ղար. թէ ուր կը քաշեմ: Երբ մի կէս ժամ
հոգ՝ քարերս տակ կ'ծկուամք, ցրտից ա-
տաններս սկսած զարկել՝ չէ՝ որ ջրի եղբայրին
շորերս թայց էին: Երկու ժամ հոգ ցրտութեան
մէջ շարշարունականք: Դեռ շատ տեղեր միւս
կար, շատ տեղ ալ րացուած կ'անայ կ'երեւար:
Արեւը ծագեց: Ընկերոջն ըսի — Առաւուտայ
սիրուն, եկա՛ր, երթանք արեւի տակ նստինք:
Ելանք, գաղցինք արեւ տեղը, ուրիկեց մի 1500
քայլի վրայ տեսանք մի մեն ճուղ (հա) ուր-
խար, հետերին ալ մի ցանի հալին:

Ընկերս շատ լաւ գիւրզկերն գիտէր, մի-
եւան թ տան գիւրզի նմանութիւն ալ ունէր:

Դննի բառ — Վնդրանիկ, էլի՛ր երթանք. զաւ Հնուէն զեպի վեր գնա՛, իսկ ես կ'երթամ, Հայ կ'աղիմ նրանցին:

Ես չամոռանայի ընկերոջս խոսքին, ըսեալով —

«Ես կ'իստով յափ մերկ եմ, զրուստ ալ քայ. կարելի է պատահել՝ ինձ ալ ջափերնի կանչեն: Ես ջերդերն չգիտեմ, որ քան ըսեմ, պատասխանեմ: Այն տանն անոնք պիտի ըսեն, թէ որանք խառնակներ են եւ մեղի պիտի ըսեն: Եւ աչգոյստով իմ պատահաւ զուն ալ բռնուած պիտի ըլլամ»:

Ընկերս ամոռանայի ինձ Հնու: Հնուից անցանք զէպի սար: Սարի զապարը եյանք ծաւերի մամէն: Այդ որը ցարկով ենք ջայիք՝ յառաւառ զրուսեան մէջ. երբեք ուղիղ ճառ — որեւէ չենք զմայեր, միշտ սարերով:

Եւրի զապարին անուան իստէնք. անանք մեւ մեր ծանոթ զիւղերու անդեր: Ինչչափ որ բարձրացանք, նոյնչափ ալ ցածրացանք: Բիւզ Մէլիկի զիւղի զիմանէ էինք: Մենք բարձրովն անկարացանք, Խուրճիլ ըսուած խոսք բուսական բարձրացիք էր. երկու փունջ հասարակէնք: Այդ բարձր սիրտմակ զրգուղ է, որ ուսեմ՝ աւելի կ'անթափանս. քայց ընկերս իննի շլոնց եւ քուրը կերաւ: Ես միայն երկու նիւզ կերայ:

Այդ րոպէին յանկարծ 400 քայլ Հնուստութեան վրայ 16 միասր զորք կ'երթային ուղիղ ամառապարտով զէպի երգում: Մենք թաղերեցանք քուրերու մէջ մինչեւ նրանց Հնուստայր: Ապա իմանք այն ամբու վրայ, որ իր մէջ տանելով Վանայ, Բաղէի եւ Խուսի հաւապարհները, կ'երթայ երգում: Այդ ամբան առաջ Հերթի կ'երթայ:

Հոգ կը գանուէր գանուէն բիտղ սարերի մը: Ընկերոջս որչափ ըսի՝ թէ մի խմիր շատ, ինձ մտիկ չըրտ. եւ խմեց: Օրը շատ պարզ էր եւ արեւուտ: Հինգ րոպէ լանցած՝ խմած խորն ալ դարձուց, կերած խորնին ալ: Ան իննի ըսաւ թէ՝ «այլեւս քուրովն ուժապաղ եղայ, լիճ կ'երար քայլ մ'ընել: Գունաթափուցաւ, զոյնը եղաւ ինչպէս փռի: Թեւէն ըսնեցի, սարի ջարդի մը յետեւ պատկերուցի: Մատուարապէս երկու ժամ թնց: Կէսօր անցաւ, մայն տուի՝ վեր կացաւ: Բաւականին կապուրուեր էր:

Նկանք Հերթի գիւղի վերեւ գանուած արտերու ջով: Հոգ կը գանուէին շատ թուրք, որանք պոսպոյն՝ «լորրանըլար, ներզն կնիլ» եորսուուցաւ: Ընկերս ինչպէս ջերդ մնացնելով ըսաւ՝ «բո՛ւ, լըզի բեժըն: Բայց ես չիի կանգնած, կը շարունակէի իմ ամբաս: Թուրքերը պատասխանէր էին՝ «թիւպէ, Հասաֆուրյան: Քիւրդերն ըսեր են. «Մենք, մեղայ Աստուծոյ, գիտցանք զուգ կեանքներ էք»:

Ընկերս Հասա յետեւիցս, պատմեց եղածը: Նաեւ Հարցուցեր են՝ «ո՛րիկից կուգար, ո՛րք կ'երթաք. ընկերոջդ զրուսը քայ, վրան մերկ, ի՛նչ է էղիք: Ընկերս կը պատասխանէ. «Փառք Աստուծոյ, խէր է. Աշուկերտից կուգանք, կ'երթանք Էրզրում: Կարաւանը զնայ, մենք յետ Ժայռինք: Ընկերս ալ աշխիւ գիւղն անցած տաննին խուր ընկաւ եւ շորերու մի ժանն ալ դնար տարաւ»:

* * *

Հասանք գիւղի կողքին գանուած Բաղաքաները: Ընկերս ըսաւ. «Ժոււ Հոս Խաթիր Ծաւերու մէջ, ես կ'երթամ գիւղը, ոչոք աղայ Աղարարը կը գրկեմ ջովը եւ նա թնց ալ Հոն կը բերի»:

Այդ Աղարարը մեզ անմանօք էր: Խաղաւ գիւղին խմացած էինք անոր անուրը:

Սրկու ժամ Հոն սպասեցի՝ ոչ ոք չեկաւ: Ընկերս զրկեր է Աղարարին, քայց նա թուրքերից վախճալով՝ չէ կրցեր ջովս գալ: Ես յառաւառ զրուսեան մէջ կ'սարեցի աչք Ծաւերից մի նիւզ, քոնցի թեւերու եւ ոտերու մի գիւցնի եւ ամառապարտի վրայ գանուած մանր քուրերուն զարնելով աչք նիւզակը՝ Բաղաքի գուռն անցայ:

Քառասուն քայլ Հնուստութեան վրայ մի քանի ծոլաւ եւ թուրք՝ Խասան Ծաւի առկ՝ զայլան կը միւլին: Այդ գիւղը կեւ թուրք էր, կեւ Հայ:

Զապարից գուրս նկան երկու Հայ. մէկը կ'ըլլար 30, միւսը 50 տարեկան: Բարեկցին իննի ու Հարցուցին —

— Ուսկի՞ց կուգաս, քարեկամ:

— Խնուէն կուգամ:

— Խնուցի՞ եւ գու:

— Խնուցի եմ, Ծարաթին գիւղացի:

Մոլլաներուց եւ թուրքերուց աչք երկու մարդը Հնուստուցի եւ Խասանի փառ չնճի մը առաջ, Ըսին.

— Ախպէր, քո լեզուն Խնուսի լեզունն չի ծանօթի:

— Ես առաւ ասորի Պոյիս մնացած եմ, նրա Համար լեզուն փոխուած է:

— Բայց քու վրան գլուխդ ինչո՞ւ աղպղէս ծերկ է:

— Փիւրգերը ինձի թաշտեցին ճանապարհին: Ախպէր, կը խնդրեմ, ձեզից ձեկդ շաւարք մը տուէ՛ք ինձի՝ Հազնեմ:

Մերուսին Հանեց իր կտրուած շաւարքը առաւ ինձի, երիտասարդն ալ տուաւ արախոյին՝ գրի գլխուս: Մարգիկ ընկան շփոթութեան մէջ: Ըսի.— Եթէ ուր աղայ Աղաբարը ո՞րք է:

— Ա՛յ, արտի գլուխը տուած կը Հանեմ. զուէ՛ն կը Հանչնաս Աղաբարը:

— Ես չեմ Հանչնար, Հայրս կը Հանչնայ. ինձ գրկեր է անոր քով:

Տարին Աղաբարի քով: Ըսի.— Եղարար, ինչո՞ւ չեկար, շուտ շտաբիք ինձ. ընկերս շնկա՞ւ, չբտա թղթին:

— Բայց Հանեց, ըսաւ, — ժողաներ, Թուրքեր հասած էին, չիքցայ գալ, վրաս շտա կը Հանին: Վրադ գնէ՛ք ունի՞ր:

— Ասրեանակ մը եւ 40 Հաս փամփուշտ ունիմ:

— Դէ՛հ, տուր ինձ եւ զնա՛ է՛ն մարդու քով:

Այն մարդը կը գտնուէր մի այլ արտի մէջ, բռնաւ կը ցանէր, ճառարապետն կ'ըլլար 500 քաջ Հեռուարութիւն: Աղաբարը ինձի տուաւ կտր մը Հաց եւ Հեռացուց իր քովէն, զրկեց է՛ն մարդու քով: Ես գացի է՛ն մարդու քով: Հարցուց.— Եթէ ուրեցայի ես, քարեկամ:

— Խնուսի, Ետրաթին գիւղացի:

— Բ՛ւժ աղան ես:

— ԵաՀապարի աղան եմ:

— Ախպէր, քու լեզուդ խնուսացու լեզու չեւ ալ խնուսի եմ, Զավուրեմ:

— Ես փոքր Հասակին Պոյիս գացեր եմ, առաւ ասորի մնացեր, լեզուն Հան փոխուեր է:

— Քեզ Հաս ո՞վ գրկեց:

— Աղաբարը գրկեց:

Այս բոլորով, պատկազ արտի մէջ: Ընկերս իմ քովն զնայր երկու ժամէն տեղի կ'ըլլար: Երեկոյեան ժամը տանն էր գրեթէ: Պատկած էի, բայց քուս չէր դար: Եկաւ մի ծերուսի, մեծ ժողով: Ըսաւ.

— Էդ Հայուն քարի աղպուս:

— Քարի գտնու, պատարիտեց Հայը:

— Էդ պտուկդն ո՞վ է:

— Իմ խնամիս է:

Մոլլան զեռ 50 քաջ չէր Հեռացած, Հայը եկաւ քովս եւ Հայն տուց. Ե՛կ, մարդ: Վեր կացայ, ըսի՝ Գէ՛ն է:

— Ելի, Հանեցից Հեռացիք, Հիմա ուրիշ շուս մը կը գայ, չեմ կրնայ Համարել: Սրան մի կերպ խարեցի:

— Հայ, ո՞րք երթում ես:

— Ա՛յ, զնա՛ է՛ն կրնեմք քով:

Կրնեմք քովն 600 քաջ Հեռու էին եւ Էնպէս կ'երկար թէ բանջար կը Հաւաքէին: Վերցրի փայտ, գացի գիւղը: Առաջին գուռը մի աշուր մարդ եւ մի կին հասած էին: Բարեւ տուի, ըսի.—

— Ա՛խ, Համբէն կուգամ, Թաշկեր եմ (յողմեր եմ), տեղ մը չկա՞յ, պտուկեմ:

Այդ ճորտասար կարճատեղի մարդը, որ չէրուի կը քաշէր, նայեց վրաս, գլխով եւ աչքով ըրաւ ու կամայ ժախճ ըսաւ.— Են՛րս գնա:

Ներս ժառյ: Կրնն ալ խնուսիցս ներս եկաւ: Տեսայ ընկերս՝ Կոստան, ասորի վրայ, ընի մէջ կը խոկար: Այդ կրնր բտա.—

— Ձեր մարը մեռնի, էդ է՛ն չարչարանք է, որ գուռ կը քաշէր. չղխեմ էդ բանը: Է՛ն կը Հաւանք:

— Եսա մի՛ խտար, մարերնիս կը մեռնին, Թո՛ղ մեռնին. անթի եմ՝ մի աղուր չի՛ց, ուտեմ:

Կրնր ներս զնայ աղուր լեցնելու: Ընկերս իմ Հայն տուի. վեր կացաւ ու ներս գացեր: Ընկերս քով կը գտնուէր 15 գուռու: Ղրկիլ տուինք, մեզի միտիտու եւ Թուղթ րեւել առաւինք: Աղուրը կրնանք, փորքերիս բաւականին կըտացաւ: Եկան բոլն Թէ՛՝ Ենկի ընկեր մ'ալ եկիք է: — Ե՛ն յանակ մարդ է: — Եթէ՛՛՛ քով տեւ, երկար մարդքով, տեւ չաղպով: Մենք Հաւանքանք, որ Մեծկայ Սրբան էր:

• • •

Մութը տուաւ: Իսկապէս Սրբան եկաւ մեր քով:

— Տղերքն ո՞րք են, — Հարցուցինք մենք:

— Տղերքը բռնուան:

— Վայա՛ղը:
 — Վայազն ալ բռնուաւ:
 — Ո՛րտեղ բռնուան:
 — Ետի նանապարհի վրայ կ'ը (լին) ժը կ'որ՝ հան բռնուան:
 — Դու ի՞նչպէս եղաւ, որ պատահեցար:
 — Ես զի՛ն ժը յանուանց էի. նրանք բռնուալուն՝ ես հասկցայ եւ ժառյ էզ կ'ոյի մէջ. Մեծակ ընտան նրէն դուրան էր. իսկ ածբողջ ժառքին նրի մէջն էր:

— Նամակներն ի՞նչ ըրիր:

— Նամակները մէջքն քանկեցի եւ ժըպուցի ցերի մէջ. Այդ տանն աղայոց շարայար կը տանջէին եւ կը ծննէին: Ետա շարաշարանքներ տալն վերջը՝ զիւրդ ժը եկաւ, ըսաւ. «Սի՛ր դարեմք, նամարդ ժառքիկ են, կարելի է լաւ ժառքիկ են»: Հոգ լցուեցաւ երկու հարկը զիւրդ: Տղայ ժը նկատած էր, որ ես հոգ կուրայ: Սրը կը դարեմէն ալդ տղին, կը պտտար — «Սի՛ր, է՛ն՝ արի, է՛ն՝ արի»: Ես ժառքս կ'ըսէի, թէ՛ «չաւն սրդի, ինքը բռնուեր է, ինձ ալ կ'ուզէ բռնել տալ»:

Քիւրդ ժը տունց դիտ տեսնելու՝ հրացան ուղղեր կը կ'ոյի մէջ եւ կը կանչէր... «Վորէ՛ն, վորէ՛ն, կըպանիմ դուք էս: Նա դիմամբ կ'ընէր, որ ես վախենալէն նրէն դուրս գայի: Ես երբեք ձայն-ձայն չ'անելով՝ թաղանկացայ կ'ոյի մէջ:

Քիւրդերը կապեցին մեր ութ ընկերները եւ տարան դիւղը: Կէս ժամ պատակցի, ձայները զուգրեցան: Բռնեցի շտի նանապարհը, եկայ ալաթարանին Մէջիդլու դիւղը: Տեսայ՝ ալդ դիւղը հայ դիւղի չի նմաներ, շտապեցի դուրս գալ:

Գիւղէն դուրս եկածս տանն պտտահեցաւ զիւրդ ժը, որ հարցուց —

— Դու ի՞նչ ժառք ես, հա՛յ ես, չէ՛ նէ զիւրդ:

— Քիւրդ եմ, ըտի:
 — Ո՛րտեղացի ես:
 — Ալաշկերտցի:
 — Ո՞ր կը հանձնաս Հաւանացիներէն:
 Ես տուի մի քանի յայտնի Հաւանացիներու անուն: Քիւրդը ինձի մտիկ ըրաւ եւ ըսաւ.

— Դու գողի կը նմանի:
 — Կտաղ գիտնալով խոսա՛ւ. ես այսինչ ազգի խուլումն եմ, կ'երթամ էրզրում:

Քիւրդը ինձից հեռացաւ: Ես ոտքս վերջուցի եւ վաղ տուի: Կէս ժամ շանցաւ, լուսացաւ: Բայց ես նանապարհ չէի գիտեր, ուղիղ նամբան բռնեւ էի, կնպէս կուգայի: Պատահեցին երկու զիւրդ: Ինձի ջրդի տեղ դրին եւ ըսին.

— Սալամ ալեքիւմ:

— Ալեքիւմ սէլամ — պատասխանեցի ես:

— Ո՛րդից կուգաս:

— Ալաշկերտէն:

— Ատնի կոխը ի՞նչպէս եղաւ:

— Բալը Փնդայիները, մաս մ'ալ կեանքները ջարդեցին:

— Բարձ՝ ես եկեր, մեր աչքն, որ ալդ բարի լուրը ընդէր մեզ:

— Հայ ունի՞ք:

— Ունինք:

— Կտոր ժը հայ տուէք ինձի, տեսիլ եմ:

— Ուրախութեամբ կուտանք:

Սրկու հայ եւ զի՛ն մ'ալ պանիւր տուին: Ես ալ իմ կողմից հարցուցի.

— Դուք ո՛րտեղացի էք:

— Հերթեցի ենք:

— Ո՛ր կ'երթաք:

— 30 սոկիանց մի ժի ենք կորցուցեր, այն կը փնտենեք:

Նրանցից բռնանուցի: Կէսօր անց էր: Ես կայ Հերթեւ: Հարցուցի տէրտէրի տունը ու զնացի: Տէրտէրը տունը չէր, երեցիկն էր: Երեցիկնուր ըտի.

— ձառորդ ժառք եմ, հայ եմ, ինձի տեղ ժը տուէք քանալու եւ կտոր ժը հայ:

Երեցիկնը ըսաւ.

— Դու հայ չես. չու երեսը հայու երեսին չի նմանի, զու զիւրդ եւ մեզի տեղ չկայ:

Քֆրեցի Մանմատին, երեսա խալ հանեցի, ըտի.

— Հայր մեր երկինք...

Բայց երեցիկնը ըսաւ.

— Ես գիտցայ, թէ զու ինչ ժառք ես. մեր զլուխը կ'ուզես փորձանք դնել. մեզի տեղ չկայ, տիւրդի, զեմ:

Դռնից դուրս ելայ: Դրան կողքին ուրիշ դուռ մ'ալ կար, աշխուղից ներս մտայ: Հոգ էր տէրտէրի թաւան: Գացի հան պատկեցի: Ետա թէ զի՛ն քնայ, եկան երկու հարսներ, ձայն աղւն ինձի: Վեր կացայ, տեսնեմ, ընտրեւ են հայ

ու ապուր: Այդ Հարաները հնուսէն էին բերուած, ուստի Հոն յնդափոխական տեսած ըլլալուն, երբե՛ք չէին վախճար:

Ահա այսպէս պատմեց մեզի Սրբոն:

* * *

Իրիկունը մենք Հոն վաղաղ ուղեցինք, բայց շտախ: Մտիպուած եղանք Հոն մնալ այդ իրիկուն: Մնացինք այդ ձերուսու տանը: Առաւտեան Հարցուցինք Գլղարապի ուխտ տուաւ: Մեզի համապարհ ցուցուցին, ու վեր կեցանք աղօթարանին զայցինք:

Նկանք Գլղարապ՝ ուխտն Հարցուցինք: Ըսինք.

— Հրայրը, Անու-Քաթուլը, Վարդենիացի Նասան (շարք մը ընկերներու անուն տուինք) ո՛րքանք են, մեզ տար՛ք անոնց զով:

Մարդիկ մեզի լրտես ընդունելով, բաւարովին ուրացան, ըսելով.

— Ա՛յ աշղպիւր մարդիկ կը հանձնանք, ոչ ալ տեղեկութիւն ունինք, թէ՛ ո՛րքանք են:

Նոյն տանն այդ գիւղի մէջ կը գտնուէր մեր վեց ընկեր, որոնք իննի շատ աղէկ կը հանձնային: Գիւղացիք վառացի, բոնր են տանք, թէ մեզի էտպէս մարդիկ վր Հարցնեն: Տղերքը եկեր, զուրք կիսաբաց ըրած կը նստէին: Եւ ըսի. «Տղերք, ո՛վ էք, եկէք, անտատուածներ: Նասան գիւ հանձնալով, վաղեց փաթթուաւ վիպ: Համբարուեցանք: Միւս ընկերներն ալ եկան:

Ամիշապէս նամակ մը գրեցին, գրիկեցին Բեօբրիւքէոյ Քաթուլին եւ Հրայրին: Անոնք նամակին պատասխանեցին, թէ՛ «Վերցրէք Անդրանիկին եւ ընկերներին, եկէ՛ք Նաղան, մենք ալ Հոն կուգանք, կը տեսնուինք: Նոր երեկոյեան գիւղացիք մեզ ջուրը անցուցին, որ երեք ճիւղի կը բաժնուէր, մենք պատմեցինք, թէ Գիւղապիւրի գիմոյ մի ճիւղով անցանք, անոնք շատ զարմացան եւ ըսին, թէ Անտուած է մեզ ապաւանջ:

Գացինք Նաղան: Գիշերուան ժամը չորսի տանն էր՝ միերու վրայ նստած եկան Քաթուլը, Հրայրը եւ Բեաֆթա Արշալը: Հոգ պատմեցինք մեր անցանքները:

Մեզ փոխադրեցին Դիլուս: Մեր վրայ գլուխը մերկ էր: Հազուցին մի քանի Հին ու մին չորեր, մինչեւ նորի պատարասուելը:

Գանի մը օրէն վերջը լսեցինք, որ Զալլա-

Քը կովկասէն զինք պիտի փոխադրէ: Առաջարկեցինք Հրայրին, թէ՛ «Հոս դարապ լաղանք մինչեւ Օդոստոս տմիւր, երթանք, անոր Հեռ զինք փոխադրենք: Նո ըսաւ. «ԱՅնչեւ Հիմա լսեր էք օրէնքներին եւ Հպատակուեր, նորից պէտք է լսէք: մենք մեզի զինք կուտանք:

Երեք-չորս օրէն վերջը մի մարդ եւ մի կին առլով կ'երթային Բեօբրիւքէոյ: Մեզ գլուխը այդ մարդու եւ կնոջ Հեռ, տոմակ մը գլղուց, գրիկեց Քաթուլին: Քաթուլը, տոմակը կարգալով, մեզի յանձնեց երեք թերպակեալ եւ փամփուշտներ, Քաթուլին ալ առաւարկեցինք մեր կովկաս զնայու մասին, բայց ան ալ մեր մեջ եւ զինքը կապել տուաւ մեր վրայ:

Հոգ կը գտնուէինք ընդամենը 19 Հոգի: Մի մաս ընկերներ Գամանը կը գտնուէին, մաս մ'ալ Դիլուս կը գտնուէին: Ընդամենը Բառնիւմ 37 աղայ կը գտնուէր: Անկուրդ զինքերն ու փամփուշտները գրուած էին ժողովրդի արտապրութեան տակ:

Քաթուլը մեզի մտածուար խաակցութիւններ կ'ընէր: Մի անգամ այդ խաակցութեան ասան, գիշերուան ժամը չորսը կ'ըլլար, երկու աղայ ներս մտան, Հասան-Ղալային նամակ մը գրին Քաթուլի մեռը: Նամակի մէջ գրուած էր —

«Միւրեկի ընկերներ, իրզրումի Գարգեանի տառ՝ րոնուած է մի աղայ նամակներով, որը մասնած է մեզ եւ մեր աղքատ երեք աները: Չգոյ՛ւ մնացէ՛ք, գիւղէն դուրս եկէ՛ք: վաղը Հասան-Ղալայի գայմազամը խաղաղութեան պիտի գայ Հոցն:

Քաթուլը մեզ կարգադրեց, ըսելով, որ ոչ մի մարդ զիւղը չպիտի մնայ եւ որոշեց, որ խաղաղամիւր մարդ իրեն տանուակներու Հեռ պիտի երթան արտերն ու ասրերը եւ պիտի Բազմուին: ԱՅնչեւ իննից չուր յատանաք, իրաւունք չունիք զիւղը գալուս: Ինչքն ալ պիտի երթար տուտի Լովուրի Հեռ:

* * *

Իրեն տուած հրահանգի Լամիմա, գիշերուան երկու ժամ մնալով, յուրսը Հրացանիւ վերցնելով մեր տանուակներու Հեռ դացինք ասրերն ու արտերը: Բոլորս ալ ապաւնով էինք, որ եթէ խաղաղութիւն ըլլայ գիւղը, ոչ ոք չի րոնուիր:

Լուսը բացուաւ, արեւը բարձրացաւ: Գը-

բնթև որը կ'ստանն ծառ էր: Քաթուլը կը ծառնէ, թէ առաջ փառք էրդրումէն պիտի գայ, երթայ Ղարս: Երթամ նամակները ամա՛նս: Ժնշեալ, հիմա որ խուզարկութիւն չըզու, այլեւս չի լինի:

Կատարը անցած, գիւղէն մեզ հաց բերողն ըսաւ.—

Այսայ բէկը 85 միւստրներով եկաւ, մեր գիւղի ասկ վրանք զարկաւ ու նստաւ: Հարսնոքարից շիրջիկը ապանծած են երեք-չորս հայ եւ ծառ մ'ալ թալան տարեր: Այսայ-բէկը կուտա՛վարութեան հրահանգով գացեր է ջրգերել վերայ: Բայց ան գացեր է միայն ալիք գոցելու համար, որովհետեւ ասանց որեւէ մերքախալութիւն չենուն: Եկեր է վրան գցեր Քեփերի-ճիւղը:

Ժամը 7-ի տեսնն էր, երբ մենք Հեռունն տեսանք 12 միւստր, որ Հասան-Ղալային կուտային եւ գացին գիւղի Այսայ-բէկը: Հասան-Ղալայի գալապա՛մն է եղեր: Դա՛յապա՛մը Հասանիւսն կ'առանձնանայ մի 10 բաժէ Այսայ-բէկի հետ եւ կը պատճէ պէտք եղածը: Այսայ բէկը պորազաններէն հրահանգ կուտայ, փողը կը Ենի եւ գործերը անմիջապէս միներ Հեռուն, ղէնքերէն մեռնին կը պալարեն գիւղը:

30 միւստր կ'երթան այն տուններու վրայ, որոնք ժամուտած էին իրգրումի զուրը: Կը խուզարկեն այդ երեք տունը: Քաթուլին ամբարի ասկէն դուրս կը բերեն— կը բռնեն նսեւ այդ երեք տանտէրերը: Քաթուլի վրայ կը գանձուի 49 սակի, Կ'տանեն եւ կը ներկայացնեն Այսայ բէկին եւ գալապա՛մին: Քաթուլին կը հարցնեն.

— Զուտեա, զու ս'բառեպցի ես:

— Իրանցի եմ, — կ'ըսէ:

Քաթուլի շորերը (նա հազած էր Բառնիայ Հին շորերը) Հաննի կուտան: Երբ Հին շորերը կը Հաննի, ասկից դուրս կուտայ մարտը շապիկ, մարտը վարսիկ եւ մի ինչիկ: Այդ երեք կտոր շորերը տեղափան շորերուն երեք նմանութիւն լուծելին, կուտան էին եւրոպական մեռով: Քաթուլին մի շորք կը ծնեն եւ կը կապեն ծառին՝ ըսելով, թէ գտանք փնտառներ:

• • •

Նոյն օրը Հրայրը կ'ըլլէ Իշխուսայէն, կուտայ Կրտանքալ: Ան ալ ծագուած գգեսաններով

կ'ըլլայ: Կրտանքալէն միւստր մը կը վերցնէ, կը նստի միւստրի թէրքին եւ կուտան կ'անցնին Հասան-Ղալայի ջուրը: Ձիւտարը կը վերադառնայ:

Աղաչկերտէն եկած թէկնիկներ եւ մի քանի զորքեր կը տեսնեն այդ միւստրին, թէ ինչպէս նա եկաւ մինչեւ ջուր, անցկացրեց մարզ մը, ապա վերադարձաւ: Այդ մարզը (Հրայրը) նրանց կուտանելի կը թուայ, ուստի կուտան գիւղը պաշարող միւստրներուն կը պատճեն իրենց տեսանքը: Զորս միւստր կ'երթան գիւղի Հրայրը: Հրայրը կողմնացոյց մը եւ քանի մ'ալ քանի կուտայ առաւրի հայ հովուի մը, որուն առաջուց կը հանձնար, իսկ իր քով ունեցած Բացանի մանրուշները շառաղով կը լեցնէ Քաթուլի ասկից սոգերի մէջ: Երբ միւստրները կը Հաննին, Հրայրը թեւերը արթաւ, իրքեւ գիւղացի առաւր անաղ, զովէնքեր կը շփեր: Ձիւտարները կը խուզարկեն վրան, կը Հաննին 449 դուրսն եւ կը տանեն իրանց հրահանգաւորներուն:

Թէ՛ Արմենակը (Հրայր) եւ թէ՛ Քաթուլը ապուշ կը կարուին, երբ կը տեսնեն, որ երկուքն ալ բռնուած են:

Դա՛յապա՛մն ու Այսայ-բէկը կը հարցնեն Հրայրին.

— Դուն ս'բառեպցի ես:

— Մշու գալտեցի:

— Ո՞ր մէկ գիւղէն ես:

Հրայրը մի վնդո գիւղի տնուն կուտայ: Զորքերուն կը հրամայեն շորերը Հաննի: Երբ վրայի Հինքերը կը Հաննին, ասկէն դուրս կուտայ նոյնը, ինչ որ Քաթուլը հազած էր: Քանի մը Հաս կը զարնեն ու կ'ըսեն. Եփեփիբրայի, ջնափիբ, շխալի չե՛ս խախ: Ան ալ կը կապեն Քաթուլի հետ: Կը կապեն նսեւ երեք տանտէրերը եւ Հինգին միտան իրարու յետեւից կուտան, կը տանեն Հասան-Ղալայ:

Այդ խուզարկութիւնը եւ մերքախալութիւնները եղած են ընդամենը 40 րոպէի մէջ: Մարը եւ արտերը գանձուած ընկերներէս ոչ մէկը չէ լսած: Ոչ մի գիւղացի ալ չի եկած, չի ըսած: Հաջորդ մինչեւ անգամ լրտես էին գրեթէ գիւղի բոլորը, որովհետեւ ոչ ոք չգայ, մեզ իմաց չենէ:

Եթէ մեզմէ երկու ապա իմացած ըլլար այդ յուրը, բոլորս շուտով կ'իմանայինք եւ կը

յարժակուէինք զդճերու վրայ: Կոխը կը շարունակուէր: Շնուս գտնուած ընկերներն ալ օգնութեան կը հասնէին, կամ կ'աջադէմք շրայրին ու Քաթուլին եւ կամ սպաննէ կուսակից: ողջ լինէք թողուլ տանին իրարու: Հրայրը իննի կը պատմէր —

«Միջին Հասան-Ղալա հասնելու, հոգիս էլաւ, հրացանի մանրանքները սաքերս կը ծախուէին: Զօրքերը կ'ըսէին. «Քեանֆիր» ուլի, ճեմֆիր, թէ՛ն: Երանք գիտէին, թէ լիմ կրնար թէնի, որովհետեւ վիճակէս տեղեկութեան լուծէին: Լինց Հասան-Ղալա հասնելու, ինչպէս լաւուշն, թէ արտաքին կ'ուզեմ երթալ: Եւ թոյլ տուաւ, բայց պահապանը զուրկ կանգնած էր: Կամայ սաքերս հանեցի եւ մանրանքները ցած թափեցի:

«Նոյն զիւերը մեզ բաւական շարշարեցին եւ զքեթի գիտցան մեր ուղի ըլլալը: 40 միւսաբով եւ մի շարք սուտարով մեզ շաշուցին իրաջրում: Դուսան Տիգրան էֆէնդին (Ագրայիւլը) կուսակալի կողքին կանգնած՝ կ'ըսէ. «Փնտաւանքը որտեղ ենք: Մեզ տարին ձգեցին թանաք՝ մէկու մի տեղ, միւսը մի այլ տեղ: Բաւականցին նաեւ մեր բերք տանուակերբը: Մեզ մացուցած տեղերին մի ենք, փոքր տեղ էր՝ ո՛ր կրնայինք պտուկի եւ ո՛ր ալ նստիլ: Մեր վրաները արտաքին էր: Տանկերէն կ'ըսուի ալլ տեղին՝ փոխման բնուստ:»

* * *

Ձերտակութեան որը եւ եւ ընկերս ու մեր տանուակերբ, տաւարները տաւարիս, եւ կանք զիւղէն կէս ժամ հեռու: Գիշերուան ժամը մէկ եւ կէսը կ'ըլլար: Մեր տանուակերբ զրկեցինք զիւղը, թելով:

«Գնա՛, եթէ Քաթուլը եկած է զիւղը, մեր կողմից բռն իրեն՝ թէ զիւղը ի՞նչ գրութեան մէկ է: զիւղը գա՛նք, թէ սարը մանք: Եթէ լուծ թէ սարը ման, թող մեզի զրկէ երկու պահուս թուրման:»

Մտալը զնայ, իսկ մենք եղները կ'արածաշէնէինք: Մեր տանուակերբ ուշացաւ: Վերջապէս եկաւ: Թեւերը քաշը մացուցած, էջ մտալը կուլար:

— Ի՛նչ է պտուանք, նա՛յ, — հարցուցինք:

— Քաթուլին եւ Հրայրին բռնէր, տարեր են:

Մեզ անհաստատի կը թուար: Հրայրը եւ

բեք ժամ հեռաւորութեան վրայ իշուս զիւղը կը գտնուէր, իսկ Քաթուլը զաքեր է սարը տաւարի հետ, ի՛նչպէս թէ բռնուէր են:

«Նայ տալինք զիւղի զիւղը: Տեսանք՝ մեր բոլոր ընկերները հասաւորուէր են Նայ սարերուց եւ արտաքին: Հրացաններու վրայ զուրկանքն կ'ուսած՝ բոլորն ալ կը մտածէին: Ո՛ր մի ընկեր չկար, որ միւսի հետ խառար: Բոլորն ալ մտածեով լուս ու մուշ էին:

Անոնց Բաւէրը սարափի մէջ էր: Առաջաբերութեան պիտի շատանար: Փաղովուրդը կը գիտէր տանապետներուն, թէ ի սէր Աստուծոյ, ի սէր Ազգութեան՝ հեռացէ՛ք:

Երբզումցի Արշալը մեզ բոլորիս զինաթափ ընել տուաւ: Քեանֆիրէօյցիք ունէին մի ծախաթ՝ Թաշափ, որ մարդասպան էր եւ կուսականութեան փախուսական: Կանչեցին Երան եւ մեզ վալազ տաին: Թաշափը բերդական ուսին գրած՝ երկու զիւղերէն տեղուց Դարասուրգանի սահմանով զեղի Կովկաս: Հասանք Սարիզումէլ:

Հոն գտնուած այն ժամանակուան ընկերները չէին ուղեր հոն մի զիւղը մեզ անպատասխան: Մենք սարափիկ յոգնած ու խաղուած էինք, սաքերին ուսած: Հոն կար նաեւ մի մարդ՝ հոշիկապար Աւս Ստամբուլցեան: Եւ բարկացաւ միանգամ վրայ եւ ըսաւ.

— Աստուածաւոր, կ'ուղէք որտեղ ալ գա՛նք սպաննէք: Եւ կը տանեմ, կը պահեմ եւ Նայ կուսած, տաւառ կանապուրէ կը զննէ:

Մենք անցնողներս ընդամենը 16 հոգի էինք: Հասանք Դարս:

Քեանֆիրու Արշալը Քեանֆիրէօյցիք, մեզ անապարէ զննելուց վերջ, կ'երթայ Դամաք, կը հասնէ հոն գտնուած բոլոր ընկերներուն, զինաթափ կ'ընէ եւ Ալէքսանի տաւարագութեան կը զրկէ Կովկաս՝ Դաշիբարայի դժով: Դրանցից միայն շուրջ կ'ապաստեն, իսկ մնացածները (10-16 հոգի), կ'ընկնեն ուս կողակներէ մեռալ: Թեւերին կուսած, մեզին շուրջ որ վերջ գրանք բերին Դարս եւ յամապրկեցին: Երկու ամիս պահելով, յանձնեցին տանիկ կուսականութեան: Տարին երբզում:

Գիւնգաւորի տակ բռնուած ութ ընկերները ամիս մը Ենուսայ բերդը պահելով, տարին երբզում: Ընդամենը երեսուրկ իւրաքանչիւրը իրենց երկիրները տարին:

Սիման, Ալտա, Նատա, Վարդանիսի Բարսեղ, Ալեքսան, Կրպո, Անայ, Ծծի ամառը նրանք կը գտնուէին Դատան գիւղը:

Սրբ Դաւիթի խուզարկութիւններէ տանն՝ Սերորը վերադարձրինք Մասունէն, նա գնաց Արաթ: Խժրերը տառնէին, տառնէին կը պաշտէին:

Սր Տը Սերոր կը գտնուի Ութափի անտառի մէջ, իսկ Սիման, Ալտա, Բարսեղ, Ալեքսան եւ Նատա Դատան մարազի մը մէջ: Կրպոն եւ Անայ ուրիշ տեղ են եղած: Ալի-րեկ իր միտարկերով գիւղը կ'իջնէ: Հոգ կար նաեւ ետթաթ լողիկ թողկացած զորան մը եւ մի փոխա: Գիւղի մէջէն մարդ մը կը մասնէ աղաները, սահայն, կ'ուսնցնէ, թէ՛ «չարչարեցէ՛ք Ալտաի կիներ, նա կ'ըսէ տեղը: Այդպիսով իրեն մասնութիւնը յայտնի չըլլար:

Դեռ կէսը չեղած կը բռնեն Ալտաի կիներ (սիրուն, երիտասարդ կին մը) եւ կը շարժարեն: Անոն կիներ շարժարանքներն չի կրնար զիմանայ եւ կը փախչի մարազի կողմը, քանի մ'ալ ստաիկան յետեից կը վազեն: Կիներ կը պոտոյ շրկանը. «էյի՛ր, կա՛մ դեռ էս զազաններու մեռնէն ազատ, չէ՛ նէ ես ի՛նչ ընեմ»:

Մարազի մէջէն Ալտաը կը դարձէ կնոջը, բայց զնապէս չի կոչիր Զարկան տանն մարազը պաշարուած էր արդէն: Գիւղի հայ մասնիկը ցոյց տուած էր արդէն տեղը: Կուր կը սկսի:

Սերորը երեք ժառորդ մամ Հեռու կը զբաղուէր, սակայն, Հրացաններու մայրը լսելով

ուսուը, շարքի թելով կապեց վարաց, էգո՛ւ, էգո՛ւ, հանեց Գրգուռի բոլ թղուկի գլուխ: Մեկ կը քաշէր, մէկ կ'ըսէր՝ «գէ՛ւ, ըսէ՛, ո՛ւր է Սերորը: Վալլա՛ւ, թե՛կ, կ'ըսէի, խաբար չեմ: Վարաց ուսու, սկսաւ արին գալ: Ուշքս գնաց՝ ընկաւ էղանդ: Էդ անտառուսուը կ'զգէս շարժարեց եւ գնաց: ԱՆԴ.

անգամ, արեւմեան չի դար, որովհետեւ արդէրը կնոջ պատճառով իրենից Հեռացած էին:

Կիսը կը տեսէ միշտ իրիկուն: Սրկոյրեան մութ պաշտ տանն մարազը կը վառեն: Մարազի պաշտը տեղիքը արդէն ծակած էին զուրս գալու համար: Նատան կ'ըսէ. «Տիւրք, զուրս եկէ՛ք: Վնաջ դու ընկիր»: Նատան զուրս կուգայ, կը բռնէ Վարդանիսի Բարսեղի մեռը, նրան ալ զուրս կը քաշէ, կը հանէ: Միաներուն կը պոտան՝ «զուրս եկէ՛ք. սակայն, զուրս չեն դար: Մարազը արդէն կը վառէր: Սրեռուն քալ շղկացած, զնապէ մը կը կոչի Բարսեղի սրտին: Նատան կը վերցնի նրա Հրացանը եւ կը փախչի, կ'աղաւաղէ: Նատան կ'երթայ Խնձորկիմայ սարը:

Բուսական մամանակ վերը նա կ'ուսննայ Հեռը ընկեր մը: Գուրակի մը մէջ նստած են երեք: Կին մը ցորկիկն հաց կը տանի: Խնձորկին կը գտնուի զորան՝ քանի մը ստաիկան: Ոստիկան մը կը նկատէ էդ կնոջը հաց տարած տանն: Սրկոյրեան կողմը Նատայի բով կուգայ տեղ եղարոյր Միտաը: Նատայի ընկերը՝ փորը կը ցուայ եւ հոգ կրակ կը վառեն:

Ոստիկանները քիւրդերին ալ լուր տալով, կ'երթան կրակի մաս: Զաւլ (Համադարկ) մը կը զարկեն աղայոց վրայ եւ կը սպաննեն Նատային եւ իր ընկերոյը: Նատայի լեզուն միայն աչքան լուռ կուտայ թէ՛ «Միտա՛ք, վերցրու Հրացանս եւ փախի՛ր: Միտաը կը վերցնի Նատայի Հրացանը եւ անտառի մէջով կը փախչի: Քիւրդերը կը շարժանակեն դարձել, որովհետեւ զեռ կենդանի կը կարծէին, ապա կը մասնանջ գիւղներուն, կը վերցնեն ու կը տանեն:

*) Աղբարներէ ըրած վերադարձը Սերորին ճիշդ չէ: Անտառայն, Աղբարնիկ անաւառ չէ Սերորի կամ իրմէ բարձր դիրք ունեցող ուրիշ ընկերներու մասին խոսելու տանն:

ԽՄԲ.

ՔԻՒՐՏԵՐՈՒ ԵՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄՆԵՐՈՒ ՓՈԽԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՓՈԽՑԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գրեց՝ Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

2.

ԿՅՈՒՆԵՐՆ ՈՒ ՇԱՐՔՈՒՄՆԵՐԸ

✓ 1880-ի անցքերէն յետոյ Հայ-քրդական հակամարտութիւնը աւելի բացայայտ կ'արտայայտուի եւ կը ստանայ խիստ թշնամական կերպարանք մը: Թրդական ազատագրական շարժումը կը զարդի ալի ստեն, երբ Հայկական ազատագրական կոիւնը կը սկսի Վա. արք. Թուսկաններէն սկսած կը հաջմուի Թուրք-քրդական միացեալ հակառակ մը, որ հնազանդ կ'ամբանայ ու կը զստեայ միաձուլուած շարքի մը, ուղղուած ամբողջ Հայութեան դէմ:

Բիրդ ալիքէթները գիծեցին աւելի անսովոր բանութիւններու, շնչեղով իրենց ակնշարժութիւնը թշնամութիւնը հանգէլ դրացի ժողովուրդին, զոր անցեալէ մէջ ալ կը կեդեցին, բայց անոր վրայ չէին նայեր, որպէս թշնամի տարրի, որպէս հոտորուելու արժանի կնձուրներու: Ալազկերտի, Բաւէնի, Վասպուրականի, Տարսնի եւ Տիարբէրքի լըմանները խզմութիւններու թաւերաբեմ եղան: Թրդական հաւաքարութիւնը ստաշին տարիներուն, ներքնապէս՝ զրգողի, իսկ արտաքնապէս՝ ուրախ ակնածուտի գերը ստանձնած էր, բայց հնազանդ իր կանոնաւոր դորով առաջապահը դարձաւ այդ անօրինակ արշաւանքներուն:

Նոր անհիշանութիւն մըն էր, որուն կը ժամանուէր Հայաստանը, ու ժողովուրդի ծոցէն դուրս կուգային կորովի եւ ըմբոս անհատներ, զանէ ննջ սաճաններու մէջ, իրենց իրաւունքները պաշտպանելու: Առանց ժամբաժանութեան մէջ մանելու, յիշենք Արարտի իր ընկերներով, Մասունի եւ Տարսնի լըմանի, մէջ, Յունան՝ Ալազկերտի, Աղբիղատեան եւ Գուրչեան՝ Վասպուրականի եւ Մալազկերտի լըմաններուն մէջ: Այս խումբերու հարստանները ուղղուած էին Վ. հաւաքարութեան Վ. քիւրդ ալիքէթապետներուն դէմ: Բայց այս փոքրիկ

խմբակները շատ անձնած էին, եւ զապող ուժ մը չէին հանդիսանար:

Տեղի անկեցած դէպքերէն, յիշենք միայն շարք մը, որոնք խիստ ընտրու են եւ իրարու չլիքայան, մինչեւ 1895-ի ընդհանուր հաւաքանքները:

1. Մուսա բէգի արարմները — Մուսա բէգի միայն լըմանին ակնող Միքայ բէգի տունը, ինչպէս նախորդ գլուխներէն տեսածք, քրդական շարժման հանգէլ իսկ անհաւատարմ տնիքէթ մըն էր: 1880-ական Թուսկաններէն սկսած Մուսա բէգը կը հանդիսանար այդ ալիքի գլխաւորը: Իր առաւաղեալական իրաւունքները պահպանելու համար, Մուսա բէգն ու իր եղբայրները չէին բաւականանար նիւթական հնչումներով, այլ կը գիծէին սպանութիւններու եւ ստեղծագործութեան, որպէս իրարայան անարեկեմտ ասկ պահէին ժողովուրդը, սարկական հաւաքարու հնազանդութեան զարթեցնելով իրենց հաւատակները Վարապետի գիւղապետ Օւանը քիւ մը համարժակ գտնուած էր Մուսա բէգի դէմ, ու աւա Մուսա բէգը կը գիծէ Միքայ բէգի տան վրայ: Միքայի մըմը ընդ Օւանը, ուղի ուղի կը զնէ բուխերիկէն մէջ, ու կը վառէ հրադարակու:

Մարաֆի թաղաքականութիւն, որ հակառակորդի դիմեմ զարմանքով մը, չառաւան տարի յետոյ, 1907-ին, Թուրքերը զործադրեցին նախ Մուսաբէգի տան գաղանդը Շէյխ Ռազալի վրայ, ու ուղի ուղի արշեցին Թուսկերէն մէջ, եւ ժամ ալի գիւղին, ուր Օւանը բուխերիկէն մէջ արշաւած էր:

✓ Մուսա բէգ, թաղաքականութեան, լարդանկեց իր արարաֆի թաղաքականութեանը Մուսա միայն լըմանէն Հարաւ Միքայ Գաւաքարի ալիքէթ, յայտնի Գիւլիպարը ստեղծեց 1887-ին: Այդ ստեղծագործ մեծապէս ցնցեց Հայ ժողովուրդը: 1888-ին միայն եւ Տարսնի լըմանէ մօտ 50 հոգի Գուլի մեկնեցան լողքը ներկայացուցին հաւաքարութեան:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

ԵՐԲՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄՈՒՏՔՍ ԵՐԿԻՐ

1897-ի գարունը (կարծեմ Մայիս ամսին) գարուն եկա՛յ (Անաստասյան*)։ Նույն ժե՛ղ երեք ընկերներս աղջասիրական երգեր կ'երգէինք։ Մի անձանք ժաղ եկաւ, ջութերնս նստեցաւ, յարեաւ առեց։

— Մի՛րանգացի էք, աղի՛րք, — Հարցուց։

— Տանկաստանցի։

Եւ կանուխէն, Վարդան Քիրաքանէն ի մտքեր էի, որ արշաւանք պիտի ըլլայ։ Եթէ նայեալս որական մի ոսկի տային եւ որական աշխատանքով ին միայն վեց ժամ, ինչո՞ւ համար զիտ լին։ Գիշեր-ցերեկի ժամածուռն Հրացանն ու երկիրն էր։

Նույն ժե՛ղ նստած ժաղը թիֆլիսիցի վանաստեղծ էր, Օգոստին կուար։ Բիշ-բիշ լծի ունեւո՞ւ՛մ ան սկսու մի քանի յայտնի ընտանիքներու անուն առաւ։

— Կը հանձնա՞ք, — ըսաւ, — Բրիտանոփոթին, Բոթոթին**։

— Ամամբ չենք հանձնար, թայտ անունները լսած ենք Հնուսէն։

Այդ ժաղուն մենք գտաւապանք։

— Տղի՛րք, — ըսաւ, — եկէ՛ք զեանք թիֆլիս, մեր նստապարհամասը եւ կուտամ, այն անկից էլ կ'ուզարկեմ Գարեհաստան։

Ընկերներս չհամաձայնեցին, ըսելով.

— Մի՛նչեւ թիֆլիս մայրնայով երթանք, անկից էլ վեց-եօթի որ պիտի ջախենք մինչեւ անձն փոխանակ արեւելից գնալու։ Իսկ Արզունի, Արզանուշի գնով։

Անից զուրս եկանք Բաթում։ Այդ ժաղու աղջիկը ճեկանց հաշիւինք։ Ապա զայնքս եւ նստապարհ գրինք այդ ժաղուն զեպիս։

Երկրորդ որը, երեք ընկերներս միմի մեռնափայտ մեղեքներս՝ նստապարհ ընկանք զեպի Ղարս։ Արզանուշ անցանք, առինք զեպի սար։ Հոն կար ծանօթ թուրքի գիւղ ժը։ Այդ գիւղը տեսնեք, սարը տարեր, զցեր է հովիտ, իսկ այդ գիւղի ընկերները անցեր են գիւղի գիժաց՝ անասա խրճիթներու տակ կ'ապրին։

Գացինք հոն, քարեկեցիք մի ծերունի, աշուր թուրքի։ Ըսինք՝ կարելի՞ է մեզի մի քիչ հաց եւ երկու գուրունի մածուն տայ։

— Եւ գրա՞նով ա՛յ մածուն ունիմ, ա՛յ ալ հաց։ Նստեցէք հոս։

50 ժալլ Հնուաորութեան վրայ երկու գեղեցիկ երիտասարդ կային կանգնած՝ ընդանկաները ուսերնին։ Նոյն տանն հոն ոչխար կը կթէին։ Այնորը կանից այդ երիտասարդներուն, որ իրեն գուսաններն էին եւ որոնք իրենց հօր Հոս շատ պարկեշտութեամբ կը վարուէին եւ ամոր հրամանները ըսողաբար կը կատարէին, եւ իրենց լեզուով խոսեց անոնց հետ։

Տաւ ըսող լանցած՝ ընդին տաւ ժաղու ուսելու հաց, մածուն, սեր եւ մի հաց ալ մեզ։ «Համեղէ՛ք, — ըսին եւ իրենք Հնուացան։ Մենք կերանք, կշտացանք։ Սկսած՝ սեղանը վերցրին։ Մերունին եկաւ նստաւ մեր ջովը։ Ըսաւ.

— Բարեկամներ, այս երկու տարուան մէջ Հարիւրաւոր երիտասարդներ էս համրով կ'անցնեն։ Ձեմ գիտե՞ք՝ պատահաւ ի՞նչ է։ Եւ կանգնա հոս եմ անցուցեր եւ երբեք էսչափ հայ չեմ տեսեր էս կողմն անցած։ Ու՛մ որ կը Հարցընեւ, կ'ըսեն՝ վանեցի ենք, մեկնի ենք, բիթլիսցի ենք, Բայջ նրանց նստապարհը Տրապիզոնով է, ինչո՞ւ. աշխուկից չեն երթար։

— Այն նստապարհը շատ անապատով է, զոգ, աւաղակներ շատ կան. նրա համար մենք այստեղից կ'երթանք։

— Հը՛մ, — ըսաւ զմեծազով, — եւ ամէն րան գիտեմ. մեր Մուլթանը եւ պաշտաններն են աւաղակ, իսկ ժողովուրդն անոթի կը միայ։

Իմի մովեքերեայ ջաղաց ժը։
Մտաւոմ Զորեան։

— Խնչպէս էք, դուք Հանգի՞ստ էք ուս
կառավարութեան մեռելի տակ:

— Այ՛րժա լաւ ենք, բայց շինք դիտեր վեր-
նէրս ինչ պիտի ըլլայ:

— Խնչպէս եղաւ, որ ուս կառավարու-
թիւնը կրցաւ այս ժայռոտ եւ անառտ տե-
ղերն առնել:

— Դէ՛մը կուտայ չկար. աշունը միւսը վրայ
տուած էր. կողակները մեր Հեռերը վերցնե-
լով՝ կ'ընկնէին մեր յետեւից եւ կը Հաշմէին:
Կին ու երեխայի տէր էինք, շատ նեղութիւն
կրեցինք: Սուլթանը Հոս դարանները լցուած
շատ զենք թողաց: Մենք ալ օգտուեցանք այդ
զենքերէց եւ մինչեւ Հիմա ալ ունինք: Թուրք
կառավարութիւնը սրգար գտառատան լուսնի,
եղածն ալ մեռցնց պիտի թողնի:

— Մեզ Հրաման կուտա՞ն դժաւուր:

— Խնչպէս չէ:

Մենք Հող ժառանգութիւն երկու ժամ նշա-
տեցանք: Մերունին իրանց լեզուով երիտա-
սարգներուն Հրաման ըրաւ, որ մեզ տանեն,
սարք առնեցանքն եւ աղա վերադառանք:

— Աստուած մեզ Հետ ըլլա՞յ, ըսաւ,
զնացէ՛ք: Ի՞նչ ջոշ պապս ալ Հայ է եղեր. մեզի
մինչեւ Հիմա կ'ըսեն Լուկա—օղլի: Մենք ընիկ
Իրիզցի ենք. (Տրապիզոնի ժող): Մեզ ժամա-
նակին Թուրքացիներ են:

Այդ ցեղի (այսինքն՝ Հայութիւնից խում
գարժած) ընտանիքների կանայք առհասարակ
սովորութիւն չունին Հայերից եւ ընդհանրա-
պէս քրիստոնեաներից ծածկուելու: «Մենք ո՛ր
օտարին աղլիկ կուտանք, կ'ըսեն, եւ ոչ ալ օ-
տարի աղլիկ կ'առնենք»:

Եւ այդ ընտանիքներից շատերին կը նաեւ-
նամ, ինչպէս՝ Փափագ—օղլի, Կերակո—օղլի,
Մարտիրոս—օղլի եւայլն: Դրանց երիտասարդ-
ներն առհասարակ թէ՛ աղամարդիկ եւ թէ՛ աղ-
ջիկներ զեղեցիկազէ՛մ, թիկնաւէտ եւ բարձրա-
հասակ են: Երանց ժարժի վրայ ոչ մի պակա-
սութիւն չէ կարելի գտնել:

Մերունուն մնաւ բարեւ ըսինք եւ Հեռա-
ցանք: Երկու երիտասարդներ Հրացանները ու-
սերին մեր առաջը ընկան, սարք միւս երեսը
անցուցին եւ վերադարձան: Բայց նաեւագարհին
մենք շատ կը վախենայինք այդ երիտասարդ-
ներից, որովհետեւ իրենք զենքով էին, իսկ
մենք առանց զենքի: Միեւնոյն տանն այդ երի-

տասարգներու զէմքերը շատ ազդեցիկ էին:

Այդ երկու երիտասարդներու յարգանքով
վերաբերուելին զէպի իրենց մնացը եւ անոր
Հրամանները լիութի կատարելին մեր վրայ
շատ լաւ ազդեցութիւն թողաց: Ոչ միայն Հա-
յերուս մէջ, այլ եւ ոչ մի աղաւթեան երիտա-
սարգութեան մէջ չեմ տեսնէր որդիներէ այդ-
պիսի վերաբերմանը զէպի իրենց մնացը:

* * *

Եսթ որէն Հասանը Կարս: Հող մի ստեղծ-
մանիկ մնացինք: Այդ միջոցին սպաննեցին մի
քեզիցի երիտասարդ: Եւ զլիսն գրեր էր տեղ-
լիական զլխարկ եւ եկեղեցու մէջ ու լուսնանքի
վրայ առատ փող կը ծախէր: Սպանութիւնը
կատարուեցաւ այսպէս — Դեռնամանիկ (սառ-
նապետ) Բարսեղի ամուգ նրա գիտութեամբ
նաշկերայթ կ'ընեն զմուսցի Յարութիւն եւ Մը-
լոյ Դաւալ Սուլտի գիւղացի Հլոն: Ճաշկերոյ-
թին վերջ կը կանչեն կտուգ. այդ աղան կը դը-
նեն մէջը եւ կը բարձրանան զէպի գետն ի վեր:
Քաղաքից դուրս յեւած՝ կտուգը կը վերադառ-
նայ: Քարք մը կողքին Յարութիւնը միսութեան
մէջ կը գարնէ խանջալով սխալմամբ իրեն ըն-
կերտը: Ընկերը կ'ըսէ. «Տղա՛յ, ինձի զար-
կիւր եւ կ'ընկնի գետին: Յարութիւնը տուի
եւս կը բարկանայ եւ կը սպաննէ քեզիցի տը-
ղային: Այդ աղան սպաննեցին մասնիկ ան-
ուան սակ»:

Յարութիւնը կ'ըսէ ընկերտը թէ՛ «Հոս մը-
նացի՛ր, երթամ միւստը մը զրկեմ, քեզ այս-
տեղից տանէ»: Կ'երթայ կ'ուղարկէ, բայց մի-
ւստը չի կրնար Հլոյին գտնել եւ կը վերադառ-
նայ: Վերադարձնելը գիտիմէ ծաղիկ աղալով
կը Հեռանայ մի 50 քայլ: Առատը Հայերը կը
տեսնեն վերադարձն եւ զիտելը: Վերադարձն կը
ընեն, իսկ զիտելէ մասին կառավարութեան
լուր կուտան: Կառավարութիւնը զիտելը
կուտայ. կը տեսնեն, որ սակ մամուշայն,
սանի, փողեքը բուլըր վրան են: Վերա
զեղելով՝ փախցուցինք Քիւրեմաղարս,
բութիւնը ընկեր Սղիւնէ գրինք վերադարձ
Յարութիւնն ալ փախաւ Ալեքսանդրապոլ
մերը:

Կտուգը վերադառնալու տանն՝ ցե
լով էր անցած, Հեռը կ'իբեւար: Կառ-
թիւնը Հասանից բուլըր կառապաններին
առւ Հեռը: Բայց կառապանը ըսաւ. «

բնեմ, ես մի կտապան եմ. աչք մարդկեր տա-
րայ գեաեառանիկ Բարսեղի տունէն մինչեւ հոգ
ու վերադարձայ: Հենց այդ տուննները ժամ-
գարնները ինձ եւ ինձ ծանոթ ընկերները մերրա-
կարեցին, սակայն, ստաւաթից մինչեւ, երեկոյ
դասնը՝ րոպէ թողին:

Այդ տանն Մարազ եւ Ժիրայր Նարս կը
գտնուէին: Եւ ըսի. «Տղմ'րք, եկէ՛ք, գնանք
Պարսկաստան: Ըսին. «Ինչո՞ւ. չէ, երթանք»:
«Արշաւանք պիտի բլլայ, մենք ալ ժամակ-
ցինք»:

«Արեմն, ըսին աղբրքը, գնա՛ւ Համազաս-
պին եւ Արիստակէ՛սին՝ ըսէ՛, թէ աղբրք 25 բուր-
պարտք ունին, տուէ՛ք, որ նրանք ալ գան ար-
շաւանքին ժամակցին»:

Արիստակէսը եւ Համազասպը այդ առա-
ջորդը մերժեցին: Նրանք ըսին.

«Մենք կը տանք միայն հացի փող եւ կը
դրկենք Ալեքսանդրապոլ, աշխտեցի կը դրկին
Սրեան, Սրեաննէ՛ն՝ Նախիջևան, աշխտեցի
ալ կ'երթաք Սարմաս»:

Ար աղայոց ըսի Համազասպի եւ Արի-
ստակէսի պատասխանը, նրանք ըսին. «Արեմն,
ստաւ կ'ըսեն, արշաւանք, քան չկայ»:

• • •

Ասանց սեւէ յանձնարարական վերցնելու
դուցի Ալեքսանդրապոլ, աշխտեցի՝ էլժիւանին:

Միւրք որ էլժիւանին ծանկէ վերջ, անցայ
Սրեան: Հոն եւ ինձ գտայ մի քանի անձնաթի
ընկերներ, որոնցից չորսը վանեցի էին, մէկը
խորհրդացի, մէկն ալ Չարազար Խէչո ըստան
ալան, որ այժմ ալ Սարմաս կը գտնուի: Ե-
ղանք ընդամենը եսի՛ հոգի: Դիմեցինք Սրեանի
կոմիտէին, որ ուրախութեամբ յանձն առաւ
մեզնէ ստաւաթին ճանապարհ գնելու: Սա-
կայն, նոր տառուս կրկին անգամ գնացինք,
«Կանոն վրայ նամակ մը տեսնէք, որ նոր էր
պաշուի Սարմասուն: Ըսաւ. «Տղմ'րք, կար-
դէ՛ք, այս բողբոս ստացայ: Միւրքի ըն-
կեր, դրուած էր նամակի մէջ, մինչեւ Հիմա
անձերը ընդունան: Եւ: Սրանից վերջը ոչ
արդ չդրկէք, որովհետեւ արդէն ուշ է: Ե-
ւ՛ Վարժաւթին կ'ունենայ եւ ոչ ալ պէտք
է, որովհետեւ արդէն թիւը լրացած է»:
Գլղղոսով, Սրեանի կոմիտէն ալ չկրցաւ
կեցի:

«Ուսմէն դուրս եկանք, խորհրդակցե-

ցինք ընկերներս: Այդչափ ճանապարհ՝ թէ՛ ջա-
րելով, թէ՛ նստով, ծախսեր ջրած հոգ նստած
էի, այնու չի կրնար վերադառնալ: Վանեցինք
զնալ:

«Եթեմ վարձեցինք մի Փուրզուն (կառք)
եւ գացինք Նախիջևան, աշխտեցի՝ Զուֆա:
Մեր բուրբոս անցադիրերը անկանոն էին, սա-
կայն, վիզէ ընտղը հայ մըն էր եւ վրանին ալ
ընայեցաւ, մի-մի փէշաւ (կնիք) դարկաւ եւ
յանձնեց մեզ: Սրբ վիզէ ընտղ հայից դուրս ե-
կանք՝ դուրսը մեզ պատահեց մի մարդ եւ հար-
ցրեց».

— Տղմ'րք, Սարմ'ստ կ'երթաք:

— Այ՛, Քուրդի կ'երթանք: Մեր տունները
Տաւկաստանէն զապթեր են, կ'երթանք բերե-
լու:

Մարդը զորինն ծանոթ մարդ է եղած: Ա-
նանք հարցուցին: Ըսաւ՝ Թարսիթին է: «Են
ստաւաց կոնսուլի փոստանի եմ. մ'ից կ'երթաք,
գնացէ՛ք, միայն դիմէ՛ք, աղբրք, պարսից խա-
նը ասճանապարհ անցնող աղաներուն անցա-
թուղթերու համար դրնիք բուրբոս թալաներ
է: Եթէ աւելորդ փող ունիք, տուէ՛ք ինձի, ես
վերջը կը վերադարձնեմ: Ընկերներուս ըսի,
բայց նրանք չփոստահեցան, իսկ ես ջուլս միա-
ցած 11 բուրջին տուի էլ մարդուն:

Ջուրը անցանք: Մարդները տարին մեզ,
ներկայացուցին խանին: Եւ պարսկապատակ
էի կնիք անցադրով մը, սակայն, այդ անցա-
դիրը շուրս տարուան մէջ ոչ մի անգ չէր գնա-
ցած: Խանը նայեցաւ, ըսաւ.

— 10 թուման պիտի տաւ: Ըսի.

— Վրաս հացի փող ալ չունիմ, յայտ քեզ
վրայ է, որ հացի փող տաւ՝ երթամ Սարմաս:

— Հը՛, ես քեզնէ կ'ուզեմ, դու ինձնէ՛ց
կ'ուզես:

— Է՛ւ, ի՞նչ ընեմ. Նախիջևան՝ քնացած ս-
տեննիս, փողերս վրայիցս հաներ են. սա մար-
դիկն ալ դիմեմ:

— Դու մի կողմը կանգնէ՛. էղպէս ըսելով
մեռեցիս չես ապաստուի:

Կանչեց Չարազար Խէչոյին եւ միանե-
րուն: Նայեցաւ անցադիրներուն, ըսաւ.

— Հինգական թուման պիտի տաք:

— Խանը ազլ միայ, մենք փող չունինք:

Խանը հրաման ըրաւ արքայներուն, որ
խուզարկեն, սակայն, աղբրքը փողերին չաւ.

պահեր էին և այդ պատճառով գտան վրանին միայն 30 բուրդի. մնացածը չկրցան գտնել: Մեղի մի կէս մամ քանադարկեցին: Մարբազները խանի կողմէն կ'ընէին:

— Տուէք մեր կապնիքներ, խանը մեզ քայ կը թողու:

Մենք ունէինք երեք կապնիք: Մենք ըսինք.

— Ձերանիք, թէ հոս մարդ թալանելու տեղ է, դիտելիք թէ կառավարութեան արդար գտատեսանի տուն է:

Մարբազները բարկացան, մի երկու վարկին մեղի: Մանր կանչեց և ըսաւ.

— Ես որքան զուր քան ընելու չեմ, ես այդ փողերը չէրս գնելու հօ չեմ:

Վերջապէս, մեղի քայ թողուցին: Դուրս եկանք, տեսնեք Յարութիւն ապան գրանը կը ապառէր:

— Տղերք, ինչպէ՞ս ըրաւ, — Հարցուց Յարութիւն ապան:

Մենք պատմեցինք, ինչ որ խանը կատարեց մեր գլուխը: Նա փողերս վերադարձուց, մեղի Ղուկաս անուն խորեպան մը վարձեց և անապարհ գրեց: Եթեմիս վերցրինք երեք մի, որպէսզի փոխն ի փոխ նստելով հասնինք թաւրէշ:

• • •

Հասանք թաւրիդ: Հարցուցինք պ. Սամանին: Տեսանք, ծանոթացանք: Նա ինձի Հարցեր տուաւ. ես բոլորին պատասխանեցի: Տեսայ՝ զի թէ շատ զործին ծանօթ է: Նա մեղի հոն 33 օր պահելով՝ խորեպան մը վարձեց մեղի, ծախս տուաւ, բժիշկ Օհանեսին*), Երուսաղիմ**) և կարողի***) Հասցէներուն նամակներ տուաւ և զրկեց Սալմաստ: Եթեմիս վարձեցինք երեք մի:

Ձեռնամեծ ըսել, որ երբ սահմանադիր խանի պատմութիւնն ըրինք, Սամանն ու Յարութիւն ապան զիմեցին Առաջնորդին: Առաջնորդը Հեռագիր տուաւ Եսէին: Յետոյ իմացանք, որ խանին զուրս էին ըրեր իր պաշտօնէն:

Մենք զացինք գէլգի Սալմաստ: Զանապար-

ԲԺ. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՕՀԱՆԵՍԱՆ

չին Հանդիպեցայ իմ նախկին ծանօթ Արմենակ Սիւրիանյանին, որ 25-ին Սասուն նպաստ կը ջրուէր: Քիչ մը խառնեցանք: Դացինք Սալմաստ՝ Ղալապար գիւղը: Նամակներ ներկայացուցինք թշկին: Նա կարգաց և ամսակ մը գրեց, մեզ տուեց և զրկեց Փայաջուկ:

Տեսաւիք ներկայացուցինք Գուրգէնին****): Նա մեզ ջրուեց զանապան գիւղեր: Ինձ քանի մ'օր հոգ պահելուց վերջ՝ զրկեց Քէսնաշու գետուղ պատմեակի մէջ: Տեսնապետի անունը Յովհաննէս, երիտասարդ տղայ մօ, որ փուշէն էր եղած: Նա ինձ վերցրեց տալ Մարգար անուն Հայու մը տուն, որը թէ՛ և թէ որքին ջարտաւ էին:

Քանի մ'օր հոգ մնացի, ապա զարծով կրկին Փայաջուկ: Մի դէպքը թմած էի,

*) ԲԺ. Քրիստափոր Օհանեսան:

**) Իշխան Յովսէփ Աբգարեան:

***) Արիստակէս Զօրեան:

****) Գուրգէն — Անտաթ Մալեան

ԱՐՄԵՆԱԿ ՕՍԻԿԵԱՆ

բոն, թէ՛ Քաղէկն ևս Վանէն՝ ճարգիկ են եկեր։ ՎՄ՝ բակց ենք, Հարցոյցիք։ Ըսին՝ «Սահման-րիկ, այս գիւրք հոս կուգան»։

Մենք նստեր թէ՛ կը խմէինք ևս հաց կ'ուտէինք։ Տեսանք, ներս ժամն ջրգի զգեստներով երկրէն եկած այդ ճարգիկ։ Դրանք իմ նախկին ընկերներն էին՝ Վաղէկն, Ալեքսան, Միման, Դաւանդի Ալոս եւ այլն։ Դրանց Աերտն էր զրկեր՝ առյով 100 սակի ժողովրդի փող, որ-ովոքի կազմակերպութիւնը զենք տայ ևս առ-նեն փող տուող ճարգիկանց տան։ Կազմակեր-թիւնը մերձեց զենք տալը ևս փողը յանձնեց զգէնին։

Ըմբերներս ինծի բոն, թէ անպատեալ քիչի հետեւին կը ստաննէք, սակայն, եր. էին։ Գնայու ժամանակները ժողպէր Յւլիս 14-ին ևս խոսեր էին իմ մասին։ «15-ի առաւուս տասնապետս նամակ ժը ու Գուրգէնիք թէ՛՝ շուտով գրաւորին պրանկիկն զրկէն։ Իսկայն ևս իմ աւելորդ յանձնեցի հոն, մասս րարեւ ըսի առ-

նուտէրիս ևս գացի Փայաջուկ։ Տանուտէրս ի-րեն ընտանեաց սկսեց լալ։

Հասայ Գուրգէնի ջով։ Արկզով փամփուշտ ևս պատրոնդաշներ (փամփուշտակայ) գրաւ առաջ ևս ըսաւ։

— Վերջըս՝, որչափ ուժդ կը տանի։

— Դու այդ մանապարհներուն ծանոթ ես,

— Հարցրի Գուրգէնին։

— Ձե՛, ըսաւ, ծանոթ չեմ։

Ես վերջրի ձեռն փամփուշտ, վեց պատրոն-դաշ լեցուցի, իսկ աւելորդը լեցուցի առպրակս։ Ես ունէի մի խանջալ, մի տորճանակ ևս 50 հաս տարճանակի փամփուշտ։ Գուրգէնը ար-ձանագրեց տոմարի մէջ։

Արգէն կէսոր էր։ Մուսըրը մեզի կը սպա-սէր, որ լուսանկարուէինք։ Գուրգէնը ընկաւ առաջինս, գացինք Կարոյի ջով, վերջրէնք աշխտեղջի մի լաւ հրացան։

Եկանք մի մեն րակի մէջ։ Մուսըրը շարուաւ կարգի։ Գուրգէնը՝ Քաղէկի ներկայացուցիչ, Վաղէկը՝ Վանի, իսկ Միքոն՝ ազգական խոր րապետ էր։ Խմբի մեծամասնութիւնը Շառախ-ցի և Վանեցի էին, իսկ Ռուստամանից միայն Գուրգէնն ու Փարսապան։ Նկարուէին վերջը երեկոյան մի տան հաւաքուեցինք։ Տէրուէր մ'եկաւ, խաչ ու աւետարան գրաւ. գրքակալի վրայ ևս րոյորս ալ համարեցինք։ Եկան եր-կու եւրոպացիներ։ Միմի խառ խոսեցին։

Բարձեցինք երկու մի՝ մէկը աւելորդ փամ-փուշտ, մէկը աւելորդ հրացաններ։ Վաղաշե-րը ընկած առաջինս։ Աւան-Շաւէն առաջեց, Ա-ւաղը՝ յետեւեց։ Այդ գիւրք գացինք Սահման-րիկ, երկրորդ որը գացինք Մայի կողքը հայի զիւղ մը։ Երրորդ որը գացինք սար մը, չորրորդ որը՝ եւս սար, իսկ հինգերորդ որը հասանք Քաղէկու Աւաքիւսի վանքը։ Վանքը գտանք գի-ւրքինս՝ մեզի կորաւ վանքի ընկեր մը։ Կողքի ընկերը միայն վեց ժամ վերջ նկատեց, որ ըն-կերը չկայ։ Աւային ևս Աւաղին Քաղաշեցինք ճը-րան փնտելու, իսկ մենք գացինք վանք։

Կարած ընկերը մօտ գալով կ'երթայ դար-սիկ վրաններուն մէջ։ Պարսիկները կը Հարցնեն. «Դուս. ի՞նչ ժարդ ես?։ Նա հազած էր զաղախի շարեր ևս զյիսուն զրեր էր փափախ։ Կ'ըսէ. «Ե՛ս առաւոյ կողակ եմ, նամակ կը տանեմ Մաքուի այսինչ խանին։ Պարսիկները վախի տակ կ'ե-փեն հաւկիթ, ձուածեղ, կը կերցնեն ժամուս,

ՎԱՀԳԷՆ (ՏԻԳՐԱՆ ՏԵՐՈՑԵԱՆ)

երկու ժառը կուտան, որ նամադարէ ցուցնեն: Տղան նամադարէին կ'ըտէ. զժա մինչև վաղ տարէ՛ք, եւ նոսրց կ'երթամք, ճամադարէին կը պատահին մեր վաղաղներին: Վաղաղները չորս զուռ կուտան պարտիկներուն եւ աղան կը վերցնեն նրանց ձեռքից:

Այդ տանն ժխան կը հասկնան պարտիկները աղան ինչ ըլլաւ:

Լուր բացուած էր, երբ աղան բերին մեր ջո՛ղ:

• • •

Յուլիս 20-ին Հասանք Քաղէս Առաքելոյ վանքը: Երկու որ հոն մնայինք, Հանգստացանք: Եկաւ նաեւ Փարամաղ (Հնչուկեան) իրան խմբով՝ 30-33 հոգիէ բաղկացած: Լոյսը բացուած էր երբ Հասանք վանք: Զինուորներէից շատերու սուքերը բաց էին, փայտի ծայրին դէրօյնով ճը փակցուցած՝ նրանք ալ եկան լեցուցան վանքը: Փարամաղի արտաքինը շատ լաւ էր՝ փայլուն աչքերով, երկար մազերով: Հրացաններէին թուրն ալ ծակոտած, սակնոն վրձակի մէջ էին: Եթէ չեմ սխալիր, ժամին հրացան չուէին, ոչ ալ կանոնաւոր վառար: Վաղէկն ու Միքան ըսին. «Եթէ կրնաք քանի մ'որ հաս ապահել, մենք կ'երթամք եւ մեր վաղաղները ձեզի կը զրկենք եւ ձեզ ալ կը բերենք: Մեր խումբը բաղկացած էր քառասուն հո-

գիէ: Մեզ հետ կային 4-5 հոգի ալ զաղթականներ (Վանի Պզտի գիւղացի), որոնք կ'երթային իրենց տուն: Նրանք շուրակեր էին մեր աւելորդ չէնքերը:

Վանքէն զուրս զաւուց առաջ, վանքի գիւղէն զաթայէս եւ հարաւայէս զառ վերցրի 30 զլուի չորթան եւ վարդապետէն ալ տախ (կ'ըր-տար կէս գրուանքայ) մեզի բժժ: Ապագայ լմանաղ զինուորները իրենց զաթան ու հարաւան արդէն կ'երթէին էին պրներ: Բոլորիս կողմէն մի-մի իրի աման կար կախուած: Տաղարկա մինչև բերան լեցուած էր: Վրայիս ծանրութիւնը եւ վաղք կ'ընչի, եղաւ ընդամենը մի փութ տառ գրուանքայ:

Յուլիս 22-ի գիշերը զուրս եկանք վանքէն: Հասանք պարսկա-տաճկական սահմանը: Մութ, պարզ գիշեր էր: Ժամապարտ գնացան տաններս զարգոտող ճը ընկաւ սար ու ձոր, որ տեսից հինգ թողէ: Խումբը կանգ առաւ, արդ մայնէին: Մասնաւոր վիճարանութիւն բացուաւ: Ոմանք ըսին. «Անաղ վէր ընկաւ: Ոմանք ըսին. «Երկրաշարժ եղաւ: Ոմանք ալ՝ չգիտեմ ինչ:

Հասանք ժայռոս քարի ճը տակ, որ այլի նման էր: Երեկոյնան ժամը 11-ի տանն պատրաստուցանք, որ արդ որը սահման անցնինք: Վաղաղները առաջինս ընկան: Անցանք սահմանը: Գայեցք մի ժամուան նամադարէ: Երեկոցին հաղարանցոց կաները (վրանները), մեզնից 200-300 քայլ հեռաւորութեան վրայ:

Խումբը կանգ առաւ: Եունքը կուսնցին եւ սկսան մեր վրայ հաջել: Խումբը թեւ քարծրանալով, նամադարէն չեղեց: Քիւրդները պար ըսնած կը խաղային: Եունքուս մայրը երկար տեսից մեր կողմը: Տեսայ մէկը մայր աղւնց — լո՛-լո՛-լո՛-լո՛-լո՛-... Քիւրդները մեզի չէին տեսն, բայց երկու հրացան կրակեց շունքուս: Կաջկուս կողմը: Մենք բարձրացաւ սարի ճը պղաթ, ապա իջանք հովիտ ժայռոս, քարքարոս տեղերով. «Չէ մի նոյ պարէ: Ընկերներէս շատերը կը զլորտու Այդ հովիտի նամադարէր տեսից երեք ռաւակա՛նին ցածրացանք. տղերքը ու՛մաւ էին:

Անոն ըսաւ. Եունքին.

— Այ տղայ, էս հովիտի մէջ աղան:

պանծեցինք, թիչ ժը վեր բարձրանա՞ց կամո՞վ երթանք:

— Կամի վրայ կոն կը լինի, — ըսաւ Շաւէնը:

— Ոչինչ չըլլար, — ըսաւ Ասն:

Սկսեցինք բարձրանալ զէպի վեր: Եւ, Բաղէշի Միմոն եւ զազթական ժը Ասոյի յետեւէն կը քալէինք: 150 քալլ բարձրացած, յանկարծ, եյանք կոնի ժը վրայ մտնելու հաշիւով վազել մեր կողմը: Կու՛մբը խփոյն յետ դառաւ: Մեզ հետ եղած զազթականը չարսօխի թիւեր կը կապէր: Մենք րանցինք անոր սաղէն եւ քալեցինք զէպի քան:

Քիւրդը կ'երեւի քնած էր եւ շան հաղոցից շարքին եւ պոռոց՝ լո՛ւ-լո՛ւ-լո՛ւ... հուն քոնէ: Ձեռքը 200 քալլի վրայ կուգար: Մենք առանց ծպտուած հանելու, հովիտի խոտերու մէջ թաղանջուած էինք: Քիւրդը շան հաշիւու կողմ երկու հրաշյան դատարկից: Դրան միւս կողմէն պատահանեցին՝ լո՛ւ-լո՛ւ-լո՛ւ, աւշի դառիլ:

— Լո՛ւ-լո՛ւ, վալլաւ, երգանք՝ դըզէ լիկ (լո՛ւ-լո՛ւ, վալլաւ, չփնտձ, զող է, ինչ է):

Կէս ժամ հոն թաղանջուած մնացինք: Երբ շան եւ մարգու մայրն կարաւ, կամաց սկսեցինք քալիլ՝ մէջքերնիս կոացած: Վաղաքները կը շապեցնէին, վրաներուս կը լուսնայ, կ'ըսէին: Մի ժամուան քայած էինք, պատահեցինք եւզ մը ուշխարի, որ հոն պակաս էր. սակայն, բարձրախոտարար, ո՛չ հովուի եւ ոչ ալ շան մայր դուրս եկաւ, եւ մենք առանց նկատուելու անցանք:

Հովիտը լրացած անդը կը գտնուէր աւերակ լաւաց ժը: Անցանք այդ լաղացը, դուրս եկանք դուրսանք: Լուսանայու ժառ էր, սկսանք արագ քալիլ: Ալի-Քեալլայի սարը չհասած՝ լուսացաւ: 1000 քալլի վրայ ալ մարդ կ'երեւար: Խճրի տարածութիւնը կէս ժամուան հետաւարութեան վրայ էր: Միքոն ինձ եւ վից ուսիչ ընկերները որոշեց, որ չուս երկնք սարը իրենք րանենք: Սկսեցինք աւելի արագ քալիլ, առանք սարի սակը, հոն ջուր գտանք, խմեցք, մեր ամաններն ալ լեցուցինք եւ բարձրանք Ալի-Քեալլայ սարի գիրքերը: Անշուտ քնած էինք, որ զբաղնքը մինչեւ դարձ կողմը կած էր, գոլորշին կը բարձրանար մեր վրէն:

Արեւը ծագեց: Խճրի վերջն ալ հասաւ

դիրքերը: Լչուեցանք զանազան քարերու մէջ: Մինչեւ իրիկուն հող սպասեցինք եւ մնացինք բուրբոթին աննկատելի: Ոչ մէկի քով հաց չէր մնացած, միայն քովս կար 25 դուս չորթան, թիչ ժը հաց եւ թիչ մ'ալ մեղրամոմ:

Այդ որը Յուլիտի շեւն էր, Երեկոյան մութ տալուն վաղաքներն առաջ ընկան եւ շարունակեցինք մեր անապարհը:

Ալի-Քեալլան ոչ մի սարի հետ կող չունեցող մի շատ բարձր սար է, որի ստորոտներին կան Հայգարանցոց կոները: 700-800 քալլ տարածութեան վրայ, առանց սոսքերուս մայրը հանելու, կամաց-կամաց կ'երթայինք: Երեք որումս նորոգուած լուսնակ էր, ինքնք գալաւ, որի տարածութիւնը, մինչեւ միւս սարի ստորոտները 3 ու կէս ժամուան է: Դաւաթ մէջ գտնուած խոտը մեր բոյից կ'անցնէր: Այդ գալաթի անունն է Աղազայի դաշու: Ժամանակին հող հայեր շատ են սպրիւր, սակայն հիմա միայն 3-4 հաւ փոքրիկ դիւզ կը գտնուի, որոնք զրգերուն սարկացած են րաշտովին:

Հասանք միւս սարի ստորոտը: Կուտելու եւ զէզերու տակ նստեցինք հանգստանալու: Ետէնին զրկեցինք իրենց դիւզը, որ մեզի հաց բերէր: Այդ դիւզի մօծ մտաւ ջիւրդ են, իսկ փոքրամտանութիւնը՝ հայեր: Ետէնը զնաց: Քիւրդ նապատարի (պահապանի) մայրը մեզ կը հասներ: Անցաւ կէս ժամ՝ Ետէնը լնկաւ: Մենք անապարհներս շարունակեցինք:

Սկսեցինք բարձրանալ զէպի սար: Լուսը րացուաւ: Հապար քալլի վրայ մարդ կ'երեւար: Սակայն, մենք չէինք հասած մեր տեղը: Եւ առաջարկեցի վաղաքին.

— Հոս ոչ մի հետք չ'երեւար, քարեր չարենք եւ հոս մնանք:

— Ձե՛, անպատեհաւ պիտի անցնինք դիմացի սարը, — ըսաւ:

Արեւը ծագելու վրայ էր: 800 քալլի վրայ տեսանք հովիտ մը եւ հող մը ուշխար: Մինչեւ հովիտը մեր տեղը կը հասնէր, մենք մտնեցան էինք մեր գիրքերուն: Հովիտը կանգնեց հոն, լուսն ալ կողքին, եւ մի շաւ նայեց մեզի: Խճրապետը որոշեց չորս աղայի՝ երկուսը ներքեւից, երկուսը վերեւից, որ երթան րանեն հովիտը: Լնեց աղաքը գնալու էին, հովիտը հետացաւ:

Հոս կը գտնուէին քարայրեր, ուր մէրանից

ստացականքեր կային: Ամէն մէկը կարեց ժամի կտոր ստալաց եւ բարձրացանք գիրքեր լսեալու: Ամէն ժառգ իր ընկերոջ հետ գիրքեր շինեց: Գիրքերու հետաւորութիւնը իրարմէ զտեսական ծալլ էր: Կերեւայ լոգիւնը մեզի գրգռեալ տեղ դրեց, որովհետեւ մինչեւ ժամը չորսը ոչինչ չպատահեց:

Այդ սարին կ'ըսուէր Պատիկ գիւղի սար: Տղերքը տեղիք էին եւ անջուր: Բոգոս մնացեր էր 10-15 դուռն չորթան: Բաժանեցինք աղայաց: Մեզ հետ եղած զաղթականները Պատիկ գիւղացիներ էին եւ այդ տեղեկութիւնը Եւսեբիոսը ըսին թէ՝ այս սարի տեղը իւր կայ, երթանք թերեւ: Երկուսին ջրի աման տուինք, զրինք երկուս զմեւսը հաններին եւ զրկեցինք իւր թերեւս:

Երբ դնացին, այլեւս մեզ չէին երեւար: Գիրքս գնդի են կողմը կը նայէր: Բարակ նաւադարձ մը կտր, որ կ'երթար գիւղի իւրը: Յանկարծ տեսայ, որ այդ նաւադարձով ժառգ մը կ'երթայ: Գուրգէնին ըսի.

— Տե՛ս գիտակովդ, էդ ի՞նչ ժառգ է:

— Գուրգէնը դիտեց, ըսաւ.

— Կարծիք խրեայ մը հազած ճորտաւոր գիրք մէ:

Բիւրդը հետուին տեսաւ երկու զմեւսը ընդուն, զուրկներին փափախ գրած եւ փախաւ, լուր տարաւ: Հաղաբանացոյ, ժամը վեցի մօտ կ'ըլլար՝ եկան 12 միւսաւոր զորքս (նիզակ) մեղերներին եւ հրացաններն ուտերին: Աւան մեզ բոլորին լուր տուաւ, թէ՛ պատրաստ մնացէ՛ք, աղբ'ք:

Մեզինք 100 ծալլ հետու լաւ գիրքեր կային՝ խմբակեալ Միքան քանի մը աղայ ուղարկեց հան:

Ժամը վեց եւ կէս կ'ըլլար՝ եկան 400-600 ժառգ: Կոխը սկսեց: Մինչեւ ժամը ութը Բշմաթի թիւը հազարի հասած էր: Պատիկ գիւղի առաջ կտր զայնադամը, ուրկէ եկան մի շարք միւսաւորներ: Պատիկ՝՝՝ գիւղը ալ տես-

ղից գրեթէ մէկուկէս ժամ հետու էր:

Երեկոյան մինչեւ ժամը մէկը կուտեցինք: Աղա տաւը կուտալ աղայ միայն մնացին գիրքերը եւ վաղաք մը, իսկ մենք մնացածներս զուռուցեցին, հետացանք: Որտե՛ տեղ ապաստելով՝ նրանք ալ եկան միացան մեզ հետ: Զանազան տես շարժականները գիւղի Գործաթ գիւղը՝ Մենք ալ մի փոս լուռեցանք. կուտի տեղը Թուրքի մեր ժամիկի պատարկ փամփուշտները: Մոտացանք նաեւ ջրի աման մը եւ հրացանի շին մը: Բիւրդերն ալ լաւ գիրքեր ունէին, ստեղծարար, վերջը խմբացան, որ նրանցից պատմութիւն էին եօթը հոգի: Մենք հոգ փոռեցինք 850 փամփուշտ՝՝):

Հասանք Գործաթ գիւղի տակը Երեւանի ալ՝ գիւղերու մէջ: Գիւղը զուտ հայաբնակ է, բայց պահապանները զիրիկ են: Վաղանքը պաշտի, գիւղին ժամեցան, որ մեզ հան տանեն, բայց գիւղը չմեր շատ կային եւ վաղանքներ չէին կրնար ժամեմալ: Ստեղծարար՝ նրանք մեզի Գործաթի սարը հանեցին:

Վաղաք Եւսեբիոսը, որին հացի պատահաւս նաւադարձին թողուցեր էինք, մի կերպ կը հասնի Պատիկ գիւղի իր բացածով մեւ փամփուշտներով, կուտայ Գործաթ, ուրկէ ալ կը վերցնէ կրկին հաց եւ չորս լալակ Երեւան ու տանմ եւ կէսօրի ժամերը կը հասնի մեզի: Տղերքը, որ արդէն գիւղեր մը եւ երկու որ ունէին կրնան չէին, շատ ուրախացան, կրնան, փութերին կշտացուցին: Խմբակեալ Միքան ըսաւ.

— Տղերք, բաւականին կազդուրեցանք, ալ կուտ ըլլայ, թա՛ղ ըլլայ...

Մեր վաղանքները գործուցեցինք գիւղի Գործաթի տան, Գործաթից վերջերեք երկու վաղաք

ուսած մեր տունը քանդէ՛, յետ փախէ՛ք, չէ նէ հիմա ուրիշ շնոր կը տեսնեն մեզի եւ կը ուղարկեն: Նրանք յետ էին դարձեր:

**) Կուտի որը հետագիւրք մը տուած է՝ Վանայ կուտակային, իսկ կուտի վերջը վերջը, սարեր էին մեր հան թողուցած պատարկ փամփուշտները, ջրի ամանը եւ հրացանի շին շինք ծալլ որը, երբ մենք կը կուտէինք (Յուլի 25, 1897)՝ արշաւանքը միւս կողմէն էր Եւսեբիոսի վրայ (Խանաթուրի արշաւանք):

*) Առաւօտեան երկու զաղթական զրկեցինք, որ Պատիկ գիւղէն մեզի հաց թերեւ: Չորս լալակաւոր հաց թերեւները մեզինք մի 1000 ծալլ հետաւորութեան վրայ կը պատահէին հայ ստեղծարար մը: Նա նրանց կ'ըսէ. «Առաւ-

իրենց ստորաբան Դասել զայն փոխարեն, եկա Շենքիայ սակ, Մերկէ-Մուշանի վերեւ։ Զոն զարկեցին իրենց վրանները։ Ղերբեր լիւնցին ու ամբացան, թռչին ալ արը թռչունան։

✓ Ինչ նրանք չկան՝ մենք Կորնիկէն բարանք, երանք Աստը ու Կէփենը։ Կէփեն կը գտնուէին Մաշտի Աւետիւր (Պարբերդցի), արարինցի Վարդանը, Հետերին ութը ընկեր եւս։ Արտիկցինք Կէփին մեալ։ Գ. Վահան, Լըրայը, Վաղարշակ, Գեորգ, Մաւրան կը զլուարէին Ամուրը։ Վահան, Լըրայը ու Քեաթա Արշակը կը գտնուէին Բաղամթերքի եւ Եստիքի վրայ, իսկ Մաւրան, Աւետիւր, Գեորգ, Վաղարշակ կը գտնուէին Ամուրի գետագան զէրգերու մէջ։

Մեք չոր պաշարէն երբեք չէինք ուտեր, պարտաւոր չայ Կէփին։ Ամուրի գաղաթը իւր, զայ, մինչեւ մեր վար իջնուիս, մինչեւ իսկ մեր գարծամներ։ Կէփենն ալ եռնդէս փոքր լիւր, փայտի տեղ կապ կը վառէինք (սակ ալ մը փռուցէին խաւ է, կապ ըսածը)։

Ի. Մամուրէն ցած կը գտնուէին Քեաթի ընտանիք խան ըստած աղբիւրի վրայ։ Այդ իմ մէջ տեղ Մերկերի եւ Այլանցիներէ մէկն էինք։ Եւր զերես Քեաթի Մընի Զոյանի զեպմէ։ Մերկենցոյ եւ Կէփիկուանցոյ մի մասի ալն է այդ զերեսը, որ վերջերս աստիկեցաւ։ 135 տարեկան հասակի մէջ։ Ամբողջ գիւղացիք ամբողջութեամբ էին զէպի մեղ։ Շենքի Սէմայի մայրամուրը, ինչպէս եւ այլանցիք իմ չարէն էին հասարակած, եթէ կռիւ լինելու ըլլար՝ բոլորն ալ շուտով Ամուր կը բարձրանային։

Տալուարիկցին մտնեցան էր Կէփէին, իմ հօգին։ Ամուրը 1½ մամ է։ Բանակը ինձանից մէկ մամ հեռու էր։ Գիշերուայ մեր եւ իրենց պատան կրակին զէմ-զիմաց էին։ Նըրանք էր ամէն քան կը տեսնէին։ Բովն կը գտնուէին Թուրքան ու Արշակը եւ 20 զինուոր։

Բանակի ու աշխի գնալ զան կը տեսէր 80 որ։ Իսկ ամեն մը կար զնալան։ Եզորէն նամակ մը եկաւ։ Նանի խմբի զալը կ'իմացնէր։ Յետմղդէն պատանաւ Դարսի ուսմարով նահապետիկաններն էին։ Նամակը քաջ գրուած էր, պատրաստ քայտուած։ Մեաւ, Մշոյ Դաշտ կարգեցին էին. յետոյ հասաւ ինձ։

Այդ որը եկեր էին Դիշենոր՝ Արաքիայ Մուլա Հասանի աղան եւ Քիւմսի Մընի աղան, ուզեր էին ինձ տեսնել։ Գ. Վահանը Ամուրէն կանչեց զիս, եւ զնացի։

Արտիկցին, որ եւ զնամ այդ զերեսերու քով։ Մուլա Հասանը իր անցեալի մէջ չու էր եղած։ Եւ վերջուցի Գեորգը, Վաղարշակը, նաեւ 12 զինուոր եւ զայի հոն։ Մեր խառնուցութիւնը կէսօրէն մինչեւ իրիկուն տեսց։ Հաստատեցինք բարեկամական կապեր։ Նրանք վերադարձան իրենց տեղերը, մենք՝ մեր տեղերը։

1903-ին եղան անցուղարկերու մասին մի տեղեկագիր պատրաստեցինք եւ չորս հոգու (եւ, Վահան, Լըրայը, Թուրքան) ասորագրութեամբ զրկեցինք անդլական կոմսլին։ Դրան զրկուեցաւ նաեւ մի ուրիշ մանրամասն տեղեկագիր, Ժողովրդի կողմից։

Լըրայը որտեղեցինք Մեաւ զրկել, խմբիքի զայը ապահով գրութեան մէջ զնկու համար։ Գեորգն ու Իսան, քանի մը միաւորներ վերցնելով, Լըրայը, Լուկանցոյ միջոցով, անցուցին, ցած բերին Լըզը-Ալան, ախտեղից զրկեցին Մեաւ եւ իրենց վերադարձան։

Լըրայը Եզորի հետ թղթակցութիւն ունեցաւ Բաւէն։ Մեաւն երկու վաղը ուղարկեց Բաւէն, որ խմբին աստիւրազ ըլլած՝ Բաւէնէն Մեաւ։ Ճանապարհները կարգադրեց։

Կառավարութիւնը զերեսը զրգուց մեր վրայ զրկելու։ Չեկան։ Պէտք կուրին աստուանցին միշտ զանգառ ըլլած էր կառավարութեան վրայ, իսկ կառավարութիւնը աշխատած էր մեղքը զցել զերեսերու վրայ։ Քիւրտերը, այդ բանը աչիք առաջ ունենալով, պատասխանաւորութիւնից կը վախճային։ Միւս կողմից մեղից ալ կը վախճային։

Տեղի զինուորներու հրամանատարը զրիթ չարաթը երկու երեք անգամ Կ'ընէր աշխիթներու գլխաւորներուն հետ, քայքայ խառն լիքցաւ։ Նրանք կ'ըսէին. զնախ զան կ'երթաւ, երկու երեք որ կը կուրեւ, յետոյ մենք կուրանք։ Բէ ոչ՝ մենք չենք զարս։

Բեաւաւցի իմիւրն՝ Գիւրաշի աղայ Ալան, 100 հոգի առած, եկաւ Ամուրի զիմաց, 800 զալ հետաւորութեան վրայ եւ պոռոց։

— Լո՛ւ, Լո՛ւ, Լո՛ւ, Լո՛ւ, քալի լան Քեաւան,

քարախո բազմ, շատ աղբը (լան ֆեռայի-
րներ, պատրաստութիւն տեսէք, կոխ պիտի
ընենք)։

Դէտորը դէմէն պոսաց։

— Մենք պատրաստ ենք կառավարութեան
դէմ կուռելու եւ ոչ մէկ հետ։ Ձեզ հետ կուռե-
լու նպատակ չունենք, իսկ դուս եկեր եւ կ'ը-
սես՝ կուռենք։ Եթէ կուռենք՝ կամ դուս կը
փայժանեն կամ մենք։ Եթէ քո չարք ալ կը-
ռուցուաւ սասունցոց հետ, կառավարութիւնից
ի՞նչ հասկացաւ։

Քիւրտերը զարկին մի 100 հրացան, բայց
մենք չպատասխանեցինք։ Քաղցին, զացին
բռնակը։

Հրամանատարը կը հարցնէ —

— Ի՞նչպէս եղաւ։

— Մենք զացինք հապէս ըսինք, նրանք էլ
էնպէս ըսին, մենք զարկինք, իրենք չդա-
րկին — կ'ըսեն նրանք։

— Կ'երեւի մեզմէն զաւելիք են, — կ'ըսէ
հրամանատարը։

— Ի՞նչ վախճալ, միշտ ահաւոր մարգու-
տեզ չղբին, — կ'ըսէ Սըն։

Անցաւ մի ժամանակ եւս, յանկարծ ըն-
կաւ հաւար մը։ Բնաջրանցի հովիտները իրենց
հոտերը լցնուցին էին սէմալացոց արտերի մէջ։
սէմալացիք ալ հող կ'ըլլան։

Հովիտները մի մի հրացան կը զարնեն սե-
մալացոց սեններու վրայ։ Միշտ հաւարը հա-
նելը՝ բնաջրանցիք հոտացան իրենց տեղերը։
Կառավարութիւնը այդ բոլորը կը տեսներ,
բայց լուռ ու մունջ նստած էր։

Պատեան ի՞նչ էր, որ այդ տարի կառա-
վարութիւնը մեզ վրայ չեկաւ։ Պատեաւոր այն
էր, որ մեր դիրքերը անտախի էին։ Շատ տեղ
մեր ժողովուրդը քարեր զլորելով պիտի կը-
ռուէր նրանց հրացաններու դէմ։ Բացի մեր Հը-
րացաններից, յաժմայելներն ալ պիտի կը-
ռային նրանց հետ մրցիլ։

Ի՞մ հաշուով, ամենազէյր 1½ ամիսէն միմ-
շեւ երկու ամիս պիտի կըռայինք զիմաղբիւ։
Թուա-հաղորդական պատերազմը դեռ սկսած
չէր, Եւրոպան ալ իրեն սովորական խաղերը
պիտի խաղար։ Քիւրտերը չկրցան զգուշ մեր
դէմ։ Ահա այս պատճառով կառավարութիւնը
այդ տարին չեկաւ մեր վրայ։

Օգոստոս ամսի լրումին աշիւները զար-
ման, զացին իրենց տեղերը։ Սեպտեմբերի 6-էն
մինչեւ 10 րանակն ալ զարմաւ, զաց Սուլ-
Մենք ալ ի՞նչեք մեր սարերէն, արգելեան
ալիւս չէր կարելի զիմանալ։ Սաստիկ ցոր-
էր։ Մեր զինուորներու մի մասը Քաղցի-
զանգան տեղեր, մի մասն էլ զիւղեր ցրեցին։

Դեռ բռնակը չզնացած, Օգոստոս ամսի
լրումին, որ մը Սէմալ կը գտնուէինք։ Գիւ-
ղալէն զրեան էի, ալիւրի համար, մահացի Է-
սան եւ մէկից Սմբատ։

Իսրայի եկաւ քովս եւ զապտի ըսաւ։

— Երկու սասիկան ենք բռնեք, Անթուր
հովիտն են, մէկը քիւրտ է, միւսը՝ մէկից
Մալխասեան Վահանը։

Ասի հետա ծարաւը, Մուրաւը, Աւետի-
սը եւ զնացի՝ որ սասիկանները բռնուած էին։
Մալխասեան Վահանը հինգ տարի էր ինչ մաս-
նութիւն կ'ըներ, ալիւրի մէջ ամենաբարձր
բարանն էր։ Քիւրտը չէր վախճար, ինչ
բաղկիցի էր։ Այդ ցեղը մեզի՝ միշտ էս
գտնութիւն չէր ըրած։ Քիւրտի անու-
տեանը, կնիւ անուր զրեցի եւ ապահ-
որ չվախճար։ Վրան խաղաղեցիցի, ոչինչ
Դրանք բռնակ կ'երթային։

Քիւրտին քիչ մը հետա տարան։
Մալխասեան Վահանը, որ երկիւղեց կը

— Տղա՛, ըսի, էս չաղին ինչո՞ւ կը
երեւի կենացիդ մէջ յաղափոխական
լին, որ կը վախճաւ։

— Ձե՛, ըսաւ, ինչո՞ւ պիտի վախճա-
ողջ մտաւ։

Մտկան, մեղքերը կ'ամբացնէր՝
կը զողային, ոտքերը կ'ամբացնէր, մ
կը զողային։

— Բանի՞ տարի է, որ սասիկան
կ'ընեն, — հարցուցի։

— Հինգ տարի։

— Փոքրեւոր արշափը տառն եւ ե
փը մնացած է։

— Երկու տարուանը տառն եմ, երե
ուանը մնացած է։

— Այս հինգ տարուան մէջ ի՞նչ հա-
կառավարութիւնից։

— Պարն, ոչինչ չհասկացայ։

— Դե՛հ, ուրեմն, եթէ մենք քեզ խմ

որոնք փերջը ազդել համար կը
ս' — ըսաւ:

Նախ, կը կանչեմ ընկերակից՝
կ'ըսեմ՝ փերջերէք մեր հրացանները
ք մեր համարմա: Իսկ զու գիւրտի ներ-
սէր կ'ըսես թէ՛ «յէ, պարոն, ես էս-
մեզ պէս յեղափոխական պիտի ըլ-
կ'ըսեմ» եղնացի՛ք, իսկ զու կ'ըսես՝
«իս պիտի ծառայեմ, ինչպէս զուք,
ք: Քիւրտին կ'ըսես՝ «Գնա՛, ես չեմ

թողի զնացի գիւրտին քով՝ ըսի.
Վաւանին ինչպէս կ'ըսեմ, կը համա-
նէ կ'ըսէ չեմ երթար: Քիւրտն ըսաւ.
«Կ'փաշա՛, որ չի դար ես ի՛նչ ընեմ»: Երբ
գիւրտի ներկայութեամբ ըսի.
«Կրցուցէք մեր հրացանները ու զնա-

մեն ըսաւ.
«Զու գնա՛, ես չեմ դար. աշ-
խարհ կառավարութեան ծառայու-
նակցայ, առիթ փերջ կ'ուզեմ
կ'ըսեմ»: Ես չեմ գար.
պատուիրեցի, որ Հանի-Քաֆա-
նային պատէ պատէ իր տեսանէ եւ
նշէին երկու զափաղու հրացան եւ
արք փամփուլաւ:
պիտիներուն կ'ըսես, որ այս հրա-
նէք կարեւորութիւն չենք տայ,
որ չենք տանի:

ուղարկեցի Մենճայ աղբիւրը,
եւ պատուիրեցի, որ երկու աղայ,
երկու նրան տանեն Տափըլայ կողմը,
ան եւ փամփուլաները իրեն տան
Մուսուլ: Մատուն ու Մուշ Դաշար
էմ թողարդ էին: Ես զնացի պ-
տուցի իմ ըրած կարգադրու-
թեան զրկեցի երկու զինուոր, ապա-
նակներն եւ եկան:
կ'երթայ, կը պատէ քուրը Զա-
յէն աղային: Բարաուղարը գիւ-
րէ գրի կ'առնէ եւ թուղթը կը
միւթէսարկի:
ան եւ առջ գիւրտերը Մուշ կան-

ընեցան: Ամրոզը Մուշ հարկը, թուրքերն ու
կառավարութիւնը այդ բանն իմացան: Բոլորն
ալ հասկցեր էին, որ հայը ապանման ենք: Բո-
լորն ալ զարմացան, որ մենք հայը ապանման
ենք, իսկ գիւրտը թաց թողուցան՝ հրացաննե-
րով մէկտեղ: Մեր հրայանները փերջադարձ-
նելը անպատուութիւն էր կառավարութեան
համար, որ նրա հրացանները մեղքերնիս չենք
ուզեր ստանլ: Այնուհետեւ քուր գիւրտերն ու
թուրքերը կ'ըսեն.

— Կեցցես զուս ալ, քո ըրած գառաւառան
ալ:

* * *

Հրայրը զարմաւ Սեպտեմբերի փերջերը,
պատմեց Բաղնի կոխները: Նա հան կարգա-
դրած էր տեսողի ենթարկել Աղրայէլին եւ
ինուոցի Ասաղին:

Աղրայէլը էն անձնաւորութիւնն է, որ 85
հրացան բանալ տուած էր եւ պատմաւ զար-
մած Հրայրի եւ Անու-Փաթուլի մերթապա՛ման
եւ Անու-Փաթուլի կոխազան բարձրանալուն:
Ասաղն ալ 20 հրացան փերջաւ էր մեղնիք
եւ գիւրտ աղայի մը քով խուճ մտած: Խառնք
երկուքն ալ 1903-ի մարտն ապանուեցան: Տե-
նորիտները աղաւ են: Աղրայէլին զարնողը
իրեն հորեղբոր տղան էր, որ փերջերս Կուրտու
ապանուեցաւ:

Ես փերջի Աւետիսը եւ 15 զինուոր, զնացի
Տաղբերի: Պարաւարը հան տուն կը լինէր՝
Քաթուլի տան կողքին, որպէսզի մենք մեղու
հան անցկացնենք: Երկու տունը կ'առնէր մօտ
100 մարդ: Ես ու Աւետիսը տան մէկ լինեցինք
մի հրայրի փուռ: Մէկ կողմը լինեցինք նշա-
րան մը, փոքրիկ սենեակ պ. Վաւանի համար,
զրաւեղան մը առաջը:

Մշեցի Կարս տնուն աղայ մը եկաւ իր մե-
ղնայով, աղայոց չորեր կը կարէր: Մէկ կողմը
ուսուսաւանցի Մատան զննապ կը լինէր: Փու-
ռը տէն որ հաց կ'եփէր. թացի ուտելուց, օ-
րական երկու միլիոն լորացած պահեստը պա-
շար կը հանէր: Ամրոզը չորս տէրս այդ փուռը
անընդհատ կը վառուէր: Միջին հաշուով, օ-
րական 20-30 մարդ է եղբոր գրախ հաց ուտողը:
Մի կողմն ալ կ'երթաւոր կ'եփուէր:

Ենթերուն կէք՝ փոքրիկ մարդ մը կար,
ուր երկու բաղէլիք՝ ուտաւ Մարգար եւ ու-

սա Խալիկ, որոնց բռնի բերին, Հիթինցի Գրիգոր եւ Ներսէն Նէշէի մէ զարբին զիւնը ու ջերկէ կ'ալիստանին թէ՛ ստուռնաց յախտալըներու, թէ՛ մեր զենքերու վրայ Գործից լուսահանողը ուստա Խալիկն էր, որու մեղքն էր յանձնուած վարպետներու կոտորածն: Այդ մարդը հետն ունէր 10 սակիի զարծիք, 10 սուկու ալ հրացան ու մանր-մանր բաներ: 45 փութ վառող եփուած՝ պատրաստի ցրուեցինք: 35 փութը սուինք ժողովրդին, որ ծեծեն, եւսցեն. իսկ 10 փութ ալ մնաց զովերնիս, ծեծած, սեւցած: 8,000 յախտախի քար, 60 լիար արծին ցրուեցինք ժողովրդին:

1903-ի աշնանը Հրայրը, Վահանը եւ մեր զինուորական խորհուրդը, որոնցքն, որ Քարզումն ու Վաղարշապէս անցնեն արտասահման, ներկայափան Հ. Յ. Դեան Ընդհանուր Ժողովին եւ մեր պահանջներն ընեն: Հրայրը կ'ուզէր ինքը գնալ: Եւ գրուար յարանցի իմ կարծիքս բոլոր ներկաներու առաջ:

«Ես անհամաձայն եմ, որ որեւիցէ մարդ աշտուկից հետանայ, Երկու ընկեր թող մեզնից չլուսխի: Մեր պահանջներին քաւարարութիւն ապաւ համար՝ Ընդհանուր Ժողովին զըրուար յայտենք մեր պահանջները: Մենք գիտեմք, որ 1903-ին, կոտաւորութիւնը մեզ միջոց առաւ եւ չեկաւ մեզ վրայ: 1904-ին ալ աշտպէս կ'ընէ — Դեռ երկու աստիճան միւս եղած՝ կոտաւորութիւնը պիտի գայ մեր վրայ, որպէսզի ժողովուրդը չկարողանայ զիւզից դուրս անել: Ո՛ր իր կակարատիքը, ո՛ր ուխտաբը, ո՛ր մանաւանդ ծնկեր երեխան: Այդպիսով ժողովուրդը մեզէ բաժանէ եւ յետոյ մեր վրայ գայ եւ 2½ ժամուայ մէջ մեզ հալածէ:»

Յետոյ, երբ մայրներու մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ այս երկուսի գնալը՝ եւ մտեցայ Վաղարշապէսն ու Քարզումին, ակամներէից բռնեցի եւ ըսի.

— Բանի որ մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ մեր գնալը, եւ ոչինչ չունիմ ըսելու: Բայց լուսեցէ՛ք, ընկերներ, զուգ ալ վկայ եղէ՛ք, Քարզում եւ Վաղարշապէս, զուգ պիտի ոգեւորուած գնաք, բայց երբեք զարմուտ խուճը չընէք, որովհետեւ հարիւրին 90-ը համապատասխան եմ, որ զարմուտ ոչ մի խուճը չի կրնար մեզ հանել: Եթէ մենք կոտորուելու ալ ըլլանք,

աղանձ, նորէն կ'ըսեմ, վկայ եղէ՛ք, մարդ չկիրքնէք ու չընէք, իսկ եթէ 90-մէ կերպ կրցանք անցնիլ, աշունը որը ունիք՝ եկէ՛ք:

Նրոնք զնացին: Բոլորս հաւաքուաքործերը բաժանեցինք: Մուրաւն ու զրկեցինք Գասնաց Դաւառ, որպէսզի հաճեցինք եւ յախտախը հրացան առնալով ժողովրդին:

Գասնաց Դաւառը, 15 գիւղ, զուսրանկ է: Զորս բոլորը չըջապատուած են զիւզերով: Հրայրը պիտի երթար Դաւառ շրջին ըսի:

— Մենք քնչիցն կ'ուզենք հարիւր արծին, 10,000 կապալ, 100 սուփ ուս վառող, 200 զոյգ սալ, 100 զարանցի զիւ 100-ական փամփուշտով եւ հրացաններ բռնք պիտի զրկուեն մեզ՝ Յունուարի մարտիսին պիտի հաւաքուենք Տալուզ գնացինք զեռ մնացած կար ածի ու կէ:

Հրայրն ալ թնկի ըսաւ.
— Դու ալ պիտի երթաս Ծառախ կ'ուզենք 2,000 կոտ ցորեն, 150 լուս հրացան, եթէ կրնաս՝ նաեւ կանոնաւցան, թերզանկա: Հաւատարմիկ կողմ խաղաղութիւնը ապրանքները բոլորը քո պիտի ըլլան:

Վահանն ու Զարհաւը մաս մը զիւ ներով պիտի մայրին Տալուզի՝ զինքներու, վառող երեխու, զինուորներու Ի նապեղ զործերու վրայ Կոնկու: Վահան ասի թղթակցութիւններ ընէր:

• • •

Ես զնացի Ծառախ, ասի 180 յախտ 2,000 կոտ ցորեն, 13 թերզանկա, 6 լիար 666, 7 լիար ծծուր: Հաւատարմիկ փոխութիւններու համար 300 լուսակաւոր մէկէն ցուցի եւ ամէն բան փոխադրել սուի կէզան:

Տարեկուսիք մտեցաւ: Գ. Վահանը նամակ մը Հրայրին, բայց Հրայրը չեկաւ գամ մը եւս գրեմ, նորէն չեկաւ: Արշալը, նի մը աղայաց հետ զնաց Հաւատարմիկ, ու նամակ մը գրեց Հրայրին թէ.

— Կամ կուգաս, կամ ես քովդ կուգ

նա պատասխաններ էր թէ՛ «ես կուզամ, ու վերագործեմ»:

Մուստան ու Գեորգն ալ եկան Պանոսյ լուսառէն: Ասեր էին 15 յախմախըր եւ ժողովարդն ալ բուսականին կազմակերպել: Ժողովարդը խոստում էր ըրեր կուսին ժամանակներու:

Հասարակացիք եւ խոստացեր էին կուսին ժամանակիցի կամ իրենց տեղից զարնել՝ նայելով յարմարութեան:

Բայց ա՛յ Պանոսյ զուսառէն կրցան ժամանակիցի, ա՛յ ալ Հասարակիցին, ա՛յ ալ կրցան իրենց տեղերու վրայ զարնել:

Եւ վերագործայ Շատար, զացի Տափըզ չալ, ի՞նչ առն, սննդի պիտի երթայի Բոֆ:

Երբեք, Վահանի որդեամբ, Աւարել առնան պատահած կուսին արմուքեան զնա, բայց կուսինն չէր հասած եւ ճշմարիտ Հասարակից, այնպիսիք փոխադրեր ոչ Վահան խոր աղ:

Մեկուր Հինգ զինուոր, երկու զաշտերու անտանցի:

1903-ի աշունը Սալէ աղան եւ Տափըզը իրանութիւնը բարձուն ու զացին, զերեսները ինձ գիծեցին՝ Միրզոն, զանի ճշմարտութիւնը հետեւին ու ընտրեցին:

Եր կառավարութիւնը զնայ: Ասկէ կառավարութիւնը զուն եւ: Եթէ նայեալ նայած աչքով նայիս, ճենք կը ժամեց: Թէ չես նայիր, զանէ, եթէ նայես, ճենք երեւոյնքին խղճալ: Ասկիւնէն թառանք, երթանք, ճիւղի զուրս մզն մզի: Կառավարութիւնը:

Եթէ խելոք մահ, Ֆէստատութիւն, ինձ չընէք, մայցէք ճենք տեղերը, ճիւղի եթէ խելոք չէք մահ, այն առնէ յետոյ ճենք երեւոյնքին մեղքը ճենք:

Եթէ խելոք մահ, Ֆէստատութիւն, ինձ չընէք, մայցէք ճենք տեղերը, ճիւղի եթէ խելոք չէք մահ, այն առնէ յետոյ ճենք երեւոյնքին մեղքը ճենք:

Սեյն, կուսին, կը խճեն հայերու հայութիւն ու կը յարմարեն հայերու վրայ:

Ինչպէս վերը յիշեցի, ճիւղի իրեկուն, կը զանուկեց Տափըզ, ճիւղի առն: Տղերքը ճենքին, ինձի ճուն ճիւղաւ: Կէս զիւրիսն առնէք վրայէն ճայն ճը եկաւ: Հրացանս առի, երգիկի ճակէն կամայ նայեցայ, ալ ոչ ճիւղաւ:

Եւ ինչո՞ւ ինձի ըսի՝ «Երեւի զառաքել ճայն չէր»:

Մէկ ու կէս ամիս առաջ, ինձի Բուսիֆի տնէն զերես ճը լուր զրկած էր թէ՛ «Տափըզայ զրաւըր թող իրեն յարեկամ չդիմանայ, թող զէս ըլլայ նորանցից»:

Եւ նշանակութիւն լուսի, որովհետեւ այդ երկու աշխարհները ճիւղ թշնամի են իրար եւ որ Բողբոջիք ճիւղ յարեկամ են: Կարենցի թէ կուզէ խոստութիւն զցել ճիւղ ճիւղ:

Գ. Վահանը զնա չեկամ, երբ Սալէ աղան Տափըզ կը զանուկէր, ինձեցի զերես ճը, որ տափըզայ աղիկին առնած էր եւ նրանց ճիւղ հասարակացի էր, կը թալանուի, Կարենայ աղբիւրի ճաւ, Հինգ կէլիկիւզանցի աղաներու ճիւղ:

Թալանեցիները կ'առնէն ճիւղ արայ, ճիւղ իշիկի (շաղիկի), ճիւղ չիթ, ճիւղ լուսի, ճիւղ արեւի ճիւղ ճը եւ երկու արծաթ զրամ: Բիւրալը կ'երթայ Սալէ աղային կը զանուկեց, թէ ստանցի հայերը զիս թալանեցին:

— Է՛, ի՞նչ ընեմ, կ'ըսէ աղան, — Թալանեցին, թալանեցին. Աստուած էնոց ճիւղ հոգի առնած է, չի կրնար առնել, եւ կրնամ առնել:

— Դե՛հ, չես կրնար առնել, — կ'ըսէ զիւրաւը, — եւ կ'երթամ Անգլանիկ փաշայի ճով, վերը լուսիս թէ՛ ինչո՞ւ. զնայցի: Երկու ամիս արեւի ճիւղ աշխատեմ եմ, հոգիս փոստակեր եմ արտա ու այդ երկու արծաթը: Եւ կ'երթամ անոր ճով, կամ ճաւս կ'առնեմ կուսայ կամ զիս կը աղանեմ:

Բիւրալը կուզայ Սէմալայ ճամբով, կին ճը հետը, կը հարցնէ ինձի:

Նրանք կ'ըսեն:

— Մենք տեղեկութիւն լուսնեք:

Եւ Սէմալ կը զանուկէր: Ենան ըսին, թէ այսպիսի զիւրաւը ճը ճիւղի կը հարցնէր: Մեր

աղանդներն երկու հոգի, լուս զիստերէն զիստաց, զրկեցի որդեպի իմանան, Բէ ի՞նչ կ'ուզէ զիստը:

Քիւրաք կը պատմէ իրեն Քաշանուելը, կուլայ, ըսելով.

— Տարեք զիս, անպատեալ, Անդրանիկ փաշայի թով:

Տղաները կ'ապահովցնեն, կ'ըսեն, որ զգուստրանքները անպատեալ կը ստանան:

Նկան պատմեցին ինքի: Զանցած 24 ժամ, զողորմ զատեք, արան ու շորերը առանք. բայց երկու արծաթ գրամը ծախսեր էին: Սրկու արծաթ իմ կողմէն զրի, յանձնեցի հայու մը, որ չբախն տանի:

* * *

Տափը կ'անուան օրս, երկու հայու միջև կնճռուս զատ մը պատահեց, չկրցայ վերջ տալ, երկու կողմէն ալ կ'երգուէին: Այդ գործէն շատ լուս ծանօթ զիստ Միքուզն էր: Կանչեցի նրան: Նկու, շատ վախի մէջ, երեսը զրկան: Նրա տուած բացատրութիւններով, վկայութիւններով ու երգուելովը, խնդրին վերջ տուինք:

Միքուզն ինձ ըսաւ.—

— Մեզ՝ ալ տաղուան աչքով չես նայիր, ալ մեր տանը չես գոր:

Անտեղից զնայի Քոփ, անկէ՝ Աստիար-մը: Իստուֆի տան Ալին ու իրեն եղբայրը ինձ զրկեր էին երկու թերզանկա, բայց զիս փողը չէր զրկուած: Դրանք Խալիլին հետու հորեղբայր կուզային: Քանի մը անգամ զիսուսաց խնդրեր էին, Բէ՝ աստեք մեկ էս մարդու թով: Ծանօթանալէս ու բարեկամանալք. հարկէ է աշխատի խոսովութիւնը:

Ես ըսի.

— Քո՛ւզ գան:

Տէր Գարեգին ու Նէս Ստեփանը գացին՝ թերին էս թրգերը:

Նրկար բարակ խոտուլուց վերջը, հանեցի, տուի եօթն թերզանկաների փողը, 18½ սրկի: Իրենց սովորական երգումներն ըրին, հաց կտրեցինք եւ մի կտոր բաժանեցինք իւրաքուհեա: Այդ բանով մեր բարեկամութիւնը հիմնադրուեց:

Ես առաջարկեցի.—

— Ալի՛, քո մէկ հատիկ երեխայիդ խէրը

շահեսեա, եթէ ուզիդ լիտեսեա. ո՛չ աւելացրու կես մը, ո՛չ պակսեցրու, ինչ որ շոր ես, կ'ըսէ: Տափըկեցիք մեկի ի՞նչ շուր էին զրկած:

Նա ծանօթագով ըսաւ.

— Լապա՛, ժամանութիւն ընեմ ես:

— 24, ժամանութիւն ընկաւ. պէտք չկուէր 24՝ որ զուս բարեկամ ես: Որ բարեկամ ես բարեկամութիւնդ պիտի ցուցնես:

— Իմ լամաներս ա՛ւա՛ աշու է, պատմեմ զիս: Գի: Անալք ըսին, որ Անդրանիկը ութը ընկերներով Դիւղալէն կը գտնուի, իրեն հետ չոր ընկեր, Միքուլի Քաշան, երեք հոգի Գրէտանը: Լուր զրկած էին մեր Քեալիշաւ աղան, նաեւ Կէլիկացոյ, Բէ՝ զուսք մեր աշխուց կէնք Գաւալի, մեկը ալ կուզանք. կ'երթանք Անդրանիկի վրայ, բուլբուլ կը ապանենք եւ պատիւ կ'անձնենք կառավարութեան մը:

Կէլիկացոյ աղան պատասխաներ էր.

— Էս մարդու մեղքերն էլ կ'ըսէ եւ մեղան ալ ըլլայ, ասոր հետ 24 ես:

Մեր Քեալիշաւ աղան ալ գարնաւս եւ մարտուս:

— Ի՞նչպէս էս մարդիկ բարբառ կ'ըսեն եւ հիմա ալ հապտե կը վառու լիւս աղան մերեկ: Ա՛ւա՛ աշու ես, ներս. կ'ուզես՝ հուստայ, կ'ուզես՝ աստար:

Լուսարաց էր: Էս մարդկանց նա զրկեք: Այդ օրը, ցերեկուայ ժամը Եկուս աղայ Քոփէն եկան, ըսին.

— Քեզ աշխա (աճապարած) կը ուն կարեն եւ հարթեմ:

Անդրապէք ըսին.

— Մի՛՞թէ մեկը հայ չենք, որ մօր ալ մեր թով լմնայ: Մեր զեղէն 40 կ'ըլլայ, մինչիս բուլբուլ չապանենք մաղին գիտու չկայ:

Տղերքը վերադարձան: Մի ժամ Նէս Յարէն իրան աղան էր զրկեր եւ Էքթա՛ւ հան զուսի Քացէ, հոս կ'ուսուի ուրիշ:

Վեր կացայ, ընկերներովս զնայ Յարէն եւ Քորթոն զիս կանչեցին. տեղ մը եւ ըսին Բէ՝ զիսանցի զիստ: Տափըկ անուանացած է, որուն զուս արած շորեր եւ երկու արծաթ տուան:

երկու մամ տառք մեր քով եկաւ: Սուրբ
Երզնկէ վանքի վրայ երգեցուց, որ բացի
այնից ուրիշ ոչ ոքի միտանէ:
— Դեռ նրա բռնանքը:—

Երեք որ տառք, երբ Աղգարանից 4-5 ըն-
տառ, Տափըկ հայտ տան կը գտնուէր,
եղբայր Չառն եւ երեք ալ ուրիշ զը-
սցած են էա տանիքի վրայ, որ Աղգա-
րան գտնուէր, որ զարնեն, պղաննեն: Այս
բան ալ իմացած է, դառած զարկած է
եւ արգելած: Ահա իմ յառն ու պա-
տմուս սիրուն, բացի իրենից, ոչ ոքի

ու լուրը լսելուս, լուս նամակ գրեցի
որտիկ գտնուող Արշակին ու ընկերնե-
ր լուս վերադառնան: Նամակիս կէս
մացած, պղերքը, նամապարհին կը պա-
կտանեն ու հուպան քովս, Բոֆ: Նա-
հա գրեցի այդ հայի վերաբերմամբ,
հանքի:

Ընկնէ հ'ԵՄԱՅԻՆԷ 15 դիմուր: Վերցուցի
որ յի Աղգարանէ, 10 աղայ Բոֆին: Իրեկե-
ցին ուրիշ լուր խոսն, հասայ Տափըկ:
Երկունքը ոգի մէջ գտաւրկել տաի,
իր զե տեսնեմ զիւրտերը զիմադրութիւն
նաւորան: Ոչ մի զիմադրութիւն չեղաւ ի-
մաբար: Միջ. մէկերին, միայն Չառն էր հը-
վերցուցեր որ զարնէ, միւսները,
ան, հրացանը անկէ վերցուցեր էին:

Մը դիմուր գրկեցի, որ յանցաւոր
հրեն: Տղերքը դնացին, ուշադան:
Երկեցիք եւ ուղարկեցիք: Տափըկայ
Թաղեց մինչեւ քրտերու Թաղը 300

պղաննել ուղղորդելից երկուքը փա-
նու: Երեք հոգին մնացեր էին հոգ:
Եր գտնուէին 18 տուն զիւրտ: Հինգ
քարկտնի գիւղերն են, որոնց վրայ
ու ծովեր կան կուսելու համար: Բա-
նըրը գտաւրկին տաի եւ զրկեցի հա-
պը, բացի գիւղերուց: Մնացած քո-
րու գտնեքը կնեցի, պահակներ կա-
մերակալեցի հինգ զիւրտ՝ Թափէն,
Կ, Չափն, ուրիշ զիւրտ մը եւ Միւր-
անց մի տեղ բանաւորեցի:

Իրիկուտն, հրացաններուս մայր

կ'երթայ հարեան գիւղերը՝ լուսանմերկցի,
կէլեցի, սէմայի, գիւղաւէնցի, չէնջեթ,
տիւղեցի, 300 հոգի, լցուցան հոգ, թէ Վճի-
րանիկի վրայ կոխե կայ:

Գ. Վահանից նամակիս պատասխան տաի
թէ՝ տայդ զաւադրութեան մասնակցող յա-
նաւորները խիտ պիտի պատմուին. աշխատի
ժողովրդի նամաւարութեամբ ընել:

Այդ գրկերունէ մինչեւ միւս իրիկուն
տեւեց մի քննութիւնը, ժողովրդի ներկայու-
թեամբ: Բացարձակ յայտնի էր, որ մերա-
կալուած հինգ զիւրտն ալ յանցաւոր էին:

Սատունի իշխաններն, ինչպէս նաեւ զիւր-
տերը, կամայք եւ աղամարդիկ, միայն Չափն
դառն յանցաւոր:

Նա ըսի սատունցիներուն:

— Այս բանը կաշմակերպողը միայն Չա-
փն չէ եղան, Չափն միակ ուղեւն է, իսկ
միւսները՝ զիւրտն են: Եթէ որեւէ լուսան-
նը են, յետոյ մեկնից մարդ կը ապանուի, ին-
ծի ոչինչ չեն կրնար ընել: Մենակ Չափն
ապաննելով, մի պատիւ չկայ հոգ: Ան ալ բաց
Թաղաննը՝ Թո՛ղ երթայ, հերեք է որ լիցցա-
դիս ապաննել:

Նրանք ըսին:

— Եթէ Չափն դուս լուսաննեմ, մենք կը
ապաննենք, իսկ միւսները անմեղ են թէ մեղա-
ւոր, մենք չենք ուզեր, որ ապանուին:

Սատունցի մարդը երբտաւարութիւնը
կ'ուզէր որ հինգն ալ ապանուին, բայց իրենց
գլխաւորները Թո՛ղ լուսին:

Տափըկեց հորդորորդիք, Գուլեցիք, Ի-
մացան այդ բանը եւ ըսին:

— Եթէ կարելի է, մենք ալ ներկայ լինենք
էջ գտան: Եթէ յանցաւոր են, մեր մեղքով
ապաննենք մեր մարդիկ:

Սատունցիք Թո՛ղ լուսին զբանց՝ գտան
ներկայ լինելու:

Մի քննութիւնը զբաւոր էր: Վերջը կա-
յացուցին Չափնի վրայ, վկաները տարազը-
րեցին եւ Թաղըն ուղարկեցի ու Վահան:

18 տան մէջ, Տաւաւորապէս 200 տներ կը
կը գտնուէին: Կանայց, երեխաներու ոչ մի

գաղթին չգիտանք, բայց իրենց տունք: Նաև իրենց տունք բայց տեղադրված, 400 կոտ կորեկ, ալիւր, սաւառակներուն շարքի եւ թաթ: Եւ 300 շաւկատուր մէկէն Հայերուց Հաճելով զգիւցինք իրենց Հարկարարողներուն քով:

Կառավարութիւնն ու Հարեան գիւրերը իմացան այդ բոլորը: Մէկներին կային քանի մը որք երեխայ եւ այլի կին: Նրանց ալ սոգե՛ր տան կապուցինք: Երկու արծաթ Հայի փող տուի, Զի աղայ տառ՝ ձգեցին, զրկեցի Մուշ: Մուշ Հաճեալուն՝ Կառավարութիւնը քննութեան ենթարկեց այդ կիները: Նրանք իրողութիւնը ճիշդ բեր էին՝ տեղեկացուց:

ԱՅՔէ ուրիշ մը ըլլաւ, բայց ինչ կը կոտորէր, որովհետեւ մարդուն պիտի սպաննէին: Մեր եղբայրները ինչպէս կը վարուէին մեզ հետ, նախքան նրանց վարուեցին: Ալիւր տուաւ, 300 շաւկատուր գրաւ: Նրանց զրկեց Պոզիկանք, մեզ ալ զրկեց Մուշ: Որովհետեւ մենք չուէինք ուլիշ, երկու արծաթ տուաւ մեզին:

Կանանց այդպէս պատմելը, մեզ խոցուց Մալէ աղան, որ Հոն էր:

Այդ բոլորը կարգադրելուց յետոյ, Զաթան կանչեցի, խաբելով ըսի թէ՝ Տաղարքի պիտի զրկեմ թեղ: Երկու մամ տառ՝ Հովիւ մը տեղ պատրաստած էր:

Զորս զինուոր տուի: Իրիկունը, մութին, տարած եւ ողջ-ողջ զերեզման ինքուցած էին, բռնով:

— Քեզի՞ էր մնացի Աղբարիկին սպաննելը: Սէմալայ Ռիւրիւիկ աղայ Քորսն էր, որ քոցան տեղը կ'երթայի կը սպաննէր:

Կը զարնեն քանի մը Հրացան, քանի մը խանջաւ, Հողը կուտան վրան, կը ծածկեն, կուտան:

Մեզ մնաց 350 ուլիւր, 350 կոտ կորեկ, 350 կոտ ցորեն, մօտ 100 կով ու եղ, 150 օխայի լափ պղնձեղէն: Այս ապրանքներէն շատերը ստուուցիներունն էին. զանազան մամանակ թալան էին բերած: Մասունցիները կը Հանդիւնային իրենց ապրանքները: Բոլոր կը գտնուէր 26 զինուոր, որոնց բաժանեցի չորս քնուկերու:

Մէջ եւ Հող մնացինք մինչեւ կոտի սկսուելը:

Ոյխարներուն, սաւառներուն Համար. Հայ Հովիւ վարձքով րանցինք: Կորեկը ցրեցին աղբատ ստուուցիներուն եւ մե փոխադրեցինք Կէլիկուտան:

Բոլոր մնացին երկու տուն գիւրս: Եւ Հաստան ըսին:

— Մենք ուրիշ տեղ չենք կրնայ գտնուիլ: Գի պիտի սպաննեն, դուն քու մեղքովդ մե սպաննէ, կամ տեղ մը տուր քովդ մնանք:

Հայերու թաղի մէջ երկու տուն տունք ընեց, որ մնացին մինչեւ կոտի սկսուելը:

Անցաւ քանի մը օր: Եկաւ Հրայրը՝ վառող բերեց, ո'չ կապուշ, ո'չ արմիշ, սոգե՛ր տան: Նրա Դաւա զնախ ու վեր նալը տեղեկ երկու տնիս: Բայց ուլիւր զինուորին մէկն ալ չէր կրցեր բերել: Մէջ ունեցած էր Հանգամակութիւն: Զան էր 1300 սոկի, մօտ մը զրկած էր, մօտ մը վարդու: Այդ փողը Մուշ Դա՛ղըրդին էր, որպէսզի այդ տեղերու կանց Համար զինք ու փամփուշտ Այդ փողը տուաւ մը շատեց, ոչ մէկ չեղաւ, եւ մինչեւ օրս ալ փողը կ'որսնայ:

Երբ Հրայրն եկաւ, երկու-երեք (Հեղին, Տափեղ, Լաչկանցիք) արց, էին ունեցած:

Մինչեւ եղ տան, պ. Վահանգէս մակ էր գրած Հրայրին, որ դարձաւ տնի եկաւ:

Իմ պահանջած 100 զինուորներ բերեալ, միայն Մարտի 15-ին, կան թղթեր զրեցին զիւղերը, տան, բայց ոչ ոք չեկաւ: Երեւցին, միայն մօտաւորապէս 15 15 ալ Դաւալէն եկաւ: Բայց երբ նրա կորեկ արգէն սկսուած էր եւ այդէ Քորս ուրները ո'չ Մասունի եւ ո'չ ալ Իրաւանի բու Հետ ծածոթութիւն ունէին, որ

Աչքի տառ՝ ունեւալով, որ կանգնուցէր մեզ մեզ Հանգիտաւ լուեալ էր Եր. Խա. Խա. տառաբանեցի Վահանին եւ Հրայրին:

ժամանակը Առախ դիւղի վրայ, ուր կային 60
 քորք, 40 անտուկ փամփուշտով: Դրանք մեզ
 ինքն կրնայ դիմադրել: Նաեւ Վարդենիսէն
 յարաւանք, թէ չուն 40 քորք կայ, 30 սըն-
 տուկ փամփուշտով: Եթէ յարձակուելու ը-
 լանք, մենք մեր ընելիքը կ'ընենք:
 Եթէ մենք այդ երկու տեղի վրայ յար-

ժակուէինք՝ մեզ չպիտի կրնային դիմադրել
 եւ փամփուշտը մեզ պիտի մնար:

Բայց Վահանն ու Հրայրը մերժեցին՝ ըսե-
 լով.

— Նախախաբան էլլալը մեզ մեռնաու չէ:

(Շարունակելի)

ուր,
 ընկնէին,
 որ յետո
 ցին ուր
 անյա
 իր անոյ
 նայրանոյ
 խաբը՝

ՔՐԻՍՏԵՐՈՒ ԵՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՈՒ ՓՈԽԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՓՈԽՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գրեց՝ Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ*)

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ
(ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇՐՋԱՆԸ)
1915 — 1918

ԱՄԱՆԵԱՐ ՀԱՅՈՒՆ պատերազմի հետևանքով, Քրքական խուր բանակները զերջ կը գրուէին Հայաստանի մէջ: Ազգային և Հայրային կեանքը կը զաղբէր: Գաղտերազմի և ընդհանուր արհաւիրքին կը մասնուէին բոլորն ալ: Ամէն ոք կ'աշխատէր կերպով ճշ կը դուրսն ազատել: Հայութեան և Քրտութեան ազգային հասցական կամքը կը նշատուէր, կապակցութիւնները կը խզուէին, ղեկնորական գրութիւնը կ'ամբար: Քուրքերը գիտակցորէն և կազմակերպուած մեւով իրենց զորքերը կը վարէին: Իսկ Հայերն ու զիւրտերը կը յանձնուէին հապառաղորդի և կը գտածային տղապարծաւիթ տարբ ճշ միայն:

Հարգրգական յարաբերութիւններու մասին մասնող լիար. ու այդ լարուած օրերուն հար ալ լիար մասնելու: Հայերը իրենց տնողջ երթոտապրութիւնը ստիպուած էին տրամադրել Քուրք բանակին: Նայելու զիւրտերը, մանաւանդ անոնք, որ Համիայէ լինին: Իսկ մեծ աշխրթները իրենց տնողջ կազմածով պարտաւոր էին միանալ Քրքական բանակին, այս կամ այն հակառի վրայ զործելու: Բնական է, կային որոշ լուծային լրջաններ, որոնք կը ան իրենց ուժերը պահել և տնողջուէին լմանել Քրքական բանակի մէջ, ինչպէս օրինակ, Դերեթի, Սասունի որոշ մասերը, Հէֆաթիի որոշ տեղամասերը: Բայց, ընդհանրապէս զրտական ուժերը լարժման մէջ զրուեցան և տանուեցան Քրքական բանակի հակադրութեանը սակ:

Քիւրտերն ու Հայերը հաւասարադէս անպարտաւոր գտնուեցան, երբ Քուրք կառավար-

ութիւնը 1915ի սկիզբին մեծաթիւն զորտագրութեան զինու. հայկական տնայի և անբնակայի կ'տարածները:

Քուրք կառավարութիւնը նախ մեծաթիւն հայ ժողովուրդի բնակիչման, զորտագրութիւն և ծրագրուած մեւով, որդէս զի կուտի հակադրութիւն լուեցնէ: Այդ պատճառով, այդ աշխատանքին լինց կառավարութեան վտանայի մեղեման և զորքը: Իսկ զիւրտերն ու Քուրք ժողովուրդը զործանց միայն որդէս տնայակ ուժ ճշ: Ան արմատական ծրագրերը, ու ուժեր Քուրք կառավարութիւնը Հայութիւնը վերհանակներն սրբելու, Քուրք և զիւրտ ժողովուրդով իրականանայի լի: 1895ի զեղբերը, հակառակ Համասարած յարգրելու, ք. յարուին որ արագ ու արմատական զործի համար նախկին մեթոաները նպատակայարմար լինին:

Ա. Աղբիւրեան եղեմը տգիտ:

Հայութեան մեծագոյն զանգուանը տեղտանուեցան, ու տնայածմաթիւ կերպով Համասարտի վրայ հայեցաւ: Այս հայեց զան ւանը հայեցուցին նախ աչի պալանտաններն, պատահկները, որոնք այդ զործի համար տնայած ստացած էին: Միանցած մասն ալ հայեց հասարակներու լուրջ և ծորելու մէջ: Երկրպագ Քուրքերէն և զիւրտերէն, որոնք անին ազատութիւն ունէին իրենց ուզանքի պէս վարուելու: Հայ ժողովութիւններուն հետ:

Ա. տեղի ունեցաւ եղեմը, որու մանրամասն պատմութիւնը թաղմաթիւ հատորներու մէջ արժանապարտ է:

Սակայն լարք ճշ հայկական կեդրոններ զինքի զիմեցին: Հայ ազատագրական լարմանը կուրար իր նուազագոյն տարբը տալու, Հայութեան հերոսամարտերով, փրկելու լարմանը լրջաններ ֆիդիլապէս: Իսկ քանի ճշ վարերն մէջ զիմեցրելով միջուկ վերջին լուրջ, փրկելով Հայ ժողովուրդի պատիւը, Հայ ժողովուրդի գոյութեան իրաւունքն արգարացնելով: Կապուրականի, Սասունի, Մշուի, Եւստանի, Մալիք-Գարաշիւրաբի, Ուրֆայի, և

*) ՏՄՈՒ Լ. Տարի, Թիւ 10:

Հայաստանի պատմություն. Գրեց՝ Կ. Սասունի

լար... Այդպիսի շարժել ե՞րբ պիտի վերջանան:

— Գիրքդ թող սպասե՛. ստիկա խնչ չտա՛ս պիտի բան է...

Նայրանդեանցը չգիտէր ծինադել, թէ յարկանայ: Բայց Հասկանում է գերմանիի հոգեբանութիւնը ու խորամանկութիւն է բանեցրեալ:

— Թէտէնդուսի պէտք չունիմ, բայց տախտակ չտի՛ր առ: Սակայն, նախ՝ տեսարակը կը շարեւ կը վերջացնեն ու անկէ վերջը կը սկսեն կարել: Եթէ չուտ վերջացնեն, կ'ազդարեմ քեզ եւ սէտէնդուս: Բայց որ ուշացար՝ ո՛չ ոչ տէ՛նդդուս եւ ո՛չ ալ տախտակ:

Այս գերմանի կարեւորեանքը այն որից սկսած ժեն եւանդով շարեց Նայրանդեանցի գիրքը, թէ եւ յազում սխալներով:

Նայրանդեանցը արդէն ամէն ինչ վերջացրել էր Փարիզում եւ, ինչպէս վնուէլ էին Տուրգենևիի հետ, ժխտին նախապարհ պիտի ընկնէին: Բայց Տուրգենևի, ժենման որը շուրս որ յիսամպելէ յետոյ, խնդրեց Նայրանդեանցին՝ որ ձէլ օր էլ սպասէ:

Սկսած քիչ վերադարձը չի կարող ազատուել իր զգոյշական գիւթիլ ոյժիցն, ժտածում է Նայրանդեանց եւ յիշում նախնականքներէ խաբէ՝ առաջը կ'եւնէ — գլուխը կը պաթի, դե-

ւուխը կ'եւնէ — առաջը կը պաթի (խորատուցութի):

Վերջապէս, երբ նախապարհորդութեան օրը եւ ժամը գալիս է, Նայրանդեանցը ստանում է ուսու վերապարհ ժի փոքրիկ գրութիւն. շեթանկապի՛ն Նայրանդով, եւ կարող եմ նախապարհ կ'լինէլ ժխտի վաղը, բայց ոչ թէ, ինչպէս վնուսն էինք, վաղը տառաւանակ, թէ եւ զնացքը անկի յարմար է, բայց ժխտի երեկոյեան ժամի նի գնացքով: Եթէ Դուք գուրս դաք տառաւանակ զնացքով՝ գիտցէք որ Բերլինում եւ ի՞նչու եմ Hotel St. Petersburg, իսկ Գետերբուրգում Բլէի հիւրանոցում: Հիշեց որ հասնիք՝ ի՞նչան տեղս ի՞մաց տուէք: Ձերզ անձնուէր՝ Տուրգենևի: (Այս նամակն էլ հետագայում ստիկանութիւնը գտնւ էր Նայրանդեանցի թղթերէ ձէլ):

Գիրքուսան ժենիւս ուշը Նայրանդեանցը իր պայուսակներն է պատրաստում ու շուրս սնտուկ դրճեր, ձեռագիրներ, Հեղինատանից քերած նիւթեր ու ինչ տես իրեր, ինչպէս նա եւ իր նամակները, որ ստացել էր աշխարհի ամէն ծայրից:

Վաղ տառաւ շոգեկտուէր՝ պատուանից հրածելուի վերջին հայեացքն է ձգում Սէն գետին եւ դեռ քնած Փարիզի վրայ:

(Շարունակելի)

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՅՈՒՇԵՐԸ(*)

ՉՈՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՆՁՊԵՍ ըսի, հիւանդութիւնս տեւեց 20 օր: Երբ տողջացայ՝ ինծի արտաճութիւն տուին, որ քանի ժը դիպերու ժողովրդի մէջ գոնուած դատերուն նայիմ եւ վերջ տամ:

Օր ժը քանի ժը ընկերներուս Հեռ Կնակ կը գտնուէի: Կնակցիք ինծի կը հանձնային: 95-ին եւ Հան ժառ 15 օր ժառացած եմ: Տեւում՝ եկաւ պատու կին ժը, երեխայի մեղքին բռնած: Էնս ոչինչ չուիմ լուսաւ, ալս դիպի մէջ: Կով ժը ունէի, էն ալ գողցան: Երբ իրիկուն Հովիւը տուարը բերեր է՝ կովս տեսնողներ եղեր են: Հա՛, ծերունի մ'ալ ալս ունիմ: Ես ըսի. «Մ'ամ կըսած զոգ անուանել կո՛ւղզ համար»:

Կանչեցի դիպի խմբապետ Ակոն եւ ոչուր ու ըսի.

«Մա կնով կովը կորեր է դիպի մէջ: Կայի ժամանակ է, տունը կուս ժը ցորեն տաք, կ'ընէ 30 կուս, ալս կինը գուր կը ժայն:

Ռէսը մերձեց ըսելով. — Ամի մ'ալ չեմ տար, ուրիշները գողցան՝ ե՛ս վնասեմ»:

Կէտը անցած էր: Գտնաբան Հովիւները դիպին չէի ժը վեր կը տեսնեն, որ շնորը քան ժը կը փնտնեն: Կը ժառնան՝ կը տեսնեն Հոգի տակ կովու փորը: Կնովը լուր կուտան, քէ կո՛ւղզ փորը ալսինչ տեղն է: Կինը քաշ տալով բերցի, գցեց առաջ եւ ըսաւ. «Մ'նչ կ'ուզես՝ էն ըրէն»:

Ամիկապէս կանչեցի խմբապետը եւ դիպի 7 տանապետները. իւրաքանչիւրը հանեցի բարձր տանիքներու վրայ, որպէսզի հսկեն, որ ոչ ոք քան չփախցնէ ընկերուս: Գիւղացոց շատերը մեր թով նստած էին: Մեր ընկեր կնակ-

ցի Ասպին եւ սուրբապիշտի ոչ ոք ինչոք ըսի, որ աները խաղաղակն: 2 տուն կը խաղաղակն՝ ոչինչ չեն գտներ, երբորդի մէջ կը գտնեն լուսաւ ժիւր: Բերին թով: Միտը արգէն հասեր էր, ծովը նետեցինք: Տանուտէրը երիտասարդ ժը, փախեր էր գէպի Ախլաթ: Գիւղի մէջէն 2 ճարպիկ աղայ զրկեցի յետեւից, որ բռնեն բռնեն: Երբ դրանք կը հասնին ալս աղան՝ նա կ'ըսէ. «Մի՛ մտանայք, չէ նէ ինչոքինքս կը ըստանանք», եւ զանակ կը քաշէ: Սակախ, աղաները կը բերեն դրան ծիբանի ալսակներու մէջ: Ես գացի թովը: Ըսի՝ «ա՛լ աղայ, մի՛ վախար, ես չեմ ոչինչ չեմ ընէր, եթէ իրաւը խոտաղանայն»:

«Ռէսի եղբոր աղան լուսաւ, ալսինչ տեղ բռնած մ'ունի. հոն իր 2 ընկերներուս Հեռ կը բռնէ կովը եւ կը ժորթէ: Մենք, ես ու ընկերս, 2 Հողով ալսները տառնին տարը կ'ըրթայինք: Գտնաբանք նրանց, տեսնեց որ կո՛ւղզ կը ժորթեն: Գրեթէ լոյս էր, նրանք խընդրեցին մեզ, ըսելով՝ «հսկէս քան ենք ըրեր, Աստուծաւ սիրուն, եկէ՛ք օգնեցէ՛ք»: Մենք ալ օգնեցինք»:

— Ինչպէ՞ս բռնեցիք, — Հարցրի ես:

— Միտը շորսիս տուաւ, կային ինքը՝ ոչինչ եղբոր աղան վերցրեց:

— Կային Հիմա ս'ըրտեղ է:

— Ռէսի մարաղն է:

— Մարաղի ո՞ր կողմն է:

— Գոնէն որ ներս մանեա՝ ալ կողմն է:

Ռէսը, տանապետները եւ դիպի մարդիկ ներկայ էին ալս գառին: Տղի պատմածները կը զրէկէք: Իսկոյն մարդիկ զրկեցի, որ կային բերեն: Սակախ, մինչեւ նրանց գնալը՝ ոչինչ տանին մարդ ժը լոյս կ'ըլլաւ, կ'երթայ մարաղի ալ կողմից կը հանէ կային, մախ կողմը կը խօթէ: Իմ զրկած մարդիկ կ'երթան, ալ կողմի շարը մախ կողմը կը լնցնեն, որպէսզի կային հանեն: Բայց չեն գտներ, կուգան ինծի կ'ըսեն.

*) Այս թիւով կուտանք քանի ժը տեսաւ ընկեր Մշտ գառակն, որ կըսած է Անգրանիկի գործաւնէութեան մէջ վայրը: ԽՄԲ.

թէ՛ կաշին չդառնա: Բերել տուի նրա ժիւս եր-
կու ընկերները: Նրանք ալ նոյնը պատմեցին:
Ստորագրել տուի ուսին, խմբագրական եւ տա-
նադասներուն: Կինը կույտը եւ կ'անդէշէր:

Թէւր տկանէիս կը փափաքէի. Վան ժըն է
կոյր է՝ էդ կնոջ կուսած 3 ոսկի, կամ 60 կոս
ցոյնն, որը որ կ'ուզես. էդ թուղթը ժի գրկեր
Սեփորին եւ Գուրգէնին:

«Ա՛յ կարելի, ըսի ես, ա՛յն տանն որ
եւ մեզ կ'ըսէի թէ գիւղով 30 կոս ցորեն աը-
ւէք, դուն կ'ըսէիր թէ ամբ մ'ալ չեմ տար»:

Թուղթը գրկեցի Սեփորին եւ Գուրգէնին:
Անխորճ ժառղիկ դուրս հանել տուի առ-
նից: Հող մոռցին ունը, խմբագրարը, տաճա-
րակները: Կին մը քովս նստած Նատոյին բան
մը կը պատմէր: Նստած ըսաւ. «Ա՛յ աղայ, բան
մըն ալ դուրս եկաւ»:

— Ի՞նչ է, ըսի:

— Մի՛ ամաչիր, եկուր պատմիր, ըսաւ
Նատան այդ կնոջ:

Կինը ծածկեցաւ ինձի:

— Էրեկդ ինչո՞ւ չէ եկեր, ըսի, դուն
եւ եկեր:

— Էրեկս տանապահ Յարութիւնն է. 6-7
ամիս առաջ մեռաւ:

Սա այդ ժառղը 95-էն կը հանձնայի. շատ
աղին մարդ մըն էր, սակայն, մեռնիլը չէի ի-
մացեր:

— Գառմէ՛, ի՞նչ է պատահեր, հարցրի
ես:

— Էրկանս ունեցածները բոլորը մէկ փոքր
չէժճնայի մէջ լցուած էր: Մէջը կը գտնուէր
մառի կոթ խանջալ մը, Թարապոյիս դասի մը,
Գոյլին թերած ներմակ դասի մը եւս, սահաթ
մը, լուսա շալուար մը, ոսկի մաստի մը, 2
թափ դուրն: Տունս ապագով լէր, տարի տուի
այսինքն ժառղուն, որ պահէ: Նա ըսաւ՝ «Էրեկ-
կանը, որ մթնի, եկու՛ր միասին պահենք»:
Իրեկունը դադի: Սա եւ այդ ժառղն էինք մա-
րաղի մը մէջ, ուրիշ ոչ ոք չկար լնա ունէր մեծ
սնտուկ մը, որի մէջ կը գտնուէր իրեղէնները:
Ձէժճնէս դրաւ այդ սնտուկի մէջ, մարաղի
պատը քանդեց, մացերն այդ սնտուկը պատի
մէջ եւ քարէր շարեց:

— Ձեր քովը մարդ կա՞ր:

— Վերեւ Աստուած, ներքեւ մենք էինք,
ուրիշ մարդ չկար:

— Դէ՛հ, լա՛ւ, դուն գնա՛ւ ըսի:

Կինը տաւ իր երկու որբերը եւ գնաց:
Մարաղի տիրոջը կանչեցի, որուն յանձնուած
էր չէժճնէս:

— Ա՛յ մարդ, սա բանը ի՞նչպէս եղաւ:

— Վալլա՛հ, ես ալ չգիտեմ, ինչպէս եղաւ:
Գառը քանդած, սնտուկը հանած, սնտուկի
դուռը բացած...

— Բացած թէ կտորած:

— Կտորած չեն, բացեր են, մէջից չէժճ-
նէն տարեր են: Աղբանքներս բոլորը տեղն են:
Մենակ 25 դրուշ, 40 փարանոց, 2 դրուշնոց
շարուած էր արծաթի չղթայի մը վրայ, էն են
տարեր:

— Սնտուկիդ մէջ ի՞նչեր ունէիր:

Նա ալ պատմեց շառք մը փրեղէններու
մասին: Մարդիկ մտիկ կ'ընէին այդ խոսակցու-
թեան: Այդ կնոջ եղբայրն ալ հող էր:

— Ո՞վ որ ալ տարած ըլլայ, ըսի սնտուկի
տիրոջը, քանի որ քանը չեն տարեր՝ դուն
դիտի զմարեա:

— Որ զուով անեն՝ կուտամ:

Ձեւականութեան համար թիւերը կապել
տուի եւ ըսի. «Սա քեզ սարը տանեմ, աղանձեմ,
որ սողորեա»: Այդ կնոջ եղբայրը՝ տանապահը
ըսաւ. «Սա այդ մարդու վրայ շատ վատն եմ,
եւ իմ եղներս կը ծախեմ, քրոջս աղբանքներու
գինը կը վճարեմ»: Թիւերը քանկել տուի:

Յանկարծ մարդ մը ներս մտաւ, որու ա-
նունը Աւրը էր, Գոյլիս շատ մնացած էր, արեւո-
տով թուլածպահ էր եւ թեւոտիկ: Այդ մար-
դը երբեմն մեղի սուրհանդակութիւն կ'ընէր:
Գիւղի մէջ քանի մը զոգուրեան մանր գէղջեր
(հաւ, բոստան) պատահած է: Գիւղացիք Նը-
րանից միւս կը արածնային թէ զոգուրեան կ'ը-
նէ: Այդ բաները ինձի առաջ պատմած էին:
Նատոյին ըսի. «Գուրս եկուր»: Գաղինք խոտի
մը գէղջին խոտի: Ըսի. «Սա ա, ես Աւրոյի վրայ
կը կասկածիմ. էս բանը դրա բանն է»: «Սա ա
կարելի է»: «Գնա՛, զապտուկ կանչէ քովս»:
Նատան գնաց, թերաւ Աւրոյին, եւ ոչինչ փառս
մը չունէի:

— Աւրո, ըսի, Աստուած տունդ քանդէ՛,
էդ ի՞նչ եւ ըրեր:

— Ի՞նչ է կղեր:

— Էլ ի՞նչ պիտի ըլլայ, էդ կնոջ չէժճէնն ինչո՞ւ ես Հաներ անտուկի մէջէն, տարեր:

— Ի՞նչ չէժճէն, ի՞նչ բան:

— Գառի մէջէն անտուկը Հաներ ես, զուռը բացեր, մէջէն չէժճէնն Հաներ, տարեր ես. մարազի տակէն անցած տանձնիդ մարդ մը մթութեան մէջ չուր կը թափէ կղեր եւ տեսեր է:

Աւրան սխառ Աստուած, Յիսուս, Քրիստոս երգուել եւ ըսաւ.

— Եթէ անգամ մըն ալ էղպէս բան ըսե՛ս՝ կ'երթամ ինչքինքս ծովը կը նետեմ:

— Ա՛յ աղայ, ես քու Հեռոյ ընկերաբար կը վարուիմ. եկո՛ւր խոստովանի՛ր, էս բանը երեքիս մէջ կը մնայ, դե՛ս, թե՛ր էդ ապրանքը՝

Ես միայն կը կապակծէի տառը վրայ, ի Հարկէ ո՛չ ոք տեսնող չէ կղեր, բայց երբ Հարցերուս կը պատասխանէր, կը զողզողոր եւ կը կովկար. այնպէս որ կարծեքս աւելի կը Հաստատուէր: Ըսի.

— Այ աղայ, 2 փայտ կը կտրեմ վրադ, կը խալտառակութիս դիւղի մէջ, յետոյ կուտաս:

Աւրան չէր խոստովաներ:

— Որ Հաստատեմ, ապանե՛մ քեզ, — ըսի:

— Հա՛, ապանե՛լ:

— Նասա, — ըսի, — դե՛ս թուգլին ու գրիշը թե՛ր, գրի՛ր, տեսնողն ալ թո՛ղ ասորապէս զգրածդ, ինքն ալ թող ասորապէս թէ՛ Հաստատե՛ք, ապանեցե՛ք:

— Գարո՛ն, — ըսի, — մի՛ զպէ՛ք, — ըսաւ Նասան, ապա դարձաւ Աւրոյին — անասուած, ըսե՛լ յետե՛ր, չէ նէ վալլա՛ւ կը ողորմեմ:

Աւրան էլի չէր ըսեր: Ես բարկացայ, ապա մէջ մը զարկի եւ Նասային ըսի.

— Զարկէ էս զարշիւղին, ամբ՛ր ներս, նա չի համընար իր պատիւը:

Տան մէջ մարդիկ մեղի կը աղաթէին: Նասան երկուս Հասա դարկաւ եւ ուղից ներս մացը ննլ, երբ Աւրան կամայ մայնով ըսաւ.

— Կեցե՛ք, ամէն բան կ'ըսեմ:

Յետ վերադարձի խոտի զկղի տակ: Սկըսեց պատմել.

— Այսինչ Գրիգոր աղան (գիւղի մէջ կայ

Գրիգոր անուն աղա մը) կաղամերկութեան չի մասնակցէր, յեղափոխութիւնն ալ չի սիրեր. դրա համար Ս — ը ըսաւ. Գրաշէք ասոր ապրանքը զողցէ՛ք: Երբ այդ բանը իմացանք՝ աստիկ բարկացանք այդ մարդու վրայ, ըսելով՝ Էլան որդի, Հիմա Ս — ի վրայ կը գցես, եթէ նա չի ըսեր՝ ապանե՛նք քեզ: — Հա՛, ապանե՛լ:

Ո՞վ էր քու Հեռոյ ընկեր:

— Մեր գիւղի Մուրաթը: Մենք գիտցանք թէ Գրիգոր աղայինն է էղի եւ գայեցէ Հանեցինք:

— Լաւ, զուգ ի՞նչ գիտէիք, թէ պատի մէջ է թաղուած:

Ոչինչ չպատասխանեց:

— Ինչո՞ւ տարիք չէժճէնն, ինչո՞ւ չտարիք անտուկը:

Կմկմայ, էլ չգիտէր ի՞նչ ըսէր:

Յնչորեն ուրիշ կերպարանք ասացաւ. Ներս եկանք՝ խմբադետին, ասանապետներուն եւ ժողովրդին ըսինք.

— Եղբայրներ, ինչ որ ըրինք, զարկինք, խփեցինք, ոչինչ գուրս չեկաւ սրանց:

Կեցի ալ զապանի ըսինք թէ՛ ամեն ամէն կերպ կ'աշխատենք գտնել քու ապրանքը եւ քեզ առլ: Գե՛ս՝ ասանդ նստի՛ր, ուրիշ բան մ'ըսեր:

Ժողովուրդը զուրս զրկեցինք, մենք մեր ընկերներով եւ Աւրան մնացինք Հոգ:

Նասան, ուրիշ ընկեր մ'ալ վերցրի, — անեմնացայ անդ մը: Կանչեցի Աւրոյին, Հարցրի Հիմա էդ ապրանքներն ո՞ւրտեղ են:

— Ծանձներ եմ պարուն Ս — ին: Պանջալը վրան կապած է, մամայցոյն ալ գտն է, մնացածը չգիտեմ: Ոսկի մասնին բաշէլցի աղու մը արունս է, որ ասնի ծախի:

— Էդ բաշէլցի աղան ինչո՞ւ ասարաւ:

— Ընկերը՛ն՝ Մուրաթի աղագլանն է:

Հարցը փակեցինք:

Նամակ մը գրեցի այդ մասին պ. Գուրգինին: Ընկերներն ալ ասորապէս:

Բանի մը որ վերջը զանազան տեղերուց եկանք Հասաքունքանք Ծախիւմի առջի մարը: Աւրան ու Մուրաթը Հոգ էին: Գուրգինը Հարցուց Աւրոյին. Է՛՛մբաքեղ են այդ ապրանքները: Կամայ մայնով ըսաւ.

«Ես կ'երթամ, բայց շատ կտրելի է էդ ծաղրը չաղանմանի եւ ուրիշ անձեզ ժը ողանալու: Վրաս եկողին եւ կը զարնեմ ք:»

Անխանգի փոփոխութիւնը եւ լիմ կարող նախադուշակին եւ աշտանդից լիմ կարող հրահանգները տալ: Դո՛ւ գիտես, ինչպէս կ'անես, — ըստ Գուրգենը:

Աղապանքէն Հեղեն 8 ժամ է: Գուրգենը տուեց ինձ 5 ընկեր՝ Գէորգը, Ղազարը, Վանեցի կարապետը, Խիւսեցի Կրպեմ եւ Մեծորճեանայ Վարդանը: Դացինք Հեղեն գտնուող ընդունքէն մէկի տուն եւ Հան մնացինք 3 որ:

Վարդանի (գէօշը) տունը գիւղէն 400 քաջ հեռու էր: Հետեւեալ մի աղայ պիտի գար Վարդանի տունը. սակայն, նա վախճալէն մերժեց: Բայց եւ այնպէս Վարդանի եղբոր կը նախընտանեացիներ էր եւ մեղի յայտնեց, որ Վարդանը միտակ տանն է, ուրիշ ծաղը չկայ: Այդ լուրը բերած ասան արգէն մտաւ էր:

Տղան ինձի պատանի տան գլխից ու սենեակների գառաւորութիւնը, եւ ես թղթի վրայ պահ քաշեցի: Քէօշը 3 յարկանի էր, ինքը Վարդանը կը բնակէր միջին յարկը: Դուռն ժը ունէր ներքին յարկի, դուռն ժըն ալ ունէր վերին կողմից միջին յարկին վրայ: Մեր գոնէն ներս մտնելուց՝ սրահն էր, ունէն մի կողմ եւ թեքական սենեակ կար. Վարդանի սենեակը մտն կողմն էր, հիւրերու սենեակն ալ գոնէն մտնելուց անմիջապէս մտն կողմն էր:

Տան գլխից ըստ ուսումնասիրելէն վերջը՝ սրահից իւրաքանչիւր գինուորի կատարելիք զարմը, թէ ո՞վ պիտի գրտի դուռը կանգնէր, ո՞վ պիտի գնար Վարդանի վրայ, սրահը մտաւ ըլլալու: Աստուտութեւն ո՞վ պիտի մտ գտնէր եւ փակցնէր ետայն: Իւրաքանչիւր գինուորի աշիւ միմի լուցիկ, 2-3 թիղ երկարութեամբ ծածկեր, եւ կամաց-կամաց բարձրացանք դէպի գէօշը: Վարդան իր տան տառն ունէր մի մեղուանոց:

Միջին մեր դռանը Վարդանի քով եկած էին իր եղբայր Հանին, յայտնի թիւրք հարուստ աղա ժը, Հանն ալ խուլած ժը, լնեցի մի Հայ վաճառական, Փշուկ անուն Հայ ժը: Բոլորը եկած՝ հիւրանոց նստած էին:

Փշուկը Հրայրի փեսան էր, սակայն, կինը մեռած էր եւ կ'աշխատէր Վարդանի աղջիկն տանը: Վարդանն ալ Համաթայն էր, սակայն,

աղջիկը չէր տաներ: Փշուկը վերջ է վերջոյ թիւրքերու միջոցաւ աղջ աղջիկը փախցուց, բայց աղջիկը փախաւ, զնաց Ս. Յովնանու վանքը: Այդ աղջկան պատմութիւնն ալ երկար է, թողանք:

Մենք Հասանը գէօշի վերի դուռը: Գարգ եւ լուսնկայ գիւրի էր: Այդ միջոցին Վարդանը դացած էր եկող հիւրերու Համաթ Հայ պատարաստելու: Ես ու Գէորգ ներս մտանք, աշխարհի գցեցինք հիւրերու սենեակը, տեսանք՝ մատուցողին 15 հողի կան: Վարդանի ծառաներն ալ Հայ նստած էին: Պատկերութիւնը թիւրքերէն էր: Օղանի մէջ Հրացաններ էին կախուած: Քիւրդ աղան նստած էր օտարի կողմին, մէկ կողքին ալ նստած էր լնեցի Հայ վաճառականը: Քիւրդը պատմութիւնը կ'ընէր եւ միւսները շէր թողաւորէին (կը Հաստատէին) նրա խոսքերը:

Մեր ծրագիրը փոխուեցաւ: Քիւրդը կայ Հաս, այ աղայ, — ըսինք իրարու եւ ու Գէորգը, եւ դուռն ելանք սրահին:

Փշուկը, որ դրան մտ է եղեր նստած՝ տեսաւ մեր դուռն դալը, ետնաւուցաւ եկաւ, տեսաւ մեզ՝ մեղքերէն Հրացան, վրասի փամփուշաւ լցուած: Իսկայն ներսը նստողներուն պոռայ. «Ենչէ՛ք, նժգան վերցուց մեզ: Քիւրդըն ալ պոռայ. «Ե՛՛՛, լո՛ւ, մեղքեր ժը պրզէն, աշխրեմ՝ դէնքերս տուէք:

Մենք պատերին տեսանք կախուած մտ 10 Հրացան, եթէ փախելէնք՝ չէինք կրնար ապաստուիլ: Փշուկի պոռայուն՝ ես ներս դացի, տեսայ թիւրքը իրեն Հրացանը վար կ'առնէ: Ես մի գրքը զարկի (Հրացանից): Քիւրդը գիտաւ, թէ մենք թիւրք ենք եւ եկած ենք Վարդանը ապանակելու, թալանելու: Նպատակով, պոռաւ լով ըստ մեղի. «Ե՛՛՛ յայտնաւ թը, ըլլ մուսուլմանը վառիան խոզը» (Աստու. սիրուն, ես քո ասն եմ ընկն, ես միւսիւրման եմ):

Յի Հրացան զարկի սենեակի մէջ: Կրպեմ Հրացանը մացուց ոտներին միջին, մի Հաս ալ նա զարկաւ: Մենեանի մէջ լալ ողբալ ըստ էր: Քիւրդը ողմանուած էր, թիւրքի խուլմեմ ալ վախից վերջը մեռած էր: Լնեցի Հայ Հարուստը ապանակուած էր: Այդ րոպէին Վարդանը միւս յարկէն չուանով կը կախուի, կը փախչի:

Դռնէն դուռն ելայ, որ մեզ ընկալանքը կանչեմ, երթանք Վարդանի սենեակը: Տեսայ

որ Ղազարը, փանեցի Կարապետը եւ խնամքով
Վարդանը իրենց հրացանները գետ ուտերեն
վար լինի ըրած, շուտան հայերն էին: Եւ
թաթկացայ վրանին, կանչեցի եւ յետ դառայ
զեպի գուռը: Այդ միջոցին Վարդանի եղբայր
Հանին կ'աշխատէր գուռը գոցելու: Մինք լզի-
ակինք՝ ո՞վ է, եւ ես ու Գեորգը մի-մի հրացան
ալ զարկինք: Դուռը փակուեցաւ եւ Հանին վի-
րաւոր ընկած էր գրան ետեւը: Մինչեւ լոյս
ապրելով նա էլ մեռաւ:

Հոգ ապանեւեցան 2 անձեղ հայ եւ 2
գիրգ: Կառավարութիւնը թանկ առաւ Վար-
դանը*): Եւ հաւաքեցի ընկերներն եւ հետա-
ցայ: 2 որ վերջ խնացան այս ժանրամանու-
թիւնները: Դացինք Ազատանք Դուրդէնի ջով,
եղանք պատմեցինք:

• • •

Մինչեւ մեր՝ Դուրդէնի ջով հասնելը՝ ա-
նոր ջով վերադարձեր էին մէջեցի Տիգրանն ու
Ռուբինը, որոնք պրտաւաճածն զնալու յախ-
զութիւն չէին ունեցած: Հոգ Դուրդէնը ժողով
մոտեցան մեզ հետ, ուր վճռուեց, որ իմ եւ
խնուայի Մանուկի առաջնորդութեամբ, Ռու-
բինն ու Տիգրանը հետեւին՝ զնանք Դաշտ
կազմակերպութիւն ընելու, նաեւ տերրորդ են-
թարկելու: Առաջիկայիս ոչն Բարսեղը եւ Աւրան-
ցի Կարապետ վարդապետը:

Այս երկուսը թացարձակ ժառանգներ էին,
ամբողջ երկրացին գիտէր: Կարապետ վարդա-
պետին կառավարութիւնը առած էր ազաւա-
նութեան համար 2 ստորիկան: Յայտնի է, որ
ընդհանուր կառարածի ատեն Կարապետ վար-
դապետը աստիճ ելած ասեն, երբ գիրգները
կուգան Աւրան թաղանձու՝ կը պոռայ: Հետ-
քէ, ասկեալս եկաւ, հապա մեր ասկեալս
ո՞րտեղ է. զի՛հ, թող զան՝ մեզ պաշտպանեն:

Դաշտ ինքնին՝ խաղիւղեցի տէր Գերոյ
քահանային նամակ գրեցինք՝ ոչն Բարսեղի
պաշտութեան համար միջոցները լաւ ուսումնա-

ՀՐԱՅՐ

սիրելու: Իսկ մենք անցանք Երանք: Հաւաքե-
ցինք աշխուղի Հարութաներէն՝ 14 հոգի, 2
տէրտէր, ոչն Սլան եւ յեղափոխութեան ժառանգ
մաս մը պատմութիւնները ըրինք:

Ընդունելով մեր առաջնորդները տէրտէր-
ները խալ ու աւանդածն ըրելու ատեն, անցանք
սովորական մեղով երգուած: Զնամանք ըսել,
որ մինչեւ մեր հոն երթալը՝ ոչն Սլան մեզի
լուր զրկած էր, թէ՛՝ զինչո՞ւ մեր գիւղերն ալ
չեն զար յեղափոխականները, մի՞թէ մենք հայ
չենք: Այդ ասանկները մենք ներթափան լաւ
պակասութիւն ունեինք: Այդ պատճառով ըսինք
այդ 14 Հարութաներուն թէ՛՝ զմեր կամքով ի՞նչ
կը նստիւնք մեր աղգին: Բայտի թերանները
պապանմեցան: Բիշ մը վերջն ըսին՝ զմենք
կ'առանձնանանք, յետոյ մեզի թան մը կ'ը-
սենք:

Այդ գիւղը 400 տուն է, Դաշտի գիւղերէն
ամենահարուստը: Ընկեր Ռուբինին ըսի.
ՎՄարդ միւր աղգի համար 5 զուրու լզուհի,
իրեն հոգին չի զուհի: Էլի եկան էն Հարութա-
նները մեր ջովը՝ ըսին. ՎՄենք մեզի խնամք մը
կուտանք, զո՞ւ կ'ընենք մեզի:

Ձեր անունները գրուած է, ըսի, եւ զուր
իրը կազմակերպուեցաք: Ձեր անուններու
առաջ գրեցէք թէ մենկ խաբարունիւրը ջանի-
կան զուրու կ'ընաք առ: Ձեր առած փողերը
պիտի յանձնուին պ. Դուրդէնին, նա մեզ կ'ու-
ղարկէ առաջական, ապա կը Հրտարակով
Հերոյտանի մէջ:

*) Վարդանը ժամ 3 ամիս քանաւորուած
մեաց, վերջը 150-200 ոսկի կաշաղէ առաւ
գաւառուց: Միւս կողմէն՝ ապանեւուց գիրգի
ցեղը թշնամացաւ: Վարդանին եւ՝ եթէ մեռ
զգէին՝ կը ապանէին: ԱՆԻ.

Նրանք մեկ մի կերպ խարեցին, դուքս եկան, ալ չեկան մեր ջով:

Մենք գիւղից շնացանք, եւ երբ գիւղացիք Հաւեքերին կորսնցուցին, վերադարձանք, եւ կանք մեր ընկեր շուրհ չոր տան, որտեղ մնացինք մի օր: Այնպէս զացինք Մուլուխ, որ մը մը հան մնային վերջ, առաջիկա ձգեցինք Փշուկը: Գացինք Կարաուս:

Հան կը դանուէր մեզի Քիրազ Բարսեղ (Քեռի) անունով ընկեր մը, որ Շենքէն Սերսը գիւնաթափ բրտն, զրկած էր իր գիւղը: Դացինք անոր տունը, բացասեցինք նրան Կարապետ վարդապետի գարնելու խնդիրը: Նա խոսք տըւաւ լաւանքու, սակայն, երբ երեկոյան եկաւ մեր ջով եւ կ'ուրէր թէ՛ զեկէ՛ք զմանք տան վըրայ, ախպէս Հարրան էր որ մամանակ լուսնէր ստի վրայ կանգնելու:

Այլ տան Հրայրից ստացանք նամակ, որի մէջ կը գրէր թէ՛ «Պուգ տեսր կատարելու էք զմա, տեսր կատարելը աշդդէս իս, 15 օր է որեւէ ոչն փայլ կուտայ Դաւաթի մէջ, կատարութիւնն աղգին մեր շուրհներն առած է եւ իմն կը լսէ՛ք՝ վերադարձէք»:

Հրայրը մալ բանից տեղեկութիւն լուսնէր, Ռուրէնը գաղտնի նամակ էր գրեր եւ ամէն բան նախապէս ցուցնէր:

Մենք վերադարձանք, եկանք Բըզլիս: Այնտեղից լուր գրկեցինք Ստապէլի տէր Քերոբին, թէ ոչն Բարսեղի խնդիրն ի՛նչպէ՛ս եղաւ: Տէր-տէրը մեզ կանչեց եւ մենք պատուիրեցինք, որ մեր գնալը բացի իրենից եւ իր 2 ընկերներէից ալ ոչ լիմանայ:

Դացինք գիւղի տակը: Ստապէլը 400 տուն է: գիւղի մէջ կը գտնուի զօրան մը՝ 15 միւստերներ: Դիւղը ունի 6 թէկնկէր թերազ նորարներ: Կէս ժամ հետո կայ Բօշոտիի թերազ գիւղը: Դիւղի մօտ կայ թերազ Հաճի Ֆէրոյի թէւը: Այլ օրը գիւղն եկած էին 20 Հարկահաւաք միւստերներ:

Մենք զացինք տէրտէրի մեզ Համար պատաստած զովը: Շնորհ Հաճեցին, զրգիւրը պոռացին՝ ո՞վ են էղանք: Փոխանակ տէրտէրի եւ իր 2 ընկերոջ՝ 20 Հոգի խնայած մեր Հոգ զմալը: Առաջին անգամ էր, որ զաշտեցիք զմեզով Հարկուկ կը տնտէկին:

Որոշրդակցեցանք տէրտէրի հետ, բայց նա

ոչ մի միջոց չի ցայ տուաւ մեզի, որ զարնէինք ոչն Բարսեղը: Տէրտէրը խոստացաւ մեզի իր տեղական ընկերներէր պնդութեամբ զարնել ոչն Բարսեղը, սակայն Ռուրէնը կը հակառակէր, կ'ուրէր, որ մենք ինքներս մեր մեղքով զարնենք:

Ռուրէնի մացի հետ եւ Համամայն չեղայ, տէրտէրի 2 ստրկանակ տալի եւ ըսի աղերբին՝ զմանք: Չնայած որ Ռուրէնը կը հակառակէր մեր զնալուն, ստիպուած եղաւ մեզ հետ դալու, որովհետեւ մենք ալ լողատեցինք: Տէր-Քեռորը է որ լանցած սղաննէլ տուաւ ոչն Բարսեղը եւ աշդպիսով կատարեց իր պարտականութիւնը:

Մենք եկանք Բերզակ, ուր թողուցած էինք 2 Հիւանդ ընկեր, նրանց ալ Հետերին վերցնելով՝ զացինք Աստի գիւղի վերը գտնուած գոմերը:

Ռուրէնը ուղեց նորից Դաւա գտնալ: Եւ Համամայն չէի, որովհետեւ կատարութիւնը խնայած էր: Ռուրէնը բարկացած Հանից ցայ տուեց մի թուղթ, որ Դուրզէնն էր տալի իրեն եւ ասանապետ նշանակէր: Ձիւտարները բարկացան եւ ըսին.

«Մենք մեզ տառնապետ ենք նշանակել Անդրանիկին եւ Մանուկին, մինչեւ Հիմա տունք են զնկաւարներ խուճը եւ մենք ոչինչ պակասութիւն չենք տեսեր, ասանց մեզ Հարցնելու Դուրզէնն ի՛նչ իրաւունք ունէր քեզ մեզի տառնապետ նշանակելու: Մենք կուզանք զու յետեւից, սակայն, եթէ ողջ վերադարձանք, մենք կը բողոքենք Դուրզէնի զէմ»:

«Հիմա եկէ՛ք, յետոյ բողոքեցէ՛ք, — ըսաւ Ռուրէնը:

Ինձ թողուցին Մանուկի ջով, իսկ իրենք զացին Դաւա:

Մանուկի ոտըր ուռած՝ կը ցուէր: Եւ փոխադրեցի զրան Հաւատարիկ, Մուլին կուրբերի տուի փաթաթեցի տըր:

Հաւատարիկէն զացինք Բերզակ ներսնի տունը: Նրան տանը չգտանք: Փոքր եղբայրն ըսաւ թէ՛ Սերսը Անլաթէն եկած է, ներսնուր գնաց տնոր ջով:

• • •

Բարէնի կուրբ վերջն էր: Եւ Սերսը, իր 2 եղբայրը՝ Միւսն եւ Ջօսն, իր աղան Յափորը.

կինը, ժամ 10-12 զինուոր Հեռը վերջրած՝ կը շտապէր Մասուն բարձրանալ: Մենք ալ զացինք տնոր քով եւ փոխադրեցինք նրան ժառանգայ Արարչին (Հաւատորկայ թաղ): Մուշէն թնել տուինք ոտքի աճան, թաթ: Ազա փոխադրուեցինք Եէինիստ (Հաւատորկի գոմեր):

ըսուած տեղը Հառնեհիստ՝ տեղանք Հեռու 10-15 քիւրդ, որոնք Մուշէն կուղաւթին, բայց ժեղ չտեսան: Եկանք Ջէնիկցիք (Քափայ գոմեր), զացինք փութօ-գոմ: Գիւղացիք յայտնեցին ժեղ, որ գիւղը կը գտնուին 27 Խուսաֆի տան զրգեր, որոնք եկած են Բողըկցոց Հեռ Հայաը-

ՍՈՒԼՈՒՆԻ ՍԵՐՈՒ ԵՒ ԻՐ ԿՈՐԻՆՆԵՐԸ

Արգէն աշուն էր, սարերը մի գիւ միւն կար:

Եէինիստ մնացինք որ մը եւ, որովհետեւ Սերորի կինը չէր կրնար գալիլ, ուղեցին ցերեկով բարձրանալ մեր առաջ ընկած սարը: Եւ կը քնանայի, եկան ցորենկուան ժամը 7-ին զարթեցրին եւ ըսին թէ՛ Ն'լ գնանք: Եւ Հակոբոսկեցայ, ըսի թէ՛ մեր առաջը Խուսաֆի տան զրգերու հանապարհ է, ցորենկով կը նկատուինք: Բայց չլսեցին, եւ զացինք:

Եէինիստէն Քուֆ ժամ է: Միբկէստան

ւելու: 10-ը զացած էին Իրիցանք, իսկ 17 Հոգի գիւղ էին մնացեր: Գիւղացիք յայտնեցին նաեւ, որ Գուրգէնք*), Գէորգը, Վարդանը, Կարպետը եւ Կրդոն ալ գիւղի մէջ են:

Եւ աճուսակ մը զրեցի Գուրգէնին, յայտնեցի Սերորի Հոգ ըլլալը: Գիւղի ոչ ոք Պզո-Արէն եկաւ տեսնուեցաւ Սերորի Հեռ: Ըսաւ՝ ճշտ

*) Գուրգէն առաջին անգամն էր որ Հոգ էր եկած: ԱՆԴ.

մնացի՞ք, եւ մեզի ոչեաք մը՝ մօրթիմէ։ Մերօր չեմտամանք։

Իրիկուան մօրթի ու լուան խառն էր, եւ ու աւաղիկեապի Մկրան տառլ կ'երթայինք մի 40 քառ։ Դուրդէնը մեզի 2 աղայ զրկած պատուաբան էր որ Դաւարի միջով երթանք Իրիկանաց Զապաշը, ուր կը դար նսեւ ինքը եւ կը տեսնուէինք։

Մերօր Լաբուց իննի։

Վե՛յ աղայ, Դուրդէնի ըսած նախապարէր ո՞րն է, ուրկի՞ց պիտի երթանք։

Շէտ կը բարձրանաք, ըսի, եւ պուրակի միջով կ'երթանք ըսած անցը։

Այդ նախապարէր դժուար էր եւ, որովհետեւ իր կինը չէր կրնար քաշիլ, Մերօր ըսաւ։

Շէտս բանի յետեւէն մի՛ ընկէք, քէլէ՛ք չեմտակ Լամբոյ։

Դացինք Բոփ Պազուս տունը։ Դուրդէնն ալ եկոււն, տեսնուեցանք։ Դուրդէնը կը Լաբուցինը մեզ մեր Դաւարի գործունէութեան մասին։

Յանկարծ գտնէն լուեցաւ ջրգիւրու մայն։ Պազուս 2 կին ունի. տառլինը ըսաւ. Բիւրդէն, Լու Նիսանդ կայ, ի՞նչ կուզաք։ Բիւրդէնը տառի վրայ կը պատասխին Խաշո անուն աղի մը, որու մեռըր կը գտնուի աման մը իւղ մեղ Լամար։ Բրգիւրու Լաբցին թէ՛ ըսէր կը տանի իւղը, նա քէլ կը տառամօր, ուրիշ պատուաւ մը չի կրնար գտնել եւ կ'ըսէ՝ Վեմփիւնրուն կը տանիմ։ Բիւրդէնը կը կասկածնի եւ կը լրտեսեն ու կը տեսնեն որ աղան իւղը կը տանի Պազուսի տունը։ Այդ իւղը մեզի փաւ նովելու Լամար էր։ Բիւրդէնը կամաց յետ կը դառնան, կը բարձրանան Պազուսի տանիքը եւ տառի մակէն կամաց կը նային։

Սա ու Դուրդէնը մակի երէզ գիմացն էինք։ Բիւրդէնը մեղ կը տեսնէ։ Մէկ էլ տեսնեք օդի մէջ դուրսը ղը՛նդ, ղը՛նդ դարկին, պոռալով. «Նա՛յ Նո՛յ, Լաւա՛ր է՛, Լանֆիգան Նա՛յ է՛, լւա՛ւ, լւա՛ւ վօրէ՛ն վօրէ՛ն, Լանֆիգայ Նա՛յ է՛»։

Այդ միջոցին եւ ու Դուրդ վեր թանք եւ Դուրդէնին ըսինք. Վարկենք 2 Լաբան Լա... անինեաններուն եւ երթանք։ Բացի մեր երկուքէն ուրիշ ոչ ոք չպիտէր ալ տեղերու նախապարէր, Վամբերեցէն, ըսաւ Դուրդէնը։

Վամբերենք, բայց չիմա ուրիշներն ալ կուգան, լա ըսինք։

Պազուսի տունը գեղէն 40-50 քառլ նեռաւ էր։ Տան 3 պատերը Նոդի նեա Լաւաար էին. մակ մը կար գոմի մէջ, մակ մը դրսի դրան թով, աման մէջն ալ օխտի մակը։ Որովհետեւ ջիւրդէնը մակերէն մեղ կը տեսնէին՝ նրազները մարել տուինք։ Մեր թով մոզովուրդ ալ շատ կար։ Մամուկ մօմ մը վտեցինք։

Դիւղացիք եկան ջիւրգիւրու թով, 1000 դուրսը խոտացան տալ, եթէ նեռանաւ. Բիւրդէն մերն է, կ'ըսէին, մի՛ թողնէք։ Այդ խոտացողը գիւղի քնաթիւր Փուրթուն էր, Վեմփուրթ, ըսաւ ջիւրգը, դու Լաբարի դարու նաքրմ։ Այդ բարէ՛ Լաւանմ, եքեք շարիէ բըրըմ (2 Լաբար ալ տաւ, չեմ ընդունիր)։ Սա Լաւանի պապն եմ, մէկմէկ պիտի կտրիմ դըլուրի։ 20 բողէ իբարու. նեա խոտեցան մեք դրան թով։ Մենք բուրըր լեցինք։

Մերօրը կը գտնուէր գոմի մէջ՝ մօմը մեռնին։ Պազուսի մեծ կնիկը կը տեսնէ, որ ջիւրգ մը Լաբանը ուղղորդ է Մերօրին։ Իսկայն նա նրազը մարեր է եւ Մերօրին յետ չիբր։ Բիւրդէն Լաբանը կը կրակէ, կ'տանէ ալիւրի փեթակին։

Այդ միջոցին եւ սրտի մէջ էի, ներս եկայ, Լաբուցի Մերօրին՝ «Բաւա մ'եղաւ»։ Վե՛նա լեղաւ, ըսաւ, բայց եթէ էս կինը լըլըլա՛ր՝ եւ կը դարմուէին։ Սա միշտիւ կը տանն Եւ անգամ գիմած էի Դուրդէնին թէ՛ պարտենք, դուրս գանք, նա անդապար կ'ըսէր՝ Վամբերենք։ Փուրթուն պոռաց իրեն նեա գտնուած գիւղացոյ. «Տղա՛րք, քէլէ՛ք երթանք, ինչ ուղեն, թո՛ղ ընեն իբարու դուրս։ Փուրթուն ուղղուեալ կը պոռար, որ մենք Լաւկանք թէ Լաւարը ցացին, դուրս գանք ու զարնենք ջիւրգիւրուն։

Դիւղացիք քաշուան, ցացին։ Նոքին ըսի Դուրդէնին. Վարկենք, դուրս գանք, չիմա Խրիցանաց եւ Տաքըկայ ջիւրգերն ալ կուգան, կը շատան, գոմը մեր վրայ կը վտանն։ Վամբերէ՛ր, ըսաւ Դուրդէնը։

Բիւրդէնն էլ տանն՝ պար րոնած կը խաղային եւ կ'ըսէին. «Ճիւլ լանֆիգան վօրէն բայի լէքի գայ Լաբան» (Նայա Լանֆիգաներ, տուէք մեր գէններն ու ցացի՛ք, մեղ ույնի լինեք ընդ)։ Դուրդէնը ջիւրգերէն չլիւսէր, կը Լաբ

ցընէր զխրդերէն զխոցող ընկերներուն, թէ ի՞նչ կ'ըսեն նրանք, եւ նրանք ալ ինչ քաջատրեւին: Բիւրգերու մէջ կային լաւ Հայերէն զեռացողներ:

Գուրգէնը առաջուրեմ կարգադրած էր ախպէս. կուռզները ըլլալու են ինքը՝ Գուրգէնը, եւ, Մանուկը, Գէորգը ու Սեդրակը: Աւրիւ մարդ իրաւունք չունի Հրացան խելելու, ալլ թուրքն ալ պիտի ընկնեն իրանցի կրպոյթ յետեւը եւ զուրս եկածին պէս երթան: Եւ այդ միջոցին ինչ գտնուէի զբան կողքի յետ կանգնած: Դուռը առաւտակ չէր, ցախով էր լինուած եւ թրիքով ծեփուած: Դուռը ունէր կողքին մի փոքր ծակ: Կրպոյ առանց Հրամանի մը թուրքնան մէջ զուրս զարկաւ մի Հրացան:

Եւ՝ ընկառեցի թէ ո՞վ էր զարնողը, Հարցրի՛ւ. «Կրպո, էշ Հրացանը զո՞ւ. զարկի՛ր»: Եւ ուրացաւ: Բայց տեսայ, որ զատարկ փամփուշտը ինչ հանէր Հրացանի մէջէն եւ ըսի. «Ի՞նչ եր խորեւ թէ եւ չարկի՛ն:

Այդ միջոցին զուրսն եւս Հրացան մը ներս զարկին նոյն ծակէն, որովհետեւ ներսի լոյսը զիւ մը ցուցցած էին: Հրացանի պարթումին կրպոյթի թիւը յետեւ գնաց: «Տեղայ, զարնուա՞ր»: «Է՛ս գալլաւ, զարնուայ»: Հրացանը մեռեցն առի, տարի ներսը՝ Գուրգէնի գոմ:

Ճրագը բերին, տեսանք ալ թիւ ուրին էր զարնուիւր եւ թիւ ոկուրը կտորուիւր էր: Տղան գտնաթափուեց, փուշին աքնակեցինք, կապեցինք թիւը, կախեցինք վրայ:

Տանուաւը Գոզոսի պատու մայրը սկսեց զխրդերէն ողորկ եղանակով խաղ կանչել: Այլ-եւս բարեկամեմէն չկրցայ Համբերել, բոյ Գուրգէնին. «Այդ 20 զխրդերէն միշտեւ Եմ ընկեր յապանեն լաւ, զուրս չպիտի գաս կ'երեւի»:

Սերսի կինը բռնած էր Գէորգի մեռեցն, բայց չէր թողուր: Դացի զբան առաջ, եւ սկսեցի զարնել: «Կեցի՛ր, պատաճ Գուրգէնը՝ եւ ալ զամբ»: Սեդրակին զրի էնդեղի ծակը, սկըտաւ զարնել: Եւ 5 անգամ զարկի, Գուրգէնն ալ եկաւ, սկսեց զարնել: Դուռը բաց ըրի: Սերսի եղբայր Զրեմ Հրացանը ուրիս զբան ինչ զարնէր: Գուրգէնը ուղեց զուրս նետուիլ, բանեցի թիւն՝ կանգնեցուցի:

Դրան վերեւ կտուրի վրայ կային մի շարք զխրդեր, որոնց Հրացանները կտուրուած էին մեր զբան վրայ, ինչ սպասէին մեր զուրս գալուն, որ զարնէին: Ուրիս մէկը զուրս նետուցի էնդեցն՝ Հրացանն ուղեցի կտուրի տակ եւ կրակեցի: Բիւրգերը զիսնալով թէ զուրս եկանք դալ (Համազարկ) մի զարկին զբան առաջ: Երբ նրանց Հրացանները զատարկուեցան, եւ ու Գուրգէնն զուրս թուաւ, սկսեցինք զարնել, յայտ զխրդերը փախան:

Չնայած, որ Գուրգէնը որչափ էր զարնողները եւ միւսներին աղբիւրէլ, բայց եւ ախպէս թուրքն ալ զուրս եկան եւ սկսան զարնել: Գուրգէնը ինչ պտուր: «Մի՛ խելէ, մի՛ խելէ»:

Գէորգն ընկաւ խորի առաջ, վերցրինք մեր վերաւոր ընկերը ու կ'երթայինք զէպի Ախպի զիւրը: Գիւղացիք մեր առաջն եկան, Հարցուցին թէ՛՝ «Դուս եղա՞ւ: Մենք բոյնք թէ՛՝ չեղաւ ու շարունակեցինք համազարնելու:

Բոգոյ առաջի զեւր անցնելու տաննիս՝ կուռային Հաւարի Իրիցանաց մէջ գտնուած 10 զրգերը, նաեւ Տափեկայ զրգերը: Բիւրգերու նաեւ կուռային Հայերն ալ, որոնք բարձր մայրնով ինչ պտուրին, որովհետ ինչք խմանայինք եւ խոյս տայինք: Մենք առանց նկատուելու անցանք:

Մեր վերաւոր ընկերը 65 որ աղբիւրաց վերջ՝ մեռաւ: Բիւրգերու կողմից ոչ մի գնաց չեղաւ: Մեանք նոյն զիւրը կրակներ վառեցին, մեր զատարկ փամփուշտները Հաւարեցին, Գոզոսի տանը մնացած 6-7 զամաղ թուրքն, Սերսի կինը վերմակը վերցուցին ու դաշին Աւրիւրը, որովհետ փամփուշտները կտուրուաւ թիւներն տանին, զանգաւտ ընեն:

Աղբիւրը Բոգին 3/4 մամ Լեռու է: Այդ զխրդերը աղանց աղաներն են: Բոգեցիք եւ Աղբիւրմէջք բնիկ Տաւրաթիցի են, որ 65 տարուց է վեր եկած Լոյ Հաստատուած են:

Ախպիկն Սերսն, իր կինը, եղբայրները, աղան եւ 4-5 զինուոր դաշին Սպաղանք, իսկ մենք Գուրգէնի նաեւ մնացինք Կելիկուզան:

98-ի մեծան էր այդ: Փոյ չունէինք: Մաքոյի բռնուելու պատճառով՝ եւ, Գուրգէնը,

Տիգրանն ու Յարութիւնը զացինք Ղզը Ազան գիւղը:

Մեր քով եկաւ Հրայրը՝ Գուրգէնը կանչեց Գնի մեր ընկերները եւ ըստ նրանց. «Կամ կուզաք, կամ զենքերէ կուտաք: Եթանք, ի՞նչ ընենք. հիմա ի՞նչ գործ կայ, որ զանքս, ըսին նրանք: «Այդ մեր գործը չէ, ե՛ս եմ պատասխանատուս: «Է՛լիմա գործ չկայ եւ մենք չենք կրնար: զայս, — պատասխան տուին Գուրգէնին, — զենքերն ալ մենք մեր ինքնապաշտպանութեան համար ենք բերեր, ու չենք տաք:

Գուրգէնը բարկացաւ, բայց հասկցաւ, որ Հրայրը թաւ չի տար, զենքերը վերցնենք:

Գիւղի մէջ ամբողջ օր մը անօթի մնալով՝ զուրա եկանք զացինք Ս. Յովնանու վանքը: Գուրգէնը վարդապետներէն անկողին, վերմակ ուղեց: Նրանք տաին քանի մը կտոր վերմակ: Հուլ մեկնի Զաթարայւ Արամը խորին ծառայութիւններ կ'ընէր մինչեւ զենք տրուիլը:

Եկանք Կէլիկիւզան: Չմուռ կէս եղաւ: Մենք կը թափառէինք զանազան գիւղեր՝ փութիւնիս կշտացնելու համար: Գուրգէնը 3-4 ընկերով նստած էր Կէլիկիւզան, Սերոր՝ Սպաղանք:

Օր մը, երբ իբրար հետ կը տեսուէին՝ Գուրգէնը խոսք բարձրացուց Սերորին թէ՛ «Բնիւ» լիս զնացեր Դաւաւն՝ կուռուղ ընկերներուն օգնութեամբ. չէ՞ որ ծառ էր, հրացաններու ժայռ զնոց կուգար: — «Հրացաններու ժայռ կուգար, բայց եւ չէի գիտեր թէ ի՞նչ կուի եւ, ըսաւ Սերորը: Գուրգէնը այդ հարցն էլ այդպէս փակեց:

Չմուռ կէս անցած էր՝ Սերորին եղաւ մի զուտիկ: Դարձան ժամերն էր, անուրը զրին Սաման: Կնքահայրը եղաւ. Սպաղանցի Մազարի եղբայր Խաչան:

Ինչպէս ըսի, փող չկար, ուսուիչք չկար: Գուրգէնի եւ Սերորի մէջ զազանի առանուրիս՝ մը տէրած էր: Սերոր իր ընտանեաց եւ հետի ընկերներով անօթի մնացած էին Սպաղանք: Սերորն ինծի նամակ մը գրեց այսպէս.

«Մերիկ ընկեր Անդրանիկ, Գուրգէնը ինձ — զայտա, գո՛ւն ալ ուրացար. անօթի ենք, մ'չ, մի տեղից ետրեւ, զրկեաւ:

Իրոք Գուրգէնն ալ չուէր, քովը մնացեր էր 2 կտա ախիւր: Յորինի կտաը կուտային 10

զուրուշ: Ախրի ոչոս Խէլուին մենք «նայր» կը կանչէինք: Ես զացի անօր զիմեցի, որ մեզ քանի մը կտա ցորեն հարկը 2-3 ամիսէն վերջ վճարելու պայմանաւ: Նա ըսաւ. «Յորեն չկայ. — Խէմանի աղայ Թէլուին կ'ըլլէր կայ քովս, ուղե՛ս տամ: Բայց պատուիրէր է կտաը 12 զուրուշն պոկաւ շտամ: Ասի 16 կտա կ'ըլլէր, աղացի, ախիւր ըրի, զրկեցի Սպաղանք Սերորին:

Գուրգէնը որունց մէկնի Տիգրանին զրկել կ'ովկաւ: 2 զինուոր ալ՝ աշտկերացի Մկրան եւ շաղին-զարահարացի Բուռէր զիւղացի Նշաւը իրենց կամքով (զանազան զգուհութեանց պատանոսով) զինաթափ եղան: Նրանք ալ ուղեցին կ'ովկաւ զնալ:

Տիգրանը վերցրեց այդ 2 աղայաց, ի՛նչու Դաւա՝ կ'ովկաւ զնալու համար: Բայց 15 որ զուր մտն եկաւ, վաղաջ չգտաւ, վերադարձաւ եկաւ Սէժալ: Սէժալէն նամակ մը գրեց Գուրգէնին թէ՛ «չկրցանք զնալ կ'ովկաւ, եկայ հոս ընկած ենք: Չմեկն աչերնիս կը ցուայր: Մենք Գուրգէնին ըսինք թէ՛ թո՛ղ զան քանի մը որ հանգստանան, ապա ճանապարհը կը բացուի, կ'երթան: Գուրգէնը համամայնեց եւ զրեց, որ անդառնա զնալ:

Մենք այդ տան Կէլիկիւզանի Մզրբաւ թաղը կը գտնուէինք: Քանի մը որ վերջ Գուրգէնը խոսակցութիւն ըրաւ Մուշ եւ Դաւա զնալու մասին: Ես խորհուրդ չտուի, ըսի թէ՛ «այժմ ժամանակը չէ, Դաւա ցնի է, դեսեւրը բարձրացեր են, ծով են գտներ: Հարցը որոնով փակուեց:

Կէս օր վերջը Գուրգէնը որունց, որ եւ եւ Համարձուրձ երթանք Քոխ եւ 2 բերդանկա տաններ ֓ուրթային եւ Խշո-Մակարին տանք: Նմանապէս անոնցմէ վերցնենք փողը զի՛ մը վերջ վճարելու պայմանաւ 100 կտա ցորեն: Ես ըսի. «Այդ մարդիկը բերդանկայի ետեւը չեն տեսած, ուրեմն հրացանները զալո՞ւ (զրաւ) պիտի տանք, որ 100 կտա ցորեն տանենք — «Ձէ՛, ըսաւ, փողերնին 3 ամիս վերջը կուտանք: «Դե՛հ, լա՛ւ, ըսինք:

Այդ տանները Տափըլիս հայերը փախըրեր էին Եւրոպական պաշտի մը: Այդ փախընելուն մասնակցողները 11 հոգի էին: Գուրգէնը որունց մի-մի արեւթ տուգանք իւրաքան իւր փախցնողին եւ 3 զինուոր զրկեց, որ կամ

ժարգիկը բերեն, կամ փողերը բերեն: Մէջաբանը հիմն է, ա՛յ ա՛յ փող տաւին: Էս աղջկան խնդիրն ալ էս լափով վերջացնենք:

Հազար, Յարութիւն, Վարդան ու Բզզան կը գտնուէին Քօփ: Գուրգէնը նամակ ժը գրած է անոնց եւ Սէմալ կանչած: Հազարը առանց հրամանի գացեր է Հաւատարիկ: Յարութիւն եկած է Կէլիկուզան, ժիւն Բզզան ու Վարդանը գացած են Սէմալ, որոնց համար Գուրգէնը Կէլիկուզանցի Քորոսին զրկած էր Շուշուհանի՝ նրանց Սէմալ տանելու:

2 որ առաջ Գուրգէնը ինձ եւ Համբարձում ժը զրկեց Արդի, որ բերդանկաններ առնենք ու տանինք Քօփ Փուրթոյին եւ Մակարին: Գնա՛ր անցած ժամանակին՝ զի՛ մնաց խնդրուէինք:

Գուրգէնի առաջարկածի պէս 10 կոտ ցորեն ուղեցինք Փուրթոյին եւ Մակարին, բայց մերժեցին: Մարդուցանք հանգանակութիւն ընէ՛լ Քօփին եւ Աղիարէն: 24 կոտ ցորեն Արդի հաւաքեցինք, յանձնեցինք ոչ ոս Սէնոյի տուն, այնտեղից գացինք Գնդաշէն եւ Շուշուհանի: 12 կոտ ալ Հան հաւաքեցինք, աղալ տաւինք, յերինք Խաւս:

* * *

Այդ միջոցին Գուրգէն իր 5 ընկերով դացեր էր Մուշ, ուր մնացեր էր 7 որ: Հող կազմակերպել էր 3-4 հողիչ թաղկացեալ կոմիտէ ժը, նմանապէս Բղթանցութիւն էր ունեցեր Սաքոյի Հեռ:

Կերակրի եւ կնքած տան վարձը վճարելով՝ Գուրգէն գացած էր Մոկուռն զիւրը: Հող մոկուռն Հազարի եւ Գուրգէնի մէջ պատահած էր Հեռեւեալ խօսակցութիւնը—

Ա՛՛՛ր պիտի երթա՞ս, Հարցուցեր էր Հազարը:

Ճերանց:

Ճիշտ՝ պիտի երթա՞ս. կարելի է որ մեկի ալ ըսէ՞ս:

Ք՜անի ժը լիար վառող կայ Հան, պիտի երթանք, բերենք:

Ա՛յո մեկ խորհուրդ չեմ տար Հան զեալու. մենք էլ վառող կերպ ժը կը փոխադրենք:

Մոկուռնին Գուրգէնը անցեր էր Տէրկէ-վանք, որ մի ժամ Հեռու է: Լո՛ւն տեսնուեր էր անգաղցի պ. Վարդանի Հեռու: Զուհրդ կ'իմանայ Յրոնք զեալին, նոյն խորհուրդը կուտայ, ինչ

որ Հազարը, Բայց Գուրգէնը էլի չէ լին: Նա շատ կը լսէր Աշեանցի Քուրթին, որ մեկը էր նրա Մուշ եւ Դաւա զեալու պատճառ: Լու՛ր կը զրկէին Միքիթարին, որ առի պատարաստ չլով անցնելու համար: Կ'երթան Յրոնք: Կը կանչեն ցրոնքի երիտասարդները, կը խօսին յիշատակահարմարութեան մասին:

Հան կը գտնեն նոյն 3 աղաները, որոնք Կոճկաս պիտի երթային (Տիգրան, Միկը, Նըշան): Արժեհասեւ նրանք զէնք չունէին՝ Հրաշքէն խնդրեր էին, որ Հըզը Աղան գտնուած 7 զէնքերէն 2 արուի իրենց՝ Յրոնքին յետ գարմանելու պաշտանու: Հրաշքը տակեր էր 3 հրացան եւ մի-մի շարք փամփուշտ: Հրացաններէն մէկը վերցուցած է Տիգրան, միւսը Միկըն: Աղանք իրենց ջովի համակները զրկեր են որ ժը առաջ մանաթ կառապանի մեղով, որդեպի իրենք ալ միւս զինքը երթան, անցին Բալուշի: Նոր Գուրգէնը կը համի Յրոնք, ա՛ղաները կը տակալուին որ ժը ուշ զեալ եւ մասն Գուրգէնի ջով:

Գուրգէնը գացած էր Յրոնք Աղբիւի 22-րդ 25-ին կանանչ կերակի կ'ըլլայ: Մեկի զախան եւ ցրոնքի Մլոն կը մասնեն աղան:

Կերակի որը, առաւտուն, Դայիք լճի գին եւ Աւար-Ռէկը կուզան Յրոնք*) 30-60 ր, աւորով, կը քանեն Սլոյին, Վարդան անուն մի հայու եւ Սուս անուն մի ուրիշ Հարուստ հայու: Մրոնց կը սկսին շարժարեղ եւ Հարցու-փորձ ընէլ, թէ ո՛ր են յեղափոխականները: Մակար, Սլոյին մեռակամութեան համար քանած էին: Մլոն զաղանի ցոյց կուտայ Գուրգէնի մարտը: Մարտը կը պաշարեն: Նախ ջան պաշարելը՝ Հայերը 3 անգամ կուզան Գուրգէնի ջով եւ կը պատմեն դուրսի եղած անցուցադրու ու կ'ըսեն. «Տե՛ւա, դո՛ւրս եկէ՛ք, զի՛րք քանէ՛ք, Գուրգէնը դուրս լի գար: Նոյն մարտը ես ալ եղած եմ:

Բաւոր զիւրեքը կը գրուեն Քուրթերը, եւ կոխը կը սկսի: Ջրօքերը իրենց Փէսերին կը զենն իրենցմէ Հեռու: Կուրին կը մասնակցին նաեւ մի Հարիւրակ զորք, որ համարը կ'երթային Բալուշի եւ ուրիշ Հեռեւեալ զորք, որ

*) Յրոնք, ինչպէս արդէն ըսեր ենք, 400 տուն է: ԱՆԳ.

Մուշէն կուգայ: Մուշէն եկած զօրքը 2 ջորի բաւման նաւթ կը բերէ: Կոխը մեն ծաւալ կը ստանայ: Տղերքը ներսից կը կուսին: Մարտի միշտեղը Հարեան մարտի պատը կը ծաղկն:

Կուսուցներ էին՝ Գուրգէն, Ռուբէն, Փարսապան, Տիգրան, Վարդան, Վանեցի Կարապետ (Մարտիցի նախկին ընկեր) եւ ալաշկերտցի Մկրտ: Նշանը գէնջ լուսնէր, իսկ ցրնճցի դիմաւոր Բզզան՝ երեկոյնան հրաման կ'առնէ Գուրգէնէն՝ կ'երթայ իրեն տանը, իր հրաշտան ալ Հեարէ**):

Զորքը կը ստիպէ Հայերը՝ խոտ տանել եւ լցնել մարտից ու նաւթ տնէ: Մարտը կը վառուի: Միմիւսի էզ տանն Նշանը ծաղկէն կը զարնուի: Մուրի եւ կրակի մէջ կը տանին Նշանը կը գնեն մարտիցի նոր ծակած տեղը: Մուրիին ալիւս լին կրնար դիմանալ եւ խեղդամահ գլորէ մէջ գորտ կուգան: Դրան առաջ կ'ընկնին

Մ
րբ **): Բզզոյի տանը գրեթէ մարտիցի գլորէ՝ կը նայէր եւ 400 քաջ Հեուս էր: Կուսի առաջ հարցանը կը թաղեն, ինքն ալ շարքը կը խել եւ ցամբուս տակ կը թաղուի: Միջ նա լիցանուէր եւ զարնէր թշտան՝ աղերքը աւելի Հեւաութեամբ զօրս կուգային մարտիցն: Անցաւ մամանակ, մենք խմացանք, որ Բզզան չէ կուսած: Մեր վրայ սարը խաղաղութիւն կար: Բզզան իրեն կուսող ցոյց տալու Համար 25 հոգեանի (արջունական) փամփուշտի զընդակ Հաներ, վառող զատարկեր, կապտաները կուսեր էր եւ դիպկները մեղ ցոյց կուտար իրր թէ կուսեր էր: Սա վերցուցի դիպկները, տնաւոյ բնչոյն զօրքը կը փայլէ, ներս ալ նսիւսիւ, ցոյց տուի Սերորին եւ ըսի. «Էն մարդը Հայկ» փամփուշտները փաշքած է եւ մեղ կ'ուզէ ցուցնել թէ կուսեր է: Սերորը դուրսը տարաւ թրաւ, քայց խաղաղութեան պատճառաւ խեղդը զնուսեան լինթարկեց: Բզզան տնուհանուս սկսեց Սերորի երեխան պըտըրանել եւ լողորթթել, որպէսզի այդ գործը մի կերպ անցնի:

Այդ եռի Բզզան է որ Սերորի կուսին Կէլիկուսան՝ 3 զնդակ զարնելուց յետոյ զարնուաւ եւ սպաննուաւ: ԱՄԻ.

6 Հուլի, քայց Տիգրանն եւ Գուրգէնը վերաւոր էին կը կուսէին:

Մշեցի Տիգրանը Դաւիթ էֆենդիի զբացին էր եւ լաւ կը նախնար: Այդ միջոցին Դաւիթ էֆենդին պատի վրայ նստած կ'ըլլայ: Տիգրանը նշան կ'առնէ եւ ցած կը դուրսէ լան պէս: Տիգրանն ալ Գուրգէնն ալ Հող կը սպաննուին:

Ալաշկերտցի Մկրտն կը փութի: Կ'ընկնին յետեւէն, աղան մի կողմից կը կուսի, միւս կողմից՝ կ'երթայ դէպի Յունան: Մեր Յունանայ թով կը Հասնի Միգրապետի եղբորը՝ կը նստի եւ կը կուսի, որովհետեւ զարնէ էր, չէր կրնար գնալ անցնել: Այդ ջորքը զարնալը առփրով կ'անցնին: Ամբողջ զիւրդեր տարապիւր էին ալաշկերտի կուսին: Զրի միւս կողմէն կուսան 15 միւսուր եւ կը սկսին զարնել: Տղան 2 կրակի մէջ կ'ըլլայ, կը զարնուի, կը վերաւորուի: Ընդամենը 3 փամփուշտ էր մնացեր թովը: Կուսան՝ աղան կը սպաննեն, մնացի մէկ մասը կը կարնէ, կը տանին:

Դեռ կոխը չեղած՝ որ մը Սերոր Խոտն զանուցնաւ, եւ ես Հարցուցի. «Մուրգէնը Դաւալ է զացեր, թեղ տեղեկութիւն տուի՞ր էս: — «Բեկի ալ քան չէ՞ ըսեր», Հարցուց Սերոր: «Մինք ալ չէ ըսեր, ըսի. միայն 2 թերականգ ինձ յանձնէր է, որ տանիմ Բոփ ցորնն տանեմ, իննի ալ ըսաւ թէ՝ «Էս ալ Շէնըզ պիտի երթամ» եւ առանց լուր տալու զնաց: Ամբ մը առաջ խոտը եղաւ Մուշ, Դաւալ զնայու մասին, ես խորհուրդ տուի որ Հիմա մամանակը չէ՝ միւս է, ցեխ է, Լուրերը բարձրացան, թող ցամաքի, ապա զնանք: Այդպէս ալ մնացած էր:

Գուրգէնի կուսի որը Մուշ են եկած քանի մը սասուսիցի շալակաւորներ, որոնք կուսի լուրը տանելուս պէս՝ կը շտապեն Սասուն մեղ ի մացնելու: Այդպէ՛ որը Սերորը Խոտն կը զանուկի: Իսկ ես՝ Անպի: Սա Անպի խմացայ մի տալուրիցի աղախ: Ամբիշապէս վերադարձայ Խըտան: Սերորը Հան չէր, զացեր էր Սեմայ եւ պատուիրեր էր իր եղբայր Միւսին եւ Սպաղանցի Մակարին թէ՛ Անգրանիկը իր թով ընկերներով լուսով յետեւս Հանին: Սա Հանայ Սերորին Սեմալ: Մի մարդ զացած էր ի մանալու Համար, թէ զործը ԲՆՆ վիճակի մէջ է: Աստուա լուսարացին լուր թերպն եկաւ եւ

ըստ. «Տեղերը բոլորը սպանեաւ են եւ դի-
ակները բերեաւ են Մուշ»:

Այդ կուսին թշուառ կողմից սպանեա-
ցին Դաշիք Լիւնգին եւ 15 զօրք, զիւրք:

• • •

Մենք վերադարձանք Խաւս: 2-3 օր անց-
նէլէն վերջը, Սերսր առաջարկեց բոլոր զին-
ուորներուն. «Նրանք մեռան, մենք մնացինք.
որանց վերջ մենք զարծեցը պիտի չարուստ-
կենք: Ո՛ր հաց, ո՛չ ուտելիք ունինք: Գէտք է
Դաշու զնաթ: 17 հոգի յանձնեց ինձ Սերսրը եւ
եւ Դաշու պիտի գնայի»:

Սերսրը բացի Սպաղանցիներէ եւ քանի ճը
Կէլիկուզանցիներէ ոչ ոքի չէր հանձնար: Սե-
մալ կը դառնէր ինչ Մուրա-Աղա անուն հայ (ա-
ղանք 5 կարայր են): 2 ամիս վերջ վճարելու
պայմանու առի 40 կտա ցորեն, որը մէջքի հա-
յու ժնէ էր: Ծորենը զրկեցի Խաւս:

Զառն ելաւ թէ զօրքը պիտի զայ խուզար-
կուքեան: Այս բանը իմանալով՝ եւ վերա-
դարձաւ Խաւս: Զօրքը եկաւ Գուռնաց դաւառի
կողմէն՝ 250 հոգի, Տափըկայ գիմաց բարձր
Աստուածամորն սուկ հանգաւանքա՝ 3 օր հան
մնաց: Առաջը ջուր էր, անկարելի էր անցնիլ,
յետեւը սառ էր, վերեւն ալ բարձր Աստուածա-
մորն կար: Զրի եւ սարի ստորոտի մէջտեղը շատ
նոց էր: Սարերը դեռ շատ միւս կար: Մենք
Կէլլայինք 60 հոգի՝ մէջը հաշուած նաեւ Աղ-
կարզցիք եւ Սպաղանցիք: Մեր լրտեսները կու-
ղային, կը պատմէին զօրքի գրութիւնը թէ՛ ա-
ռիթի, թողիկ, մերկ են:

Մենք նստեցանք Սերսրի հետ խուրճի:
Առաջարկեցինք զարկիլ եղ զօրքին, որովհե-
տեւ շատ յարժար էր: Զօրքին զարնելու համար
մեր նրազիբը այս պիտի ըլլար — 20 աղայ
երթան՝ Տափըկայ, առաջի կամուրջը քաշեն,
մզեն ջուրը եւ յանձն Աստուածամայ, առաջ-
ները: Մնացած ընկերները յետեւից վրայ տան:
Մեր որոշած զինքերը բոլորն ալ անմատչելի
էին, եւ հարկարին 95 դիտէինք, որ առջ զօր-
քերը բոլորը ջուր պիտի լցնէինք եւ զէնքերը
սանկէնք:

Սերսր չհամաւանցի, ըսելով. «Կարելի է
ջաղապարհանութիւնը մեզ նպաստուոր չըլլայ»:
Սակայն, այդ չէր պատահը: Մենք շատ վա-

տաւ էինք, որ եթէ կինը չըլլար՝ Սերսրը կը
զարնէր:

Տափըկայ գիմացի զօրքը 3 օր հան մնալին
վերջը մենկեց Մընէխու աղբիւր: Նոյն օրը
հան եկաւ նաեւ 300 զօրք Մուշէն եւ Մընէխու
աղբիւրի բոլորը վրաններ զարկին:

Այդ օրը մենք Կէլիկուզան կը դառնէինք՝
ժողով ընելու համար: Ժողովի կանխցիքը նա-
եւ տաւորիկցիք եւ ուրիշ գիւղացիք: Այդ օր
չեկաւ: Կազմակերպութեան կողմէ արուած էր
զանապազ գիւղեր ժող 30 հրացան. բոլորը յետ
զրկեցին: Մեր զով կը դառնալէն 5 սպաղանցի,
5 կղկարցի, մի քանիսը կանոնաւոր զէնքերին
մնալին, միւսները յարմարելուն: Կէլիկուզա-
նէն մեր զով կային՝ Խաշո տան Մարտիրոսը,
Գողոնի Յակոբը, Յովհաննէսը, որսւ կ'ըստի
Բուսու, Զաթան, Խաւանայ Մակարը, Սիկազու-
սէն Խէլու աղան Լաքան, Սիմո աղան Գրքու:

Մենք կը թափառէինք սարերը, շատ տեղ
միւս ու ցիւն էր, հետքերնայ յայտնի Կէլլայ:
Կանչեցինք Կէլիկուզանի ուս, մաշիկ, տէր-
աւէր, բլինք. «Հայի՛ր, մեկի հաց լիայ, հաւա-
քեցի՛ք մեր գիւղերէն զի՛ մը ցորեն. կըլիւր
3-4 ուլիս, զրկեցէ՛ք մեզի, յետոյ փաշերնիք
կը վճարենք»: Մէկը լըսաւ թէ՛ «կուտանք եւ
չուսին ալ»:

Կէլիկուզանէն եկանք Խաւս: Սերսր կան-
չեց Ախաւս ուս ու մէջիկ, թայց նրանց չեկան:
Ինձ զրկեց կանչելու: Դացի, շատ դժուարու-
թեամբ բերի մի քանիսին: Մի խոսքով ժողո-
վուրը մենկ խոյս կուտար: Եւ այդ պատճա-
ռաւ ելայ Խաւանայ կամը գիրք լինեցի եւ ըսի.
«Եթէ զօրքը Կէլիկուզանայ վրայ էին՝ պէտք
է զարնել: Սերսրը զրկեց Սպաղանցի Մակա-
րը՝ ինձ յետ վերադարձուց: Այդպէս զայ
ցինք Հալազը»:

Քանի ճը սասունցի երիտասարդներ ունե-
ինք, միւս կ'երթային զօրքի գրութիւնը կը
լրտեսէին: Հալազը դառնաւ աստենիկ որ մը
նրանք եկան բլին. 45-60 խորի ցորայք ստուկե-
ցաւ, զօրքը բոլորովին մեղկ է, կերածը չէրէլի
խաւ է, մէկը լիայ մէջերին, որ հրացան վեր-
ցընէ ու գտաւոր բռնայ:

Այդ իրիկուն սարափելի անձրեւ, միւսա-
խաւս թուց եղաւ: Եւ, Գիւրգ, Համարժեք
մեր զարնելու տեղերը որոշեցինք, մեր ունե-

ցած գիտությունները բաժանեցինք եւ Սերորին ըստինք։ Վերջը այս մեւով առաւտեան լուսարագին դարձանք։ Քննաժին գիրք լուծի, վրաններու տակ չի կրնար գիտնալ։ Զորքը բոլորն ալ ստար երկրներու գործ են, տեղերնուն բոլորովին ծանաթութիւն չունին, հետեւինք թիւրք ալ չկայն։ Եսողութեաւորք մեզ հետ անհամաձայն է, ինչպէ՛ս զարնենք, — բաւա Սերորը։ Ենթէ զարնենք, մեզի շատ միացողներ պիտի ըլլան մագլութարկնէ։ Էյի չհամաձայնեց մեր այս ըստնին։

Սակայն, Սերորի այս բոլոր մերժումները կնո՞ւրդ պատահուաւ ինք։ Մենք իրեն շատ լաւ կը համարայինք։ Եթէ կուտի խաջ ըլլար՝ նա տեղէն վերադիւր կը թանկէ եւ դիտարկող կը վազէր գէպի կոխ։ Հապա ի՛նչպէս եղաւ, որ այդ մարդը այդ տանները միշտ կը մերժէր կոխիւր։ Հարցը այդպէս փակուեցաւ։

Սերորի եղբայր Զոռն կանչեց մեզ Եւ ընկեր եւ բաւա։ Եճիւրք, մեզ խոտաղմանքը մը նմա՛ւ։ Եւ կինը իմ եղբորս գլուխը պիտի ուտէ, մի որ չէ՛ մի որ անպատիւ պիտի մեղցնէլ տայ։ Եթէ կոխ մը սկսի՝ իմ առաջին զննարկս ալ կնո՞ւր փարն է, որ իմ եղբորս սաքը ապառախէ։ Ինչ որ ալ ըլլար՝ Սերորը չէր ուզեր կողքեց հետադնէլ կինը։ Մշնցի Տիգրանը զեւ լապա՛ն նրաւ՝ կ'ըսէր։ Եճիւրք, Սերորը փոխուած է, առաջուան մարդը չէ՛. ես չէի տեսեր էսչափ կնո՞ւր սիրելը։ Կախարդական բաներու ես չէի հաւատար, բայց չիմա պիտի հաւատամ։ Կ'ըսէի էս կինը կախարդութեամբ թուղթ մը շինելը է։

Եսնի Սերորը Սարկիսաժիլ արեւները կարեց, հազցրեց ինձ։ Մինչեւ վերջին լուսնը ինձ իրեն զաւակն ալ տալի կը սիրէր։ Ես հոգով հաւատացած էի այդ բանին։ Ինչ որ ալ հարցնէի իրեն բացակայութեան ըրած գործողութեան՝ նա միշտ կ'ըսէր։ Ենմենից մի հարցրինք, ինչ որ խելքը կարէ, էն ըրէ՛ս։ Էյ խալարկութեան տանն հաւատարիմ առաւուցեց յառաջորդեցին Սերորին թէ՛ Եսոսէն եւ երեխան մենք կը տանինք, կը հազցնենք մեր կանանց շորեր եւ էնպէս կը պահենք։ Այդ բանը Սոսէին առաջարկեցինք, նա ընդունեց եւ ըսաւ։ Ես ուրիշ տեղ չեմ երթար։

* * *

Հալազըէն զացինք Քիլիկի Սէլազոմ, էն տեղից Թաշիկնու հովիտը։ Ազիւարցի Պետեմ եւ ընկեր մը մեզ հետ թերին 30-ի շափ հաց ու զաթայ։

Անտաղից իջանք նորից Հալազը եւ ապա անցանք Աւարազ։ Մեր եւ զորքի սարներ իրար կը նայէին։ Ընդամենը 6 որ էր եղած զորքի հոն գալուն։ Զորագնաները միշտ կը քննէին մագլութարկը, բայց նեղութիւն չէին տար։

Միջ զորքի հետ եկած էր նաեւ վանեցի լրտես հայ մը, որ խոտաղմեր էր կառավարութեանը զանել բոլոր յեղափոխականներին, ըսելով թէ՛՝ Ես Սասունի յեղափոխականներու տեղն ալ գիտեմ, նրանց զէնք լինելու տեղն ալ։

Գիւղացոց շատերը տեսած եւ խոսած են էդ մարդու հետ։ Այդ լրտեսը տեսնեց էր զըրած։ Զորքի հետ էր նաեւ փոխ շիւանի Էֆէնդին*), որը բոլոր առաւուցիներուն կը հանդեսար։

Մեր Աւարազ զանուած օրերին՝ զորքը անցաւ Կէլիկուզան, ապա Աուլուկ։ Սերոր իր ընտանեաց քանի մը ընկերներով մնաց կիսափառ գոմի մը մէջ, մնացածնիս սրտուեցաւ։ Մի 150 քալ առաջ գնաւ։ Եթէ զորքը խուրի եղերքը հասնէր, խուրին անկարող էր անցնիլ, բայց Գէլիկէյի հովիտը հիւսին խուր ծանկած, կամուրջ էր շինած, այդ մեան կամուրջով զորքը կրնար անցնիլ։ Ուրիշ փախչելու տեղ չուէինք։

Ես, Գէորգ Զուռուշ քանի մը ընկերներով (Եարութիւն, Համարժեւ, եւայլն) զաղանի զացինք ալս բուխրու մէջ, որոնց տառն էր միւնի հիւսէին։ Զորքը (600 հոգի) ցրուեցաւ սարերը, քարերը, սկսեց խալարկել։ Մասնիկը հետեւինք էր։ Զորքի մի մասը ցածրացաւ լըի եղերքը։ Ձիւնի հիւսին հասնելուն մնացեր է 500 քալ։ Մենք իրար զիմաց էինք 800 քալ հետաւորութեամբ։ Մէկ էլ լսեցինք՝ փողեր հնչեցին, բոլոր զորքերը յետ կանչեցին, հաւաքեցին Աուլուկ։ 2 որ ալ ապստելով՝ Մուշէն

*) Հիւանի Էֆէնդին սպաննուեցաւ 1905-ին Ղարա գիւղի մէջ Գէորգ Զուռուշի կուրին։

կնոջ զորքը դնաց Մուշ, ցածին կնոջը՝ գնաց ցած։ Կուղարկութիւնը տեւեց 10 օր։

Ջորջը դառնալէն յետոյ ժիւրի ստանկցիք փոխանցին թէ՛ Աստուած մեզի տուաւ եւ մենք չգիտցանք ստիժէն օգտուել, որ մենք զարեւելիք Մըհնիւայ աղբիւրը կ'ան զորքը եւ իւլիկէն իրենց զենքերը ու հետը բերած ռազմաթիւրքը։

Մինչեւ 1904 ալ աշը բանը կը խոտային։

Ջորջի զաւնէն վերջը մենք հաւաքուեցանք Խոտան, Մեզի մնացեր էր 6 կոտ ալիւր Խոտանայ Արգո-տուն։ Այդ օրը Սերորը լոյց որ Հուսաւորիկէն բաղձական Մարտան իրեն մեռած մեծ աղի կ'իմը ասեր էր փոքր աղուն։ 22 ընկեր հետ՝ եւ պիտի երթայի Դաշու մասնաւոր համադանկութիւն ընելու, Գուրգէնի ունեցած Մուշի հայիւնները նայելու։ Գուրգէնը իրեն զբոսաթիւնները հնար տարած էր եւ մարազի մէջ փնայուցած էր։

Սերորը տուաւ իր մասանին, որու վրայ փորձուած էր կնիք, որ ուժից բան ասնէի իրեն կնիքով ստացական տայի։ Մինչեայն ստեն Սերորն ըսաւ։ «Տղիւրք, եթէ Գուրգէնի կազմած կոմիտէն համաժայի՛ ապանենք Մարտան հարսին եւ աղիկն։ «Տղան ու աղիկը մեղաւոր չեն, ըսինք։ Տղան 19 տարեկան էր, աղիկը 22։ — Ենթէ համաժայիտութիւն ըլլայ՝ դուք ապանենք Նրանց, Մարտան էլ վերջը կը ըստանանք։

Մենք ի՞նչնք Հաստաորիկէն Խաչուկնու զբուխը, պատանկցիք Մարտա-իւրեթիքին։ Գրեթէ լուսը բացուած էր։ Հոգ պատանկցիքն էլ չարսին, որը, բացի մեր ընկեր Ղազարէն՝ ոչ ոք չէր նսնջնար մեղից։ Էդ չարսը մեզ անանկուս՝ փոխաւ գնաց ուրիշ կնկայ մը յետեւ մտաւ։ Կէս ժամ յանուած գիւղէն կնկա Մարտան աղան, բարեւ ըսաւ մեզի, չարցուց։ «Ինչպէ՞ս էք, լա՛ւ էք։ Մենք ալ իրեն զէ՞րը չարցուցինք։ Աղանք մենք կը վարձային, բայց չէին ցոյց տար։ մենք քաղցը կը վարուէինք հետեւին։

Այդ ինչորի վերաբերեալ անմիջապէս նամակ մը գրեցի Մուշ կոմիտէին։ Մեզ գրեցին հետեւեալը։

«Այդ Լոպեւորական եւ ոչ թէ յեղափոխութեան գիտնալու գործ մըն է։ Վարդան վարդա-

պնաւ Արգայ պտակոյ տէրտէրի մօրուքը կըմղէ, ուսած է, պաշտանանկ ըրած է եւ պիտի պատմէ։ Զըլլայ թէ ապանէ՞ք, մենք անհամարանք։

Մենք չապանենքիք, իրանք ալ չիմացան մեր մտադրութիւնը։

Այդ աղիկը գիւ մը կարգաւ գիտէր եւ ուրիշներուն կը պատմէր։ Ենս Աստուածաշուքը կարգացեր եմ եւ ախտեղից գիտեմ, որ եթէ կ'իմը երեխայ չունի՛ մոմորտական օրէնքով կ'ընայ ամուսնու եղբոր հետ ամուսնանայ։ Մարտան իրեն անցեալի մէջ շատ վատն է եղած։ Թուրքնը գնա չապանեալու կը պատանի Հաստաորիկ թանի մը ընկերներով եւ կը սկսի պատմել ՎՍուրը Գործիչն մասին։ Մարտան կ'ըսէ՝ «Եր ասորը գործիքն ալ, մեզ աջ... Կը հայտնի եւ դուրս կուգայ տունէն։ Տղերքը ուրիշ չեն ընէր։ Բոլոր աղերքը անոր հացը՝ կ'ուտան, բացի Սեղարակ ըսուած զինուորէն, որը կ'ընէ՛ «կնկուտաւ է ասոր հացը, անհնուած է՛ լուսուտիք, եւ որ մը անոթի կը մնայ։

Նամակ մը գրեցի Մուշի կոմիտէին եւ նըկարագրեցի մեր գրութիւնը։ Կոմիտէն գրկեր էր 25 արծաթ եւ կ'ըսէր՝ «Գուրգէնի մեր քովը միայն այս է մնացեր տեւել չունենք։ 20 արծաթս ասի Ղազարին ու Բզզգի, նամակ մ'աւ հետեւին, որ տանին ասն Եփեղեքի եւ Սեւ-մայի սէսներուն, որպէսզի անոնք 40 կոտ ցարեն լուսով աղալ տան եւ որկեն Սերորի քով Խոտան։ Իսկ չ'իմը արծաթը գրկեցի բանա Սաքային։ Հետեւ ալ նամակ մը գրեցի թէ՛ Ենս զբիւլին տկար եմ, Սերորը գրեւ կարգաւ չգիտէ։ Կէս է Հրայրը բերնը, որ նա կոմիտէի հետ թղթաւորութիւն ունենայ։ Եթէ Հրայրը կամ քով չլայ՝ թանի պիտի բերնը։ Մաքան իննի գրեց։ «Եննի ոչինչ չըլլար, համ չի ունենար։ Դուք ապանենք իմ բանոյ խաղաղանքը, եւ Հրայրը ինքնապիտանեալ փախտաւոր կ'ըլլայ, կուգայ մեր քով։ Զաղացական ըսուածը ճաղայիլ աղան էր, որ իրեն եւ ընկերով թանն էր։

Սերորի քով գտնուած կնիքով նամակներ գրեցի Մուշ բոլոր չարուսաններուն, որի մասին անգիշտացիք նաեւ։ Վարդան վարդապետին, Գրած նամակներու միտքը այս էր։ «Կամ 400 սակի գրկէք մեզ, կամ 400 սակու հը-

բացած կ'առնէք: Բայց հարուստները՝ չլա-
տասխանեցին: Կապիւղի տէրութիւն ստա-
ցանք ջանի մը դաշը թաթ եւ վերադարձանք
Սասուն:

* * *

Գացինք Կասն: Սերորը իրեն ջով դանդա-
ւած մշտնջենական դիմաւորներով զացած էր
Տարարիկ, Տարարիկներ աշկան մը խնդրի
պատահումով ստանացած էին Սերորէն: Սերոր
կ'երթայ Ջուր Գետառի խուղը: Լոգ կուգայ
չիւրջ մը, որ Սասունի րոտը՝ Ծակունուկին
համաթ էր: Քիւրզը կ'ըսէ Ջուր Գետառին.
«Մի՛ մարդ, աղաղ ալ կարգեցիր, ինծի ուխդ
լաւ երէ: — Եթէ չի՛, երթանք խուղը, կ'ըսէ,
Ջուր Գետառը, րոտ մը կը տա՛ն: Քիւրզը կը
ընէ խուղը, հան կը րոտեն եւ կը սպաննեն:
Դիակը թողէ թող ման կ'անեն եւ մէկգլխու
վրայ կը պցեն Փուրի թաղի վերեւ գանուած
մի խոր անպունդ: Լայ մը կ'երթայ կը մտան
այդ սպանութիւնը սպաննուող զերգի աղա-
կան Կիւնցի Լամոյին:

Սերոր Տարարիկէն կ'երթայ Սպաղանք,
եւ կ'առնէ Գայն ու Յաղն, կ'անցնի Լեթինք:
Լեթինքէն Կապիւղի ցեղի զերգերուն հարը
կուտն: 45 Լայ կուգան Սերորին կը դանդա-
ւան երկու ջրգու վրայ, որոնք այդ որը Լոգ
կը դառնան: Սերորը Գալէին, Յաղին եւ եր-
կու Լեթինքներու կ'ըսէ, որ գնան, սպաննեն
այդ երկու զերգը:

Տղերքը կ'իյնն կ'երթան զերգերու սահ-
մանը, ուրիշ պիտի անցնէին այդ երկու զեր-
գը, երկու անգ զիրք կը րոտեն եւ երբ զերգե-
րը կ'անցնին՝ Գայն եւ Յաղն երկու հրացան
կը դարձնեն: Մէկը կ'ընկնի, իսկ միւրը կը
փախի: Փախողը րուսկան կը հնուտայ, յետ
կը դառնայ անգամ մը կը դարձն իրեն լախ-
մախիով եւ կը փախի: Տղերքը կ'ընեն կը
վերցնեն ընկած զերգը լախմախիւն ու խան-
ջալը ու կը հնուտան:

Կապիւղի ցեղը կուգայ կը ասնի գիւղը եւ
սպանութիւնը կը վերադնէ Բաղընցոյ, որով-
հետեւ րոզընքէն եւ խաղանքէն թշնամի էին
եւ միշտ իրարու մարդ սպաննած էին: Խնդիրն
աշուղէն էր, որ այդ երկու ցեղերը պիտի մի-
մեանց դարձնէին: Լեթինքի Եղո ըստած մարդը,
որ Եւթն ալ մասնութիւններ ըրած էր սասուն-

ցիներու վերաբերմամբ՝ կ'երթայ կ'երգնու,
կ'ըսէ խնդանցոյ՝ Կապիւղի ցեղին թէ՛ Բաղը-
նցոյ գնդակը մեր մարգուն ըրած չէ, եւ ման-
րամասն կը պատմէ Սերորի Սպաղանք դաշը եւ
զերգերու սպաննել տալը:

Էդ սպաննուող զերգերու մասին գիւղա-
ցիք կը պատմէին, որ Եւթն կուտին էգոնք Եւ-
րինիկայ ջով կայնած զերգերու կը դարձնէին,
կը զօրէին Բէկրանցի Եւթնիկ Կիւտայի: Եւթն
Կապիւղի ցեղը Լայ մը չէ սպաննած, բայց հա-
յերուն ըսեր են. «Լայնի՛ր, մեզ պիտի թաննեն,
աւելի լաւ է մենք թաննենք, ջան ուրիշները,
դուք մեր Լայնիւն էք, չենք սպաննի մեզ»:

Եղոյի մասնութիւնէն վերջ, զերգերը 50
հողուց խումբ կը կազմեն եւ զիւրով կուգան
Լեթինք զիւրը: Լեթինքցիներէն 7 հոգի կ'ընդ-
նին զերգերու մեռը, որոնց կը տանին Լանայ
տաղ՝ զետի կեդրէն կը սպաննեն եւ կը թափեն
լուրը: Մնացած զիւրացիք ալ կը փախնին:
Եւթնի Հեա կ'ըլլան նաեւ մաս մը զերգեր, ո-
րոնք թալան կը վերցնեն: Սերորը որը Ախ-
դերցիք կ'երթան, կը վերցնեն գիւնները եւ կը
թաղեն:

Սերոր ժողով մը կ'ընէ ժողովրդով, ուր
կ'որոշեն Լեթինք գիւղը վտակ, որպէսզի հար-
ցաննութիւն ըլլայ, գիւղի վտակն ալ զեր-
գերու վրայ ընկնի: Կ'որոշեն, որ Լազարն ու
Յարութիւն 3-ի երիտասարդ զինուորացիներ
Հեա գիւղի դուռը ջանի մը հրացան դարձնեն, գի-
ւղի մէջ գտնուածնին փախնին, ապա նստի ա-
նեն եւ վտակն գիւղը:

Մենք Հաւատարիկէն հասանք Կասն, ուր
եկան նաեւ Լեթինքը վտակ աղբորը, որոնք
պատմեցին մեզի Տարարիկ եւ Լեթինքի մէջ
անցած դարձանները: Իմացանք նաեւ որ մեր
զրկած 40 կուտ ալիւրը Հասեր էր մնացեր էր
միայն 10 կուտ, որովհետեւ ժողովրդի ասնե Սե-
րոր ժողովրդին ալ կ'երգեր էր:

Սաքոյի գրած նամակը ճէլգայիքի սպան-
նելու վերաբերմամբ, Մլու կոմիտէի գրածն ալ
աշկան եւ աղի վերաբերմամբ յանձնեցի Սե-
րորին: Նա կարգալ տուաւ նամակները, եւ
հարցը վճռուեց, որ ճէլգայիքը անպատահաւ
սպաննուին:

Ճէլգայիքի սպանութեան խնդիրը զեռ Գուր-
գէնի կենդանութեան օրով էր զրուած: Մենք

երկու անգամ գացինք սպանելու, յայց Հրայրը արգելք եղաւ, եւ ձեռք չկրցինք սպանել: Հրայրը խոստացեր էր իր գիւղի ընկերներէից մէկի մնացով սպաննել տալու, նոյն խոստումը ըրեր էր Սաքոյին, երբ մօտ 20 օրուան քանաւոր կռիւն ունեցաւ, սակայն իր խոստումը չկատարեց: Կտաննէն արեւոյն պիտի երթայինք ըստ սպանելու այդ մարդը, որ Հրայրը չիմանար:

Մինք երկու տասնապետ վեր կենցանք, վերջրէնք Համբարձումը, Գեորգը, Յարութիւնը, Հլոն, Բաւանդիւցի Գեորգը եւ Սեդրակը: Տղերքը զենքերէն կտպեցին: Սերոր ըսաւ. «Անգրանիկ, այս Բաւանդիւցի Գեօրգն, Հաւան, եւ այդ քանի մը աղանք, որոնք միշտն իմա քովս մնացած են, չէի՞ իմ քովս պիտի մնան, ուրիշ տեղ չպիտի երթան»:

Այդ ըսած աղերքը Ծ առիս իրեն քովը նշտան՝ ոչ մի տեղ գացած չլին:

«Գարուն Սերոր, ըսի եւ, ձեռք ալք մարդու զնուշի վրայ պիտի գնանք, պէտք է հարպիկ աղանքը ըլլանք»:

«Ձեւ, չպիտի երթան իմ քովէս»:

«Արեմն, ըսի, Հաւասար աչքով նայի չկայ, մօտ մը միայն գնայ, չարաշար տանջուի, իսկ միւս մօտը նստի եւ ոչինչ ընէ»:

«Կապէս է, ըսաւ՝ մեր հաշուին դա՛ր ըրէ՞ք, մեր հաշուին չի դար, մ'ընէ՞ք»:

Նախ քան իմ Հաւասարիկ գնալու՝ եւ Սերորին ըսի.

«Ինքն մեղ հետ պատիւը՝ բուրբոյնն անյարմար է: Միտն ծերացած է, նա, Սաֆն, երեխան, աղաղ Յակոբը զենեք Սպաղանք գիւղը, երկու հաւ կով ունինք Գուրգենին մնացած, 100 կոտ ցորեն կ'առնենք, կուտանք իրենց, մի կին աղաթին կը ճարենք, կուտանք. դու Սասունը կը պատիւ կազմակերպելու, ձեռք կ'երթանք Դաւան»:

Այդ քանը լըրտու, որովհետեւ կինը չհամարանց, Սերորն ալ իր կինը եւ ձեռք բուրբոյնը Կանաթներէն միւսեայն մարդիկ մէջ կը պատկնինք Կտան:

Այդ տանն եկաւ Տաւրոսիկի Հազմանք Բաղի աւերաբերի աղայ Զաքարը, որը 15 տարի մը նացած էր Ս. Կարապետ վանքը: Դա քանաւոր կըլտած էր եւ քանաւոր ապաստան՝ առուանայից էր Զիւրիկիցի մի աղիկայ հետ եւ եկաւ Կտան:

Սաքուն քանտի մէջ չարք մը քանաւոր պատուերներ էր տուեր մեղ քանու: Սաքուն կը Հարցնէր Մենչու պորթի չարեկու պատուար:

Սեր վեր կենցանք Դաւան գնալու՝ Սերոր ըսաւ. «Տղերք, եթէ կրնաք ճարեցէք քանի մը կոտ ցորեն, 15 դոյր աշ, 6 լիտր աշ, դաթուկ նստէք: Սաֆն ալ տեսեր էր Մակարի կնոջ մազերի թելերը եւ ինձ կը պատուիրէր. «Տէ՛ս, էս թելերու պէս ծամի թել կը թերեւ, պատին կտանելու հարկի մ'ալ կը թերեւ»: 20 քալլ հետացած էինք, Սաֆն նորէն պոռայ. «Տէ՛ս, Անգրանիկ, չմոռնաս հա՛ն»:

• • •

Դացող ընկերներու Սերորի մօտ մը ընկերներու ալքովս վարուելուն պատճառաւ տխուր էինք: Դնացինք Մեմալ, անցանք Սմբէի Գեանին: Հոն պատահեցաւ հովիտ մը, որը թելու էնչափ մեծ չէր, յայց չուր կը վաղէր մէջը: Տղաներից մի քանիսը առերը հանցեցին անցան: Լուսանի գիւղեր էր:

Մեր կայանն մօտը տանի բարձր էր քան միւս ախը: Վրտա կար 400 փամփուշաւ, խշալ, հրացան, ասրնամակ եւ կռնակիս ալ տապրակ: Յետ քաշուեցայ 20-30 քալլ եւ Թափով վաղ տուի, անցայ միւս կողմը: Սեր Բեռայ՝ առերս երկուքը մէկէն տան ցարի մը վրայ, մէջը ցաւաց, Բէնե ցաւը էնչափ չղղացի:

Սեմալէն Ս. Բովհաննէս էր համարով Սիջ մօտ է: Մենք ասրաթիւքի արաղ գնալով հ մօտ շանցած հասանք Ս. Բովհաննու անտառը: Վանքի Առաքնորդարանի պատահանին ըսի վերեւաւ: Մենք կտակածեցանք, Բէ ներսը տարապետ մը կայ:

Այդ բոլորէն վանքի հ շեր նկատեցին մեղ եւ եկան զեպի մեղ: Հովիւ Սեւոյի եղբայր Օւհան եկաւ շերի հետ: Մենք պոռացինք. «Օւհան»:

«Քի՛ն էք, ըսաւ»:

— Արի՛, արի՛:

— Տղերք, դո՛ւք էք:

— Հա՛, մենք ենք, վանքը մարդ կո՛ւյ:

— Կայ 6 գինուր:

— Ի՛նչ գործով են եկած:

— Վանքից 15 սովի տուրք կ'ուզեն: Եթէ վարդապետները տան՝ վաղն եւս կ'երթան:

— Դ՛՛՛ Օճան, գնա՛ մեզի գիշ ճը հաց եւ ծածուռ բեր:

Այդ եղբայրները շատ աշնու էին, Տաճառահարի եւ Մուրաթի ժամանակներէն մինչեւ այժմ աշգլէս աշնու մնացած են:

Դռնաշուռն գետ 1½ ժամ կար: Օճանը պնաց մեզի հաց ու ծածուռ բերելու, իսկ մենք երկու պահապան կայնցուցինք եւ անտառի մէջ կանաչ խոտի վրայ պտակեցինք: Գիշ ճը քանախնուս վերջը՝ Օճանը բերու հաց, ծածուռ, կաթ: Մեր աստմաները ցրտից իրար կը զարնէին: Մեր ամենազարի շորերն անգամ կը քամէինք, որովհետեւ աշնուի արագ քաշած էինք, որ շատ էինք քրտներ:

Արեւը ծագեց, փոքր շոր փայտեր հաւաքեցինք, կրակ վառեցինք, վառ թէ լաւ մեր շորերը ցամքեցուցինք: Արեւը քի մի ծարգ, որ մեզ ծածուռ էր, Հեղինիցի Մկրտիչ վարդապետի քոյրը բերած էր վանք: Մկրտիչ վարդապետը վարժի՛ր, բարձրով, ամեն բանով վառ էր, կնգուտու էր: Արեւը դրել էլդոր մասին պէտք է:

Վանքի անտառապահը՝ զըզըլապանցի Աւէկոս մեզ անուս եւ բուս:

— Տղերք, ես պիտի Ղըզըլապան երթամ, ի՞նչ բով Հըրայրին:

— Ուշին, շտինք, ինչ պիտի բուս, Դաւան կուզանք, կ'երթանք Սասուն:

Ասն անտեր էր Հըրայրը եւ շտեր, թէ աղաքը անտառն է անտան: Հըրայրը մեր զազանի պալէն հասկեցի էր, որ ձէզայիրը սպաննելու ծարար ենք զացած եւ մէյ մ'ալ անտանք, երկու որ վերջ նամակ մ'էր գրկեր թէ՛ ապի՛րք, ինչպէս ընկերի, ինծի ալ բո՛ւք մեր զալու պատկառուք: Մենք չլսաւորախանեցինք: Նամակ մ'եւս գրեց, թէ՛ ապի՛րք, բու՛րք, ինչի՛ համար էք եկած, կարելի է ես ալ բարի խորհուրդ տա՛ն: Էլի չլսաւորախանեցինք:

Մինչեւ էր ստենները մենք զանազան գիւղերէն ծարգ կը փնտկէինք, որ ձէզայիրի թուրքը լրտեսեր եւ մեզ աստմարդէր նրա վըրայ: Սերու, որ ասալ եւ կանչած էի Մուշէն Կասա-Համին, Մըշան, Նրանք եկան, Հնաքնին բերին ուրիշ երկու ընկեր ալ: Սրկար խաւցի Հնաքնին եւ անոնք խոստացան Մուշէն Համազանկու թիւն ընել եւ գրկել մեզ 50 կոս ցորեն, 20 զոյգ սուլ, ալ, նաթ, քանի ճը գտի,

լուցկի, ծխախոտ, թուղթ եւ այլն: Նրանք մանր մուշեր իրերը պիտի փոխադրէին Փէթար, իսկ ցորենը Առաքելոց վանքը եւ ապա մենք ինքներս պիտի տանէինք Սասուն: Նրանք վերադարձան Մուշ:

Հըրայրի նամակներուն չլսաւորախաներ նաև՝ նա եկաւ մեր քով Հնաք բերելով 500 թերզանի փամփուշտ: Մինչեւ էր ստեն մեր 95-ի տարած զենքերէն 1 թերզանկա, 1 տաղբահանակ եւ թերզանի 150 փամփուշտ բոնէր էր թուրքունի ճը զուրին, երկու հրացան ալ, ինչպէս վերջ ինչեցինք, Տիգրանն ու Մկրտ աստ բան էին Սրանք, մեզի Ղըզըլ-Ապան մնացեր էր 4 թերզանկա, 1750 փամփուշտ եւ 6 տաղբահանակ:

Հըրայրը նաեւցաւ քոյրերին: Մենք բսինք. «է՛՛՛ մարդ, զուեւ եկար Ռուսմանիս 93ին (զըրեթէ 94-ին), կազմակերպեցի բաւական արդայ, 50 հազի թերքի նովխա: Այդ աղաներու գրեթէ միմամասնութիւնը սպաննուաւ. զուեւ բռնուար, բռնաարկուեցար՝ աղաւտուեցար: Մաս ճը ընկերներդ բռնուեցաւ մէջ կը Հնինն: Մէկ խոսքով մեզ խնցուցի, զինովցուցի, մեղեցի ցնիւրու մէջ, Հիմա ալ զուեւ նաւան Հնուին մեր վրայ կը խնդա: Մենք կը խնդրէինք քննէ, որ ընդէ՛. ապի՛ր շահը քո անմահկան եւ անային շահերուդ Հնա չփոխե, զաս անցնին զորքի դուրս, շարունակեալ թղթակցութիւնդ: Ես գրիչին տկար եմ, Սերորը գրել կարգալ չգիտէն:

Սարի Սերորի ունեցած զործուռնութիւնը պատմեցինք: Նա սկսեց աշերից արտասունք թափել եւ լալ: Նա որ լաց եղաւ, մենք ալ բուր ընկերներովս սկսանք լալ: Բուրբու մէջ լըտութիւն կը տիրէր:

Այդ ստեն եկան զմերցի աղայ ճը եւ զառնեցի երիտասարդ ճը: Նամակ ճը գրին մեզո՛ւ՝ Հաղայն իմա էր: Բաց արի, տառի Հըրայրին՝ «կարգալ», ան'ս ի՛նչ է՛» բռի:

Միբրեի Գարայր (ախ մամանակուան իմ անունս) — աշգլէս էր գրուած նամակի մէջ, — Հաւատարմիկ գրած նամակներդ Մշոյ Հաւատարմերուն՝ բուրբ բռնուած են իրենց տիրերուն: Գեղ Մուշ կը կանչեմ: Այս գրաւորին Հնա երկու ըլկի մամուն կը շաղկն, շորեր կը փոխե, ծագեալ կուզաւ Մուշ, Առաքելապա-

րան, Վարդան վարդապետը խոստացաւ թէ՛ քիվիւղէ կախազան ելլամ՝ եւ ալ մեռաւ եւ կտնդ պիտի ընեմ եւ խոստեմ էջ չարուստներուն: Երբ Առաջնորդարան դառ՝ իննի լուր կուտաւ. եւ, զուն եւ բանասերիեալ Սաքոն պիտի խորհրդակցինք եւ զբաւոր յանձնենք չարուստներուն:

Այդ նամակը գրողը Մլոյ կազմած կոմիտէն էր: Իմ խոսակցութիւնս ոչ ժնջոց չայնրէնին էր նման, ոչ թուրքերէնս աշակերի թուրքերէնին, քերպերէն ալ չզիտէի: Այդ պատճառաւ ընկերներս, նաեւ Հրայրը թոյլ չտուին Մուշ դնալու: Վերեւն, ըսի, ամէնից յարմարը դուն ես, ոչ. Հրայր, մեր կողմից զուն պիտի խոսաս մեր պահանջներէ մասին: Հրայրը Համաձայնեց, միայն ըսաւ, որ նամակ մը գրեմ եւ քիբըջ ներկայացնեմ իմ տեղս: Եւ Համաձայնեցի եւ գրեցի այսպէս.

Վերիւնի եղբայրներ, իմ Հնաս խումբ մը կար, այդ խմբի եւ Հոս ունեցած զարմերուս պատճառաւ եւ չկրցայ դալ, ուստի որոշեցինք մեր նախկին խմբապետ Հրայրին, որը աւելի Հնուս եւ փորձառու է քան թէ ես եւ որը կը խոսայ ամէն բան մեզի: Ինչ որ խոսայ, մեզից խոսոցած կ'ըլլայ եւ ինչ Համաձայնութեան դա՞ր՝ զբաւոր տեղեկացրէք Սերոբին եւ ինձ: Նամակը ուղարկեցինք այդ սուրհանդակի Հնա:

* * *

Ինչ կը վերաբերի մէջադէպի սպանութեան՝ Հոգ եղած 2-3 զիւղերէն երկու լրտես չկրցայ գտնել: Որոշնջի այսպէս եւ խոսոյնք ընկերներուս.

Քճկ'բք, մեր ունեցած փամփուշտները կը կապենք շորերու տակից, միւսի կարգ կը մը-դենք ժակէտներու տակից. լոբիւր կուտամ 8 Հոս զորքի շոր, 8 Հոս Փէս, երկու տղայոց ալ քերպական շոր, զլուսինին միւսի քուղ՝ իրբու մեզ տառաջնորդը: Երկուսիսն մամ մը մնացած մութին՝ կը Համինք մէջադիրու Աւգո-Աղբիւր գիւղը (Ղըղը-Աղբիւր կէտ մամ է. մեր նստած տեղէն Աւգո-Աղբիւր կ'երևնայ): Ճանապարհից զուրս կ'ելլանք. եթէ մարդ պատահեցաւ ճանապարհին՝ ոչեւս ալեւորեմ կ'ըսենք եւ կ'անցնինք: Հոս Համինքուս՝ եթէ բախտաւոր ըլլանք, արդէն մէջադիրը Հոս կ'ըլ-

լայ, իսկ եթէ նա քիւրք չըլլայ, կը սպաննենք տղան, կ'ընք, կը վերջնենք մեզի եղած եւ Հրայրը, եթէ կրցանք՝ կը վերջնենք նաեւ զբաւոր, որ լսելով 1000 ոսկու կը Համինք, քովի-նուս նուրթով քիւրք կը վտանք ու կը Հնուս-նանք: Քիւրք Հաւարը Հնուս է, նա մեզ չի Համինք, Հայրը արդէն տեղեկանուց չին շար-միր:

Ընկերները Համաձայնեցին այս բանին, եւ լուր դրկեցինք Մուշ շորերի Համար: Այդպիսով մենք վրէժն առած կ'ըլլայինք Սաքոյի եւ իր ընկերոջը:

Այդ քերպ մէջադիրը լրջակայ մաս 8-10 հայ զիւղեր գրեթէ փախցուցած էր, իսկ 3 զիւղը՝ Ղըղը-Աղբիւր, Աւգո-Աղբիւր եւ Քիւրք-Մէյադն՝ իւրաքանչիւրի եւ քամին 3-ը խելք էր մեռաւ:

Հրայրը զնա եկած չէր, երբ այդ բանը որոշեցինք: Իսկ երբ Հրայրը եկաւ, Հնախ 2-3 գիտակից ընկերները ըսին.

Քնկ'բք բանք Հրայրին, զուցէ նա մեզ 2-3 լրտես գտնէ:

Քճկ'բք, ըսի, նա մեզ թոյլ չի տար, որ մենք էջ բանը ընենք, որովհետեւ եթէ իրկուսը մենք էջ ընենք, առաւուսուն Հրայրը փախառական պիտի ըլլայ:

Բայց նա չէր ուղիւր փախառական ըլլալ, պատճառները ինքը գիտէր:

Վերջոպէս, ըսինք Հրայրին: Նա քմեխա-զով ըսաւ.

Քճկ'բք, մեզ մասաղ, այդ տէնորը մի Հատ մարդով եւ ընել տամ: Նա ամէն օր մեր գիւղը կուգայ եւ իրիկուն մութ տանն աւել կը վերադառնայ: Նա ունի իրեն Հաւատարմի մեղացեղ հայ տղաներ, եւ անոնց մեղքով, մեզի աքնիւ խոց կուտամ, նրան 5-10 օրէն սպաննել տամ: Եթէ Սաքոն մեզ ընկեր է, չէ՞, ան իմ ընկերս ալ է: Եւ տառը տարելն ի վեր գիտեմ մեր զիւղացիներուն տուած լաւբըք էջ քերպի մեղքով:

Քն՝ զուն Սաքոյի խոստումներ ըրեր եւ այդ քերպը սպաննել տալու: Երկու անգամ ալ Գուրգէնի օրը մենք եկանք եւ նոյն խոստումներն ըրինք, բայց խոստումը չկատարեցինք:

Քճկ'բք Հիմա փախառական ալ ըլլամ՝ պիտի ընել տամ, — խոց տուաւ Հրայրը:

Մի քանի ընկերներ երկիր տարած ժամանակին՝ Մաղազը գիւղէն եկած փախած էին Ռուսաստան։ Երանցից շատերուն 101 տարի տրուած էր։

Հրաշքն ալ տարին Մուշ։ Երաշխուք ուղեցին, և նա իրան անկողն առաւ։ Ետքաւ ժիւղած պոյիցիս պիտի ներկայանար։ Իրան ազատեցին, որովհետեւ ժողովապետութիւն չուներ։ Իսկ Թաթուլի վրայ շտաբէի Աղբաշի ժողովապետութիւն ճառատեցին և կախաչան բարձրացրին։

Սա Նարա Համեկուց, զացի Յեր կոմիտէներու։ Համազասպի և Արիստակէսի քով։ Գտածեցի ժամրաման մեր գլխու անցածները։ Իսկ երկրորդ աւուր զացի ինձ ծանոթ Ալէքսանդրապոլսի վարդապետի մը քով և սկսեցի աշխատել (ստալինական)։ Չորս որ աշխատեցի և ստացայ երեք ու կէս բուրջի։

Ընկերներս կ'երթային Բաթում։ Ես ալ ուղեցի ընկերանալ։ Համազասպը կը համալիր լան մնայ։ Սա ըսի։ Վենկարեյի է, ևս պիտի երթամ։ Համազասպը մեկի առաւ միմի բուրջի։ Ինձի ալ առաւ վարդապետ մը կտաւ ևս աւելցուց։ Վնա իմ կազմիցս է, կազմակերպութեան գրամով չէ։ Իմ վրաս շատ չին շտաբէին, որովհետեւ երբ շտաբէի Արապի նկերը մնացին՝ խմբակեան միջոց չունեցաւ։ Ինձ չոր կարէի տալու։

Ճանապարհ ընկածք։ Ընդամենը չինք ընկեր էինք։ Նորաին Բաթում ետք աւուր անա-

պարէ է։ Մեր ընկերաշէն Արզուման չիւանդացաւ։ Երեք բուրջի նրան տուինք, իսկ մնացածներս իմանք Արզուման։ Մեր փողը լրացեր էր, այնու Արզումանին Բաթում գնալու միջոց չունեինք։ Համազասպի ինձ առաւ վարդապետ կտաւ ծախեցինք և ստացած փողը հացի և խմորի վարձ տուինք։

Հասանք Բաթում։ Սա հան ունէի Հայկ-Արամ անուն հայրենակից մը։ Ամաշիւում չէի ուղիք նրան ներկայանալ ևս սեւ սկսեցին խնդրել։ Գոր նաեւ մեկի մը Յարութիւն անուն, որ արձարան կը պահէր։ Գացինք անոր քով և նա մեկ երկու-երեք որ կերակրեց։

Յանկարն պատահեցաւ ինձի Հայկ-Արամ։ Նա ինձի ալ զրուսեան մէջ անաւեց, իսկոյն տարաւ խանութ, մի քիչ շոր յարժարեցրեց, տաւ բուրջի անապարհածախս տուաւ, և զացի Սեւաստոպոլ։ Ինձ հան կը գտնուէին սպա-կաններ և հայրենակիցներ։ Մտաւորապէս ետք ամիս աշխատեցայ Սեւաստոպոլ և Եւրպոս։

(Մատենին զուրս զալս Ենի Մարտին էր։ Դաշուն ու Ախլաթ մնացի մաս 20 որ։ Նորից եկայ Դաշա, ապա կրկին վերադարձայ Ախլաթ, Աղբիւրի վերջինն էր։ Ախլաթէն մեկնեցանք Բուլանդի, Կնուս, Բասէն։ Բասէն 17 որ մնալուց վերջ, մերթապալուեցան Հրաշքն ու Թաթուլը, Մալիսի վերջինը)։

(Շարունակելի)

ՊՈՒՇԵԱՆՑ ՏՈՂԱՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

(ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊ. ՅՈՒՍԷՓԵԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ)

Գրչ. Գ. ՆՐՆԱՆՅԱՆ

1.

ՋՄՈՐԱՆԻ գիտնական ժխտան Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսէփեան լոյս է ընծայել «Կաղ-բակեանք կամ Պոռնիսիա» կոչուող պատմութեան մէջ՝ վերնագրով *ժի պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւն* — (Վաղարշապատ, 1928), որ արժանի է լուրջ ուշադրութեան եւ գնահատանքի:

Դա քառասուն վերջով ժի ընդարձակ հատոր է, 305 սիւնակներէջ բաղկացած ու զարգարուած 120 նկարներով: Թէեւ աշխատութեան 68-րդ էջում խօսուած է նաեւ «վերջում գտնուող» քարտէսի մասին, բայց դժբախտաբար բացակայում է այն, ըստ երեւոյթին տեղեիք պատճառներով: Աշխատութեանը կցուած են յատուկ անունների լիակատար ցանկ եւ խաղրակեանց կամ Պոռնիսիայ տաճարներին:

Յառաջարանի մէջ Հեղինակը պարզում է իբր աշխատութեան նիւթը եւ ծրարէրը: Նրանք վերաբերում են, ինչպէս որ Հնագիտութեան վերնագիրն էլ ցոյց է տալիս, հայ իշխանական տաճարից մէկին՝ Պաղրակեանց կամ Պոռնիսիայ, որոնք կարեւոր դեր են խաղացել մեր պատմութեան մէջ: Այդ տաճի ծագումը ընկնում է 13-րդ դարի մէջ ու սերտորէն կապուած է Պաղրակեանց տաճի ծագման եւ ծագիման հետ, Պաղրակ եւ Իմանէ ապաստար եղբայրների որով: Սրանք, յայտնի է, վրաց Քաթարա Քաղաւու հայազգի զորավարներն էին, որոնք եւ մտն բազմակերպ: Դրանց ջանքերով եւ յաջողութիւններով է որ, Հայաստանը եւ դրանցիկ երկրները ապաստարում են մեղադրական տիրապետութիւնից եւ բաւական երկար ժամանակ ապաստանել թաղում: Այդ ժամանակից է նաեւ, որ հայ մշակոյթի եւ արուեստի պատմութեան մի նոր շրջանն է սկսուած, այն-

չափ հարուստ՝ մայրուս արժէքներով եւ յիշատակարաններով:

«Ժամանակով համեմատաբար մեզ տեղի մաս լինելով այդ մեն շրջանը, — նկատում է ուսումնասիրողը յառաջարանի մէջ, — ընդհանրաբար տեղի հարուստ է ստեղծագործական բազմազան մշակութիւններով. քանատեղծութեան եւ իւրատեղծ գրականութեան հետ նաեւ՝ հարաբարագիտական պէտքերով լինելով եւ մանաւանդ հաղորուսք մեղադրներով, մանրակարշակեան եւ մշակոյթի բազմազան արժէքներով, մեր արուեստի մշակութիւններով, Բայց, առարարաբար, Հեղինակը շրջանն էլ իրեն տարջոյնութիւն՝ զի է ենթարկուած դիտական ուսումնասիրութեան. այն հասկնալով պատճառով, որ աղբիւրները ցրուած են եւ ոչ բաւարար լափով մասշնիկ բաժանութեան, հաւաքուածներն էլ ոչ բաւարար լափով պատարծումն:

Եւ իսկապէս զի բացառութեամբ՝ հայկական բաժանութիւնը եւ պատմագիտութիւնը իրենց ուսումնասիրութեան առարկան դարձրել են գերազանցաբէն Հին եւ Հնագոյն շրջանը: Միջին դարը բազմաառարար զի ուշադրութեան առարկայ է դարձել: Բայց եւ այնպէս, այդ ուղղութեամբ եւս որոշ գործ կատարուել է, թէ՛ պատմական եւ թէ՛ գրական ու լեզուական մարգերում:

Մենադրութիւնը ուսումնասիրութեան լաւագոյն եղանակն է՝ այս կամ այն շրջանի մասնակի խնդիրները բազմակողմանորէն լուստանելու համար: Ինչք Հեղինակը, Գարեգին արք. Յովսէփեան, նոյն այդ ուղղութեամբ մի շարք աշխատութիւններ կատարել է մինչեւ այժմ: Յիշատակեմք այստեղ Հեղինակը Վեդիկեան եւ նրանց լինարաբան գործը ուսումնասիրութիւնը, որ նախապէս լոյս տեսնելիքն էր գիտական ինստիտուտի լոյս ընծա-

բայ՝ 42 նահապետներն յաջորդ ամերպակաի որով 845 թուին, Մարտի 6-ին: Անունով յայտնի են ժխյի վեց հոգի՝ Թէոդոր՝ Կրտսեր, Կոստանդին Բարուցիկ, Թէոփիլ, Բասյ (կամ Վասյ)՝ Վաղոչ, Կայլիս, Դուկ Փոքր Հայգի Կոյունիս թագաբի: Այնտես զորավարը զբխատուել էր աւելի կանուխ Ամորիայի առումից անձիջուպէս յետոյ 224 հիլլի — 839 թ. (Vasilief, p. 46):

Կայլիսար, որ Մելիթին յայտնի տունիցն էր ևւ Կոյունիայի (այժմ Կարա-Հիսար) տուր՝ ժարք կամ դուկ (գուքս), Ամորիայի գերիններէց չէր խկապէս, այլ իր պաշտօնատեղում ժամանուել էր արար իշխանութեան տեղացի Գալիկեան ազանդաւորների կողմից ևւ ժարարիտացոյ 42 գերինների լեւ Մարտի 6-ին:

Ամորիայի ազէար ծանր էր Թէոփիլի ևւ ընդհանրապէս քրիստոնէայ աշխարհի համար: Կատաղի թշնամուց վրէժ լուծելու այլ միջոց

չկար՝ եթէ ոչ զիմել արտաքին սզնութեան: Թէոփիլ պատգամաւորութիւն ուղարկեց Ֆլորանսա Լիւդովիկ Բարեպաշտի մաս:

Ինչպէս յիշեցինք վերեւ, պատգամաւորն էր Թէոդոս Բարուցիկ պատրիկը եղբայր թէ որդի Կոստանդին Բարուցիկին, որ այդ ժամանակ սակաւին տառապում էր արարական բանաւում: Թէոդոս արդէն համոզել էր Լիւտովիկին, երբ իր յանկարծաւա մահը ի լիջ զարմըրեց բոլոր աշխատանքը: Շուտով մեռաւ ևւ Լիւտովիկը: Այնուհետեւ շատ չապրեց ևւ Թէոփիլը, մի տարուց յետոյ յուսահատ մեռաւ 842 թուին Յունուարի 20-ին, թողնելով զահը իր կնոջ՝ Թէոդորային ևւ տակաւին մանուկ որդուն՝ Միքայէլին: Նոյն տարին մեռաւ նաեւ Մուսատի ամիրպետը:

Երկու հակառակորդների մահով զապարեց ժամանակաւորապէս ևւ թշնամութիւնը երկու պետութիւնների միջեւ:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՆՆՔ մեր ընկերներով մինչև Ալիքի և բանակի զմալը Տալուս-րիկի գիւղերը կը թափառէինք, իսկ Սերորը, ինչպէս ըսի, կը թափառէր Անյաթի գիւղերը։ Օր մը, ՅՏ-ի աշնան, Սերոր գաւ-ցեր էր իր խմբով Բարէն գիւղը, որտեղ մաս-նութեամբ զորքը կը պաշարէր զինքը։ Կոխը կը սկսի և կը շարունակուի մինչև իրիկուն։ 3 թնգանքի կ'արձակուի իրեն վրան։ Բաւական զորք և զինքը կը սպաննուին։ Ամբի կը ըս-պաննուի Բաւանդիցի Սարգիսը՝ զարնուելով ճակատէն։ Մի ուրիշ զինուորի ալ կրօնկը կը վերաւորուի։

Սերոր կ'երթայ զէպի Անյաթ, իսկ Սեղ-րակ, Մուշեղ ու Նան Նախ կը զան Բաղէշ, ապա Նորէն կը գան, կը Հառնին Սերորին։

Բաղէշիցի Հառնի Յակոբը դաշեր էր Բա-ղէշ։ Հող կը մատենէ գրան, զորքը կը պաշարէ առանդ։ Հառնի Յակոբը դուրս կուգայ, 2 զին-ուոր կը սպաննուի, ինքն ալ կը սպաննուի։ Սեղրակ ընկնելով մը կը սպաննէ Գառուանի վերև ջարերը։ Մարազի մէջ այրուող աղայոց մասերէն կ'անցնի Բաղէշ երթալու համար, ևս կը բռնեն կը սպաննեն։

• • •

Գառնանք Մասուն։ Սրբ Ալիքն ու զորքը հետաքսաւ՝ բոլոր ընկերներով Գուրգէնի հետ գացինք Ս. Յովհաննու վանքը։ Մենք կ'ըլլա-ինք 21 Հոգի։ Հրայրը կանչեցինք՝ եկաւ։

Լուր մ'եկաւ, թէ մի աղայ եկած է։ Կան-չեցինք՝ տեսանք հարստար Յակոբի օգնական Աղճանցի Թուրքինն է, որը, ինչպէս ինքը կը պատմէր, երկուրդ տեղով Այալկերտ անցած խմբով կուտած էր. մաս մը ընկերներ սպաննու-ած էին, մաս մը զինքով ապստամբ, մաս մ'ալ զինքով բռնուած։ Ապստամբները դաշեր են Անյաթ։ Չէնքերով բռնուողներէն մէկն ալ Թուրքինն էր։

«Երբեքնիս սկիորեցուցին, — կ'ըսէր Թու-

րէն, — զենքերնիս առին մեռերմուս և մեզ հող տեղ մը կայանցուցին։ Մեր զենքերու բա-նելու պատճառաւ՝ հառնանցիք և սեփեցիք կուի մ'ուսնցան իրար մէջ։ Այդ տախթէն ողոր-ակելով՝ մենք վախճանք։ Այս անցայ Բաւանդի-ն ճիւղաւ, հարեցի ևս հին շուրեր ինձի և եկայ հոգը։

✓ Հող ընկերական ժողով մ'ուսնցանք։ Ձեռ-ուորները պահանջեցին իրենց առանապետ։ Քոյէարկուքին ըրին, էլի որտեղցին ինձ և կրօնի Արոս գիւղացի Մանուկին։ Գուրգէնը երկուրդ պաշտաններուն անձնաթի ըլլա-լուսն պատճառաւ՝ զինուորներն ու Հրայրը խորհուրդ առին, որ սրիւնցէ զործնական մեռնարկի համար առանձին զործ չընէ, ա-ռանց մեզ հետ խորհրդակցելու... Մենք ալ ա-ռանձին զործ չպիտի ընէինք առանց իրեն հետ խորհրդակցելու։

Մասնաւոր զործեր կարգադրուեցան՝ որ-շուսեցաւ մէկը Տիգրանին և Թուրքինի Կա-կաս զրկել։

Այդ բողբէն եկած մեր քով 3 հեղենցի հայ և զանգատ ըրին իրենց գիւղացի յայտնի հա-րուստ և վաշխաւու Միս-Վարդանէն։ Այդ մարդուց զանգատներ կ'ընէին Նան Իլինճուր-ցիք, ընկուզանկիցք, արտանցիք։

Մենք վերադարձանք Մասուն, իկանք ըն-պաղանք գիւղը։ Վանքի մէջ որտեղած էր տե-նորի ենթարկել Վարդանին։ Այդ մարդու վնի-ուր զեռ լսուած՝ Գուրգէնը զրկեց Ղազարին, հետն ալ քանի մը ընկերներ Հաւատարկի, որ սպաննեն ղեւ Մուրադին և Մարտոյին։ Ղա-զարը դիպ, ճան եկաւ, բայց առանց սպաննե-լու վերադարձաւ։ Հետի զինուորները եկան ը-սին։

«Եթէ ուղենար Ղազարը՝ կրնայինք զար-նել, բայց որովհետեւ ինքն ալ հաւատարմի է, չուզեց զարնել և վերադարձանք, եկանք։

Գուրգէնը կանչեց զեռ և ըսաւ, որ եր-թով մարդանք վրայ։ Այս ըսի։

«Ա՛—ի բոլորն էս: Ա՛—ը բարկացաւ, ոտքի կանգնելով բաւաւ. «Ես ի՞նչ տանն եմ ըսեր և՛դի թէ՛ դողցնէս:

Գուրգէնը Ա՛—ին բռնեց, ա՛յ ո՛չ մի հարց չաւարով ծածկեց էգ խնդրէր:

Արաշեցին որ, ես, Նատան, Կրդոն, Խիզաշի Յակոբը զմանք Ուոթով:

Այդ գիւղը կայ Սըմէ տնուն զիւրդ ազաւ մը, որը կտարածին այդ գիւղի հայերը պաշտպանած է: Հայերը հող տուած են մի զեռչիքի տեղ, եւ զիւրդ աղան հող հաստատուած է: Աղան հայերու հետ լաւ կը վարուի, հայերն ալ մեն ծառայութիւն կ'ընեն նրան՝ արտեր կը ցանեն հետին: Աղան իմացած էր, որ հող յաւաքախախտներ կ'երթային: Երբ երեկոյան գիւղը մտած ժամանակնիս լսեմերը հալեցին՝ ես զեռչիք պատուհանէն պտուց, գիւղացի աղան ալ տնուն աղով:

— Լա՛, հուն զի՛նէ:

— Ա՛, նպանըմ, հարըը յի էս (աղա՛յ, աղ, է՛) է, լնէրը կը հալեն, լղիտեմ արջ է, ի՛նչ է):

Աղան նորէն պտուց.

— Երկուսանի՞ արջ են, չէ նէ՞ լորս ոտանի:

— Արջը լորս ոտքէն կ'ըլլայ, երկու ոտքէն ըլլա՛ր, — պատասխանեց աղան:

Ձեներին կարեցին: Գիւղի տասնապետի մէկը որոշեց մեզի գիւղի աղքատ ընտանիքի մը տուն, որովհետեւ զրա տունը օտարական մը չէր թաւր: Հացերնիս հարուստ տներէն կը բերէին:

Առաւուս հաց ուտելու տանն էր: Տասնապետը ներս մտաւ: Տասնապետի հետեւն ներս մըտաւ այդ զիւրդը: Տանուտէրը զրկեց նրան եւ ուղեց դուրս ձգել:

Ընկերներս շատ լաւ կը համշտային այդ զիւրդ աղան, որ մեզ տնանելուց դուռնաթափուեց, եւ ըսին. «Թո՛ղ, թող ներս գայ: Գիւղին տալիք եկաւ. «Վա՛յ դու՛ ըրէիք հաթի օտարաբըր մը սար խաւ մըս: (Վայ դու՛ք բարի էք հեկն իմ գլխուս, իմ աչքերուս): Բարեւ արեւաւ, մեռաքերին թոթուեց՝ նստաւ:

Սկսեցինք խօսել: Մենք մեր խնդի շափով մարդուն կը հասկնէինք կտաւաբարութեան ը-

բած գաղափարներն եւ իրենց գործիք գառնալը: Մենք ինչ որ կը խոսայինք՝ նա իրաւունք կուտար, կ'ըսէր՝ «է՛գոյէս էս. սակայն, չենք գիտեր անկե՛ղծ կ'ըսէր. չէ նէ վախի աղքեցու թեան տակ:

Մեր հրաքանները վեր առաւ, նայեց, հիտացաւ: «Մա ինչի՞ չի խոսար զիւրդերէն, — ըսաւ ինծի համար: «Ձգիտէս, — ըսին: Հա՛, էս օտարաղղի մա՛րդ էս: «Այո՛ն:

Ի՛նչ տաննէն աղան ըսաւ. «Թոյլ տուէք ինձ՝ երթամ զեռչիք, գամս: «Աղաւս ես, ըսինք, «զգնա՛:

Կէս ժամ լանցած՝ նորէն եկաւ եւ բերեց զլուսի մը շաքար, թէյ եւ խորիս (անգղան խմորեկէնի մի տեսակ): Տասնապետը թէյ պատրաստեց՝ խմեցինք: Աղան ըսաւ. «Այս տեսութիւնն ոչինչ, ես կ'ուզեմ, որ որ մը Սեբորն ալ տանէք եւ բոլորդ ալ գաջ զեռչիք:

— Սեբորն հոս է՛, — ըսինք:

— Տալուրի՞ն է գաջեր:

— Տալուրիկ քարուքանդ եղած է, հուն ի՛նչ ընէ երթայ:

— Ես մեղմեց կը խնդրէի, որ ինծի սաղքահանակ մը տայիք: Հատ մ'ունիմ, բայց իմն չէ, բաղէլլիք հայ կոմիտար Մուրաւ Էֆենտիկն է. երկու անգամ է կ'ուղէ: Ես շատ զիւրդ թշնամիներ ունիմ, շատ անգամ մուղով կ'ըլլայ, ես ալ մէկերին կը գամուիմ: Բերդանկա մը ունիմ, բայց ուղեւորներն ալ շատ զեռչիք է, որ ունենամ:

Գիւղացիք ալ մեզ արգէն խնդրեր էին, որ օտարանակ մը տանք այդ զիւրդ աղային եւ զգանի սակի ալ ըլլայ՝ փողը մենք կը տանք, ըսեր էին: «Տեսնանք, ըսինք, եթէ հատ մը դըտանք, կուտանք:

Քանի մը որ վերջ նորէն եկանք հող, Սեբորն ալ հետերին: Գիւրդ աղան խաղաղները հետապնդ զեռչիքն, արիւղ գիւղ ուղարկեց: Սեբորն 16 ընկերով գնաց զեռչիք:

Ես զի՛ մը հիւանդ էի, լուղեցի գնալ: Գիւղացիք ինձ տարին առջ թոնրի մը վրայ պատկեցուցին: Աղան Սեբորն եւ իր ընկերներին լաւ հիւրասիրեր էր: Սեբորն տաւեր էր նրան մի բուլղակ օտարանակ, որը եւ արծաթ արժէր: Գիւղին էլ Սեբորնն տաւեր էր մի խանջար, որը կ'արժէր 7 արծաթ:

Երկրորդ իրիկուն այդանդից զացինք Ջըր-
նոր, Գուրգէն, Փարսապան, 3-4 ալ ուրիշ ըն-
կեր՝ Բաղէշ կը գտնուէին: Եւ, պ. Մերոս, Մի-
ման, Մուշեղ եւ Մովսէսի Բղզուն պիտի երթա-
յինք Բաղէշ: Որովհետեւ եւ Հիւսնդ էի՝ Մերոս
բերել տուաւ 2 մի՝ նստանք, միւս 3 ընկերները
գէլէլով՝ զացինք Մովսէսի տակը: Բղզուն պիտի
երթար Մովսէսը գործով: Զինքը յետ վերադար-
ձացինք: Առաջիկա կար մեն Հովիտ մը:

Եւ աղայոցմէ 20 քալ տուն վերթայի:
Ճանապարհի վրայ ընկած էր մեն քար մը, տե-
սայ քարի զքէն ելաւ մարդ մը, տեսայ մէկն
ալ դուրս եկաւ եւ պոսաց. «է՛ս, լո՛ւ, նսնքի՛-
նէս»: Եւ զիւրգերէն չէի գիտեր, Հրացանաժո-
պաստանանդնէի: Մերոսի երկու ընկերներն ալ
ինձ Հասեր էին, նրանք ալ մի մի Հատ զարկին:

Չորս զիւրգ էին, որոնք Բուլանքի կ'եր-
թային, ոչխար տանելու: Փախան, զացին, ոչ
մէկն ալ չապանանայաւ:

Մենք ստիպուած էինք քաղաք գնալ: Գա-
ցինք բուսականին տեղ՝ արտերու մէկէն աղ-
ուէս մը ելաւ: Մերոս ըսաւ. «է՛կաւ նշան չէր»:
Կամուրէ մը կար Հոգ: Անցանք: Առաջիկա երե-
ւայ մարդ մը: Տանկերէն Հարցրինք. «Դուն ո՞վ
ես»: «Առաջ եմ, սուշի (մերսար)», — ըսաւ:
«Դէ՛հ, Համբուց դուրս ել»:
Միեւնոյն ատեն
բոլ ընկերներուս. «Ձէ՛, Միամ չառաւ, մի՛
գործերս: Թուրքը կարծեց թէ մենք զորք ենք
եւ անմիջապէս Համբուց դուրս ելաւ:

Այդ օրը զացինք քաղաքի Հայոց Թաղը
տնկացրինք: Միւս օրն իրիկուն Գուրգէնն ալ
եկաւ եւ փոխադրուցինք քաղաքի միւս Թաղը՝
Յարութեան անուն մի մարդու տուն:

Չորս օրէն դուրս եկանք, նորէն զացինք
Ութթափ:

1897-ի աշունն էր: Տափալանքէն գրուած
նամակ մը ստացուեց Տիգրան եւ Յակոբ ստա-
րադրութեամբ: Տիգրան մշտէի էր, իսկ Յակո-
բը (Ճարտար) Թեղուայ (Ախլաթ) գիւղէն:

«65 Հոգով եկեր ենք, կը գրէին, ո՞ւր
գանք»:

Գուրգէն եւ Մերոս չհաստատային էդ նամա-
կին եւ երկու Հաստատարիմ մարդ զրկեցին ըս-
տուգելու, պատուիրելով, որ եթէ խնկապէս
խուսժըր եկեր է, ըսեն, որ գնան Նեմրութի գո-

ղը, մենք ալ Հոն կ'երթանք: Այդ երկու մար-
դոց նամակ մը տունն, որ տանին Տիգրանին եւ
Յակոբին եւ ըսին թէ՛ «մենք կ'երթանք Եամի-
րամ, այդ լուրը Հոն ընկէ՛ք»:

Մենք երկու ընկերներով զացինք Եամի-
րամ: Եւ ու իրականքի Յակոբը մի տուն էինք:
Այդ գիւղը կար մի Փախի, որ Հայերէն գիտէր
եւ ուղարկուած էր Բաղէշի չէթից: (Գիւղը այդ
չէթին կը պատկանէր): Փախին ներս մտաւ
մեր տունը, մեզ տանց զէնքի տեսու, բարեւ
տուաւ եւ նստաւ: Տանուտէրէն Հարցուց.

— Էս բարեկամները ո՞ւրանգացի են:

— Բուլանքիցի են, մեր բարեկամներն են,
ըսաւ:

Փախին լուրջ մեր այլերուն կը նայէր:
Սկսեց մեր Հետ խոսել:

— Դէ՛հ, — ըսաւ, — սուս մ'ըսեր, տանք
բուլանքիցի չեն. որանց լեզուից կ'իմացուի,
որ ու խիղանցի է. իսկ որս (ինձի Համար կ'ը-
սէր) լեզուն ալ մեր երկրի լեզու չէ: — Ինձից
բան մի պահէ՛ք, — զարմաւ մեղի, — եւ զատ
մարդ չեմ:

— Ինչից մենք ոչինչ չունինք պահելու:

— Դէ՛, լաւ, յիտակ լա՛ւ, ո՞ւրանգացի ես:

— Եթեան ըսեմ, էս մարդը խիղանցի է,
եւ ալ վանի Պախի գիւղացի եմ:

— Բայց քու լեզուդ գտնեցու լեզու չէ:

— Եւ Պախի լաւ եմ մնացեր, Հոն լեզուս
փոխուեց է:

Փախին կապած ունէր խէնջալ մը եւ ա-
տըրճանակ մը:

— Դէ՛, եւ կ'երթամ, — ըսաւ, — ապտե՛ք
մինչեւ իմ գալը: Բայց լըսէ՛ք Փախին մեղից
գիտեցաւ:

— Դուն մեղից ինչո՞ւ գիտեմաւ, դուն
զէնքով, մենք տանց զէնքի (մեր զէնքերը Հոգ
պահուած էին). բայց դուն ալ լըսես, թէ տ-
տե՛ք ինձից գիտեցան:

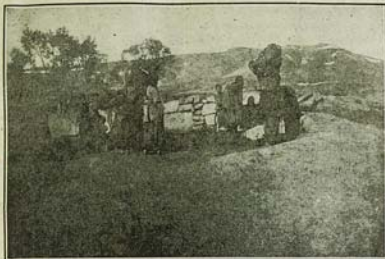
Քիւրդը Թաղուց գնաց: Քիչ վերջը լուր մը
եկաւ Հարեան գիւղերուց թէ զորք կուգայ:
Մերոս, Գուրգէն, բոլոր ընկերներովս գիւղի
յետեւի բլուրները բարձրացանք, սպասեցինք:
Չորք չեկաւ: Բանից դուրս եկաւ, որ 40 Հա-
նանցի միաւոր Հայերու գիւղերուց Թաղուն են
վերցրել: Մի զարթը 30-40 զորքով մեաւանու-
թեան Համար կ'ընկնի յետեւին, որպէս թէ

խալներ յետ տանէ: Նեմրուքի միւս երեսը կը կտուէին: Զիւարթները կանկածելով թէ Բաղէշէն զորք կուգայ՝ շուրջ միասոր զրկեցին մեր դիմացը Նեմրուքի գագաթը, որ նային Բաղէշի համապարհը: Երեկոյան ժամը 11-ն էր, որ այդ 4 միասորները անհետացան:

Արդեւ մենք կ'երթայինք դէպի Նեմրուքի գալը: Կուսքը չուն պիտի գար: Բարձ-

ոյխար եւ մեծ քանակութեամբ հաց եկաւ: Մենք հոգ կը դանուէինք ժառանգադէս 100 հոգի, որոնց մէջ կուսող ուր 15-20 աղայ, մասցածները բոլորն ալ անգործ, հրացան բռնելն անգամ չէին գիտեր:

Դեռ խումբը ուսաց սահմանը չանցած՝ Տիգրան եւ Յակոբ խմբադեմները բոլորին խոստացան էին՝ առեւէջ, որոնք որ փախաւ-

Խլարայ Սոխուրդ գիւղի (Սերոբի ծննդավայր) աղբիւրին մօտ
Հեռու՝ Նեմրուքի ստորոտն

բացանք միասորներու տեղը: Հեռուէն նկատեցինք որ 40 միասոր կը ղռէին ուխտները կը տանէին: Մենք իջանք գոյի եզերքը: Պահապաններ գրուեցան: Դիւերը չուն անցուցինք: Լուսուտ աղօթարանին սուրճիչներու մայր եկաւ: Պահապանները եկան մեզի մայր տունին, ըսելով՝ «կ'երեւի խումբն եկաւ»:

Վեր կեցանք խումբին դիմաւորելու: Յակոբ, Տիգրան խմբադեմներ 65 հոգով եկան մեր քով: Ուրախութեան համար 30-40 հրացան դատարկեցինք: Այդ աշխարհի տեղ մըն էր, որ թնդանոթ ալ զարկէիք՝ մայր չէր դուրս տայ: Անմիջապէս կաթմակերպուած պիւզերը նամակ գրեցին՝ հաց եւ ուխտ ուղեցին: Դիւերը 30

կան չէ, զենքերը կը տանենք Աղբուրի գերեզմանը կը յանձնենք եւ մեզ կը զրկենք մեր տունները: Նրանք սիրով ընդունեցին: Երբ հասան Նեմրուք՝ այդ կողմի մարդկանց զենքերը թափել տուին, իրենց սաքի ամսները եւ 10-10 զրուշ տունին ու զրկեցին իրենց տուները: Յակոբին եւ Տիգրանին քանի մը ընկերներով զրկեցին Կովկաս՝ երկու հրացան տալով իրենց: Զիւարթներու մէջ կային Մշոյ զաւանցին եւ մէկն ալ աստուցի Հլոզենցի Աւան:

Նեմրուքի գոյի մի մաս կը տաքանայ շուրհիւ հանգած հրաքիթի անցքից դուրս ելած գալորէիներէ: Ըստ ծննդաւանի է եւ անցան տաք որ կարելի չէ լողանալ, մինչեւ որ գոյի միւս

սառ ջրից չխտանել: Մինչ հոգ մնացին 6 օր եւ այդ 6 օրուան մէջ օրը երկու անգամ կը լողանայի այդ հանգային ջրի մէջ եւ բաւականին կողորոտեցայ:

* * *

Որոշուեցաւ 61 հրացան եւ 12,000 փամփուշտ Սասուն տանել: Գուրգէնը Աւուարթի ընկերներով մնաց հոգ, իսկ մենք Սերսրի Հետ պիտի երթայինք Սասուն: Որոշուեցաւ նաեւ, որ Սերսրը յետ վերադառնայ:

Մօտ 30 հոգով վերցրինք մեր ապրանքները եւ դացինք դէպի Սասուն: Մնացած զինքերը Աւուարթ մնացին: Այդ օրը դացինք Աւուարթու Յովհաննու վանքը, երկրորդ օրը դացինք Տափաւանք: Մարտափնի մուր եւ անմրհային գէշեր մըն էր: Մարերու գաղաթիւները միւսով ներժակած զիջէր: Ձմռանամբ ըսելու որ, Սերսրի կէն Սոսն առանց սեւէ պառնաւոր կ'ուզէր փախաւական ըլլալ: Բայց այդ բանը ո՛չ Գուրգէնին եւ ոչ ալ միւս ընկերներուն հասնելի էր:

Տափաւանքին ելանք դացինք Մուշ գաւառ՝ Վարդանիս զիւղի տներակ ջաղացքը, որ կը դառնար զիւղին 1000 ջալլ հեռաւորութեամբ: Զորք ըլլալու պատահաւոր զիւղը չմտանք: Առաւուս հաշի տանն յանկարծ հրացաններու ձայն ելաւ, երկու զնգանի ալ մեր դրանը առաւ: Մենք զիտցանք թէ պաշարուած ենք եւ յուրս ալ սողի ելանք, պատրաստուեցանք կռուի:

Գիւղին 3 տուն զխախին, որ մենք հոգ ենք: Կին մը, քանի մը շոր թրիք զողնոցի մէջ լցուցած՝ եկաւ դրան առաջին ըսաւ. «Տղերք, դուրս լինէք, Ձիւրայ թէկերն են իրար կը զարնեն: Այդ ըսաւ եւ գնաց: Երկու բողբ լանցած երթաւսարդ մ'ալ եկաւ կացինը մեռին եւ փայտը ուտին եւ էն ալ նոյնը ըսաւ եւ գնաց: 200-300 հրացանի ձայն եկաւ երկու կողմէն եւ ապա զազարեց: Երեկոյեան մուր առաւուն զիւղացիք մեզի հաց թերին, կերակրեցին:

Վարդանիսին երկու վաւաղ վերցուցինք՝ դացինք Աւուարթի: Մտալ տեղերուն շատ լաւ ծանօթ էի: Առաւուս աղօթարանը բացուած էր, խումբը կ'անցնուէր զիւղի կողմին, երկու ընկեր տանելով՝ դացի ոչն Վահանի տանիք: Կիները Թոնիք կը վտանջէին: Երկու փոքր հոգի

ԳՎՎԱՆԻՍ ՎԱՐԴԱՆԻՍ
(Աւախիւղ վանքի վանահայր)

կուտ գցեցի տանիքի ծակէն ցած:

— Տանիքը մարդ կայ, — ըսին կիները:

Տղամարդ մը դուրս եկաւ: Ըսի.

— Ա՛յ աղայ, արի, արի, մեր ջով:

Վախժանով աղան եկաւ մեր ջով:

— Գիւղը դորք, զիւրդ կա՛յ, — հարցունքի:

— Ո՛չ մի լուծ չկայ, մարդը է, — ըսաւ:

— Երկու մարդ ալ կանչէ:

Տղան կանչից երկու մարդ, ոչն Վահանն ալ եկաւ:

Գիւղի վերելք կան փոշոր մարդանք, անմիջապէս մէկը պատրաստեցին, խումբը եկաւ, լցուաւ մէջը: Այդ զիւղացիք լաւ հիւրասիրեցին մեզ:

Երկրորդ օրը դացինք Բերդակ: Բերդակէն մարդ զրկեցինք Մուշ, թերեւ տուինք մեզի համար սողի ոտան, իրեղեններ:

Ելանք Աւախիւղ վանքը: Վանահայր Եովհաննէս վարդապետը մեզ շատ լաւ հիւրասիրեց: Ս. Կարապետի Եղիշ վարդապետն ալ հոգ

էր. սակայն վախճալուն մեր քով չեկաւ. Այս
Սպիտակ վարդապետը իր անցեալի մէջ բաւական
վատութիւններ բրած էր. Յովնանէս վարդա-
պետը խղիւղեց մեզ որ չզգայնէք, ըսելով թէ
գիտեցէ՛ք է:

Վտեղէն երկու վալազ վերջերէք, դացիք
զէպի Սասուն: Մարը յորս մասի շափ միւսն ե-
կան էր: Դարձանք (չբլան բրինք) Սէմայի երե-
սը: Մշուշը բռնեց՝ հանապարհը կորցրինք:
Անանկարե պատահմամբ իջանք Պշարաթկայ
Յովնի գոմը: Մեզ հետ կար նաեւ Շէնըջի Մա-
նուկը: Սերոր հարցուց նրան.

— Այ աղայ, էս մեր Հոյն է, լե՞ս դիտեր
ուրանդն ենք: Այդ տեղից Շէնըջը կէս ժամ էր:
Նա ըսաւ.

— Ձեռ դիտեր. դիտեմ, որ էս խուրը
կ'երթանք (ջրէ ընթացեով) մեր դիւղը:

Հասանք Դաշտաք: Ես կը հանձնայի Սէմա-
յի Մարտայի գոմը: Դուրս դարկի, դուրս եկան
երկու երիտասարդ: Հարցրի.

— Տղի՛ք, չէրդ, դափթի՛ն կա՞յ:

— Երթանք Շէնըջ, — ըսաւ Սերոր, — շատ
հեռո՛ւ է:

— Քառորդ ժամուան հանապարհ կ'ըլլայ:

— Դէ՛, ուրեմն երթանք:

Հասանք Շէնըջ: Ես դացի քաթիկ Միքա-
յի՛ն դուրս դարկի: Նա դուրս եկաւ, զիւղից
մէկ երկու իշխան ալ կանչեց: Մեզ փոխա-
դրեցին Տափէն Մամուկի գոմը, ուր եւ հան-
դրտայնեց:

Առաւուս Սերոր կանչեց Շէնըջիք եւ Սէ-
մայիք: Սէմայիք չեկան: Այդ օրը Մշուշ գաշ-
տի աղայոց մի մասը զինաթափ ըլլաւ Սերորը,
որ զրկէ իրենց տունները: Նա վրան փող լու-
նէր նքանց սալու եւ ոչ ոքի ալ չէր հանձնար
Ես Գնէն շատերը կը հանձնայի: Սերորն ըսաւ
թիմի՛. «Զե՞ս կ'ընար երկու սուկի գանձը: Ըսի՛
կը գանձեմ: Շէնըջի ուս Նէրային տոն երկու
սուկի, տուի Սերորին: Նա խաղաքանչիւրին 10-
10 դրու յանձնեց եւ զրկեց իրենց տունները:
Համակ մը զրեցինք, զրկեցինք Հրայրին եւ
կանչեցինք: Գնի ընդհանուր ներումին Հրայրը
ազատուած, եկած էր տուն եւ ազատ կ'աղբէր:

Սերորը միշտն Հրայրի գալը մօղով մ'ու-
նեցաւ. Սէմայոց եւ Շէնըջոց հետ: Նրանք ա-
ռաջարկեցին.

— Եթէ առանց ուրիշ դիւղերու իմաց առ-
լու՝ զէնքերը մեզի թողնէք եւ դուք ալ հետա-
նաք, աչն ստեն կ'ընդունինք, հակառակ զէղ-
քում չենք ընդունիր:

— Ես մենակ մեզ համար չեմ եկեր, — ըսաւ
Սերորը, — զէնքերն ալ մենակ մեզ համար չեմ
բերեր, այլ ընդհանուր Սասունի համար է:

— Որ աշղպէս է՝ ոչ զէնք կ'ընդունինք,
ոչ ալ յեղափոխական:

Ես խորհրդակցելով Սերորի հետ՝ վերջու-
ցի Հլոյնիցի Ասն եւ դացի Կէլիէկուզան, կան-
չեցի ձեռ Աւէին ու Թաթոյին, ըսի.

— Քանի մը աղբքք տուէ՛ք, որ Շէնըջին
զէնք ու աղբքք բերեն:

— Ես ալ է, — ըսին:

— Դէ՛, բաւական կայ, — ըսի:

Զրկեցին 10-20 աղայ եւ բերին Սերորին
իր ընկերներով եւ աւելորդ զէնքերը: Գնի իմ
հետ թողուցած ընկերներս՝ Համարձում, Յա-
րութիւն, Գէորգ, Պետրոս ալք ստեն Հոյ լե-
ին, դացիք էին Դաշտ:

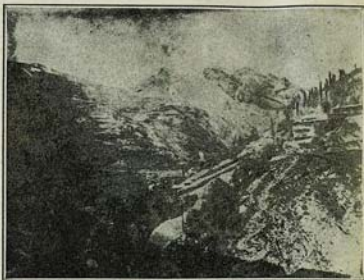
Գիւղացիք մեզ տարան Կէլիէկուզանի Խո-
ւոնիին ըստան թաղը: Մենք յուր զրկեցինք
Աղբեցոց, Տալուրիկի 7 թաղեցոց, կանչե-
ցինք յայտնի մարդկանց: Նրանք եկան, եկաւ
Հրայրը Դաշտէն, նաեւ մեր հետ թողուցած ըն-
կերները: Քանի մը անձնաւորութիւններ գան-
գատուեցինք մեր հին աղայոց վրայ մանաւոր
պատճառներով: Մտքերը փաղազեցնելու հա-
մար՝ Սերորն ու Հրայրը ըսին, թէ մենք էդ
աղբքքը հասեղից կը հեռացնենք: Այդ յայտնի
մարդկանց մեծամանութիւնը ըսին. «Մենք
այս 2-3 տարուան մէջ այդ աղայոց վրայ ոչ
մի բան չենք տեսեր. դրանք բոլորն ալ անձնա-
կան խնդիրներ են: Տալուրիկիք, Աղբեցիք,
Կէլիէկուզանցիք եւ մեր խմբապետները համա-
մայնութեան եկան:

Հարթուց Դաշտարի Խաչն Գնին Մուրա-
տի հետ մերթափալուած մարդ մըն էր: Ըսաւ.

«Նայի՛ր, մենք բոլորս իրարու հետ աշխիւ
ենք թափեր, մալ ու ասլաթ տուիք, տիպէր,
ջուր, մար կորանցուցինք. մեզի բնէ է մա-
ցիւր: Զրքթ մը նետեցի Գնին, զրքթ մըն ալ
նետեցի Գնին Մուրատ էֆէնտիի հետ, բան-
տարկուեցայ ու բանտէն փախայ. ալ թիմի ոչ-

ինչ չէ մնացեր. մնացեր է իննի կնիկ մը, էս
տեղում ալ կնկայ վրայ պիտի մզնոց դրժ մը.
եա՛ կուզայ, եա՛ կը դնայ (ըսել կ'ուզէր, թէ
ՅՅ-ին, ՅՆ-ին ինչպէս վէճ խաղար ամէն բան
տարուեր է, բացի կնիկէ, հիմա կնիկ վրայ
կ'ուզէ խաղալ եւ եա՛ կը տանի, եա՛ տանուլ
կուտայ): 50 տարի է Սուլթանը մեզմէ տուրք
չէ տարեր եւ չպիտի տանի. Հազ մը մեր փարսն

ըրին, մայիսի մեծամասնութեամբ ինձ որո-
շեցին տառապեալ, իսկ Հասաթարիկցի Դա-
րին՝ տառապեալի ազնական: Մեր թղթակցու-
թիւնը պիտի ըլլար Հրայրի հետ: Հրայրն ալ
Դաւանն պիտի թղթակցէր Դուրզէնի եւ Սեր-
բի հետ: Մեկ երկու տառապեալներէս Սերբը
զատուիւրեց. Վիլնիւ մեր Ախլաթէն գալլա-
րուք ուղիւ չպիտի ընէք. զենքերը պիտի մաշ-

Կէլիկուզամ գիւղի միւլաքաները, ուր կը գտնուէր Դաւանակցական կնի-
րանական պահեստը, յետոյ զորանոցը (այժմ փլատակ) —
Հեռան՝ Անտոքի գաղաքը:

էնոր ջեանս շլցուաւ: Պիտի կուրենք ու չպիտի
տանք:

Սերբն ու Հրայրը կը ծիծաղէին այդ մա-
րդու պատմութեան վրայ: Տալարիկի բոլոր իւ-
րանները եղ մարդուն կ'ըսէին, կ'ըսէին նաեւ
Վերին զիւզի մարդիկը եւ կը ցատկէին:

Նախ քան այդ մոզովը՝ որչափ ան էր, որ
չէ ընկեր Հոյ պիտի մնայինք: Առաջարկեցինք
զինուորներուն որոշել իրենց տառապեալ մը
եւ տառապեալի ազնական մը: Գուհարկութիւն

բէք եւ փամփուլաներու հետ քու հանձնած
Հասաթարիկ մարդկանց յանձնեալ:

Հրացանները, փամփուլաներն ու զին-
ուորները յանձնեցին իննի: Դրանց երէց տա-
ցական, մէկը տարաւ Հրայրը, մէկը Մուսթաֆա
Դուրզէն, պատանիի մէկն ալ զոմ մեզ: Հր-
այրը գնաց իր տանը, Սերբը իր երէց ըն-
կեր Ծիւնթի եւ Հասոյի հետ՝ Ախլաթի մէկ
մնացին Սուտուն: Այդ մոզովներէն չմնա-
ցեցան ոչ Շէնըքիք եւ ոչ Սեմայիք:

Ղալարին 8 աղայ տուի եւ գրկեցի Տաւադիկ, քովս մնացին 6 աղայ եւ մնացինք Կէլիէ-խաղաւ:

Եսա կարճ ժամանակէն Յրոնցի Լիլան ու Քղզուի որոնց Սերորը գինաթափ բրած, զբր-կած էր իրենց տուններն, եկան քովս, որովհետեւ զիւղացիք մասնած էին նրանց եւ կառավարութիւնն ալ սկսեալ էր Հետեւել: Եւ ընդունեցի զրանց, տուի մի մի Հրացան իրենց փամ-փաշաներսմ:

• • •

Սերորը զացած գիշերը Կիրակոս անուն Կէլիէկուսանցի երիտասարդ մը մի ալլ կին ալ Հեալ՝ Կ'երթան կը խորեն Կէլիէկուսանի Բաթաշի տան Խումարի աղջիկը՝ Աղամի քայրը: ալլ կինը կ'ըսէ.

— Ախլաթ կնիկ-մարդու խումր ալ կայ. ես ալ պիտի երթամ, դուն ալ չմ'ա դար:

Աղջիկը կ'ըսէ.

— Կուգամ:

— Դէ՛, որ կուգաս, — կ'ըսէ, — զիտ քեզի յարաբերուեմ վերցրու ու եկ Բեաթէ Հովիտի քայրը:

Այդ բանը կը կատարուի քանի մը Կէլիէկուսանցի մարդկանց մեղքով: Կիրակոսը Բեաթէ քար Կ'ուղարկէ մի 15 աղայ իր Հորեղբոր աղաներուց, աղայ մ'ալ մերկեցի (Մերկեք Կէլիէկուսանի մէկ թաղն է, Անտաքի տակ): Ներս աղջիկը Բեաթէի Հովիտը կ'երթայ՝ այդ երիտասարդները վրայ կը Հասնին եւ լալակելով աղջիկը՝ Ժշխմաբ կը փախցնեն: Մինչեւ Ժշխմաբ Հասնելին՝ աղջիկը շատ լարւարած են: Աղջկան եղբայրը Աղամ կը վերցնի 6-5 Հագի Հետը եւ Կ'երթայ Կիրակոսի տնից 41 ոչխար թալան կը վերցնի: Դիւղի գլխաւորները թոյրը մէկ Հաւաքուցան: Աշխատեցան որ կերպ մը Համոզեն աղջկան մայրն ու եղբայրը, որպէսզի աղջիկը իրենց կամքով տան, սակայն ի դուր, նրանք մերժեցին: Կ'ուղէին Իշխանմարի տէրտէրի մեղքով աղջիկը բռնի պատկնել: Աղջիկը ըսեալ էր տէրտէրին.

— Ինձի բռնի մի՛ պատկեր, չեմ տոներ: Այդ մարդը որ դիտ փախցուցեր է Հոս՝ իմ եղբայրս է, իմ քույրս է, իմ բերնի Հագորդն է: Տէրտէր, եթէ բռնի ալ պատկես, էլի չեմ տոներ եւ միւրաքա ալ փետել կուտամ:

Այդ Հարցի վերաբերմամբ զիւղացիք գրեցին Վարդան վարդապետին, Մենք չէինք խառնուէր այդ գործին, սակայն, ամէն բան գիտեինք: Ես գրեցի Հրայրին իբրեւ անդեկոթիւն, ըսելով որ խղիւրը շատ լուրջ կերպարանք ըստացած է, կ'ըսայ ըլլալ, որ մարդապետութիւն ալ առաջ գայ, որովհետեւ Աղամը թալան բերած է:

Վարդան վարդապետ եւ Հրայր ինձի գրեցին, թէ՛ աշխատիս կերպ մը առաջն առնելու: Ես զացի երեսփոխան Յովհաննէսի եւ ոչոս Աւէի քով եւ ըսի. «Եթէ յարմար դատէք, ես ալ կը խոսեմ այդ Հարցի առթիւ»: Վեա ըրիք, որ եկարու, — ըսին նրանք — «Եթէ զու չգայիր, մենք պիտի կանչէինք քեզ»:

Դիւղի ոչոս ու մէջիտ տէր Բաջ քահանայի տունը Հաւաքուցանք: Կանչեցի Աղամին եւ ըսի. «Մինչեւ ես Հարցին վերջ չտանք՝ եթէ մարթեա մէկ ոչխարին, 5 պիտի վճարես: Տըղան խոնարհեցաւ եւ զնաց իր տունը: Մինչեւ էդ տանն 5 ոչխար արգէն մարթած էր:

Հարախանեան Ներսէս վարդապետի ժամանակէն խալան տանելը վերցրուած էր: Այդ ժամանակէն առաջ աղջիկ տուողները 10-15 ոսկի կ'առնէին աղջիկ տանողներուց: Բոլոր ստանուցիք կը Հաւաքուին, կը կարգան Պատրիարքի կողմակը եւ կը լսեն Ներսէս վարդապետին խրատները: Բոլոր ստանուցիք գրաւոր դաշինք կը կապեն իբրը մէջ, որ աշուհետեւ ոչ մի խալան չվերցնեն եւ աղջիկ ալ չփախցընեն: Կը պայմանաւորուին, որ եթէ աղջիկ փախցնեն՝ փախցնողը վճարի 20 Փր. ոսկի. իսկ աղջիկն ալ տնդոսկ մնայ: Եթէ աղջիկը ունէ երիտասարդի Հետ կամքով փախի՝ տանողը 10 ոսկի պիտի տայ, աղջիկն ալ տնդոսկ մնայ: Բոլոր տէրտէրները այդ ժողովին ներկայ կը դառնուին եւ ստանուցիք կը դառնան նրանց կ'ըսեն.

— Եթէ պատկէ՛ք՝ մօրուքնիդ կտրել կուտանք: Աղջիկ տանողը պիտի դիմէ աղջկան Հօրն ու մօրը եւ Համեաշխութեամբ առնի եւ ոչ թէ փախցնի:

Ստանուցիք կը ստորագրեն եւ կը կնքեն այս պայմանագիրը:

Նախ քան այդ՝ շատ դէպքեր է պատահել աղջիկ փախցնելու, կամ փախած վերցնելու:

որից առաջ են եկել մարգարականութիւններ, նոյնիսկ եւ մեծ նիւթական վնասներ, որ խաբարու պատահուներ են: Այդ պարմանազդէն մինչեւ վերջին տարիները խալան ալլեւս չեն առած իրարմէ, բայց ազնիկ փախչելիք եղան է քանի ճը հաս:

Վիճ թոնի բերած են, եւ չեմ առներ, այն մասնակ թող ազնիկը յանձնուի իր մարտ ու եղբորը:

Հող ներկայ եղողները համաձայնեցին այդ բանին եւ այդ իմաստով նամակ ճը գրեցինք Տաւրթիկի տէրութիւն եւ իշխաններու: Երկու

ԱՆՏՈՒԹԻ ԲԱՐՁՈՒՆԻՔՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ
Իշխանոր գիւղի ընտանիք մը լեռ քարծրացած այծերը կը կրեն
Հեռում՝ մօր կառուցուող վրանը

Գրանանք տէր Բալի տան ժողովին: Եւ Հարցուցի:

— Էդ ազնիկը կամ ծո՞ղ զնացած է, չէ նէ փախչերն են:

Գիւղացոց մի մասը ըսին՝ կամ ծո՞ղ զնացած է, միւս մասը՝ թոնութիւնով տարուած է:

— Է՛հ, ուրեմն, — ըսի, — ազնիկը Իշխան մարտն բերել տանք Տաւրթիկ, Տաւրթիկի իշխաններն ու տէր Գարեթիէլ քահանան հաւաքուին եւ թող Հարցնեն ազնիկան թէ՛ կամ ծո՞ղը էս ազան պիտի տանեւ. եթէ ազնիկը ըսէ՛ տա՛յ, թող հոն եւ եթէ պատկեն. իսկ եթէ ըսէ՛

չէ՛ղոք մարդ եւ երկու ալ մեր զինուորներին զրկեցինք Իշխանոր, որ ազնիկը տանին Տաւրթիկ: Բայց մինչեւ մեր մարդ զրկելը՝ Հող նառազներէն Թաթան, որ փախչեալ աղայի Հորեղայրն էր՝ երկու մարդ կը զրկէ Իշխանոր, պատուիրելով որ ազնիկը փախչեն Թէ՛մօ Մէհէթի քով: Այդ Թէ՛մօ Մէհէթի զիւրդ աղա է, որ ազնիկ փախչեալներուն ազան է: Ազնիկը կը տանին այդ աղայի քով: Թէ՛մօ-Մէհէթի կը համոզէ տէրտէր ճը եւ կ'ըսէ՝ ազանկէս: Ազնիկը կուրայ, կը պոռայ, տէրտէրին կ'ըսէ՝ Ե՛րբ պատկեր, չեմ տաներ: Բայց զիւրդ ազան խոն-

Զույգ կը ծալէ եւ կ'ըսէ. «կամ կ'առնես էս աշակուն, կամ կը տամ իմ խաւաններուս»: Տէր-անրին ալ կը հրամայէ պահել: Տէրանքը վա-խաւ ապրիցումնան տակ կը պահէ:

Երկու ամիս տակի աղջիկն ու աղան մնացին թիւրդի տանը, ապա եկան Իշխնեմոր: Մի գիշեր աղջիկն կ'ը փախի, կուգայ Տաւուրիկ: Միւս կողմէն լանդաւս կ'ընեն աղջկան եղբայր՝ Արամի վրայ թալան վերցնելուն համար մշցի Իգո ըստ ան թիւրդ աղային: Այս իգոն բոլոր

նարդարանին: Աղամը նոյնիսկ կ'ուր մ'ունեցաւ նրանց հետ եւ աղապաններուց մէկի գլուխը շարկեց, որի համար մասնուեց, բռնուեց եւ բանտարկուեց: Երեք տարի բանտը ըլլալէն վերջը եկաւ եւ շարունակեց կոխը: Առաջնորդն անգամ չկրցաւ հաշտեցնել: Մէկ խաւով, որդ գործը այնքան երկար է, որ 3 օր գրեմ չի վեր-ջանալու:

Այդ կոխը այնքան վնաս կը հասցնէր յե-զափոխական գործին, որ Վահանն ու Հրայրը

ԳՈՒՐԱՍԵ ԳԻՈՂ — ՄԵՌԵ ԴԱՇՏ

ստանուցոյ շատ լուս կը նանչնայ: Նա եկաւ Սասուն՝ Աղամէն 7 սակի տուգանք տուաւ, 10 սակի ալ տուաւ աղջիկ փախցնոյ աղային հօր-նորոր տղային՝ Խէմոյէն (այս էն Խէման է, որ-ը կ'ըսէ՝ հա Սարգստ եկաւ, ման եկաւ եւ թա-սական փող հաւաքեց): Խէման ալը հարցի վը-րայ նախանց մօտ 35 սակի:

Այս խնդիրը ամբողջ 3 տարի տևեց: Գուր-գինը եկաւ չկրցաւ հաշտեցնել կոտուղ կողմե-րը: Սերբը՝ նմանապէս: Գործը հասաւ Առաջ-

1903-ին ստիպուած եղան կողմակերպութեան միջոցներէն 3 սակի ալ տակցնել փախցնողներէն վերցրածին եւ ապա Աղամին, ու այդպէս առ-երես հաշտեցնել երկու կոտուղ կողմերը: Վը-նիս կայացաւ որ աղան իրաւունք ունի պահե-ուելու, սակայն, աղջիկը Սասուն չի կրնար պահուիլ:

Վահանի եւ Հրայրի այս վնաս վրայ ժողո-ղուրդը կը տրանջայ, որովհետեւ աղջկան կող-մը մեղաւոր չէր:

Մինչև 1898 թուականը Գուրգենը մեկ զբից 20 արծաթ, 5 ոսկի ալ տակե Վարդան վարդապետը: Զանազան տեղերուց մեկ նուէր կը զբիցէին, թաթ, ուխտար, իւղ: Մինչև գաւառն աղբազն տաղանքանք 16 հոգիս, բայց շատ նեղութեան մէջ:

Գարուն եղաւ՝ ոչ մի կողմէ չունէինք, ոչ սաղի տման կար եւ ոչ ալ զգեստ: 15 արծաթ գարաջ տուի: Այդ աղէկան փախչենքու պատմութեան պատճառաւ մենք ստիպուած եղանք մերան կէսին՝ ալը բուց ու միւսին կէսիկուսանէն ելնէ: Լուր զբիցէինք Արարի Մովսէսի տուն ունա Յէլային: Եւ 30 շաբաթաւոր զբիցեց եւ մեկ տարու իրենց զիւրը: Այս մարգուս գաւը կ'աղբիւնք, որուն կ'ըսէին Բամեղկոց: Ինքըս ունա Յէլան եւ իր ցեղը Հաւաքեցին մեկ համար կարէն եւ կ'իլը: 15 ար ալ գրանով աղբեցանք: Յամաջ կարեկն ու կ'իլն էր մեր կերածը, ուրիշ ուշիւն չունէինք:

Աստուած ժը նստած էի ունա Յէլայի տանը: Հետո կը գանուէր Յրանցի Բլլլան: Տաւարիկէն աղայ ժը Աւաղաբով կուգայ: Եւ ինծի կանչեց եւ զազանքի բուս:

— Գնարմաւս հովիտը ինծի քանցեցին եւ Հարցրին՝ Հա՛յ ես, չէ՞ նէ զիւրդ: Ըսի՝ Հայ եմ, տաւարիկէն եմ: Դէ՛ կ'երթաւ, ըսին, ուրիշ տեղ չխառա թէ մարդ տեսայ:

— Տղա՛յ, ի՞նչպէս մարդ էին:

— Հայ էին, խումբ էր: Մէկերին կային երկու ժորուսով մարդ: Կին ժը կար, երեխայ ժը կար:

— Ես՝ա էին, չէ՞ նէ զիւրդ:

— Եւ չհամբոցի, սակայն, կ'ըլլային 30-40 հոգի:

— Գիտե՞ս, էնանք Հո՞ն պիտի մնային, չէ՞ նէ պիտի գնային:

— Պիտի երթային Միխիթարայ կողմը:

Վերցրի ընկերոջս, գացի Տաւարին, Հարցուցի Ափո Գեամին: Այս մարդը կ'ըլլայ 90 տարեկան, աւարդ ընտանեկով փախտաւոր է կատարաւթնէն: Վաթսն տա՛ւնն է, ըսի: Գնաց Եւսեմանքի, ըսաւ: Ձարան, ըսաւ, մեր տան զիֆաթ գացին սարէն փնտ քերելու: Միխիթարայ զուրան տակեար են տեսնը:

Եւ անցայ գացի Լարիբլան՝ Գեամոյի աղբոր Մուշոյի տուն: Հարցուցի՝ Վուսթն ո՛ւր

տեղ է: Տեսցիք ըսին. Վուսեմանքի գնաց: Եւ գիտցայ որ Միխիթարայ զուրեք տակեար է, մեր աղբիւնք էին:

Ընկերոջս հետ գացի, գտայ պուրակի մը ձէջ Գուրգենին, Սերորին եւ ընկերներին, երկու ժորուսաւորները, որ ինծի ըսին՝ Գուրգենն ու Փարսաւանն էին, իսկ կինն ու երեխան՝ Սերորի կինն ու երեխան:

Երկու Հարցան զարակեցինք եւ ու ընկերս՝ գտաւ եղանք առաջին: Երկու կողմէն ուրախութեան շատ մեծ էր: Զաթան ու Մուշան, Միխիթարայ եղան եւ Աւայի աղբիւրը եկան Հոգ՝ խմրին խոր ու Հայ քերած՝ միս կ'եմէին: Տը զերբը կերան կշտացան:

Կէսուն անցած՝ իջանք Միխիթար՝ Աւայի եւ Զոյո Տանի տները: Անոն 75-80 տարեկան մարդ մըն էր: Եւ մարմնից մասաւ ալիւր ժը եւ կերցուց տղաներուն: Այդ մարդը Յամաւանին եւ Մուշարայ համակրեմունքն ձէկն էր, որ Զեմն տաններին խումբ մ'ունէր եւ կը պահէր Մենիայ, աղբիւրի կողմը:

Անոն Հոգայ մարդ է, կազմուածով տաւար, խումբ զէմքով, խումբ ալիւրով. քնութեամբ շատ համառ: Բնի 5 երիտասարդ արգայ եւ 5 աղէկ: Երկու տղան քաւարովին համբ, 3-ը որոշ չափով կը լսեն եւ կը խափեն: Աղիկներին ալ երկուսը համբ, իսկ մասանները կը լսեն եւ կը խափեն: Տղաներուց մէկը Զեմի կուսին ապանւում է: Այդ տղան Հարալայի զէմք է ունեցած՝ կապուտ ալիւրով. լեկ մաղերով, ինքն ալ շատ լաւ կուսուց: Անանքը շտեղծուած պատճառաւ՝ զիւրեքը քանած ապանւում են, ըսելով թէ՛ սա լիւսու լուսին, որ խափ, անպանեմառ ուսու է: Տղան երկու ետեւի վտաւգ է ունեցեր վրան. լեցուցիք են ալը վտաւգը սրտի վրայ եւ վտանգ:

Աւայի աղբիւրը Հեանեմանքին են փառնէ մինչև մեծը. Մամփան, Օնան Մակար, Կարապետ, Մարա եւ միւսն ալ ապանւումաւ:

Անոն վերջին տարիներս մեռաւ: Կտաւ ըրան էր իր որդիներուն՝ Վաաներ, եւ կը մեռնի, մեր մորը լսեցի՛ք: Աղիկ աղայոց լաւ եւսյի՛ք. աւարդ զիւրեքից ու երկուսից լեկուսին՝ զուգ ընդունեցէք յեղափոխականները: Եթէ ձեր մայրն ըսէ՛ խումբ ընկէ՛ք: պիտի ընկնէք:

Աւայի կինը աւարդ յեղափոխականներուն

ժամը էր, նաեւ, բոլոր հայաթեան։ Ով ըլլար, թող ըլլար՝ երբ նրա լէճքից ներս ժամէր, տառանց հայ կերպնելու՝ դուրս լէր թողնէ։

Թէ՛ դա եւ թէ՛ իր գաւառները Ասոյի կառուկը մինչեւ 1901 թիւը տառանց պակասի կառուրան եւ։ Վերջին տարիներս կինը աշխարհէն կուտայան էր։

Նըկորոյց որը Սերոր, Գուրգէն եւ բոլոր գիւմարներս գացինք կէլիկիւզան։ Գուրգէնը կանչեց մեզ բոլորիս եւ հաշիւ պահանջեց։

Գուրգէնն ու Սերոր Սասուն գալու ժամանակնին տեցեր են Ալաւորին՝ գիւղէն։ Ալաւորինն ցէ երկու գիւղացի գացեր, ժամներ են Մուշ։ Այդ պատճառով Դալիք (Քիւղլին*) 30 տարի կանով Վարդան վարդապետի եւ Քաղաքական Ժողովի անգամներուն հետ եկաւ Սէժայ, կանչեց բոլոր գիւղերի ունեւ ու մէլլիները եւ տառածին տառածին շնորհաբան ենթարկեց։ Սասունցիք չեն կրցեր ուրանալ, հէնց այդ պատճառաւ, որ քններ է տառածին-տառածին եւ ը-

ՏԱՐՈՆԻ ՍԵԱՌԻ ԳԻՒԴԻ ՄԻ ԸՆՏԱՆԻՔ

Ինն ամսուն մէջ ինչ որ տառացի էի կամ ծախսէր էի՝ ժամերաման հաշիւ տալի, նաեւ յանձնեցի 9 արծաթ դրամ։

Սերորն ու Գուրգէն կանչեցին կէլիկիւզանցիք, ժողով մ'ըրին։ Աղջիկ փախցնողներու կողմը դանազան պատճառներով կ'ըսէին. «Մենք չենք ընդունիր մեզ»։ Գուրգէն ըսաւ. «Ընդունիրք ալ, ընդունիրք ալ՝ պիտի միամտ»։ Կէլիկիւզանէն անցանք Սթան։

սեր են։

«Մեր հովիւները Կուրլիկայ տարը տեսած են մի խումբ բազմութիւն, գլուխներին փափաք եւ արտի վրայ ալ ժախթի նման ինչ որ բաներ կը փայլէին (իբր թէ չեն հասկնար ինչ կը փայլէին)։ Դէ՛հ, չգիտեմք, ի՞նչ ժարդ էին։ Հովիւները եկան մեզ լուր տալին, գացինք

*) Սպաննուած Յրօք՝ Գուրգէնի կուռին։

տարժ՝ ժարգ լսեաւնք, զարձանք ձեր տունները՝:

«Քանի՞ որ տառլ տեսած են ձեր Հովիւնները էդ ժարգիկն»:

«Շրեք որ տառլն»:

Կարգը եկեր է Ախուրցի ոչն Ալէշային, որ կեանքի մէջ շատ փորձառու ժարգ էր, կ'ըլլար 80 տարեկան: Նա նստած է եղեր Դայիթի էֆէնտիի եւ Վարդան վարդապետի ջով, վրան ձեռքած արտրի մայլախ մը, ձեռքին ալ երկար լիբուխ մը եւ կը ծխէ եղեր: Այդ տանն եկած են մաս մը Քարկանցի աշխր եւ միւս կողմէն ալ Պարզանցի Բըլաթի Պալիւ: Ձիաւորները արտերը կոնկուսել կուտային, իսկ Պալիւն եկեր, նստեր է Դայիթի էֆէնտիի ջով:

Ոչն Ալէշան շատ կը լարլարեն Հարցաքննութեան մէջ. նա շատ Համբերող էր, շատ ալ բարեկացու: Նա կը պոսայ Պալիւի վրայ.

— Դեռ երէկ էր տանը լսուց կը լիէիր, երբ ժարգ՝ դո՛ւն ալ եկար վրաս կը խոսա՞ս:

— Դու ինձի գիտե՞ս, ես ո՛վ եմ, — կ'ըսէ Ղայիթի էֆէնտին: Ես զեղ չէ, քո պապը ալ, քո չո՛ղ պապը ալ կը լանձնած:

— Ի՞նչ պիտի ընես. շատ շատ գլուխ պիտի կտրես, ափ մը արիւն պիտի երթայ... Ես էղանց (Փետայիներու) բոլորի պապը չեմ, որ խաբար Հասկնեմ: Քաղաւորի թեւն երկուր է. էղանց ոքնոր (սահման) անցեր եկեր են: Էղանց թուրան են՝ 100 աշխրի միջով անցեր են, Հազար սարերով անցեր են, եկեր են էս սարերը գրեր, վաղն ալ կը թունին ուրիշ սարեր, ես կրնա՞մ էղանց թանել. քու ձեռքդ դա՞ր լոնէ:

Ալէշան էս խօսքերն ըսած տան՝ պոսալով կը խոսայ եղեր, լիբուխն ալ դեմքին կը թերթիկացնէ եղեր:

Փողովուրդը սարսափի մէջ էր: Դայիթը տեսաւ, որ Հետեւանը վատ պիտի ըլլայ՝ խուզարկութիւնը քիչ մը մեղմացուց: Բոլոր ժողովուրդը տարաւ. եկեղեցի լցուց, երգում տալ տուաւ: Այս քանը 7-8 որ տեսնց:

Մուսթաֆա փաշան Վարդան վարդապետի լաւ ծանօթ ըլլալով, նաեւ գիտեալով, որ Հըրայի ալ յեղափոխական է, ըսեր էր, որ Հըրայը երթայ մի կերպ Համպէ Սերորը, որ իրեն խմբով Հետեւայ Մատունէն: Հըրայն ե-

կաւ մեր ջով, պատմեց կոտորուածները եւ վերադարձաւ:

Միւշիւս Հըրայի տուն դառնալը Ղալախեցի Սաքան իր ընկերով բռնուած էր Ղարը-Ալաւան դիւղը:

Ալաւան է եղեր: Սաքան, մեծցի Տիգրանը եւ Ալիքանայ Միթիթարը էրգուսմէն եկած են Ս. Կարապետ, Ս. Կարապետէն Ղարը-Ալաւան տակը: Տիգրանը թողուցած է երկուքին Հովիտ մը եւ ըսած է. «Դուք մնացէ՛ք Հոս՝ ես երթամ գիւղ, տեսնամ ինչ կայ, ինչ չկայ. յետոյ ժարգ գրկեմ, որ մեզ բերէ»:

Նա կ'երթայ գիւղը եւ իսկոյն ժարգ մը կ'ուղարկէ: Այդ ժարգը Սաքային եւ Միթիթարին բերելու տան՝ կ'անցնի քիւրղ Ճաղայիթ պալի տան տառլէն: Ճաղայիթը կը տեսնայ այդ օտարական ժարգիկ եւ կը կանչէ իր ջովը:

«Դուք ի՞նչ ժարգիկ եք, — կը Հարցնէ: Կ'ըսեն՝ «Թէլիբ ենք»: «Ե՛կէ՛, որ թէլիբ էք, ես ալ ունիմ տաւար ծախելու»:

Ճաղայիթը կը սկսի Սաքայի Հեռ խոսիլ եւ իսկոյն կապանի կը Հրաւիրուի, որովհետեւ Սաքայի Քուրքերէնը պարսկական Քուրքերէն էր: Քաջաթմալ կը Հասկնայ որ էղանց թէլիբ լին: Վրանին խուլարկել կուտայ՝ մաս 20 տակի փող կ'ընէ եւ լիւնրով զապանի մեկանի փոշի: Կը կանչէ դիւղացիք եւ կ'ըսէ. «Հայի՛ր, եթէ ինձի ստորագրութիւն տաք, որ ուրիշ ժարգու մը չէք ըսեր այս քանը՝ էս ժարգիկը բաց կը թողու՞մ»: Գիւղացիք կապանի կը Հրաւիրուին, կը կարծեն թէ Ճաղայիթը կը փորձէ իրենք, Վարդապետի Պառքիւն կ'ըսէ. «Եթէ դուն լրտես, ես կը բռնեմ»:

Մաս երկու եւ կէս ժամ այդ Հարցը կը ձգուի: Քիւրղը կապել կուտայ էղանց թեւերը երկու խուլաներուն եւ կ'ուղէ տանիլ Մուշ:

Սաքայի ընկեր մեծցի Տիգրանը կ'ըսէ Ղարը-Ալաւանի մեր նախկին ընկերներուն, որոնց ջովն էին Հրացանները. «Հրացան մը տուէք ինձի, 2-3 Հրացան ալ զուգ վերցրէք, զարնեք էդ քիւրղերուն, որ աղաները Մուշ լուսնեն: Նրանք ոչ իրենց կուտան, ոչ ալ զի՛նք կուտան: Քիւրղը իրեն խուլաներով Սաքային եւ Միթիթարին կը տանի Մուշ:

Երբ Հըրայը կ'երթայ Ղարը-Ալաւան, Կրանք արգէն տարած էին:

Ղրգը-Աղան գիտը Ս. Յովհաննու վանքի
տակին է։ Այդ գիտը մեզի կը գանուէր 7 հրա-
ցան եւ լի փամփուշտ։ Հարիւրին հարիւր
գնաւ եւ, որ եկէ 7 հրացան զարնէին՝ այդ
երկու ժողովիկը պիտի ազատուէին եւ զային
Ստան։ Ղրգը-Աղանէն Շէնքը 6 ժամ է։ Ըս-
տայիւրը տարոյ՞ հայերը ծնած է, տէն չա-
րիւր թափան է գլուխները, մեծ հարստութիւն
դիպան է։ Ղրգը-Աղանէն երեք ժողովուրդ ժամ

էֆէնտան, թէ մի աղայ տեսեր է Սերսրին եւ
իւր խումբը։

— Ո՞վ է այդ աղան, կը հարցնէ Դալիւր է-
ֆէնտին։

— Սինայի աղան է։

Կը կանչեն Սինայի աղան Գիրս, եւ Դալիւր
էֆէնտին կը հարցնէ։

— Ո՞ր տեսար Սերսրին եւ իւր խումբը,
բնչոյն տեսար։

— Եւ խոտ կը քաղէի. իրիկուն մութ մա-

ՄԵՈՅ ԴԱՇՏԻ ԳԻՒՂԱՅԻ ԿԻՆՈՐ ԵՒ ԵՐԵՆԱՆԵՐ

Անգլիացիներ հայ գիտը ունի 3 յարկանի ջէլոյ
ժը։

Հրայրի զնալուց յետոյ ալ Դալիւր էֆէն-
տին չեւ կը շարունակէր իւր խաղաղութիւն-
ները եւ ժողովուրդի շարահարկները։ Մէլայի
կողմէր Սինայի աղան եւ մէկն ալ ուրիշ յանձն
կ'առնէ Դալիւր էֆէնտին հետ խոտայ, առաջուց
պայմանագրուելով, ոչնչորու հետ ինչ խո-
տայու մասին։ Թէնները կուզան կ'ըսեն Դալիւր

ժամակ հասայ Ներքին Ախպէի եկեղեցիի ժող-
Հուն կար մի մեծ բազմութիւն։ Յանկարծ ինձ
բռնեցին։ Ըսին՝ «մեզ պիտի ամենա մեր զնալու
տեղը»։ «Դուք ո՞ր պիտի երթաք», հարցուցին։
«Մի հարցներ», ըսին եւ թեւիս մէկը կապե-
ցին։ Ապա ըսին. «Մեզ տար Կուրտիկ տարը»։
Եւ ընկայ առաջին եւ տարի Կուրտիկ։

— Հոն կախեցան՝ հարցուց Դալիւր է-
ֆէնտին։

— Կախեցան։

լիան բեկը եղբոր աչան կ'ամուսնացնէր, սա-
կաթն, հարսանիքը կը թողու եւ իրեն հետ վեր-
ջընելով երկու չէրֆէլ եւ մի յայտնի զիւրդ՝
կ'երթայ թայանը յետ առնելու։ Ձիերը արագ
կը քննէ եւ կը հասնին թայան առնողներուն։
Գիւրգիւրը կը պատահէ։ Վեր ձառնաք, ափսոս
են։ Կը սկսուի հրացանաձուլութիւն։ Գողերուց
երկուքը կը կուսին, իսկ միւս երկուքը խաղ կը

շուտ։ Քէ գինջը սպաննողները զիւրդեր են։
Եւ ի՞նչ վրէժա կ'ուզեն։ Կամ կը բռնեն մեղա-
ւորները, կամ գիտցածս կ'ընեն։

Ղայմազաժը հետաքու։ Չաթն տարածուեց
չորս կողմը։ Մայրը լուր գրկեց Սուլթան-բէկը
սիրող չէրֆէզներուն, որոնք 200-ի չափ հա-
ւաքուեցան զիւրդերու վրայ զնայու։ Կատա-
վարութիւնը տեսաւ, որ հետեւանքը վտա պի-

ՏԱՐՈՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍԱՐԱՆ՝ ԳԵՏԻ ԵՋԵՐԻՆ

կանչեն։ Կը զարնեն Սուլթան-բէկին, նստել մի
չէրֆէլի եւ թայանը կը տանեն։

Սուլթան-բէկին կը բերեն առն։ Նա զեն
կը խոտար։ Կը կանչէ ճորը եւ կ'ըսէ։

Փնձ գարնողները զիւրդեր էին։ Վաղը կա-
ռավարութիւնը կուղայ եւ կ'աշխատի զար-
նելիւ հայերու վրայ մղել։ Բայց եւ քիչ կ'ը-
սեն, որ ինձ գարնողները զիւրդեր էին, եւ մեղ-
քը հայերու վրայ չմղես։

Սուլթան բէկը կը մեռնի։

Անլաթին եկած զայմազաժը կ'աշխատի
համոզել մայրը, թէ Սուլթան-բէկը սպաննող-
ները զիւրդի չոր հազան հայերն են եղած։ Սա-
կաթն, Սուլթան-բէկի մայրը կ'ըսէ։

Վէլայերու ք... մուսեր, ազատ իր բերնով

ախ ըլլար՝ Բաղէշին պաշտօնեաներ եկան, մըս-
տերը խաղաղեցրին, ըսելով որ մեղաւորները
անպատճառ կը բռնեն։ Եւ իբրեւ, սպաննողնե-
րէն մէկը, որը շատ յայտնի էր, բռնեցին եւ
Բաղէշ բանասրկեցին։ Չէրֆէզները ջրուեցին։

Այդ առնեմ Սերորի եղբայր ոչն Միսն ալ
բանասրկուած էր։ Բանասրկեալները բանտը
ծաղկեցին եւ փախան։ Բէն Միսն եւ Սուլթան-
բէկը սպաննող զիւրդն ալ միասին կը փախն։
Միսն՝ ձերացած ըլլալով՝ կարիք կը գտայ մէ-
կու մը ընկերակցութեան եւ կը խնդրէ այդ
զիւրդին իրեն ընկերակցելու։ Սակաթն, զիւրդը
կը վախճար Սերորէն եւ լուրեր նրան ընկերա-
նայ։ Այդ պատճառով ոչն Միսն նրան բախտ
կուտայ, այսինքն՝ կ'երգուի, որ իրեն բան

լ'ըստ, եթէ ընկերակցի: Քիւրզը վերջապէս
կը համաձայնի եւ կ'երթան Սերորի եւ Գուր-
գէնի գոգ:

Տղաները զիւրգի անցնալին շատ լաւ ծա-
նոթ էին: Եւ Քուլանքիի հայերուն շատ զնաս-
ներ հասցուցած էր, ուստի Գուրգէնը կը վճռէ
Նրան ապանակել: Սակայն, որովհետեւ ոչ ոք Մը-
խան Սերորին խնդրէր էր չապանակել, քանի որ
ինքը բախտ էր տուեր, երգուեր էր, որ ուրիշ
զմաս չարութի, զիւրգին կ'արժանանէ:

Ուրեմն, մեր բարիքի փոխարէն Նրանք չարիք
կը հասուցանեն:

Կատաղած լէրթէշ Ալի-բէկը իր միտաւոր-
ներով սկսեց որ ու գիշեր անընդհատ հայտնէի
խմբերը: Խուլարկութիւններ սկսաւ, մաս 12
բերդանկա րունց, մարգիկ րանտարկեց, մաս
25 մարդ ներքինացրեց, կնիկներ բունց չար-
չարից*):

* * *

Նոյն 1896-ին Սերորը վերադարձաւ, որ ու-

ԿԱՐԱՆԱՂԱՅ — ՄԵՈՅ ՍՈՒՐԻ ԿԱՐԱՊԵՏ

Այս րանի յուրը կը հասնի Սուլթան րէկի
մօրը ականջին, նաեւ կ'իմանայ Չէրքէզ Ալի-բե-
կը, որը Ղըրտարտարի գլխաւորն էր, այսինքն՝
զողորու, աւաղակներու, յեղափոխականներու
յետեւից պատուը:

Այս ի՞նչ րան է, — կ'ըսեն Նրանք, — Սուլ-
թան-բէկը ապանեաւի հայերու քալանի հա-
մար, մենք զարնոյին րունի աւանք, նա փախչի
դայ Սերորի գոգ, իսկ առ փոխանակ ապանե-
լու կամ մեզ յանձնելու: ազատ թողուցած է:

ուց որ նա դնայ Ընդհանուր Ժողովին: Սա-
կայն, կինը յետեւից ընկնելով արդիւնց էդ զը-
նալը: Կոնք պատահաւոր Սերորից յատնուեցան

*) Կանանց վարախնները կատու կը ձգէր
եւ այնպէս կը չարչարէր: Ջրհորցի մերունի մը
կար, որուն կը հարցնէինք. «Գապի՛ր, Ալի-բե-
կը քեզի ի՞նչ քրտաւ: Եւ կ'ըսէր. «Մի՛ հարցնէք
ադ անաստուածի մասին»: «Դէ՛», պատմի՛,
ին՞չպէս եղաւ: «Գնդի մէջ րունց էն անաստ-

Մենք ալ համոզուեցանք այդ բաններուն: Իրիկուն ինքը զնաց Ղարըր-Աղան, իսկ մենք զայցինք Սասուն: Սակախ, պէտք է նկատել, որ Հրապարակ էլի սպաննել չտուաւ այդ ժողովրդը, որ Սաղայի երգումս զնայէն 3 ամիս վերջ ստակեցաւ իր բնական մահով:

* * *

Յարութիւն եւ Թորան զրկեցինք Փէթար, որպէսզի Մուշէն բերուած աղբաւորները փոխադրեն Սէմալ, ուր եւ հասանք մենք:

Այգանդից 25 հոգի զրկեցինք Առաքելոց վանքը, որպէսզի բերեն ցորենը: Եալակաւորները բերին 38 կուս ցորեն, մաքրել տունք: Պակեց, մնաց 34: Զապաց զրկեցինք, ալիս բերին: Յարութիւն եկաւ Փէթարէն, բերաւ իրեղենները: Զապարն ու Գէորգ զրկեցի Շուշ-Խամիրի եւ Միխիթար, չալակաւոր ուղարկելու ալիսը Խաան Սերսի քով փոխադրելու համար: Գէորգին եւ Զապարին պատուիրեցի Տալարքին մնալ մէնչեւ ալիսերնս բերելը: Տալարքին Խաանի կանի զիմաց է, մէջտեղից կը վազէ կէլիկուզանի դեմը: Բարձր պոստով Խաանի կամէն Տալարքին մայն կը հասնի:

Վանքէն Սէմալ եկած ասաններն՝ համապարհին ընկերներն առաջիկա կը քաշէին, եւ ալ յատեւուց կուգային: Եանկարծ մի նեղ սեղանից կ'երթար, խորուեցայ, ստրին մէկը ներս զնաց: Միւսիւ Սէմալ հասնելովնս մէջքնս ցաւը կը շտամար, իսկ Սէմալ ալ աւելի շտամացաւ: Ընկերս Համարժեցած բոաւ թէ եկուք քաշենք: Ինծ պտակեցուցին, ստրինս կապեցին սրանի մը, մէկ ընկերս նստեց չափերուս, իսկ Համարժեցածը կամ առաւ, զցեց զիգա եւ ուժով վեր քաշեց: Քաշած ասան կարծեցի մարմնուս րոյտը ոսկորները մէկ մէկուց փրկեմ: Ոտերնս քանդեցին եւ 10 րոպէ այդպէս պատկած մոռցի, ապա վեր կացայ, բայց մէջքս չկրցայ լակեցնել: Այլեւս չէի կրնար քաշել: Հինց այդ օրէն փայտ մը ստի մնաց, զենքերն՝ աղաքը:

Այդ օրը Խաան զարհուրեցի զէպքեր կէն կատարուել, մենք անգեկութիւն չունէինք:

Գէորգը Աս անուն Նորդարալ մ'ունէր, որ 15 տարի մեր ծառայել էր Առաքելոց վանքը: Զուխուրայ Աղայ-Աղբիւրից կ'են մը, որու էրէկը 10 տարիէ ի վեր պանդխտութեան

զայցեր էր եւ կնիւր ոչ մի պնտութիւն չբաժնէր: Ինկուսթեան պատահաւս կը զիմէ Մուշ վարդան վարդապետին եւ կը յայտնէ իր նկատութիւնը: Վարդան վարդապետը խցահարուելով նամակ մը կը գրէ Առաքելոց վանքի վանահայր Յովհաննէս վարդապետին թէ Աս ընդունէ անտեսներու շարքը, թա՛ղ վանքին ծառայէ ու հաց ուտէ:

Այդ կ'ենը վանքին մէկ տարի կամ տարի ու կէս կը ծառայէ, ապա Ասն էլ կ'ենը կը փախցնէ, կուգայ Խաան: Եւ այդ կ'ենը տեսած չէի, բայց եւ քանի մը ընկերներ տեսած են Առաքելոց վանքը: Սեդրակը էլ կ'ենը կը տեսնէ Խաան, կը համայնէ, կուգայ կ'ըսէ Սերսին թէ՛՝ «Գէորգի Նորդարալը մի կ'են փախցուցեր, բերեր է հոս»:

Սերսի Նրամանով Ասն կը բերեն Սերսի քով: Սերսը կը հարցնէ՝ «Մ'ա՛մ կը տանին որ էս կ'ենը»: «Ենծ համարս, կ'ըսէ Ասն ծիծաղելով: Մարգը մի կողմ կը տանին՝ կ'ենը կը կանչեն, եւ կը հարցաքննեն. «Էս մարդու հետ ինչի՞ փախար, ո՛ւմ համար կ'երթայիր, մարդո՞ւմ համար» չէ նէ ուրիշի մը համար»: «Էս մարդու հետ կ'երթայիր իրեն համար: Իրիկոն էսլափ մամանակ է զուրբաղ զայցեր է, եւ մը նացեր էի վանք ինկուսթեան մէջ: Հիմա էս մարդու հետ կ'երթամ»: Կնիւր քանի մը հաս կը զարնեն եւ մի կողմ կը տանին:

Կ'երթան կը բերեն մարգը եւ կ'ըսեն. «Գուէս էրիկ ունեցող կ'ենը ինչո՞ւ կը փախցնէ՞ր. դու պոստու՞» Էս ինչիլ (բռնով կ'ըսէին թէ 25-26 տարեկան եղած է): Ասն կ'ըսէ. «Մեր երկիրը հողին 1000 քան է պատահեր, թող սա ըլլայ 1000!»: Սերսը կ'ըսէ Հասոյին. «Չա՛րկ գրան: Հրացանի դուզապով կը սկսէ զարնել կռակը: «Ե՛րեմի ըսէ՛՝ կը ստիպեն ըսելու Ասն՝ «Էդի՞՛ համար կը փախցնէ՞ր, չէ նէ Գէորգի համար»: Մարդու զքէն, բերնէն սրին կ'երթայ, կը ձգեն մի կողմ:

Երկուրդ օրը նորից կը բերեն: Սերսը կը կանչէ Աղայ. «Էս Սենան, ինչու-Լուսան, կ'ենիկուզանի Բաշ-Ջուլն, տէր Քաշ քանահան, նաեւ քանի մը իշխաններ, խնդրը կը պարզէ նըրանց, Երանք կ'ըսեն. «Միւսնց դատը մեզ յանձնի՛ր, կամ մենք ինքներս կը դատենք, կամ 3-4 աղայ հետերին կը զրկենք Մուշ Առաքելոցի

ԳԵՈՐԳ ԶԱՒՈՒՇ

քով. Թո՛ղ Առաջնորդը թի՛ն ուզե՛ք է՛ն ընդէ:

Այդ բազմին Սերորը կ'իմանայ, որ Գէորգը եկած է Տալլըքին (ուր հա զրկած էր շալա-կաւորի չամար): Երկու գիշուար կ'ելլին Խա-նայ կաթը եւ կը պոսան Գէորգին թէ՛՝ «եկուր, պարտը կը կանչէ քեզնէ: Մինչեւ Գէորգի դա-ւը կը կլին երկու անգամ չարացուցիք են՝ թէ՛՝ «շխտակ ըսէ՛, քե՛զ չամար կը փախցնէիք, է՛ն նէ Գէորգի չամար. եթէ շխտակը չըսես՝ կը սպաննենք: Մարդը տանջուած՝ կամացուկ կ'ըսէ, թէ Գէորգի չամար:

Գէորգը կը վերցնէ իր շրացանը եւ կուզայ Սերորի քով:

Խառն հասնելուն՝ Ժողովրդէն մէկը կը պատմէ հոն անցած դարձածը իր Հորեղորք ժառին: Գէորգը կուզայ, կը տանի Հորեղորք քիթը-բերանը ուռած, արիւնոտած: Ներս կը մտնի, բարեւ կուտայ բոլորին... Թէ՛՝ տէր-տէր, թէ՛՝ Ժողովուրդը հոգ են: Հրացանը կը կտիւէ սիւնի վրայ՝ կը նստի:

Սերորը խնդիրը կը պարզէ Գէորգին եւ կ'ըսէ. «Ե՛նձ՝ քո Հորեղորք բռնաները. քո կար-ծիքդ թի՛ն է: «Ե՛նչ որ պէտք է՝ դուս կ'ընես, — կ'ըսէ Գէորգը — Սերն ու մածունը կերեր ես՝ ջուր թանին թի՛ն եւ կանչեր: Սերորը կը-նալ ծառ նստած մեռը կը նետէ խանջային՝ Գէորգին դարձելու, բայց Սաէն կը բռնէ: «Թի՛ն սերն ու մածուն եմ կերեր, կ'ըսէ Սե-րորը: — «Եթէ քովդ փոքրի չափ պատիւ ու-

նենայի՝ այդպէս չէիք ընէ, կը սպառէիք ըն-կերներուդ գալուստ: Ժողովուրդը կ'ըսէ. «Ենդերենք, ախպէր էդ խնդիրը մեկի յանձնե-ցէք: «Ես Գէորգին եմ յանձնեմ, կ'ըսէ Սե-րորը: Իսկ Գէորգը կ'ըսէ. «Ես իմ խմբապետին եմ յանձնեմ: «Ես քո խմբապետը չեմ, կը պա-տասխանէ Սերորը — եթէ ես քո խմբապետը ըլլայի՝ դու իննի չէիր ըսի թէ՛՝ սերն ու մա-ծուն ես կերեր, ջուր թանին իննի կանչեր:

Այդ պահին եմ, յանձնեք եմս ինուար 3 անգամ կը դառնայ կուզայ: Վերջը Գէորգը Սերորին կ'ըսէ. «Ե՛նձ՝ ես յանձնեմ: «Ե՛նձ՝, քեզի եմ յանձնեմ, կ'ըսէ Սերորը: Գէորգը Հրացանը վար կ'առնէ, մէկը մի փամփուշտ կը դնէ, գուրս կուզայ՝ կը դարձէ Հորեղորքը, դետին կը փռէ. փամփուշտ մը ես կը դնէ՝ կը դարձէ կնիք: Կիկն ալ կ'ընկնի ցեխերու մէջ: Հորեղորք լեզուն այլեւս չի գտնար, որով-հետեւ դնակը դիպեր էր որտե՛ն, իսկ կնիքը կողքին էր բռնեք եւ կիկն կը սկսէ թափախիլ:

Սերորը կ'ըսէ Հառային. «Գ՛նա՛ լրացա՛ր, եկուր: Հառան կ'երթայ, երկու խանջալ կը դարձէ, կիկն ալ կը վերջացնէ:

Գէորգը ներս կուզայ: Սերորը կ'ըսէ. «Ի՛նչ եկուր քովս նստի՛ր, է՛լ ոչինչ չկայ քե-զն: Գէորգը չի գար, այլ կը վերադառնայ Տալլըքին: 15 օր վերջ Գէորգը հոգ կը Հիւսն-դանայ եւ կը պտակի տէրտէրի տանը: Իսկ Խը-տան՝ շորերը կը հանն զխակներուն եւ այդ շո-րերը կուտան Ախպու ուս Սինային: Սինան յա-րերն ու ոտքի մամանները կը տանի, կը հաղցը-նի իր ընտանեաց: Ժողովուրդը կը Հառաքուի, որպէսզի գիտկները վերցնեն տանին գերեզմա-նը պահեն:

Սերորն ու ընկերները թալլ լին տար գե-րեզման տանելու: Այդ պատճառաւ 200 քալլ հետոս Հովիտ մը կը դառնի, հոն քիչ մը հող կը փորեն, մէկը կը ծածկեն*): 10 հողի խառնցի

*) Աւոյի տղայ Խըրան Ծարթին կ'ըլլայ: Տալլըքնցի Հայր գաջած են Բառնայ գաւառի Մկախնց գիւղը Գէորգինց տուն եւ կը պատմեն էդ սպանութեան մեկըը մանրամասնու-թեամբ, մինչեւ անգամ կ'ըսեն թէ շորերն ու ոտքի մամանները տանին Ախպու ուս Սինային: Խըրան Ծարթինն էր վերադառնայ տուն՝ շո-

կը վերցնեն իրենց հրացանները, կը քաշուին Սասնայ գիծացի տանիքի ծառի տակ եւ կ'ենեն. Վիենք լինէր ընդունիր աշդպէս բան. մեր թաղէն հետացի՛ր, եթէ ոչ մենք կը դառնանք մեր ասանցուց, թա՛ղ Սասնը քեզ մասն:

• • •

Դասանք Ալմալ, Ես անկարող էի քաշել՝ Ալմալէն Սասն գնալու համար: Բիրր քանթիր Մանուկէն մին հեծուցին ինձ, բայց ցաւի պատճառով միւս վրայ ալ չէի կրնար կաշիլ: Այլուր շարժուարները համապարհին պատահեցին՝ ես քանի մը ընկերներով հասայ Դարբիլանայի վիհին: Հող գրուած էին Մխիթարաց եւ Դարբիլանաց խուղեր: Ինձ ինչուցին միւսց, կըրտի մը քով պտակեցուցին:

Ես եւ քովիս ընկերները տեղեկութիւն յաւելինք Սասն անցած դարձածի մասին: Ժողովրդի մէջ փափուց մը ընկաւ: Իզանց սովորակած բան է. երբ մեզի ոչխար մօրթիւ ուղեկան՝ կը փափառն. ես ալ գոռոճ էղպէս բան է: Փափուցը կը շարունակուէր: Կանչեցի. ՎՄարձ, էգ ինչ կը փափառ, ի՞նչ է պատահեց: ՎՄայլա՛ւ, բան մը չկայք, ըսաւ: Բիշ մը վերջ կկաւ, կողքին պտակաւ եւ ինձի դադանի ըսաւ, թէ Սասն հաղէս հաղէս բան է պատահեց: Հետիս ընկերներն ալ խմացան:

Երբ բարձած եւ իրիկուն մութին կը հասնի առն: Զորին չփուցած, դէմքերը չարձակած, կը տանի տունը լալ ու գոռոճ գոշիւն է: Կառմելով կ'ըսեն, թէ Կըրոն շատ կարին աղայ է՞նչ լաւ կը հանձնայ թէ՛ Սենն եւ թէ՛ Սերորի քով գտնուած ժողովականները: Երբ Կըրոն պատմութեան մանրամասնութիւնները կ'իմանայ՝ կ'ըսէ... Մի՛նչիւ իմ պտղու հալը (վըրձ) չտանիմ, էս ասան հացը ինձ հարած ըլլալք:

Ու գիշերով դուրս կուզայ: Կուզայ կը հասնի Փուռի՝ տէրտէրի տուն եւ կը տեսնայ Գէորգը հող պտակած է: ՎՄան որդի, կ'ըսէ, նա քու պտղն էր, անոր գրգիին մէջ մեծացար, էլ ուրիշ գիծուր չկա՞ր որ սպաննէիր ու ըստաննեցիր պտղացը: Եւ հրացանի չափախլան կը բանայ, որ սպաննէ Գէորգը, բայց տէրտէրն ու երկու մարդ կը բռնեն Կըրոն, գուրս կը տա-

Մութ էր, մէկ մեռելիս փայտ առայ, միւս մեռելիս բռնած ընկեր մը՝ մի կերպ ինչոյ Տաղարբի: Հոն հասնելիս՝ տեսնք Գէորգը, որ արդուկ մը (թախ) վրայ պտակած խրտուռով կը ծնանայ: Ընկերներս կանչեցի եւ քաշուեցանք մի կողմ խորհրդակցութեան: Արդէն խնդրի մանրամասնութիւնները լսած էինք:

Մենք այն համազմար եկանք, որ Գէորգը էր համար է թերեւ տուեր իր հօրեղորը աշդ կենը եւ, որպէսզի խնդիրը փակուի, երկուքին ալ սպաննեց: Բայց կ'ուզէինք ստուգել: Եթէ ստուգէինք եւ խմածայինք, թէ Գէորգը իսկապէս իրեն համար է թերեւ տուեր, եւ թաղցնուլու համար երկու անձեղներն է սպաններ, մենք ալ զենքը կը սպաննէինք:

Այդ պատճառով գիծեցինք հետեւեալ միջոցին: Որովհետեւ Գէորգը ութը ամիս է վեր իր հօրեղայրը տեսած չէր՝ համակով պիտի հաղագուցած ըլլար իր հօրեղորը իր մօտ գրուութեան մասին: Բայց որովհետեւ հօրեղայրը անդադու էր՝ անպատահաւ միարտուութեան կարգացած պիտի ըլլար այդ համակը: Ուստի աշդպիտ թովանդակութեամբ երեք հասակ գրեցինք. ստանինք վարդապետին, երկրորդը վարձպետին, երրորդը լուսարարին:

ՎՄիրիկի ընկերներ (ամբողջ միարտու-

նին, կը հանգստացնեն: Գէորգը կը սկսի լալ: Կըրոն Գէորգէն կտրիւն էր: Բնելու մամանկը կուզայ: Կըրոն կը խնդրեն ներս դալ քի: Կըրոն կ'ըսէ՝ անհրաժեշտ է, աստիճան կը քննէ, եւ տէրտէրի մօրը կ'ըսէ՝ ՎՄան ալ անկողնիդ կողքին դնէ: Կ'երթան աստիճանը կը քննեն: Կըրոն գիշերը կ'իյլայ, հրացանը կը վերցնի եւ կ'երթայ դէպի Սասն:

Առաւուս կ'իյլին, կը տեսնեն որ Կըրոն տանիքէն չէ: Տէրտէրի մօրը կը հարցնեն. կ'ըսէ՝ ՎՄան ալ չգիտեմ. էլայ, որ կորած է: Կըրոն կուզայ Սասն իր աղգակած Զիվէ Լաքս տունը, երկու որ հոն կը մնայ, կ'երթայ ներքին Ախտի՝ եկեղեցու քով: Հող կը պատահի Քորս տան տեղեկացի մարդ մը, որու աչքերը լաւ չէին տեսներ: Սենն Քորսոյին էր տուեր սպաննուած Ասոյի արան: Կըրոն կը հարցնէ՝ Սենն ո՞ր-

Թիւնը մեղի կը հաննար): Ութը տարիէ ի վեր Գէորգը յեղափոխութիւն կ'ընէ, Հիմա զինաթափ կըսու՝ սովորածնաւ կ'ուզէ: Հորեղբայր Ասոն հոգ եղած Աւգո-Աղբիւրի կիներ բերած է անոր համար: Մենք Գէորգից կը խնդրենք թէ՛ «Գէորգ, քեզի սովորածնաւ չի վայելիր, այսչափ տարի է շարժարուեր ես եւ Մուրադի, Տամառեանի եւ մեզ հետ, էլի՛ շարունակէ գործը: Ես կ'ըսէ՛. «Ա՛յ չեմ կրնար շարունակել, պիտի սովորածնամ: Այ ոչինչ չենք կըրնայ ընել, որովհետեւ քանութեամբ ոչինչ չկայ, մենք բոլորս ալ կամաւոր եկած ենք: Անցեալ օրը Գէորգը Առոյիս նամակ է գրեր թէ՛ վերջերս այդ կիներ եւ բն'ր: Այդ նամակը զո՛ւք էք կարգացներ: Կը խնդրենք յայտնէ՛ք՝ իրաւ կարգացմ'ը էք այդ նամակը, Գէորգը գրեմ'ը է այդպիսի նամակ մը իր հորեղբայրը:»

Բոլոր միայրամենքը հաւաքուեր են մէկ տեղ, եւ Յովհաննէս Հայր սուրբն ու վարժապետը պատասխաներ են մեզ.

«Մենք այդպիսի նամակ չենք կարգացներ: Ասոն 15 տարի կը ծառայէր հոս, յանկարծ անյայտացաւ: Զուգարայ Աւգո-Աղբիւրի կիսոյ հետ, որ հոս տնտեսներու հետ կը ծառայէր վառքին:»

Էդ խնդիրներու վերաբրմամբ նամակ մը

տեղ է: «Ա՛յ հոս արտի մէջ, արտը կը ջրէն, կ'ըսէ թորան:»

Պարոն կ'երթայ Սենոյի քով, բարեւ կուտայ, կը նստի, Թուրան կը հանէ, սիգարա կը լինէ, կուտայ Սենոյին: Զանազան բաներու մասին կը խօսան: Պարոն Թրակի կոթի վրայ նշան մը կը դնէ, նսեւ կը նկատէ որ Սենոն կապած ունի իր վիզը մի Թաւկիճակ: Սենոյի քով կը գտնուի իր 10-11 տարեկան աղջիկը: Աղջիկը կ'ըսէ հօրը Պարոյի զնալէն վերջ (Պարոն կ'երթայ, կը նստի գիմացի սարը, ու կը լրտեսէ Սենոյի ուր գնալը):

«Գաղտ, էդ մարդը քեզ վրայ աչքերը կը բխնէր, առանձնը կը կրճատցնէր:»

«Ա՛ս, էս շանորդին էն մարդու աղէն է, — կը պատասխանէ Սենոն:

Աղջիկը կ'երթայ իր մամուն ալ նստել կ'ըսէ: Կիներ կ'ըսէ՛՝ ա՛յ մարդ, Պարոն ձկեր է,

գրեցինք Սաքոյին՝ բանտ, նամակ մ'ալ Հրաբրին եւ յայտանցինք՝ թէ ալ չենք կրնար տանիլ՝ կը հեռանանք:

Հրաբը պատասխանեց. «Ընկերներ՝ համբերեցէ՛ք, ես Սաքոյին նամակ կը գրեմ կուգամ մեզ այդ եղիպտական գերութենէն կ'ազատեմ: Ա՛յ 10 ընկերով շրջանք Սերորի քով. ութը զենքով էինք, երկուքը՝ առանց զենքի:»

• • •

Օր մը Սերոր լուր էր մեր Տաղաւրնի լի-նեմին՝ եկաւ մեր քով: Քիչ մը խօսացինք իրարու: Քովս կը գտնուէր քուսակաւորն ծխախոտ: Սերորը քաշեց մէկ երկու սիգար. բոս՝ «Էստ ունիտ:» «Բաւականին կայ, բոս: Մը խախտի կէտը տուի իրեն: Պատակցութեան տակ ես բոս:

«Մենք բոլորս երգուեր ենք՝ ա՛լ չկայ քովը միշտ: Նանապարհը գտնենք եւ հեռանանք: Երկու խումբ երկրի մը մէջ կարելի չէ՛ ման գալ. ի հարկէ մենք բոլորս ալ կամաւոր եկած ենք, քանութեամբ ոչ ոք եկած է: Ժողովրդ մէջ վատ մարդիկ կան, կուգան քու հասցէիդ մեզ կը խօսան, մեր հասցէին մեզ կը խօսան: Քովը եկողին զուրաբկացիր, վաճա՛ր, մեր քով եկողին եւ կը բարկանամ կը վռնանեմ:»

«Ս'ա քեզ կը սպաննէ, եկո՛ւք ներսը պառկէ: Սենոն կը քփրէ եւ չի լսեր կնոջը:»

Պարոն սուգերը կը հանէ, կ'անցնի ջրերը, կ'երթայ Սենոյի յետեւը Ղազարի արտի բնագը, ուրկէ կը լսէ Սենոյի եւ իր կնոջ խօսակցութիւնը: Երբ կը նկատէ որ այլեւս շարժում չկայ, առաջ կուգայ եւ կարգով կը գիտէ տանիքի վրայ պառկողները, որոնք 5-6 հոգի կ'ըլլան: Պարոն կը նկատէ ցորեկուսան Թաւկիճակը, որ Սենոն կարգու էր դուրս, նսեւ կը հաշալէ անոր կողքին գրած Թրակը, որու վրայ ցորեկը լախուով նշան էր ըրեր: Հրացանը կ'ուզէ, որ դարնէ, բայց խնջըր զուգար կուգայ. կը տեսնէ որ եթէ դարնէ՝ կրնն ալ կը սպաննէ. կը դառնար միւս կողմը եւ այնպէս կը դարնէ ու կը գոխինի:

Կըլիւրի մէջով անցած տանն՝ արտ ջրոց գիւղացի մը կուգայ Պարոյի առաջ: «Ա՛թի՛, —

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

ՎԵՏԵՐԱՐԴ ՄԱՅ
ԽՄԲԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

ԵՐՈՐԻ ԺԱՆՆ 15 օր վերջ խաբանցիք կուգան Սպաղանաց վարայ: Սպաղանցիք (Հան մեզ կը գանուէր 7 բերդանկա) զուրս կուգան, կը կուսին: Կուսը կը տևէ 3 ժամ, որը կը վերջանայ երեք զիւրդի սպաննուելով եւ զրգերու վերադարձով:

Երբ Կէլիկուդանցիք հրացաններու ձայնը տակը էին՝ ինծի լուր տուին. ես ալ Յարութիւնին երեք ընկերով օգնութեան զրկեցիք, բայց կուսին չէին հասեր: Այդ ժամանակ շիրտներու մէջ լուր զուրս բերին, թէ մի Անդրանիկի փառաւ եկեր, եւ նրա ընկերները եկեր են կուսին, բայց չեն հասեր:

Սպաղանցիք, մարերցիք, եղզարցիք զիւրդերուց փախչելով՝ փախան, եկան ցրտած գիւղերը: Այդպէս ցրտած միացին միմեկն. զարուսը, յետոյ ուղեցին վերադառնալ իրենց տեղերին, բայց ես տառաջարկեցի, որ շերթան՝ անդառնալով զիւրդերը կուգան եւ զանի մը ժարդիկ կը սպաննեն:

Բարձին փորագործը, որ այդ տունն Մշոյ Առաջնորդն էր, լուր էր զրկեր թէ՛ «ես միւրջնաբլինին հարցուցեր եմ այդ մասին եւ ոչ ինչ չկայ, թո՛ղ երթան իրենց գիւղերը»:

Սպաղանաց ոչ ոք Մակարը եւ իրենց գիւղացիք հաւաքուած էին Հարթք: Կանչեցին ինծի, հարցուցին.

— Դու ի՞նչ կ'ըսես, խելոյդ ի՞նչ կը կարէ՛ դիմանք գիւղերնիս, չէ՛ նէ չդիմանք:

— Եթէ ինձ կը լսէք չպիտի դնաք — պատասխանեցի եւ — աչքի զարմուսմանը պարտեցէք ինձ Հեռ, միացաներդ գիւղերը ցրտեցէք, մի կերպ կ'աղարկենք: Եթէ զմալու ըլլաք, գիւղացի՛ք՝ ձեզինք մարդ պիտի սպաննուին: Եթէ կուսի մը պատահի մեզ վրայ՝ զանազան պատահաններով մեր երկրացիք թշնամի են մեզ, օգնութեան չպիտի դան:

Մի կէս ժամ առանձնացան խորհուրդ ընելու: Վերջը եկան, ըսին ինծի.

— Մենք որոշեցինք գիւղերնիս վերադառնալ եւ Հան Հառատառուիլ:

— Ձեր մեղքը՝ մեր վեղ — ըսի:

Նշանք վերադարձան իրենց տեղերին:

Այս սպաղանցիք, մարերցիք եւ եղզարցիք 1890-ին միմեկն. 1900 թան մը շուկէին՝ ո՛չ ոք խաբ, ո՛չ տաւար. միշտ յեղափոխութեան աշակցութեամբ եւ երկրացիներու օգնութեամբ արտերն ու աշխիները կը ցանէին, կը լընէին: Աշխատանքից շատ ծոյլ էին: Տրուած նպաստներուն փարս մը չէին աւելցնէր, առանձին կ'ուտէին: Երբեմն ալ զողովութիւն կ'ընէին՝ թէ՛ հայուց թէ՛ զրգուց: Մէկերնին կային կտրիճ սպաններ:

• • •

1900-ի դարձան սեկտորներ էր. դեռ միւս կար: Առէի սպանութեան վերաբերմամբ լըրտեաները էին Առէի հորեղբոր աղայ Մանուկը եւ շուշամերկցի Մուսա-Դոնէն:

Սկորթի սպաննուելուց միմեկն եղ տունն Առէն երկու անգամ դադած էր Մուշ կուսակալի քով: Ամբողջ երկիրը բացարձակ մասնիշ կը կուցէր նրան: Մասնիշ կը պոռային նաեւ Ենեքայ կրպոյթին:

Առէն կանուսին կառավարութեանը լուր տուած էր թէ՛ «եթէ ինծի սպաննեն՝ հորեղբորս աղան ինծի սպաննել տուած կ'ըլլայ»:

Մենք իմացեր էինք, որ Առէն կառավարութիւնից առած փողերը կնոջ զգակի տակն է կարած: Որոշեցի, որ Յարութիւն, Ղազար, Զաքարյայ Աբամ, Խիւանցի Մարգիս, Տալուրիկու Գեամա-Մազան, Սիմոն, մշեցի Արամ՝ երթան Առէի վրայ. խրաջանչիւրի զործն ալ (զուրը պահէ, իրեն ընկերներու մասին հարցուցիւրը անել եւսայլն) առաջուց որոշեցին: Նոյն գիշերը պիտի սպաննուէր Ենեքայ կրպոյթ, որի համար որոշեցի Գէորգ, Համբարձում, Թարոն եւ էլի մի ընկեր: Ուղեւոր էլի կը ցանէին: Տը

Շէնչբայ Մանուկը ըսաւ.

— Էս պապանքը որ ձեզից դուրս եկաւ՝
կը սպաննուի, ժիւնայն տանն կ'աւելցնէ —
աղի՛րք, ես կ'երթամ գիւղը կը լրտեսեմ եւ
դուք յետոյ կուգաք:

Մանուկ կուգայ կ'ըսէ Կրպոյին.

— Էլի ապայ, փախի՛ր, եկան քեզ սպան-
նելու:

Յանկարծ արթնացայ, ըսի Կրպոյին ու շնա-
ջուցի էտեղէն:

— Է՛ր Լաքօ, խելօք եղի՛ր, զու ազան ո՛վ
կը սպաննի:

Դրանից 10 որ առաջ քանի ժը գիւղացի
ժարգկանց ձէջ Կրպոն կը խոստովանի, որ Դը-
լընթոյի Մահմադէն տակը է 21 արծաթ: Ան-
լարղը, կ'ըսէ՝ Յուզայի արծաթը ըլլայ: Այդ

Տալարիկ. Ծղռ-Ծղռ քարէն դէպի հիւսիս

Կրպոն գիւղէն կը փախնի: Տղերքը կ'եր-
թան գիւղ, Կրպոյի տուն եւ կը տեսնեն Կրպոյի
Հայր Լաքօն:

— Բարի եկաք, աղերք, — կ'ըսէ Լաքօն,
որ իր տնցետլի ձէջ շատ կարիճ եւ շատ լաւ
ժարգ եղան է:

— Աստուծայ բարի, — կ'ըսեն ու կը բա-
րեւեն: Ապա կը Հարցնեն — Լաքօ, Կրպոն ո՛ւր
է:

— Էս գիշեր պառկեր էի, կ'ըսէ, երազ ժը
տեսայ, դուք եկաք Կրպոն պիտի սպաննէիք:

21 արծաթը աղերքը տակը են մնորէն: Կրպոն
կ'երթայ Դընթոյի Մահմադէ քով եւ կ'ըսէ.
«21 արծաթը յղափոխականները տոնի մնա-
քէս: Ե՛կառ լուսի, կ'ըսէ Դընթոյի Մահմա-
դը, ինչ որ ուզեն տո՛ւր, ե՛ս կուտամ քեզիս:
Երեք ոսկի եւս կուտայ եւ 20-ի չափ դառ:

Դիւղացի ապայ ժը կ'իմանայ այդ քանը:
Դիւղացիք կը Հարցնեն. «Կրպօ՛, Էդ ի՞նչ փո-
ղեր են, որ տակը ես Դընթո-Մահմադէնս:
Ե՛կալլա՛ւ, տուաւ ինծի, որ ես իրեն Համար
չէիէլ տանեմ: Շէրէլի լիտըը Մուշ երեք դու-

ժամանակներ ընել, 25 սասունցի, Կեսուսք-
նի (Յոպ Տըն է) Չաթոյի երկու աղանձրուն
բանի առաւ (Չաթոյի աղանձրը՝ Հէյրան ու
Համբան), որոնք միմեկն որս ալ բանան են:

Կը Տը Գեորգն ու Համբանովով գրկեցի այդ
ժամանիս ալ աղանձնու: Էդոր աղապիտեանից
մէկն էր լրտեսեր: Տղան տունէն կը փախնէ՝
ժառանգը կը ժամէ: Յետեւէն կ'ընկնին, նրազը
կը ժարի: Տղերքը անմիջապէս կը վտանն ու կը
բանեն: Ինքն ու Գեորգը իրար կը կոխն: Գեոր-
գը մի կերպ կը ձգէ դետին: Տակից ժամանիւ
խնջումով մի փոքր կը ծակէ Գեորգի կուրքը,
որը ութը որին առաջացաւ: Վերջապէս Գե-
որգը կը յաջողի զարնել՝ աղանձը: Գեորգն ե-
կու զովս:

Այդպէս ետքը ժամանի աղանձուեցան,
բայց մնացածները ուղի մնացին: Մինչևի գրանց
աղանձուելը՝ Խալիլը մի տասը անգամ լրտե-
սեր է մեզ, բայց չէ կրցեր դիմանալ մեր տեղը:
Մենք այդ տանն կ'ըլլայինք տասը ընկեր:

Աշխարհ եկաւ տարը, սոսորական եկող եր-
կու զուակ դորք եկաւ գրաւ: Դանել Տափընայ
գիրն:

Այսօրէկը 200 հոգով եկաւ Մասուն՝ Ան-
ժալ, Հոգ Հուսարից 17 լափմարի, բոնեց 3-ն
հոգի, յետոյ եկաւ Կէլիկուզան:

Ամբողջ ժողովուրդը փախաւ: Արդ զազա-
նը տխուր ջորենները զարթի տեղ միեւրոն կեր-
ցան: Տասը որ վերջ գերազարմաւ Գեւալուն,
Հոգ մնաց երեք որ, ապա դիմամբ լուր տա-
րանից իբր թէ երկուսիսն Հովին պիտի երթայ
Մուշ:

Եւ լուրը խմանալով՝ ազայոց ըսի.

— Տղերք, մեզ կ'ուզէ խաբել, որ Նորեն
վերազատան, յարձակում ընէ մեր վրայ:
մինչդեռ սուրճանդակը մեզի ըսած էր՝ երեկ
լուրեր լուսցին՝ այսօր պիտի երթայ Մուշ:

Այսօրէկը մերտակաբան ժառանգի Հեաը
ման եր քերէր: Մասնիկը տեղեկութիւն էր աը-
նած, որ մենք երեք տեղ կրնանք դառնալ՝ կամ
Անուշակ, կամ Հալազը, կամ Հարսն գոմեր:

Երկուսիսն կ'ուզէ Այսօրէկը գործը կ'առ-
նէ, կ'իլլայ գեղի Մուշ ասը, իսկ գեղերը վը-
րայ տալուն՝ կը վերադառնայ: Մուշին կու-
գայ նախ 800 գորք: Չորքը երեք մասի կը բաժ-

նէ՝ մէկը կը դրէի Հալազը, միւսը Անուշակ,
երրորդն ալ՝ Հարսն գոմեր:

Եւ Անուշակ կը դառնալի: Չորքի գալու
մասին մէկը գրած է ինքի առժամ մը եւ դըր-
կեր է Մաքս-Պետրոսի մեծագլ: Նա կը բարձրա-
նայ Կառնայ վերեւ Մըրզաւարայ ջով, կը
տեսնէ Հոգ կրակ վտան է: Գիտնալով թէ
մենք ենք՝ քիչ մըն ալ կը մտնայ եւ զորքերը
կը բանեն գրան: Նա շուտ էր առժամը մեղք-
բու մէջ կը պատաստուէ եւ կը թափէ: Չորքի
մէկը կ'առը մը կը վերցնէ, կը զնէ լնը: Տղան
կը պատկերանէ կը ծնեն, կը Հարցան:

— Շիտակ ըսէ՝, ո՛ր կ'երթայի:

Նա կը պատասխանէ.

— Տալարիկ:

Տղան կը տանին Անուշ, Այայ բէկի ջով:
Չորքը դառնած թուղթի կտորն ալ կը յանձնէ
Այայ-բէկին: Թուղթը կը յանձնեն կարգալու
Հայ միւսը ստականի մը, բան մը չի գուրս
գար մէկն:

Բայց առայժմ դառնանք մեզի: Այդ բըռ-
նուող Պետրոսի հորդորը աղանձ Չաթն եւ
Հեթիկից Թարի Մակարը ջովս էին: Ոչխարը
ժաթման էինք աղերքը կերան: Կէս գիշերն
անցած էր: Պաշտպաններն եկան, եւ եւ Հա-
ցըրի էնաց:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ:

— Կրակ կը վտանին Կէլիկուզանի մէջ:

— Բան մը տեսա՞ք:

— Երեք անգամ Պետոյի տուն նրազ մտաւ,
եղաւ, Թիթիկայ Կուսը կրակ կը վտանէ:

— Թիթիկայ Կուսը ինչու՞ կրակ պիտի
վտանէր, ի՞նչու չուն ո՛ւր մարդ կայ, ո՛ւր Հովի-
տերմն գորք է:

Վեր կ'ապացի բուրդ ազայոց եւ ըսի.

— Ե՛նք Փշփուշ, գիշեր բանենք, անպատ-
հառ Այայ բէկը զարնելու կուգայ մեր վրայ:

Մակար, Գեորգ ըսին.

— Երթանք Կուշիկ:

Բուրս գուրս եկանք: Տակի խառնըր մաք-
րել տուի, սիգարներու զլուխները Հուսարի
տուի, անփախեցի մի տեղ, մարմուռն ոչխարի
արիւնն ու ուկորները անհետացուցի, ո՛ւր մի
Հեաը շթուցի: Անպէս որ եթէ գալու ըլլա-
յին՝ լնին կրնայ ըսել թէ Հոս մարդ է կղեր:
Չաթոյին եւ Մակարին ըսի.

— Հետեւե՛րս պիտի գա՞ք, չէ՞ նէ կը վերադառնաք:

Ըսին.

— Մենք կ'երթանք:

— Դէ՛, ուրեմն աչքիս տառէ՛ Հեռացի՛ք, որ ապահով ըլլամ:

— Հալլահ կ'երթանք:

Մենք Հեռացանք մի ժամուան համապարհ: Փայտն մեղսե էր, ոտքս կը ցատար: Տղայոց մի ժառ արդէն բարձրացաւ Կարէիկ, եւ ալ բաւականին բարձրացայ: Հետս էին Բարեկըն ու Քորեն:

Արեւը սարերի գագաթին նոր ծայր տուած էր: Յամկարծ Հրացաններու մայն լուսեց: Մեր գիրքերից կ'երկուային Հալալը, Ալուշակ եւ Հարմազմանը: Տեսանք, որ երեք տեղի վրայ ալ աւազանի թաղմութեամբ զօրք կայ: Գամբուս մէջ դառնումները կը փախնին: Բանից զուրս կուգայ, որ Զաթն ու Մակարը նստին դռն կը մտնեն ու կը քնանան:

Զօրքերը կ'երթան կը դաշտարեն Ալուշակ: Երկու զօրք կը մտնեն զամի պատուհաններուն եւ կ'ըսեն. «Ճանաֆտաւ վար պուրջաւ: Զաթան յանկարծ կ'արթննայ, ընկերոջ՝ մայն կուտայ: Երկու Հրացան կը զարնեն (Զաթոյի մեղսքին թերզանկայ էր, իսկ ընկերոջը՝ յախ մախը), մէկ զօրք կը ապանեն, միւրը կը վիրաւորեն, զանից զուրս կը նետուին գէպի ցած:

Զօրքերը յետեւից դաշտեր (Համապարկ) կուտան, զեղակ մը կ'ստնէ Զաթոյի մէջըը կապած խոնդալը եւ կը կոտորակ: Մի ժամ տեսեց՝ Զաթն ու Մակար Հասան մեղի: Պոռապանները լուրս կողմէն կը Շնչէին:

Զօրքերը վերջերին իրենց ապանմունքը ու վիրաւորը ու արքին Մըզգաւորայ դուրսը, Հոն սալմով Հոյ փորեցին եւ թաղեցին իրենց ըստապանմունքը, իսկ վիրաւորը Հասուցին Բոփայ դուրսը, էն ալ Հոն սալմեցաւ:

Երբ այդ զօրքերու ապանութեան լուրը կը Հասնի Ալալ-բէկին, զայրացած՝ տարնումակը կը քաշէ եւ մերթափառաւ Պետրոսին կը խռովէ: Գնդակը թուներ էր Պետրոսի պորտուս քովն, կողքէից դուրս էր ընկեր: Ալալ-բէկը կ'ըսէ. «Վերցընէ՛ք, զոյ՛ք էչ լուրը: Զօրքերը ոտքերից կը վերջեն, կը նետեն սանիքէն: Պետրոսը կ'ընկնի աչքի վրայ:

Այդ րանը կը դադարէ Ալալի դիպը: Մէջ: Զօրքերը կ'ըսեն մի ախպեցի Հայի, որ լայնէ տանի եղիկը: Տղան կը լայնակէ կը թերէ ներքին: Ախպիկի եկեղեցու քով: Պետրոսը ծածուկ լուր կըւորին կ'ըսէ. «Տղայ, ես մնում չեմ զայտեսեց մը Հասցրո՛ւս: Ետեկուորը Խասնէն գաղաղ զօրքերը տեսնելով՝ վիրաւորը Հոյ կը թաղուէ եւ ինքը կը փախնի մախի տեղ մը կը թաղուէ:

Զօրքերը կը Հասնին մեղացեալ մեղսներ քով, եկողը մի Հատ սառով կը խփէ ու կ'ըրթուէ: Զօրքի մէկը կ'ըսէ. «Ետեկ մեղսներ չի նետուիր (աչի վերջից արին կ'երթար): Տուրէն կը Հասնէ մի քիչ նիստիստ, ափի մէջ լուս կը արբիւ եւ կը լեցնէ աչքի քթի տառէ, որդէտղի ապան վաշտայ, եթէ կենդանի է: Տղան ուլիշ լինիր: Միւս զօրքը կ'ըսէ. «Բէկէ՛, մեղսն էս, փախան եւ թաղմունքն ապան այդ բոլորը կը նիստի: Երբ զօրքի վերջինն ալ կ'անցնի, նա կուգայ կը լայնակէ ու կը տանի: Վերջը աչք ապան կ'առողջանայ եւ այդ լուրը կը տարածուի զօրքերու մէջ, որքան լուս կը զարմանա եւ իրարու կը պատմեն:

Զօրքերը ցրուեցան դիպերու մէջ (Կէլիկուտան, Ախպի, Խասն), բոլոր ցարին թաղեցին աչքի մէջ, կնի, կորակ, զարի, ցարին, ցնի, կըլիկը եւն. եւն. իրար խառնեցին, բայրովին տեղեւոց զարմուցին, լարեղեցին փեթակները, տան կահկարասիները տեղեցին, շնչալցընն ստէն թան ու վերադարձան, զացին Մուշ:

Այդ եղաւ 1900-ի գարնան:

• • •

1900-ի ամառը սարերը կ'անցընէինք սրբորնո: Մենք ընդամենը 10 Հոգի էինք եւ բաժնուած էինք երկու մասի: Կէսը դացած էին Ախմեք Համարմուդի տառափորութեամբ, կէսն ալ քովս կը մային: Մենք ուսելու ուլիշ լուսնէինք: Ոտքի մտնեն ալ կարգին էլէր: Այգալիտով մի կերպ ապանցինք ամառը:

Մայիսը դացած էր Բաղէշ, ուր մերթափառուած Հարթի դիպեցի Խաշո-Գառապարը լուրք մը մտանութիւններ էր ըրեր: Լուսած էր քէ մայցիք է Անգրանիկը 10-12 Հոգով եւ կը թնուէի Սպաղանք: Սպաղանքիք ունին մաս 12 Սուրմայի Հրացան: Մայիսը կը խոտանայ Խաշո-Գառապարին միջմտեղու կուտակային քով եւ ապառն տալու, եթէ նա Մայիսին կը խոտա-

այ քանի՜ ճշ Զատայութիւններ: Կաշու-Գաւազարը խոտացեր էր: Կուսակալը Կալիւի ճիւղ-Նորգութեամբ ազատեր էր Կաշու-Գաւազարը ըստնով, որ եթէ սա իր խոտումները չկատարէ, կրկին պիտի բռնու նախ:

Կալիւին ու Գաւազարը կուգան Ազդիարժը: Գաւազարը կը կանչէ քանի՜ ճշ իշխաններ եւ կ'ըսէ.

— Խնչպէս սուս տեղ ըսինք, թէ աշխնչ տեղն են:

Կալիւն ձեռքը կը դարձէ խանջալին ու կ'ըսէ տէրտէրին.

— Տէրտէր, դուն ո՛ւր որ ալ ըլլաս՝ հոն դարձը պիտի խանդարուի:

Տէրտէրը գուրս կը հանեն, մնացածները հոն կը մնան:

Տալարիկ, Ծղա-Փրա քարի տակը

— Ես բանտի մէջ ամէն բան հասկցայ, որ յեղափոխութիւնը սուս է. այլեւս հաստատու ունիլ չունինք: Ո՛ւր են այդ քանի՜ ճշ ազերք այ, եկէ՛ք ըսէ՛ք տեղը, նրանք ալ թո՛ղ բռնեն, մենք ալ կ'ազատուինք, երկիրն ալ կը խաղաղի:

Իշխանները կը պատասխանեն.

— Մենք չենք գիտեր ո՛ւր կը բնակին աւր զերբը:

— Հայր՛ւր՝ կ'ըսէ Կալիւն, որեւէքն տեղ ճշ ցոյց տուէ՛ք:

Ազդիարժու տէրտէրը կ'ըսէ.

Այդ որը փոխա շինանի էֆէնդին ալ հոգ կ'ըլլայ:

Ես կը գտնուէի ընկեր Սարգսի հետ Հաբթք, Գաւազարի գիւղը: Էյի հիւանդ էի, չէի կըրնայ հրացանս, փամփուշտս պատցնել: Մինչեւ էդ տան մօտ 12 մօրթ քաշած էին դիւ. սովորական զեղնըէն բան ճշ չէր մնացեր, որ լընէին, ունիլ սղուս ճշ չըրաւ: Կանչեցի Գաւազարի աղայ Ասոյին եւ ըսի.

— Տղայ, հայրդ մասնութիւն ճշ ըրեր է, որ մինչեւ հոգ քերեր են: Եթէ խոսքը չկատարէ՝ էլի կը վերադարձնեն բռնաը:

— Ձեռ գիտեր՝ ըստու, լ միայն թէ եթէ

նելու: Եւ զիչ ժը յարգարեցի, նաեղաբար զցեղի: Նա իննի զուրա կանչեց եւ ըսաւ.

— Անգրանիկ, հեղ չես որդուն (սակար) պիտի գար Հարթի, չլիացայ ինչու համար չեկուս:

— Ո՛րկից իմացար, — ըսի:

— Էն որ Մայիւ Աղիարժը խորհուրդ ըրաւ ու կանչեց քանի ժը իշխաններու, եւ ալ նա չի: Իննի զուրա ըրին եւ ներսը խորհուրդ ըրին, որ տեսեց Զեմ ժամ: Հիւսնին ալ նա չի, վերջը Հիւսնին թուղթը մեղքին մի կը հեծնէր, եւ տեսայ, եւ թարկացան ըսաւ. «Անգրանիկ, դու իմ ժամու տեսաւ ըլլաւ, եթէ անգամ մըն ալ ուշաք չեկի գիտա՞ւ»:

Գէվան գնաց: Քանի ժը համակիր սասունդներուց եւ հուսարած էի ժառ 8 կոս ալիւր եւ պահած էի Հայդինը Գէվայի տուն, նեղ ժամանկութեան համար: Երեկոյեան գեւ ժութը չի եղեր՝ Գէորդը եկեր էր վերին գիւղերէն Հայդինը եւ յուր էր գրկեր իննի՝ «Ե՛ս դամ չեմ զուս կուգտաւ: Եւ հայ, գացի անոր քով: Եւ 40 հաց եկիւ տուեր պատարաստեր էր:

— Տղայ, ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ վերի կողմերը, — հարցունցի եւ:

— Դարձուածք ժը կայ, որ եւ ալ չեմ հասկընար: Կամ ձեր վրայ պիտի գան, կամ Սղաւանձ վրայ:

— Եկանդ տանն՝ Սղաւանք եկե՞ր եւ:

— Հա՛, եկեր եմ:

— Պատուիրե՞ր եւ որ բռնան գիւղը:

— Հա՛: Կանչեցի Մակարին, նրա եղբայր Մաշոյին, Պոլէին Սղաւարաց Գառոյին եւ պատուիրեցի, որ գիւղէն հեռանան, նրանք ալ խառնացան հեռանալ:

Այդ միջոցին արգէն ժութ էր: Եկաւ Կոչինցի Մկրտն ջրաման:

— Մկրտ — ըսի, — ո՛րկից կուգաս:

— Մզրա կուգամ:

— Ի՞նչ կայ, չկայ՝ խե՞ր է:

— Դու վալլա՞ւ, պարոն, չլիանմ. իննի բարեկամ չիւրդ ժը ունէի, պատահեցաւ հրաշան ուսին իննի եւ ըսաւ. «Մկրտ՛, բան ման ունի, զմա՛ պահէ, տակարար պիտի գայ: Ը՛սի՛՝ Էս՛ի» արիտի գալ տակարար: Ըսաւ՝ Էս եւ ալ չլիանմ ո՛րքանցի վրայ պիտի գայ:

Մենք որոշ չափով հասկացանք որ էլի բան

ժը ըլլաւու է: Հաջերնիս վերջուցինք, գացինք Ռիալլը Գէվային խուղը: Նա կային քանի ժը կտակածնիլ ժարդիկ: Նրանց տառէ գիտամբ խոսացինք Դաշու գնալու մասին: Մեր նպատակն էր Իշխանք գնալ:

Հիւսնը ըլլալուս համար ինգրեցի Գէորդին, որ իննի քարի ժը տակ զնէ ու ինքը երթայ, բայց նա չհամաձայնեց, ըսաւ.

— Կամ գուն ալ կուգաս, կամ եւ ալ կը մնամ քովդ:

Վեր կեցանք, սկսանք քալել գեղի Իշխանք:

* * *

Գէղի Կապուրդի սարը կ'իլլէինք: Երկու-գրորդ ասրերին մոտեցր էր 300 քալ: Եւ Գէորդին ըսի.

— Քանի ժը անգամ եւ էս ասրերի վրայ պատահեր եմ խիանցի չիւրդ կարաւաններ. մի լրտես՛, տե՛ս մարդ կա՞ն չեմ չկայ:

— Դե՛, — ըսաւ, — զուգ նաեղք էս քարի հովը, եւ նայիմ:

Հուսանք գիշեր էր: Մէկ էլ յանկարծ Կապուրդի սարի գաղաթից չիւրդերէն պոռացին՝ «Բալուրդ ալ եկե՛ր էք: Աղբրի վրայից պատահեանցին՝ Է՛րե՛, Է՛րե՛, Է՛րե՛. բալորս ալ եկեր ենք: Էդ բողէին ասրերի վրայ ինչպէս վիշապ ժը չարժուի, բալորն ալ սարի կան: Հոյ կը գանուէին 700 չիւրդ չրացանով:

— Կարաւան է — ըսաւ Գէորդը:

— Տղայ, տակար է, — ըսի:

— Ձե՛, կարաւան է, — ըսաւ, — երթանք:

— Եթէ կարաւան է — ըսի, — հապա Կապուրդի գլուխը ինչա՛ւ մարդ պիտի լինէր եւ պոռար:

— Նա լրտես է, որ կարաւան անցնելու համար լրտես է:

— Եթեանց կարաւանը Տալարիկէն կը վերադառնայ. տակար է, որ հոյ մարդ կայնեցած է, պիտի վերադառնանք:

Անցանք Քարաւան Ակաթնը, եկանք Հրլուչինք եւ Տալարիկի մէջ գանձուած խուղը: Յան թաղանուլով, փորու վրայ գնալով՝ հասանք Տալարիկի Մաշիք սարը:

Հոյ կը գանձուի այդ ժը, երբեմն Յուլիս ամիսն ալ մին կը գանձուի հոյ: Մարի գաղաթին կայ 3-ե հաս խաչքար, որուն կ'ըսուի

Մարիամ Աստուածածին: Երեխայ լուսնցող կանայք նմանց կ'երթան ուխտի: Եւ ընկեր մասն այդ այրի մէջ, Եւ ընկեր ալ զուրաբ ժայռոս քարերու ասկ նստած էինք՝ զբռնած եւ սարսափելի յղածս:

Արեւի ծագելուն Հաղմանց Ապրիլի եղբայր Պետոս բուրումնի մերկացած վարակիչ առաջիկա կապած կուգայ կ'ըսէ, թէ Սպաղանց կռիւ է ու կը վերադառնայ: Որովհետեւ մարմինը քարերու զոյնը ունէր՝ մերկացի էր որ սարը գալը ընկատուէր: Ուղեցի ընկերներս Պարզի Հեռ օգնութեան ուղարկէի, բայց զիշխուած մեր պատահած զիւրազրեց Վաղարշին կը ծնի զեղի Տալարիկ եւ կը փակեն մեր օգնութեան նախադարձը: Եթէ մենք զուրս զայինք նրանց Հեռ պիտի կուտէինք: Այդ ալիւրի զխաւարն են Քոս Սլան եւ Հնար եղբայր իմիրը: Տալարցոնց կը պոստային: Վնայիւր, մի փախնէր, եթէ Մաւրիկ ստիպարը Տալարու վրայ գայ, մենք զընտաբ ըլլանք, եթէ մեզ Հեռ չըսենք: Տալարցիք սիրտ տան, մի քանիսը եկան սկսան խառնել ինչ զրգարու Հեռ:

Միանցի զիւրազրեց երեք մաս եղած էին՝ մէկ մասը Վաղարշ, միւս մասը Վերին-Պիւղ, երրորդը՝ Մաւր-Քար:

Մաւրիկ ու իր ցեղը՝ խաղաղացիք, Մաւրիկ Հորիզորտ տղաները՝ Մուսուֆի տուն, Բիւլիաքցիք եւ Ալի փաշան 800 զորքով, Հեաներին ունենալով Մաւր-Պատարը, կուգան Սպաղանաց վրայ: Կանոնաւոր զէնք ունեցող սպաղանցիք մի զաւր կուտան ու կը փախնին: 25 մարդ, կին, երախայ, որոնց մէջ տէրաւորը, Օսան ու Օվան կը մտնեն սուրբ Մարութ Հոգնաւորի եկեղեցու մէջ, որը բուրումնի կիր ու քարից էր շինուած, բացի ներսի քանի մը կտորներէ եւ զաներէ, որոնք փայտից էին: Մնեկացիք ուխտաւոր էր, ուր Եւ օրուան նախադարձին ուխտաւորներ կուգային եւ 2-3 օր Հող կը ծընային:

Ինչպէս տէրաւորն ու Հող եղած մարդիկ կը դառնէին, խաղաղակիր ուխտ գալուն 300-400 մասաղ կը տրուի եղեր: Մնեկացիք փոքր էր, Հաղիւ 50-60 մարդ կը տեղաւորէր:

Կոխը կը սկսուի: Ներսից միայն երեք մարդ են կուտի եկեղեցու երկու մակերէն (մէկը զէպի արեւելք, միւսը արեւմուտք), եւ

սպաններ են մի քորք եւ երկու թիւիւղացի: Բոլոր զորքերը եկած չէին: Շատերը մնացի էին նախադարձին, որ օգնութեան չգան ոչ մի տեղից: Միանցիք ալ չէին կուտի: Սպաղանաց զիւղին մի մամ Հեռու կախած էին:

Հիւանին, որ զորքի Հեռ է եղեր՝ պոստացի է եկեղեցու մէջ դառնալովներու: Վճարանքի անձնատուր եղիւր: Այդ մամանակ զարմախուած էր: Կը ընրեն 60 խուրձ զարի, կը լցնեն եկեղեցու առաջ, երկու անուակ նստի կը լցնեն վրան ու կրակ կուտան, եւ աշպարհով 26 սպամարդ, տէրաւոր, երեխայ, կին խնդամահ կ'անեն: Պուլն երկու սպով զուրան են սպանուած:

Ալի փաշան կուգայ, կը մանի եկեղեցին, կը տեսնէ, որ ոչ մի յեղափոխական Հող չկայ, բուրան ալ կին, երեխայ են եւ երեք սպամարդ՝ երկու լախմախը, մէկ օֆիցէրի կտրե թեր զանկա: Կը վերցնեն Պուլի մնացի թերզանկան ու կը տանին: Զորքի զարն ու ինչ զորքը կատարելը տեսած է միայն կէս մամ:

Մարզանցիք, Բիւլիաքցիք եւ Մուսուֆի ցեղեր Մաւրիկ Հրամանով էին եկած: Միանցի ցեղը՝ Քոս Սլան եւ իմէրի ալիւրը եկած էին կառավարութեան Հրամանով: Բիւլիաքցիք եւ Մուսուֆի տուն վերադարձան իրենց տեղիներին, Հեաներին տանելով մաս մը Թալան Հնքիկցոց, մաս մը Թալան ալ տեղիկցոց, որը վերջին իրենց վերադարձի մամանակ:

* * *

Դառնանք մեզի: Մենք Մարտի սարից վերջինք 60 Հող եւ զայինք Փրիւայ քով զընելու մըրքը քարի առաջ: Մեր Հող գալը միայն Միւրան դիւարէր:

Ինչ մըրքը քարի առաջ մայրի նախախնի կայ քարայր մը, որուն կ'ըսեն Քուլու-ժուկ: Մակին առաջ կանգնած է Հովանոցի մը նման բրինձիկի մաս, որը քարի մէջ է բուսած: Հեաներին տարած էինք մի այնի տիկ: Այդ այրին մինչեւ զանի եղբորը կէս մամ է: Գիշերով կ'երթային տեղը իրով կը լցնէին ու կը բռնէին: Ժայռի տափարակէն մէնչեւ այդ այրը երեք ամէն քարքրութեան կը լինի: Մասունի զեռը ինչպիսիք կ'անցնի, աստանի կամարը շատ մաս է: Միւրակիրայ սարը զիմացն է:

Երեք ճարպիկ ընկեր բարձրացան, հլան ալոյ ալբը, ինձ եւ երկու ընկերի չաւանով կապեցին եւ ափսոսանքով բարձրացուցին։ Մեր վրայ ո՛վ ներքևուց, ո՛վ վերևուց նաժարաբեր կուգար։ Ճենք ապաւնով էինք։ Մկրտի գիշերները կ'երթար, լուրեր կ'իմանար ու կը բերէր ճեղ։ Խաճերն ու Քու Սլոն իրենց աշխրով Տալու-

Սասնայ գետտը զնալ։ Երկու ժամուան նաժարաբեր 7 ժամէն կ'երթայի, ուստի ըսի։

— Ընկերներ, Հացերնիս քիչ է, օրական տիկ ժը ջուր կը խմենք։ Ես չեմ ուզեր մեզ պատնետ դառնալ, գնացէ՛ք, ես չեմ կրնար քաշել, ես մեզի պատնետ կը դառնամ։ Ես ինձի բերել կուտամ տիկ ժը ջուր՝ կ'երթայ ինձ ժը շարաթ, Հացս ալ բաւական է, Հոս ոչ թեղա-

Սասնոյ կամուրջի տակը (Տալարիկ), Ժայռաբուն մէջ

բիկ կը դառնալէն։ Քու Սլոն կ'ըսէ եղեր տալուրդնք։

— Հայկ'ր, եկէ՛ք, ցուցէ՛ք Անգրանիկը։ Գոնէ՛ ճենք ալ է՛ն սպաննենք, որ կառավարութեան քով պատիւ ունենանք։ Եթէ ոչ՝ Խալիլը գլուխ կը կորսնցնէ։ Դուք գիտէք, որ էն ինձի թշնամի է։

Եթէ տալուրդիք ուզէին ալ ըսել տեղս՝ չէին գիտեր տեղս, որ ըսէին։ Մենք հինգ օր մնացինք այդ ալբը։ Հացերնիս բորբոսան, գոռաբաւ կուտաւ։

Պէտք ու 2-3 ընկեր ինձ առաջարկեցին

նոթ կը բանի, ոչ յարձակում գործելով կրնան Հոս ելլել։ Հակառակ պարագային՝ եթէ զըտնուեցայ, քանի ժը փամփուշտ կայ ինձի՝ կը ծախսեմ, յետոյ ինքնասպան կ'ըլլամ։ Թո՛ղ զան գիտկո Հոտեղից տանեն։

Ընկերներս լսեցին ըսածներս եւ էդ օրն ալ մնացին։

Առաւուս լուսացաւ, Խիտնց աշիբը երեք նաժարաբերով կ'երթար Խիտնք։ Քիւրդերը առաջուրէն խմացեր էին Ջուր-Պարոտի խուղը սպանուած Քեամոյի (Սերսրի մեռած) գիտկի ուր գցած ըլլալը։ Խլովխուէն անցնողները երեք

լուսն իբրեւ են կապիւր եւ իջեցուցիւր են էն ան-
զուեղը Փրօխույն Գուրթո-Գառապարին, որը
Հասաքեր է պարկէի մը մէջ սպաննուածի ու-
հարձերը եւ զուրս թերեւ: Գիւրգիւրը տարեր են
էջ սփարձերը իրենց հողը Թաղելու:

Միքոն մեզ լուր տեսաւ, թէ զիւրգիւրն ա-
ր-գին գաղթին: Տաւրոցիք գաղթին Սպաղանք ըս-
պաննուած գիտկները Թաղելու:

— Միքո՛ւր — ըսէ՛, — զե՛ս՝ սպաղանաց Մա-
կարին ըսէ՛, որ Հասառարիմ ընկերո՞ջ մը Հեւ,
տառնց ուրիշներուն յայտնելու, գիտկներու
զուրիւր կարէ եւ տանի Թաղէ. եթէ ոչ էջ գի-
տկները՝ պիտի գան ալքեն, որպէսզի ոչ մի
վիշալութիւն չմնայ: Կարելի է կոնսիւլները
գան եւ թնուութիւն ընեն:

Մակարը չէ ուզիւր կատարել: Տաւրոցիք
մի Հասառար տաղան կը փորեն ու կը լեցնեն
մէջը բոլորը, կը Թաղեն:

Երբ Մակարն եկաւ քովս՝ Հարցուցի ին-
չո՞ւ խոսքս չի կատարեցիր:

— Դէ, — ըսաւ, — ձեռքս չզնայ, որ կըս-
տէի. մարդ իրեն գիւղացիի, իրեն անցիի դը-
լուիւր կըմա՞յ կարել: Ձեռ յուսար, որ էդպէս
բան մը ընեն:

• • •

Յորդ որը Այլ փաշան իր գործով եկաւ Հա-
րթուց գիմացի Խոպանք ըսուած անցը նստեցաւ:
Խալիկն իր ալիքով Հարկոթուց անցաւ Սպա-
ղանք, նստել տուաւ բոլոր գիտկները, լեցուց
Մակարի տանը, զարուս խուրձերը լեցուց գի-
տկներու վրայ, երեք սնանուկ նաթ լեցուց վը-
րան ու վառեց անով անկող: Այլիւրուց վերջ
Թաղուած անկերներն փոխերը նորեն լեցուց, ա-
պա տառի լուրը կապեց գերեզմանատան վը-
րայ, որով Հասառարցուց հողի Հեւ, որպէսզի
հող մարդ Թաղուիւր յայտնի լըլլայ:

Այդ կատարելուց թառայ, Խալիլը կ'երթայ
Այլ փաշայի քով Խոպանք, որ Սպաղանքէն կ'ե-
մանուան Հասառարէ: Այլ փաշայի քովն էր
նստել Խալիլ-Գառապարը:

Այդ տանն զորքին հաց Հարթուց պիտի
րեւելին. մի պաշ-լաուսը եւ քանի մը զորք գա-
ցած էին հաց թերելու: Զորքերը Գառապարի
տանը ապի քով Թաղենի մը ծառին մէջ կը զբո-
նեն երկու կարգ փամփուշա եւ Սիւրճայի մը:
Իսկոյն կը բռնեն Գառապարի աղան ու էնոր Հոր-

եղորդ աղան՝ Կրպան ու թնուաւորուած Զառի մը
Հացով կ'երթան Այլ փաշայի քով: Աման մ'այ
մեղը կը վերցնեն, որ Կրպոյի մեղքը կուտան
տանելու: Պաշ-լաուսը կ'ըսէ՛. զապաղանցիկն-
րու Համար կ'ըսէիք Զան-Փիտայի են, սիւրճա-
լին մեր տնին կ'իյնէ, պիտիներ Զան-Փիտային
զուգ էք եղածս:

Բացի գրանցից Հարթք ոչ ոք չկար, բոլոր
ըն փախեր էին: Երբ կը Հասնին մի յարժա-
տեղ (Խոպանայ) կողմը վառ եւ քարուտ Հեւան
պարս մըն է՝ Կրպան ու Առն իրարու կը Հաս-
կըցնեն փախնելու Համար: Կրպան կը մզէ մեղ-
րի տանը եւ երկուքն ալ վար կը փախնին:

Թէն լուսնկայ գիւրը մըն էր, թայց գոր-
ծերը անկարող էին 10 քալլ առաջ գնալ: 100
քալլ զնալուց յետոյ Կրպան իր շախույժ Ա-
լայի Քեւերի լուսնը կը կարտէ:

Պաշ-լաուսը Հաստմին պէս սիրմալին կը
զնէ Այլ փաշայի առջեւ եւ եղածը կը պատմէ:
Այլ փաշան կը բարկանայ եւ կ'ըսէ Գառապար-
ին:

— Սիրմալին անէջ կ'իյնէ, զան անէջ
անէջ սպաղանցիք կոտորել կուտաս:

Խալիլը կուգայ Այլ փաշայի ստեղծը
կ'ընկնի եւ կը խնդրէ, որ իրեն խաթեր Գառ-
պարը իրեն տայ:

— Ելի՛ր, Հեռացի՛ր, — կ'ըսէ բարկացած
Այլ փաշան Խալիլին, — Թէ չէ բոլորե՛զ կոտո-
րել կուտամ:

Այլիւր մի կողմ կայնած կը գիտէր: Այլ
փաշան պտուղանը փելլ կուտայ եւ զորքին
Հրացաններու մէջ փամփուշաներ զնել կու-
տայ: Կը Հրամայի տախիկներն ալ Հրացաններու
զուրկն անցնել: Ապա զիւրգիւրն կ'ըսէ՛.
«Իմարէ՛ք, չէ նէ բարբիթ ալ կը վառածս: Խա-
լիլը իր ալիքով կը գտանայ: Այլ փաշան կուգի
կուտայ Գառապարի Քեւերը, կը թերէ միշտ
Կեալխասայի Հովիւրը Զերմ գտներու տակ կը
զարնէ, կը սպաննէ:

Հայերից ոչ ոք չիմացաւ այդ բանը: Մի-
այն 15 որ վերջ Հովիւները գտեր էին գիւղը
Հովիտի մէջ: Լուր կուտան ախպեցոցն ու կ'-
լիկուզանցոցն, որոնք կ'երթան կը թերեն գի-
տիւր եւ կը Թաղեն:

Սպաղանցից կուտի որը մաս մը զորք եւ գա-
պիթ մը (Հարիւրապետ)՝ Գիմթոյի Մանուկ

պահն էր դառնալն Կառն եւ էր խուզարկեն
աշակոյի տները: Կառնայ Աստուրի տան մէջ
ցոյցով շինուած արդիներ կապուած էին: Լա-
ն էր տան միացած էր դռնը, որու շորտ կողմ
10 մտկ կայ: Զորքերը տան առաջ կը դառնն
բաւականին պապիրոսի գլուխներ եւ կ'ըսեն.
Այսինքն Անգրանիկը ներսն է: Փողովորդը
փախած էր տները, ոչ ոք չկար: Զորքերը տու-
նը կը պաշարեն եւ ապա կը գտան:

Կընթոյի Մահմադի պահն մին կը զարնէ
կ'երթայ Կէրիպուան եւ բարձրաձայն կ'ըսէ.

— Գորգէն փաշանայ ապանեալացաւ, Սե-
բաթ փաշան ապանեալաւ, Հիւանդ Անգրանիկ
փաշա ճըռնէիք, էն ալ Կառն Աստուրի տան
մէջ գտանցին:

Կանցնի Շնըք, Սէմալ, Հոն ալ նոյնը կը
պատմէ: Մեր Հակոտակորդները կ'ուրախա-
նան, բարեկամները կը արածին: Սրբէ՛ք ճարդ
չէք գիտեր իմ ուր ըլլալու, եւ կ'ըսէին թէ՛
Նիքոս ըլլալ Հոգ եղաւ եւ աչքուցաւ զամի
մէջը:

Այի փաշան կ'երթայ Բաղէշ կուսակալի
բով եւ ժամրածան կը զննուցանէ, թէ Սպա-
ղանք ոչ մի Ֆիտայի չկար ու պարտադ աղ կը-
լափ ճարդ ապանեցին ու գտանցին դիակները
ու տները: Կառնն ալ տուն ճը գտանցին, գիտ-
նալով թէ Անգրանիկը ներսն է, ապա ալ սխալ
գործ եկաւ: Գառապարի վերաբերմամբ կ'ըսէ,
թէ փախաւ ու ինքը Հրաման ըրաւ զարնելու:

Այի փաշան սուս կը խուսար, որովհետեւ
խղեր խոյթաց կը զգար Սպաղանդ աշխատանք
անմեղ արեան Համար եւ Գառապարին ապանման
էր իրեն պատճառ եղող ժամերի: Կուսակալը
քնէ ճը կը բարկանայ, թէ ինչու է ապանել
Գառապարին եւ չի հուսաւոր, թէ կապուած
ճարդը կնքոր փախելի:

— Ո՛ր զօրքերն էին զարնողները, — կը
Հարցնէ կուսակալը Այի փաշային եւ բերել
կուսայ նրանց:

Կուսակալը կը Հարցնէ.

— Իրո՞ւ էր ճարդը փախաւ:

Նրանք կը պատասխանեն.

— Այո՛, փախաւ:

— Հապա, կ'ըսէ՛ կապուած ճարդը թէ՛նք-
դի՞ք փախաւ:

Զորքերը կը պատասխանեն.

— Իրեն գլխի փաշիով էր կապուած, փա-
շին փառն է եղեր. քաղէջ կորէջ ու փախաւ:
Այի փաշան ալ մեղի Հրաման ըրաւ զարնելու՝
մենք ալ զարկինք, ապանեցինք:

Սպաղանաց աշխատանքի սկիզբները (զը-
լուխներ, թիւեր եւայլն, որոնք աշխույժաց ա-
զատ էին մնացեր) Հանել տուի մօրիի տակից
եւ պահել տուի:

Այդ ապանուածներու, զօրքի թուի, զիւր-
զերու պաշու, ջարդի եւ Կառնի Աստուրի տան
զէպրի մօտին տեղեկագիրք ճը պատրաստեցի եւ
ուզարկեց Մուշ՝ Առաջնորդարան: Այդ տե-
ղեկագրութեան Հիման վրայ Մուշ Նոր տեղե-
կագրութեան էին կազմեր եւ զրկեցին ինձ, որ
եւ ինքս զրկեմ ուսուց կոնսուլին: Ռուսաց
կոնսուլը Բաղէշէն եկած էր Գառնաց պատի
Մատին առաքելոյ վանքը: Բայց մէնչու իմ
զրկելն նա արդեն վերադարձեր էր, եւ տեղե-
կագիրս ինձի վերադարձին:

Նոր կոնսուլը վանք է եկած՝ Կալիլը 150
Հայերու ստորագրութեամբ տեղեկութեան ճըն
է տուած թէ՛ ՎՍպաղանք խնդիրները կը-
ն, որոնց զէմ զայցինք եւ պատահմամբ զնոյն-
կը զիպած է զանաւային եւ ապանուել է, ու-
րիշ ոչինչ պատահած չէ, զիւրը ոչէ է: Այդ
տեղեկագիրք կազմող Կալիլին շատ մեծ բարե-
կամ եւ ազգին ալ գաւառան Մատին առաքելոյ
վանքի վանահայրն էր, որը ամենից առաջ ինքն
է կնքեր այդ տեղեկագիրքը, ապա ուրիշները:
Շատ անուաններ ալ խորհրդին կեղծ են, որդի-
ոք, զայս թիւն լուսին:

Սպաղանաց Մակարը եւ Հինգ Հոգի Համա-
գիրդացիք զիմեցին ինձ՝ ինձ ընկերանալու:
Առանց ընկերներուս Հուսանութիւնը վերցնե-
լու՝ եւ զրանց ընդունելի իմրի մէջ:

Այդ տանները երանք զայցինք Իշխմանը,
ուր մնացինք ինձը որ: Նոր քովիս Հոգեւոր-
ցաւ՝ զիւր ճը, առանց լուր տալու ինձի՝
զազամի Հնուցան Մակարի Հինգ ընկերները:
Առաւանակեալ տեղան՝ աղբը չկան: Դռները
բաց թողուցան, ոչ ոքի լուր տուած՝ Հնուցներ
էին:

Այդ ժամանակները եւ ծանր Հիւանդ էի.
ամբողջ երեք օր ինձից արեւն կ'երթար թէ՛
բերէն, թէ նստելու տեղէն: Բայրն ալ յո-

սերնին կարած էին ինձինք, Ծա ունէի մի փոքր կուշ կորեկի ալիւր քովս եւ մի փոքր կուշ սփռեալ ալ չկար: Միտեալ ափով կը քամենէ որ երկար բաւականա՞մար եւ անօթի ըմբայինք: Մականքն ալ քովիցս չնուացաւ, որ կամ նրանց ալ բերէր, կամ գէնջերը մեռածից տանէր: Քուզս մնաց Խիանցի Սարգիսը:

Էդ Հիւանդ դրութեանս մէջ կէս փութ արին զնացած էր: Մի գիշեր ալ շնորհաբար կարուեր էր. կը կարծէին թէ մտեր եմ: Ուղեցեր են տէրտէր բերել, բայց չնուարումն, անձրեւի եւ ցուրտի պատճառով՝ չեն կրցեր բերել: Նոյն տանն եկաւ քովս Ղըզըլ Աղանցի 19 տարեկան Յարութիւն անուն աղայ մը:

Մականքի գնալուց երեք օր վերջ՝ ես վերադարձայ Տալուրիկ: Իշխնձորին Հուլինք երկու եւ կէս ժամ է: Ծա իրիկունը համբայ ընկայ՝ լուսարացին չուն հասայ: Եկան միւս ընկերներս զանազան տեղերից՝ Համբարձում, Յարութիւն, Գեորգ եւայլն ու լսեցին գլխուս կատարումները:

Կտանք ժողով մը ունեցանք: Ընդամենը կ'ըլլայինք 16-17 հոգի: Ընկերներս որոշեցին բոլորը մէկ.

— Հիւանդ ըլլաւ, մինչեւ մեռնելու տա՞տիւնանին ալ չանմեհ՝ մեր առաջնորդը զույն եւ: Ծա առաջարկեցի.

— Տղմ'բ, որեւէ սխալ մը ընելու ըլլաք, ես շատ խիտ եմ եւ բարկացաւ, երբեմն կը զարնեմ մեզ, երբեմն ալ անտեղի կը զարնեմ, ժողովրդին կը բարկանամ եւ մեզ վրայ կը թափեմ բարկութիւնս:

Նրանք բոլոր միաբերան ըսին Գեորգէն, Համբարձումէն, Յարութիւնէն սկսեալ:

— Մենք ալ ըլլանք, թոյլ կուտանք որ զարնեւ:

Բոլորի հրացանները տառնմին-տառնմին իրենց յանձնեցին եւ ըսին.

— Եթէ յարգելի պատճառներ ունենաք չնա՞նաւու, էս հրացանները ա՞րին էք պարտաւոր յանձնելու:

— Քեզ, — ըսին:

Նաեւ գինուորական մի շարք օրէնքներ, գիտցելովմայի ենթարկուելու մասին եւայլն կարգացի իրենց, նրանք ուրախութեամբ ըն-

դունեցին: Ինչ խորհրդակցեցնէր եղան Համբարձում, Գեորգ, Յարութիւն, Մականք (Մականքը էր ընկերները յետ բերեց. նրանք հալոյր ու մի ներդառութիւն խնդրելով խոտաւայան աշխատեալ եւ իջալէս չվարուիլ: Մենք ալ ալքէ առաջ ունենալով, որ գիւղը քանդուած էր՝ զիջողարար վերաբերեցինք եւ ընդունեցինք մեր շարքները):

Արդէն աշունը եկած էր. ոչ հազուադէպ մեր վրայ, ոչ ալ ուտելու հաց ունէինք: Իշխնձոր զաւա:

Այդ տանն ես բաւականին լաւ էի: Գացինք Տէրկէվանք, կանչեցինք մշտի Մեռն, Կառուհանին, Մովսէս Ղապարը, տէրկէվանցի ոչ Վարդանը, բացառեցինք Նիւթական մեր Նիւթութիւնը: Տէրկէվանցիք եւ Մովսէսցիք յանձն տան խաւարանիւրը 250-ական զուրուշի հազուադէպ բերել մեզ համար: Պոչէի Մեռն ալ խոտաւայան օգնէր, իսկ Կառուհանին մերժեց ընելով՝ «ես չունիմ, ուրիշ տեղեր ալ չեմ կրնայ հաւաքել»:

— Տղմ'բ, ըսի՝ եթէ եղբայրս այսօր մեռնէր տեղեկու ըլլայ՝ կը կողոպտեմ ու կը հագցնեմ ընկերներուս: Մտիպուած եմ խաղալ չնելու, մերկ են, ցուրտ է:

Իւրաքանչիւրի տանելու ցուցակը ես իրենց տուի: Կառուհանին ըսաւ.

— Կ'ուզէ՞ք ե՛ս ալ փախաւուան Գեորգէն, ապրանք չեմ կրնար առնել:

Բայց կեղծ կ'ըսէր, ես հրացան մը տուի իրեն եւ ըսի.

— Որ ալդէս է, վերցրու եւ չնաւ մահարի:

Բայց նա չվերցրեց: Վերջապէս, բոլորն ալ համաձայնեցին օգնելու: Վարդանն ու Ղապարը իրենց գիւղերէն հանգանակեցին, իսկ Պոչէ Մեռն (Մկրտիչ) փոշ չունենալու պատճառով զացեր կարեր էր իր կնկայ հակառի ոսկինը եւ տանը էր ցուցակին համաձայն ապրանք եւ մեզ դրկեր: Կառուհանին ոչինչ զրկեց: Տղայից օստերն ու վրանին որոշ յափով նորոգուեցաւ:

• • •

Կաթալիկներից եւ նրանց Առաջնորդ Դերապաճախից լուր եկաւ մեզի թէ՝ «այսինչ ժողովը մեր գիւղերուն մեծ գիտանք է հասցուցեր, մենք կը խնդրենք այդ ժողովը ապանել»:

Քիւրդի բրած գաղանութիւնները ժենք ալ պիտի չենք. նա կառավարութիւնից ալ փութումն էր: Եւ նշանակեցի չենք Մանուկը, ապագանց Յազէն եւ Քարեկը ալ չէր պարտաւորուի: Իդոնք դաշին, երեք հրացան դարձին, ինչ, բայց յաջողութիւն չէին ունենցեր, չէր պարտաւորուի:

Այդ տանն եկաւ քովս եւ խորի մէջ մտաւ.

բիւի է մեզից ալ շատերը պարտաւորուի:

Խալիլի Մուշ գալու պատճառը չեմ տեսնում. ինչ պատճառ էր իրեն. լրտես խաղաղանց զբաւ, որդեկի գալին եւ բուրբ մէկ կատարէին: Տղան կը պատահի Խալիլի մէջ Յաբեկան աղին եւ կը սպաննէ ստամբուի (շախմատի) հրացանով ու կը վերադառնայ: Խա-

Մուշի շրջակայքը
Սաունը Մուշին բաժնով շղթամ՝ դիտուած գետափէն

Մերքի պաշտութեան ժամանակ ազատուած աւրիկանցի Քարեկը:

Ըսեք Հասան մեզի, որ Խալիլը եկեր է Խալիլի շրջէն մը խուլամներով եւ պիտի գնար Մուշ: Խալիլը չեա պիտի գար նաեւ յայտնի գաղանք բխլիկացի Համի-Ֆէրան: Մահարն առաջարկեց՝ շերտեք Միտակայ զիջէր նոսրեք, կոյնիք տալիք: Եւ Համիկի թէ՛ ՎՄԸ-ի միտակայ զիջ պահուելու տեղ չկայ նախ, եւ երկրորդ Մուշի մաս է, յուս Հասարը կը Հասնի եւ մեր յետեւն ալ կապուած է քիւրդերով, տեղը դուրսն է, կրնան ապաստուիլ, չենք Հասնիք նշարտաւորուի, կոյնն ալ կը շարունակուի մինչեւ իրիկուն, փամփուշտները կը լրանան, շատ կա-

լիլը եկած էր կառավարութիւնից դարձ պահանջելու, որ երթար պարտքի աշխարհ: Կառավարութիւնը իրեն պահանջներուն բաւարարութիւն տուաւ: Խալիլը կ'ըսէ՝ ճախ եւ գնաւ աշխարհը պարտաւոր, որ մը վերջ գործը թող գայ:

Եւ յորս գիւղերու մասնաւոր մարդիկ Խալիլի վրայ լրտես գրած էի, թէ ինչ նախով պիտի վերադառնայ, նա, որ ինչ յուր Հացնեն: Նա առաջուց Հաբերու նախադարձով չէր երթար, քիւրդերու նախադարձով կ'երթար: Եւ կը գտնուէի Միտակայ վանքից երեք քառորդ մաս չեաւ, Գիւրգը կը գտնուէր Առաքելից վանք:

Ժամը 2-ին Գիւրգը յուր բերաւ ինծի, թէ

լրտեսները ըսե՛ր են, որ Խալիլը գացեր է Մար-
նիկու ճանապարհով:

— Մուշէն որ դուրս է եկե՛ր՝ Մարնիկ է
գացեր, չէ՛ նէ Աւարիթն. էս գիշերը ո՞ր պիտի
մնայ, — Հարցրէ՛ ես:

— Լրտեսները չգիտցան, թէ ուր պիտի
մնայ էս գիշերը, — ըսաւ Գէորգը:

Մենք հոգ չհիւանդացան երկու ընկեր ու-
նէի՛նք: Ես ըսի Համբարձումին, Եարուժիւնին,
Գէորգին եւ Մակարին:

— Տղե՛րք, ոտք կը ցուայ, ես արագ լին
կըմար շարժիլ: Գիշերը քաշիմ (մեր զնալու
տեղը չինք ժամուան ճանապարհ էր եւ շատ
վառ ճանապարհ), վաղը ցերեկն ալ քաշիմ, կը
մտնե՛մ. ա՛յ, հոգիս չի մնար վրաս: Եկե՛ք,
գուց քացե՛ք:

— Ինչ որ ալ լինի, — ըսին, — անկարելի
է, պիտի գաս:

Համբարձումը թողուցինք չհիւանդներու
քով, որ Սասուն փոխադրէ նրանց: Մնացած-
ները վերցուցին ու քացինք:

Հասանք Ներքին-Մարնիկ, ուր երկու տուն
հայ կը գտնուէին: Գիւղը նպոփոխէ կէս ժամ
հեռու էր: Գաղանի Հարցուցի Հաւատարմի առ-
դասի ժը Թէ՛՝ Վալիլը գե՛ղն է: Ըսաւ՝ Վեհ: Վեհ:
Վեհ: Ընկեր ունի քովը: Վեհ: Վեհ: Վեհ: Կ'ընէ
գիւղը: Վեհ: Կը հաւատէ: Վեհը կ'ընթա՛յ: Վեհ:
Վեհ: Կ'երեւի, որ պիտի երթայ:

Երկու աղայ ցցեցինք մեր առաջ, բարձրա-
ցանց Խաչարաւայ սարը, որը կ'ընկնէ Մարնի-
կայ գիծացը: Քիբդերու գիւղերը տեսի ճառ
կ'ընկնին մեղի, քան Մարնիկը: Հասանք որով
տեղ ժը: Լուրը բացուաւ: Բայց ուր քրտնած ջուր
կարած էինք:

Մեկ քիբդ աղաքը յետ դարձուցի, որով-
հետեւ Խալիլը էնոց մէկը շատ լաւ կը հանը-
նար: Կանչեցի Հաւատիցի բաւը աղերը եւ
շարք ժը խրատներ եւ պատուիրներ տուի:

Վերադա՛ն կարելի է, — ըսի, — պէտք է առ-
խառնի ողջ բունը, որովպէս կըմանք Հարցա-
քանն: Թէ իրեն եղած հայ լրտեսները որո՞նք
են եղբւր մինչեւ չիմա: Մակա՛ր եւ զուս 2-3
ընկեր միւս պիտի գտնեն: Եարուժիւն, Գէ-
որգ երկու ընկերով իրեն պիտի գտնեն: Դուք
պիտի մնաք այսինչ լոյ՛սը իբրբով 40 քալ
հեռու: Ես հոս կը մնամ երկու ընկերով: Ես կը

կապանեմ, որ մինչեւ իրեն գալու երկու լը-
տես գրե՛ն՝ ճանապարհը լրտեսելու: Մինչեւ
լրտեսի ինձ հասնելը՝ արգէն Խալիլը եկած
կ'ըլլայ մեր մէջը: Դուք կը գտնե՛ք նրան, ես
ալ թէ կըցայ կը գտնեմ եղ առաջ քացողնե-
րուն: Երբ Խալիլը եկաւ առաջի մարդուց տն-
ցաւ, ընկաւ երկրորդի քեռուը՝ առ ժամանակ
պէտք է խփել շորս կողմից: Երկու մարդ ալ
գրե՛ք ճանապարհի ներքին կողմը: Առանց մար-
նի, առանց մուսի հոն կը մնաք մինչեւ շա-
ղալը: Մեր գլուխը քրտնու միջից չհանե՛ք, ու-
րիշ մարդ կըմայ մեզ տեսնելը:

Ժամը երեք ու կէսն էր. երկու հայու առ-
աջից Երեւանից 15 աստնակ բարձած Խա-
լիկի զեւթը կը տանէին Հայքից Հաւատարմի
խոյ, բուլղուր եւս: Մեզինք միայն 10 քալ հե-
ռուարուժեան վրայ տնցան, բայց ինչ շտան
մեկ: Երբ Խալիլը գիւղին ճանապարհ պիտի
ընկնի եղբւր, մին կը սկսի փէքը ընել, մի աղ-
ուս ալ կը սկսի կոկոսալ: Խալիլը կ'ըսէ իր
խաղամներուն. զեւթը մեր առաջ փորձանք
կայ, մին փէքը կ'ընէ, աղուսն ալ կը կոկո-
սայ: Խաղամները կ'ըսեն. Անգա՛, ա՛յ պիտի
ըլլայ առաջ, երթանք: Խալիլը կ'ըսէ Հայնե-
րուն. Ե՛րբ միջի ալլուց մեզ սարը տառիկադողնե-
րուն. Վեհըցե՛ք մեր զեւթը եւ համբու գը-
րե՛ք մինչեւ էս սարերը: Եթե՛ր հայ աղայք ալ
կը գիմուին, առաջը կ'ընկնին:

Մէյ մալ տեսածը՝ Հեռուէն միւս ^{Գիւղ} վեր-
երեւաց: Տղերը, որ Հովիտի մէջ էին, լին
տեսներ, բայց՝ ես չու. կը տեսնէի:

Երբ Հովիտին կը մտնեան՝ մեզ առաջու-
ղող հայ աղան գիտածը կ'ըսէ՝ զարուիթի
թիւրը կապիմ, եւ յետ կը մնայ: Իսկ միւս
աղերք ալ որ կը տեսնեն կըք որ յետ մնալը, ի-
րենք ալ շուր թափելու կը կարեն: Կը հասնին
աղայց մէջ: Որպէսզի ինքը աղանման ըլլայ,
Մակարը գիցեղուին չի ենթարկուի որ ան-
ոսինն հրացանը ինքը կը գտնէ Խալիլին, բայց
կը վրիպի: Խալիլը մին կը գտնէ ու կը փախ-
նի, ախպէս որ միւսներու զարկածն ալ ան-
գուս կ'անցնի: Զարկած տեղերին Հովիտի
մէջ ինքինքն չէր երևար: Հոն կը աղանման մի
ոստիկան եւ կը վերադառնէ մի ուրիշ ոստիկան:
Վերադառը կը գտնուի:

Յանկարծ տեսայ Խալիլը զուրս եկաւ գետի

Այդ Այդ անգամ աղաքը չէին տեսներ Մայիլը: Բա՛վա ընկերակցի մէջը՝ Գալէն, անց ժը ու գարկէնքի, որ ամենակցի սաւառ ժողով չմտնէ: Գոյախ գիրքէն վեր հանեցի ու պոռաքի: Վա՛նա որդի, մ'ը կ'ապառախու որս: Եւ ինք գինըր աղաւազ կը պարթ թէ ապառախու է, բայց ի՞նչ պոռախու՝ քիչ ժը մին կանգնեցուց, սակախ, կրկին աղապարթաւ որսից վաղեցունէ: Մի՛մի հաս գարկէնք իրեն՝ լրանեց: Մտանեցի մին է փախնողը, մի՛մի հաս միւսն գարկէնք: Ընկերակց ըսի. «Վեր կ'եցիր, խան խոյնէր քաշէր, երթանք: Եւ բաւ. «Քին ալ չարտեսուի: Բայց եւ հաստատ համարուած էի, որ մին պարտուի: Բազի ժը լուսեց, մին ընկաւ, Մայիլի ուրը մնաց միւս տակ՝ գինի մէջ: Եւ մեկից 400 քալլ հեռու էր: Մինչեւ վրայ հասնէին» Գալէն ստուարը վերադարձաց մեկ վրայ: Քիւրքը ծուկ չարու, որ դարձ Գալէին: Դամա (խանջար) խանի տառածնում, երկու հրացան գարկի էլ չոք տուց ջրգուն, եւ զնաց ընկաւ րուբրու մէջ. վաղեցինք, րոնեցինք Մայիլին: Երան նստեցուցի եւ տալի Գալէի մեղքը: Եղ տան ուղեցի խան խոյնու գարնէլ, մոռացի էի, որ պայմանաւորուած էինք հարցաքննութիւն ընելու: Մտաւ, Գէորգ, Եարութիւն հետեցի պոռաքին. վրան պոռի հարցնեց, մի գարնէնք: Եւ ապա անցի միւսը՝ Գնանց գալը:

Այդ ժամանակ շորս կողմ հասար էր ընկած. մեր հրացանը սարի գողաթիւն մինչեւ գալար աղմուկանց կուտար: Եսան գիւղեր հաւեցած էին, որ Մայիլը կը սպաննեն, որովհետեւ գիտէին էլ համար գնալը:

Գէորգ, Եարութիւն րոնեցին Մայիլի թեւերից, եւ րոնած էի գլխու երկար մաղբէն: Եարութիւն հարցուց.

— Մայիլ, դը բէ՛մէն դու է (Մայիլի որ կ'ըսեն, զո՞ւ ես):

Մայիլին ըսաւ.

— Հըլ հիարթա աղբ (հա՛, ե՛ս եմ):

— Սարը Սերոբ փաշա դու չարժեքը, դու խար խեստար քը (Սերոբ-փաշայի գլուխը դու կարեցիր եւայլն), զո՞ւն էիր որ Սպաղանք ընկեցինք, աշխարհը քարուքանդ ըրիր:

Նըմեցի մայի չէր ելէր, պատասխան չէր տար:

— Ովքե՞ր էին հայ լրտեսներդ:

Եւ միայն կըցաւ ըսել.

— Բարը, քառը, իշխուլու՛մը թամա՛ ըրը (բա՛ւ է, բա՛ւ է, ժամանակ լրացեր է):

Գէորգ, Եարութիւն երկու կողմից գարկին երկու խանջար. եւ կարեցի գլուխը, որովհետեւ կը շտապէինք, հասարը հասնելու էր:

Մենք հոգ շորս ընկեր էինք՝ եւ, Եարութիւնը, Գէորգը, Գալէն, միաները գետ չէին հասած: Մի քանի ընկեր գացած գտած են րուբրու մէջ րիտիխակցի ջիւրը ժը վերաորում, որը կը խնդրէ հայերէն լեզուով աղալաց թի՛ւ՛ւ՛ւ. Կարապետի եւ Ս. Արեղիթիի սիրուն՝ ինծի մի՛ գարնէլ, եւ նրանց ջեղից չեմ, եւ համարող էի, եկայ հետեւին ընկալ: Տղեքը ժը տիկ չեն ըրեր, արգէն վերաորում էր, կը գարնեն կը սպաննեն եւ կուտան քովս, հետեւին կը ընկնէ հրացանն ու խանջար:

Մայիլի գլուխը բերի գցեցի զերջի մէջ: Ձիւս վրայ կը գտնուէր մի մեծ խուրճին լըցուած: Մայիլը վրան ունէր մի ժամացոյց, Սալթանէն ստացած պատուանշանը (այժմս «Դրաւանի խմբագրատանը»), սիգարի սուփ, երկու հաս սիգարի փայտ, լուխայի փայթ, շալվար, գտաի եւայլն: Խուրճինի կողմ էր 7 թուփ մանիւկ, 7 թուփ ճեղմակ կուտ, 2 զոյգ զոնգուրա (կոյիկ), սուրճ, խալիւ, դաւաթ, շաքար, իր ալիկան համար մի խրիայ եւ մի ֆիստան, 40 արշին ջիւրը կիներու գլխուն ժը գինի ճեղմակ փխաւ, երկու հրացան, երեք խանջար եւայլն: Մայիլի ստակի քաղկէն ելաւ նստել 12 հայերէն փորում կնիք, մէկն ալ քրին կնիքը՝ քաղկէ թիւն կապում: Այդ հրեքներու րուբրի պոլերն ալ ծուկ էին թիւ անց կացնելու համար: Գողանէն ելաւ 33½ դուրուշ, 7½ ալ ելաւ միւսներուն գողանէն, եկաւ ընդամենը 61 դուրուշ: Մայիլը գրամները ստուշուց գրկեր էր տուն: Իր կնիքի վրայ տանկերէն գրուած էր Մայիլ(*):

*) Հայերու կնիքներու վրայ գրուած էր՝ Հէպո, Մաշո, Գրքո, Օհան, Յովսէփ եւայլն, եւայլն, միացանները ժիւտ չեն գար: 13 հասն ալ անցուցի շաքարի թիւի վրայ, պահեցի կըտուշ գողանէն մէջ, բայց կապանելով, որ կըտուած կորցնէ՛ր ալ կնիքները գաղի մով մըտ-

Քաղաքի վրէժ կախած ունէր մի համայնի՝ կախարհական բան մը, որդէսդի գնդակը չբռնէ վրան:

Հոգ ապանուան Քաղաքը, բխլիակցի գիրքը, մի ուսիկան, վիրաւորուեց մի ուրիշ ուսիկան, որ բուրբուռ մէջ թաղուեալ ազատուեալ էր: Նա թաղուած տեղէն կը լսէ Անդրանիկի, Մակարի, Յարութիւնի անունները եւ կ'երթայ կառավարութեանը կը պատմէ, թէ ապանուաները Անդրանիկ եւ իր ընկերներն են:

— Տղմ'բը — ըսի ընկերներուս — բոլորիս սիրան ալ հանգստացաւ, չէ՞:

— Այո — ըսին — հանգստացաւ:

— Դէ՛հ ուրեմն, արդէ քաղաքը գնանք կանկու քովի սեւ քարը դէրժ բռնենք, որովհետեւ հաւարը չորս կողմ է ընկած:

Այդ օրը ոտքիս ցուռ բոլորովին մաքիւ եղած էր: Տղերքը կ'ըսէին. «Այլ չենք հաւատար, որ դու հիւանդ ես»:

Երկուսիսն ժամը ինն էր, երբ հասանք կանկալ քովի սեւ քարերը: Քաղաքի սարսնները չլալակած էր Անդրան, որուն դուռնը չէինք տեսնու: Նա կը խնդրէր Աստուծուն, որ եղ գործը յաջողուի, որովհետեւ խոտապատ էի գործի յաջող գնալուց յետոյ դրան խաչան տալ: Երբ ապանութեան տեղից կը հեռանայինք, յանկարծ դուռն ընկաւ մարմնիկի երկաթաւոր մը, եւ Քաղաքի դուռն ու մաս մը ապրանք էղոր լայնիկ տալի:

Կանկալ Քուլն գաղտնիք Քոփ, բայց դէռերը հող բնացինք, գաղտնիք Շուրամերիկ:

Հենց կէս ժամուան հետացած էինք, որ Դարաման թեկը 60 միւսորով կը լցուի Քոփ, եղանք եկիւր էին Քաղաքի պահակները: Որոշուած էր Քաղաքի պահակները 2,000 զօրք վերցնել եւ այդ 60 միւսորով Քաղաքի աշխարհը հեռ

պիտի երթային Գաղաթիցի վրայ, որունք, ինչպէս վերը յիշեալ ենք, ապանած էին մօրս մը տաղ Քաղաքի մէջ տղան:

Քաղաքի ապանութեան արդէ քաղաքը գնաւ: Գաղաթիցի մեզ շարակալութիւնը գրեցին յաշտելով, որ չեթէ զուգ չապանենք: Մեզ քարուքանդ պիտի ընէր եղ գաղտնիք: Տեղայի ապանութեան համար էլ փոխադարձ չեղարակալութիւն գրեցինք գաղաթիցի: Մենք Շուրամերիկից վերցրինք Քաղաքի դուռն ու ապանները ու գաղտնիք Տաղաթիցի:

Մենք որոշած էինք Քաղաքի դուռնը գործել մի մեն փայտի մայրին, տանկերէն դրել տալ իր բոլոր յանցանքները, կախել կախիկ, պիտի չեղով մանկի Մշոյ քով եւ տեղ մը կանգնեցանք: Այս մասին խորհուրդ հարցուցինք Մշոյ Առաքելոյ Բարեկէ վարդապետին, բայց նա խնդրեց եղպիս բան չընենք, թէ չէ «Բարեկէ խոստանք կը դրողուի եւ կը սկսի էս գիւղիցուց կոտորած ընել»:

Այդ ապանութեան համար մարդ Մատուհի եւ Դաւիթ ժողովուրդը ուրախութեան մէջ էր:

Անցաւ մօրս մը: Մակար տաղարկեց ինքի:

— Եկուք՝ Հէպո, Դրքո, Գոպո՝ աշխարհաւորները մարդիկ եւ 12-ին մէկէն ապանենք:

— Այ տալ, — ըսի — եթէ մենք էղ 12-ին ապանենք, խաբարելիքին ըլլեն հաշտուեալ 20 մարդ քարակոծ, կ'ընէ 240 մարդ: Այդ 240-ը մեր զեմ պիտի ապստամբին, այդ տանն մենք Մատուհի պիտի փախենք: Երկրորդ՝ կնիքներու վրայ միայն անուններ կան, ապանուանք չկան, Դրքո՝ հաղար Դրքո կը գտնուին, Հէպո՝

տեղի եւ երկու շարք կողքի Քաղաքի մը վրայ: Այդ կնիքներու մասին ես խոսիւ արդիւնքի գիտութեան, որ ոչ մի տեղ չիտան: Բայց ինչ դուրս եկաւ. գաղտնիքը չուտ դուրս եկաւ, որովհետեւ մեր մէջ կային 10 ասուանցիներ: Քաղաքի ապանութեանից երեք տարուաւ առաջ Սէմալայ քաթիկ Մանուկն ինքի ըսաւ. «Ե՛նչուքայ ոչ չէ կ'ըսէ, թէ կնիքը կորցրին: Նա ինքի նման կառավարութեանից դաշտ է, կ'եր

թայ կուգայ բռնակը, հաղարապետի քով՝ աղբանակ, թուր ու խանդալդ վրէն կաշուած, եւ այդ մարդու վրայ կ'ապանուոր եմ. ինչու նա կ'երթայ բռնակը, եւ չեմ կ'ըմար երթալ, ուրիշն ժամանութիւն կ'ընէ: Քաթիկ Մանուկը մինչեւ տեղավոր ապանութեան ապանենք Հէպոն, ըսաւ կը լրտեսեմ — ըսաւ: Մակարն եւ ըսի. «Եղ մարդուց եղպիս բան չեմ ապաներ»:

«Ուրեմն — ըսաւ — դուք գիտեաք: Ա՛նդ»:

հազար Հկոյ կը դառնան. մենք կրնանք ըսել թէ աշխներն են սրանց տէրերը:

Յիրաւի, Գրքանէր շատ կային, բայց Բըւանաց դասաւն սկսեալ ամէն տեղ ըննեցինք և Շէնքայ ոչ ոք Հկոյէն ուրիշ Հկոյ չգտանք:

Բարկէն վարդապետը ինձ գրկեց 20 սակի, ժիւնոյն ասան խնդրելով Մասուկի ժողովրդի և հացի կարատեսներու ցուցակ կազմեմ և:

Ընք կարելի ուրանալ, որովհետեւ կոտորեց զիրա կը նախնային: Որոնք որ շատ թէ ընէ հաց ունէին ուտելու՝ սկսան արանելալ իմ դէմ թէ՛ շուրթմէ մենք հայ չենք, որ մեզ ալ գրկէք: Ինչ որ է, ինչ գիւղերու փողերը ցրուեցինք ախպէս, որ վերջը բաւորն ալ գոչ կղան:

Սէմայի ցուցակ կազմողը Գեորգն ու զետա թիպ Մանուկն էին: Ուրանք իրենց գիւղը բաւորը

Սէմայի ամուկներէն միմ, չորցող ասիով շրջապատուած

զրկեմ իրեն, որովայնի դուստր ժը զրկե ինձի անոց ցրուելու: Այդ դուստարը եկած էր Գաւառի քաղաքէն, իմ լսելով՝ 200 սակի: Ծուցակ կազմեցի՝ Շէնքը, Սէմայ, Կէլիկուզան, Անուի, Հեթիք, Նիկարդ, Սպաղանք, Տաւրիկի ետքը թաղերը և զրկեցի Բարկէն վարդապետին, յայտնելով, որ դրամն ինձի չգրկե, որովհետեւ մասնութիւն կրնայ ըլլալ, վերջը ինքը կը Գասուի: Բարկէն վարդապետը փողը տուեր էր երկու մշեցիներու, հետեւին զրեւր էր երկու ոտովեան և զրկեւր էր ցրուելու:

Բարկէն վարդապետը իմ դրամ ցուցակներն էր տուեր այդ մշեցիներուն, ախպէս որ տասուեցինք Յ. կարգադրուեց ճանչցիւր ինչ գիրա: Ես ուրացայ, ըսի՝ գիրա չէ. բայց

զրեւր էին, իսկ Շէնքը գրուած էր կէտը: Շէնքայ Հկոյն չի գիտար թէ մեր կազմեց է այդ բաւորը, մեղքը կը զցէ Սէմայի տէրութի և զետա թիպ Մանուկի վրայ, սուր ժը ջաշելով, կ'երթայ կը վերցնէ ուսով ետքը սակի:

Սէմայիցիք այդ բանի մասին ինձի զանգատ ըրին: Դացի Շէնքը Տափէ ըսուած Մանուկի դուր, հոն կանչեցի լէնքեցիք և փողերը յետ տաի: Ենպիսեան, աղաչեցին, չորս սակի էի իրենց վերադարձուցի, մնացածը թող մնայ:

Այդ ասան լէնքեցիք Զաւյի աղայ Օւան և զետա թիպ Միքայէլ կանչեցին զիս և զապանի բաին: Վիճեց լսեւ ենք, թէ ջովդ Հկոյ անուամբ միւսիւր ժը (կնիք) կայ, մենք կը խնդրենք որ տառ: Ես ըսի՝ զեղպէս միւսիւր թող չկայ:

և ո՛րքին պիտի ըլլայ, որ սամա՛ն հանգ ուրիշ ոչինչ չխոսացին ու հետացան:

Ժամանակ ժը վերջ Անդի գտնուեցանք: Երբ Սպարապետը գնացաւ եկաւ, ժառ ժը Թալան Անդիին տարուած էին, ժառ ժալ Հեթինգին: Անդիցոնց Թալանը յետ դարձուցին, իսկ հեթինգը՝ ո՛չ: Բայց Հեթինգոց ոչխարները անդիցոնց էին տաւեր, անդիցոնց ոչխարներու տեղ: Հեթինգի գաւցի գտնուատուեր էին Բարիկն վարդապետին, քէ յետ դարձան տալաղ Թալանը անդիցիք են սեփականացրել: Բարիկն վարդապետը նամակով ժը ինձ էր յանձնարարեր դրանց հաշտեցնելը՝ «Դատը բարբի վրայ հաւատար քամանել և ըստ այնմ ալ ոչխարները քամանել: Ես ալ եղպէս վարուեցի եւ Բուրիսն հաշտեցուցի իրար հետ:

Մի կին եւ երկու մարդ՝ Պոզուս եւ Աստուր անուններով եկան քովս եւ զանգատ ըրին, քէ այդ կինը եւ Պոզուսը այդ հինգ որը կով ծնն են կորցրեր: Աստուրն ալ եկած էր իրրեւ վկայ: Կովը կիսով եղբէր է եղ կնոջն ու մարդունը, կիսով քիւրակ ժը, կը մտար էջ հայու ժառ: Մարդը սկսաւ պատմել.

«30-40 կով ու արջուս կ'ըլլար, իրկունը բոլորը մէկ՝ փաթախ լնդուցինք եւ դուռը գացեցինք: Աստուս ելանք տեսանք, բոլորն ալ զոչացած են: Բոլորս մէկ ընկածք ասրերը, ամէն մարդ իրանը դառաւ, իմ կորած մաց: Ես ու Աստուրը (Հեթինգիք էին) սկսեցինք հետիմ պտտեցնել. կովու հետքը դասնք եւ տարինք Բարեպետի (Անպուս Թալ) մինչեւ Գիրո Պաշո դուռը:

Այդ Գիրո-Պաշոն, քանի ժը Հեթինգի եւ բոլոր անդիցիք հոգ էին: Հարցուցի Գիրո-Պաշոյին.

— Պաշո՛, իրա՛ւ կովու հետքը եկած է մինչեւ քո դուռը:

— Պարան՝ ըստաւ, եկած է հետք ժը, բայց ես տնդեկութիւն չունիմ: Կովու տէրը լնդով չէ, բայց Աստուրը հոգիս տաւ, կ'ըսէ՝ կամ կովու հետքը կը հանես զիւղին, կամ կը վնասես կովը:

Ես կանչեցի իր աննիքը, երգոցնուցի. նմանապէս կանչեցի բոլոր զիւղացիք, ձեւ ու մէկիս հաւաքեցի, երգոցնուցի, բայց ոչինչ չգտնեցին: Բոլորը մէկ խոստացան քէ՝ եթէ

մի տարիէն, երկու տարիէն կովը մեր զիւղին եկնէ, մէկի տեղ երեք կը վնասենք: Կովի տէրը համոզեցինք՝ ոչինչ չըսու. բայց Աստուրը մեզից վաղ լնդ գար, կ'ըսէր.

«Կամ պիտի վնասէք, կամ հետքը զիւղին պիտի հանէք: Չէ՞ որ Գուրգէնի, Սերսի ժամանակ մողով ժը ըրինք եւ երգուեցով սասորաղեցինք որ աշուսհետեւ հայը հայու տղանը լողեաք է գողանայ եւ եթէ գողանայ՝ պիտի սպաննուի. չէ՞ դուս ալ ներկայ էիր այդ մողովին:

Աստուրը խոսած տուն, երեմն որ ես կը բարկանայի վրան՝ կը կարկանէր ու կը դուռնաթափուէր, ինչ որ կարծես զոչը հնչց ինքը ըլլար: Ես կտակահեցայ վրան, կանչեցի մի կովը եւ ըսի.

— Այ՛ տղայ, ես լսեր եմ կովը դուս, ես զոչցի (եւ ոչինչ չստէ էի, զիսմամբ կ'ըսէի): Ես այսինչ տեղը երկու զինուոր կը զրկեմ, դուս զիւրը կը քնքես հան եւ կը յանձնես զինուորներուն կովը, ես ալ տիրուէ կը յանձնեմ. ո՛չ քու պատիւը կը խախտուակուի, ոչ անանկ զուրս կուգայ: Եթէ հարցնեն՝ «Ե՛րբ դուռը, ես կ'ըսեմ՝ «Ե՛րբ ի՞նչ բանն է ո՛ւր գտայ, ես մեր կովը գտայ կը յանձնեմ, ալ ոչինչ մի՛ հարցնէք:

Այս ըսելու տան՝ Աստուրը անելի գունատ թափուեց եւ անելի կարկանդատ. Կտակածա անելի ուժեղացաւ: Նա երգումներ կ'ընէր՝ Ս. Կարապետի մարմար զերեղման, Ս. Անպէրէի, Բրիտանոսի «տա՛ն քիւրե՛ն»-ը, երեխային խէրը շտեմեմ եւսային: Ես երկու ապտակ զարկի, ըսելով քէ՝ «Ե՛րբ երգուիր: Ռէս Սինչի տղայ կիրոս բարկացաւ ըստ քէ՝ «Ես իմ տան մէջ չեմ ընդունիր որ մարդ ծնենէք»):

Այդ տանն ներս մտաւ խոսեցի Հաքոյի տղայ Դանէն եւ ըստ քէ՝ «Կովը զոչցողը Աս-

*) Պատեալը այն էր, որ ապագան էր: Դրանից 10 րոպով Գիրոյին կորած էր 10 մարդի, որը գտնելու համար անպին չարաբանքներ եմ կրեր: Եւ հնչց այդ Գիրո-Պաշո տունը մաքնները զոչցող զոչերը ասորապիսի ծնենք եմ, սակայն, հան լնդ ըսեր քէ՝ «Ե՛րբ ծնենէք, ես չեմ ընդունիր, որ իմ տան մէջ մարդ ծնենէք: Ա՜՜՜՜».

տուրն է՝ դա տուր է հղորս՝ Մակարին, և
կովք հիմա մեր տանն է: Կիրան որ չուզեց,
որ ևս իր տանը գարնէի, դուրս հանեցի Աստու-
րը արար ևւ հրացանը ուզողնով ըսի՝ «Եթաակը
խառն՝, յէ նէ կը ապանենեմ: Հրացանի մէջ
փոփուշար գրաւած էր: Նա էլի շիտակ շէր
խառնը: Կիրոյի հարեղարայն եկաւ, հրացանն

հոն քրդու մը կով մը կայ, կը բերեմ հեազը
կորսնցուցեց: Կովք բերաւ՝ մեղի յանձնեց:
Աստուրը կ'ըսէ՝ «Հա՛, հղպեա է: Կը հարցը-
նենք իրեն՝ ինչպէ՞ս է բերեր կովք: Բփարախի
մէջի տաւարը բաւարը ջւեցի ևւ կարմիր կովք
խիլա կոտորեցով դիտելի որ կէտը շիւրղինն է,
բերի յանձնեցի գրանց: Իմ բաժինս երկու ար-
ծաթի ծախեցի գրանց. փողը սախ՝ վերագար-

Մուշի շրջակայքը. Աստուրը Մուշէն քաժմուզ շղթամ, դիտուած դաշտի մէկ ուրիշ դիրքէն

րանեց, մի կովժ քաշեց բսելով. «Բա՛զ, պարան,
կը կովի հարցը մենք կ'ընենք»:

Աղպեա բնելով հրացանը կրակ ըրաւ ևւ
զիպաւ Աստուրի ծուկին: Մարդը ընկաւ, Վի-
րաւորը ապրեցաւ երեք որ: Ազդիարձու տէր-
ունքն եկաւ, նաեւ յանի մը տիպեցի, տերտէրը
գնաց որ խոտափոխեցի կը մարդուն ևւ սրբ-
ութիւն աայ: Աստուրը կը խոտափոխի, կ'ը-
սէ՝ «Արքանի էի ապանուելու ևւ ապանուալս:
Երկու ընկեր ալ ունեցեր է՝ Մակար ու Թիկայ
Քաշո»:

Շատով երկու զինուոր գրկեցի Մակարը
բանելու բերելու քովս: Նաեւ բանել տուի Քա-

շոն: Նրանք կ'ըսէին. «Աստուրը մեղի ըսաւ թէ՝
մայս: Բանեց դուրս եկաւ, որ Աստուրը տերտէ
տաւարը հաներ է փառախից հեազը կորսնցնե-
լու համար: Բաւական հեաւ տեղ կովք վերցու-
ցած բերած է Գիրօ-Քաշո գուրը, էնանգից վե-
րագարձուցած՝ տարած յանձնած է կը երկու
մարդուն, սաացած է երկու արծաթ ևւ վերա-
գարձած. յետոյ կովի տիրոջն ալ բերած բոնած
է Գիրօ-Քաշոյի ետեան թէ՝ «Կա՛մ կովք կը
վնարես, կամ հեազը կը հանես դիպէն: Երեք
որէն մեաւս Աստուրը, իսկ ընկերները
շէին գիտեր, թէ բերածը հայու կով է:

(Շարունակելի)

ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ

Գրեց՝ ՄԱԼԻԱՍ

ԱՆ՝ կը յիշեմ, որ շատ ձգտուած ուսանական ժողով մըն էր։ Աւելի քան իդայանացի ու յոզնան էին բոլորն ալ։ Ու երբ ուսանական ժողովէն վերջ, Դաւանդուքեան Խորհրդի նիստեր սկսեան, ոչ մէկուն վրայ խռանելու արամազութիւն էր մտայնի։

Երեսուցը, այդ ժողովը տեսակ մը հարկադրանքի հետեւանք էր։ Երկիր պիտի անցնէինք, եւ պէտք էր Երկրի վերաբերեալ կարգ մը կարեւոր հարցեր կարգադրել։ Խորհրդի նիստերուն կը մասնակցէին Արեւելեան Բիւրան, Քիթիլիսի Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչը, մէկը գալուսի եւ Բապուի Կ. Կոմիտէին, Վահանը որպէս Վասպուրականի կազմի անդամ, Սարգիսն ու եւ ալ, որպէս Երկիր անցնող գործիչներ։

Բայց նախ քան Խորհրդի ժողովին անցնելու, պատմեմ միջադէպ մը, որ ինքնին կընայ անշուշտ քան երեւալ լատերուն, բայց որը մեզի համար աւելի քան նշանակալից ու արժէքաւոր էր։

Դեռ ուսանականի նիստերու ժամանակ, կէս օրուան զազարէն վերջ, երբ երկուշիան նիստը բացուեցաւ, Սիմոնը (Ջաւաթեան)՝ Սարգիսն ու զիս իր քովը կանչեց ու զրգանքէն հանեց ինձմբով պահուած երկու ստամակներ այդ խրիկուան պետական օմերայի համար։

— Դե՛ տղերք, զուգ էս երկուշիան նիստին կարող էք յմտնակցել։ Երկու ստամակ եմ զնեւ մեզ համար, զնացէք ինն, հետաքրքիր խաղ է, կը սիրէք։

Երեսուցը չէ՛ մը զարմացած, շտակելի մ'ալ ուրախացած այդ անակնկալ արձակուրդով՝ զպրոցական աշակերտի փութկոտութեամբ կը միկը զրինք ժողովէն։ Սակայն, իրողութիւնն այն էր, որ մեր ուրախութեան խնկական պատճառը այդ իրիկուն մեր ժողով լնթալը չէր եւ ոչ ալ այն, որ օմերա պիտի երթայինք, այլ

այն՝ որ մեր Թանկազին Սիմոնը, ինքնայատուկ քնքշութեամբ, մասնիկ էր այդ, որ մենք ժողովէն դուրս ալ կը շարունակէինք իր մտաւարկութեան ստարկայ լնթիլ։

Տարիներ անցան, բայց Սարգիսն ու եւ յուզումով կը յիշէինք մէկտ այդ միջադէպը, որ հիշող է, փոքրիկ քան մըն էր, բայց որքան խորն էր ազդեր մեր սրտերուն։

* * *

Մեր երկիր անցնելու հետ կապուած ինքնզիրներու մէջ կարեւոր տեղ կը բռնէր կուսակցութեան նիստական օմակցակութեան լարը։ Այդ հարցը, աւելի քան բոլոր վեհերու տեղի տաւ։

Յիշ յիշողութիւնս ինձ չի դաւանանք, մեր պահանջը մասուրապէս երեսուն եւ հինգ հազար բուրի էր որպէս տարեկան պիտակ։ Անոր բոլորն ալ համաձայն էին, բացի մէկէն, եւ այդ մէկը Սիմոնն էր, որ իրեն յատուկ մտնակցութեամբ կ'ընդգիծանար եղած առաջարկին։

Ի հարկէ, երբ ինչորքը զար քուէարկութեան, մէկի դէմ բազմաթիւ քուէներով ինքնզիրը կը փակուէր։ Բայց կուսականի էր թէ ստով հարցը իրապէս պիտի փակուէր։ Այդ էր պատճառը, որ բուն քանակէն մը երկու նիստ դրանք։

Սիմոնը ոչ թէ ըստ էութեան հակառակ էր զուսարի քանակին, այլ այդ զուսարը առաւել եղանակին։ Ան կ'առաջարկէր, որ Բիւրան յայտնական հազարը այն պարմանով, որ երկրի կուսակցութիւնն ալ իր միջոցներով լրացնէ մտացալ տասնհինգ հազարը։

Անոր՝ մերոնք կ'առաջարկէին մասուրապէս հետեւեալ պատճառարանութեամբ, թէ Վասպուրականի ժողովուրդը տնտեսական ախպրութի մանր պարմաններու մէջ կը դանուի, որ անոր համար գրեթէ անկարելի պիտի լինէր կուս

խնամանք միջանաք անկողնու, նման մարմին մէկ կողմէն միւսը կը ծակէր կ'անցնէր: Կը թափէր երբեմն թէ աստիճան կը շողէի, բայց կեկուսած, պղտիկցած, ամբողջ մարմնով կը զոզոզայի, աստմաներս իբրեւ զարնէլէն: Շատ խելամիտ երևոյթ ունէինք:

Անիբա, Մարգինն ալ, որ ինծի պէս, ծննդաւ լսեմ նման կը զոզոզար, հանգիստ չէր մզեր սրտ:

— Աղջկան հայաց ծովապետին, — եւ անշուշտ գիտաբական բարեւ. ժը կուտար ինծի ու կը փարկէր ծիծաղել: Բայց այդ արդէն անյայտ մարտնչարն էր իր ասնական բարձր ծիծաղին, որ այնքան վարակիչ էր:

Եթէ մեռելս դար, ուրախութեամբ պիտի խելոյնի գոյն: Բայց տեղէն չէի կրնար շարժիլ: Երազէն Մարգինն աստիճան մասնաշաղկապէն քիչ միայն ծնուցաւ: Եթէ միայն ծնուցաւ կարողանալի: Թեկուս զիլ ժը կողպուրուէի: Բայց ի՞նչ ծնուցաւ, ի՞նչ քան, աչքերս չէի կրնար զոչել:

Դեռ տեղի քան երկու ժամ կար միջնուս, բայց ոչապք իմ գիտական անհնալով՝ ալ որշնջին բիւի բնէլ ու համբայ ելլել: Անպիտի ամպառած, անմեղաւտ որ մ'էր, որ գմուսը թէ մարդուն հանդիպէինք: Անդհուա վար կ'իջնէինք զկայի Ազատայի գալար:

Հնուցեալ սկսաւ միջնել: Եւ արտակարգ եկոյ կը թափէի կոխած տեղս անսնելու համար: Ետեւ լուս կը սրբէի աչքերս, որոնց վարայ կարծես վարակչոր էր քաշուած:

— Է՛յ, Մարգին...

— Ի՞նչ է, ու...

— Մարգին եւ կուրացայ...

Արդէն միայն այս էր պակտա մնացած, փառք անկողնոյն այս ալ պատահեցաւ: Բազմաբանական ունիւն չէի տեսներ. տեղի ուղիղ պիտի լինի, եթէ ըսեմ, թէ անհուն հրդեհ էր, բայց ժը կը տեսնէի, ու կը զարմանայի, որ ընկերներս նոյնը չեն տեսներ:

Հասանք զիլ ժը հանդիպեցանք: Բայց անպատեւ մասն գրեթէ աչքս կը կոխէի, ասանց

մասն տեսնելու: Եւր չկար, զեւ թոփալ պէտք էր շարունակել համբան: Այն մեռողուն Գրիգորի զտախէն բնած էի, Մարգինն ալ միւս մեռել, ու այսպէս շարունակեցինք մեր համբան:

Երկու ժամ տեղեց կ'որ քարէն, միջնու որ հասանք Զուգուրիւնի ծորարներն մաս: Գլտիկ գետակ ժը կար հոգ անցնելիք: Բայց պղտիկ գետակը մեր պարծառ բախտէն ու հեղեղային անմեղալէն կառած գետ մ'էր զարմեր, որ պէտքի չըտուի, որ այդ աստիճան որը տեւէ հեղատութեան հանդիպեցանք: Միջնու կուրծքերնիս զէմ ասած հասանքին եւ բուրս մեռք մեռքի տուած՝ անցանք գետի միւս կողմը, միջնու Մարգին մասին պիտի բանէր, որ լողաց, քանի որ հասանք կարն ըլլալուն ոտքը գետնէն կը աղբուրէր էր:

Հոգ ալ, իմ կարգս էր խելալու: Բայց անբարեւ աշխարհ արտադին կը մասնակցէր իմ ծիծաղին, որ արժանապատիւնս բուրբոյլին կը կարչէր ծիծաղելու:

Մոռցայ ըսելու, որ գետը անցած ժամանակնի՝ անմեղա անբիւնակ կատաղութեան հասաւ եւ այսպէս շարունակուեցաւ բաւական ժամանակ: Վերջէն մեղի լին, որ մեղք անգի, քարքնկեց ժը հնուստութիւն անցեր ենք ընդ գետին հանքին, որոնք խորաց ձորք բնած են եղեր, բայց շնորհիւ այդ հնուստութեան անմեղալէն, ոչ իրենք, ոչ ալ չմեղք ունի են խելիք մեր մարկութեան մասին:

Չորս վերջացած՝ գետի ափին նստանք ու բացինք որհուած պաշարի կապոցը: Այստ ընդածը մարքերնիք՝ փշրանք խել չնկողով: Աւ շարունակեցինք մեր համբան արդէն Ազատայի գալարի մէջէն, որ 6500 ոտք բարձրութիւն ունի ու կը համարուի Հայաստանի ամենահարուստ հողերն ու զեղեղակային վարչերէն մէկը:

Իմ աչքերս արդէն վերադառնաւ էին իրենց պաշտանը, որով կարծես գիտամբ հրամարք էին, որպէս իմ քաշիչիքը կատարեալ լինի: (Շարունակելի)

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

ԵՐԹԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

1900 աշնան ժամանակ գաղինք Քոփ ցորեն վերցնելու։ Երկու օր հոն մնացինք ևս առինք 80 կառ ցորեն։ Քոփեցիք 40 շալակաւոր պիտի առանք ինծի ցորենը հէլիկուլան փոխադրելու։ Մէկ էլ յանկարծ գիւղի գլխաւորները եկան ևս ըսին.

— Գարուն, Խալիլի հորդրայրաքի Իւսուֆի տուն՝ բխլեւակցիք սակեալ են կապեր, պիտի գան մեր վրայ թալանելու։ Մի՛ երթալ, հոս մնացիք։

— Հասաա՞ս գիտէք։

— Հասաաս գիտենք։

— Դէ՛, ես որ հոս մնամ՝ մարդ կը սպաննուի։ Տարին 12 ամիս ես չեմ կրնար մեզ պառակել. այսօր լուսինն՝ վաղը կը տանին։ Ես կ'երթամ Եուլաների, կը հանչեմ հոն մնացած ընկերներս, քանի մը երիտասարդ ալ սասանացի։ Կարի որ սխալ է՝ ես շուտ օգնութեան կը հասնիմ մեզ։ Այ գիշերը դուք երկու հոգի գացէք Մուշ, բողբոջներ մը առնէք միթիւսարիֆ փաշային, թէ այսինքն աշխրեւը պիտի գան մեր գիւղերը պիտի թալանեն։ Եթէ կատաղարութեանը մեզ լսէ՛, շուտ գործ կը դրկէ. եթէ չլսէ, թո՛ղ գան մեզ թալանեն։ Եթէ ես հոս ըլլամ, էնանք գան ևս կոխը սկսուի, քանց չեն ըսեր թէ գացինք թալանելու, այլ կ'ըսեն՝ մենք գացինք Զանֆետայիններու վրայ ևս աղքատներ մեր բողբոջ անյետի կ'ըլլայ։

Նրանք ըսին.

— Եսա լիտակ է ըսածդ։

— Գահաղաններ դրկէ՛ք, ըսի՛ր առաջ հոգի Խալիլը-Մարդն, առաջ հոգի հոգիսը, 10 հոգի ալ Աւգիտարմու գլուխը։ Երկու հոգի ալ շուտ դրկեցէ՛ք մեր բարեկամ զինքներու քով։ Եթէ աշխրը անապարհին պատահեցաւ՝ էդ երկուքը շուտ կը վերադառնան, ինծի լուր կուտան, չէ նէ կ'երթան Երիզը կ'իմանան խրինք բարեկամ զինքներին ևս այնպէս կուրան։ Քոփեցիք մարդ լըլլալու պատճառով 18

շալակաւոր առինք ինծի։ Ես գացի Եուլաների Գորգէի տուն։ Քոփեցիք ևս աւգիտարմուցիք ինծի առան խոստումը չեն կատարեր, ո՛չ մարդ կը դրկեն բարեկամ զինքներու քով, ո՛չ ալ պահապաններ կը գնեն, ամէնքն ալ իրենց աները կը մտնեն ևս ամուր կը քնեն։

Բանից գուրս եկաւ, որ ոչ թէ աշխրն է և զեր քոփեցոց վրայ եկողը, այլ Խալիլի հորը աղան՝ Սէլ Գրահիմ։ Սրան Խալիլի կիներ խոստացել էր հետը ամուսնանալ և Խալիլի աղայութիւնը դրան սալ, եթէ դա հրժայ Եուլաների Գորգէին, Առաքիլին, Դանիլին, Եկոփին գլուխները կտրէ ևս իրեն թերէ։ Սէլ-Գրահիմը կ'երթայ Իւսուֆի տուն ևս շատուրուն կ'առաջարկէ Եուլաների երթալ թալանել։ 17 աղամարդ կը համաձայնին։

Ինչպէս կ'ըսեն, էդանք եկիք ևս Աւգիտարմու վերեւը քանուան գոմերը, հոգիները կուրած են, ոչխար մը մորթած կերած են, Աւգիտարմու գիւղի միջով անցած են, չնեղը գարկած են (ևս իբր թէ մարդ չէ տեսած դրանց), եկան ևս Քոփի առինք գոմերու առաջը անցած, չնեղը գարկած են, հոգիները Էդոնց տեսած լալայ ինձ լուր բերող լեզու։

Սակայն, դառնանք մեզ։ Ժամը Երեմ մենք հասանք Եուլաների։ Եալակաւորները ցորենին թափեցին ևս վերադարձան՝)։ Տանուանքը հաց թրտու, կերակր։ Գորգէին ըսինք.

— Տղայ, գիւղը զինքը հո չկա՞յ։

— Երկու բխլեւակցի զինքը կան լալու,

— գիւղը ոչխար ունին, առաւանակ կանուխ պիտի երթան։

— Է՛, ո՛ր պիտի մանք մենք։

— Մինչեւ շուտ հոս մնացէ՛ք, առաւանակ մեզի կ'անցընեն որսու, եկող գացող մեզ չէ տեսին։

Ընկերների մի մասը պառկեցան, մաս

*) Հէնց աղքատներն էր, որ Սեբերի պատմութեան ժամանակ աղաւանակ Սեզրակ ու Նարոն եկիք էին քով։ ԱՄԴ.

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

ԵՐԹԵՐՈՐԻ ՄԱՍ

1900 աշնան ժամանակ զացինք Քոփ ցորեն վերցնելու։ Երկու օր Հոն մնացինք եւ ստինք 80 կոտ ցորեն։ Քոփեցիք 40 շալակուար պիտի տային ինձի ցորենը կէլիկուզան փոխադրելու։ Մէկ էլ յանկարծ գիւղի զլխաւորները եկան եւ ըսին.

— Գարոն, Խալիլի Հօրեղայրայից Իսաուֆի տուն՝ բիւրեւակցիք սակեալ եւ կապեր, պիտի գան մեր վրայ թաղանելու։ Մի՛ երթալ, Հոն մնացիք։

— Հաստա՞ս գիտէք։

— Հաստաս գիտենք։

— Դէ՛, ես որ Հոն մնամ՝ մարդ կը սպաննուի։ Տարին 12 ամիս ես չեմ կրնար մեզ սպասել։ Եսոր չտանին՝ վաղը կը տանին։ Ես կ'երթամ Եուշամներկ, կը կանչեմ Հոն մնացած ընկերներս, քանի ճը երիտասարդ ալ ստանանցին։ Կոխ որ սխալի՝ ես շուտ ազնութեան կը հասնիմ մեզ։ Այլ գիւղեր զուգ երկու Հոգի զացէք Մուշ, քաղաքացիք ճը տուէք միաթէսարիֆ փաշային, թէ՛ յախնէ աշխրները պիտի գան մեր գիւղերը պիտի թաղեն։ Եթէ կտաւադրութեանը մեզ լսէ՝ շուտ քորք կը զրկէ. եթէ չլսէ, թո՛ղ գան մեզ թաղեն։ Եթէ ես Հոն ըլլամ, է-նոնք գան եւ կոխը սկստին, նրանք չեն ըսեր թէ զացինք թաղենու, այլ կ'ըսեն՝ մենք զացինք Զանֆետայիններու վրայ եւ արդ տանն մեր բողոքը անշունչ կ'ըլլայ։

Նրանք ըսին.

— Եսա շիտակ է ըսածդ։

— Գահապաններ զրկէք, ըսի, — ստալ Հոգի Խալիլ-Մարէն, տասը Հոգի Հովիտը, 10 Հոգի ալ Ազիւարմու զուխը։ Երկու Հոգի ալ շուտ զրկեցէք մեր բարեկամ զիւրգներու քով։ Եթէ աշխր ճանապարհին պատահեցան՝ էդ երկուքը շուտ կը վերադառնան, ինձի լուր կուտան, չէ նէ կ'երթան Երէզը կ'իմանան իրենց բարեկամ զիւրգերէն եւ ախպէս կուզան։ Քոփեցիք մարդ ըլլալու պատճառով 18

շալակուար տունն ինձի։ Ես դացի Եուշամներկ Գորգէի տուն։ Քոփեցիք եւ ազիւարմացիք ինձի տուած խոստումը չեն կատարեր, ո՛չ մարդ կը զրկեն բարեկամ զիւրգներու քով, ո՛չ ալ պահապաններ կը զննեն, ամէնքն ալ իրենց տները կը ճանեն եւ ամուր կը քնեն։

Բանից դուրս եկաւ, որ ոչ թէ աշխրն է եղեր քոփեցոց վրայ եկողը, այլ Խալիլի եղբոր ազան՝ Սէ Գրահիմ։ Մրան Խալիլի կէնը խոստացի էր Հեալը ամուսնանալ եւ Խալիլի աշայութիւնը դրան տալ, եթէ զա երթայ Եուշամներկ Գորգէին, Առաքելին, Դոնէին, Եկոփին զուխները կարէ եւ իրեն թերէ։ Սէ-Գրահիմը կ'երթայ Իսաուֆի տուն եւ շատուրան կ'առաջարկէ Եուշամներկ երթալ Թալանի։ 17 տղամարդ կը համաձայնին։

Ինչպէս կ'ըսեն, էդոնք եկին եւ Ազիւարմու վերելը գտնուած գոմերը, Հովիները կտաւ են, ոչխար ճը մարթան կերած են, Ազիւարմու գիւղի մէջով անցած են, չնորը զարկած են (եւ իբր թէ մարդ չէ տեսած զրանց), եկան են Քոփայ տակի գոմերու տաւը անցած, շնորը զարկած են, Հովիները էդոնք տեսած, — բայց ինձ լուր թերող չեղաւ։

Մակայն, զառնանք մեզ։ Ժամը Ե-ին մենք Հասանք Եուշամներկ։ Եալակուարները ցորենին թափեցին եւ վերադարձան^{*)}։ Տանուալը Հաց բերան, կերանք։ Գորգէին ըսինք.

— Տղա՛յ, գիւղը զիւրդ Հո չիտ՛յ։

— Երկու բիւրեւակցի զիւրդ կան — ըսաւ,

— գիւղը ոչխար ունին, տաւաւտան կանուխ պիտի երթան։

— Է՛, ո՛ւր պիտի մնանք մենք։

— Միշնիւ լուս Հոն մնացէք, տաւաւտան մեզի կ'անցընեն սրա՛ւը, եկող զացող մեզ չի տեսնի։

Ընկերներէ մի մասը պառկեցան, մաս

*) Հէնց արդ տաններն էր, որ Սերբի սպանութեան ժամանակ ապստամբ Սեդրակ ու Նարեկ եկին ինձ քով։ ԱՆԴ.

մըն ալ, տեղը նեղ բլլալուն՝ զրկեցինք Սահակի գոմը: Եարութիւնը արթուն էր. նա բարակ մեղմ ժայռով շրջապէսին խոց սկսեց կանչել: Աս ալ պատկան էի, բայց արթուն էի:

Հող կը դանուէր սեմայի խոցացան մը: Ես ցնացած տանն երազ մը կը տեսնէ, կ'արթնայ եւ տանուախբով կը պատմէ. «Դորդէ, ներքին մէջ Հարանիք էր, դժուար ու զուռնան կը փռէր: Մի նորհարս մի հեծուցած՝ բերին մայրին մէջ գիւղը: Ան երազներս փորձած եմ, փառքս եղաւ էն, փայ թէ փորձանք ըլլայ Հոս: Թէ ինչ կը լսես՝ աղերքը Հեռացրու հասեցից: Գորգին մէջ ժայռ տուաւ»:

— Տղերք, ինչ'ք, թաւա (սխառ) երթանք:
— Մինչեւ Հիմա կ'ըսէիր Հոս մտցնէք, — ըսի եւ — Հիմա կ'ըսես թաւա՞ երթանք:

— Դէ, ես կ'ըսեմ Հոն լաւ է, երթանք թաւա:

Ան բարկացայ եւ ըսի.

— Թէ Հոս տնարմար էր, Հինց իրիկունը ըսէիր: Ան իրիկունը կ'ըսէի Սահակի գոմը երթանք. Հիմի քնից կը դարձնեցին՝ թաւան երթանք կ'ըսես:

Հայր թաղուելուն ժամ էր: Եարութիւնը, Մակարը, Բարսեղը, Սեղապը եւ Մուրադը զրկեցի Գորգին թաւան, իսկ ես բարկացած՝ Հոն յայտցի, այլ զայի Սահակի գոմը ուրիշ ընկերներէ քով: Գացած տանն զրկիչ ուն Աստուծոյ Հետ էր: Երբ գրան տառը Հասայ, Աստուծոյն ըսի.

— Կեցի՛ր, ապա, շրջապէսին խոսք, թիւ մը աղերքը փախեցնեմ, տեսնամ մեր աղերքը պատրաստ են, չէ՞նէ անպատրաստ*):

Դրան տառով ժայռ մարած ըսի.

— Ը՛ր՛, Սահակ, դարբի զիտա կըլայ (Սահակ, դուռը բաց):

Ներսէ իրարանցում ընկաւ: Սահակը զըրան ծակուց նայեցաւ՝ տեսաւ՝ ես եմ, դուռը լացաւ: Ներսէ մտնեմ՝ տեսնամ, բարձր անպատրաստ զիտակի մէջ էին, մինչեւ անգամ լաւիկիները համած էին, Մի քանիսին դարկի՛

նասեցայ: Գաղերուս առի թէ չէ՝ Հրացաններու ժայռը եկաւ:

— Ետեւ ըրէ՛ք — ըսի Հող նստողներուն,

— ես զայի՛ գոմք ալ ետեւն էի: Բիրազները որսիւն էին նստան Հողի Դունէի, Առաքիլի եւ զերայի: Նայներու վրայ, որ պէտքի գլուխները կարեն եւ տանին: Դանէին բաներ էր Սէլ-Գրանիմը, տնէն դուրս բերեր էր, բայց Հինց այդ տանն լուսեր էր Հրացաններու ժայռը: Դանէն կը թափուէ ու կ'ապաստուի: Գալով թաւա դանուող աղաներուն՝ այսպէս է եղեր: Ներսէ կը մտնեն երկու շրջա Գորգին բանելու ու կ'ըսեն.

— Սը բա՛կ դը խէնը (բարի լաւ մեղ):
Սեղապը կ'ըսէ.

— Արէ՛ք, աղի՛ք, նստի՛ք, մե՛ղ պիտի փախցնէ՛ք՝ շրջապէսին բարեւ կուտաք:

Կըսեք կը կարեն թէ մտնողները Հայ են: Բայց Եարութիւնը լանկորը կը նստալէ շրջա գերը եւ կ'ըսէ՝ աղի՛ք, շրջա են: Իսկայն Եարութիւնը կ'իջնէ եւ մէկը կը բռնէ: Միւս շրջազը կ'ուզէ փախիլ, բայց դուրս եկած տանն դուռը կը սեղմեն եւ գլուխը ներսի կողմը կը մնայ սեղմած. կը դարձնեն խանձուով՝ կը մզեն կեանք: Եարութիւնը ու շրջազը՝ իրար կը վերցնեն, կը տանին մօթ տնիկներ: Նայն տանն երկու շրջազ կը մտնեն խանձու մտնողներին: Մէկը կը բռնէ Մակարի զիտը եւ խանձուով կը դարձնէ զիտ կողմը: Այդ շրջազին կը դարձնէ Սեղապը եւ գետին կը մզէ: Ներսէ ըստնող միւս շրջազը՝ փախնալուն ներս կը մտնէ ցախերու մէջ: Մակարն ու Սեղապը դուրս կուգան, իսկ Եարութիւնը եւ Հասապոյցի Մուրադը ներսը կը մնան:

Մակարի եւ Սեղապի լեզուներն բռնուած էին, չէին կրնար ինծի պատմել թէ ինչ է եղեր: Դերը Մակարը միայն այս կրցաւ բռնել, թէ աղերքը ներս են մտցներ: Մակարի վերքը նայեցայ, որքա տուի, ըսի՝ աղիկն չէ եղեր, խանձուի ծէրը թիւ մը դիպեր է. բարձրացիր գիւղի վերեւը:

Թաւայի մէջ կը դանուէին նաեւ Գորգին

*) Ան մէկ ընկերներուն կը պատուիրէի, որ, տառապանք արշալուստի տանները մէկն պատրաստ ըլլան եւ երբ'ք իրենցից զէնքերին լարմանին, ԱՆԴ.

*) Այդ ախ շրջազն է, որ Գուրգէնի եւ Սեղապի մամանակ իր Բոճի եկած տանն սպաննեց մեր ընկեր խխնցի կրգան: ԱՆԴ.

և ուրիշ զինացիք ժը: Մակարը իր հրացանի տեղ ուրիշ ժը կը վերցնէ թաւալէն: Թարուքէն եւ Մուրազը մի կողմից եւ էն զինաբէ միւս կողմից մի 10 բողկ իրար կը լարալան, վերջը Թարուքէնը մի կերպ կը ձգէ զինաբէ, կը շանէ խանջաւը եւ կը զարնէ, բայց խանջաւը կը ծոփ, ախպէս որ երկրորդ անգամ չի կրնար զարնել: Յետոյ իր հրացանը կը զնէ զրդուս որտէ վրայ եւ Մուրազին կ'ըսէ՝ «կրտսէ՛ս: Կը կրակեն եւ զինաբէ կը սպաննեն: Իսկ այն զինաբէ որ ցախերու մէջ է մտեր՝ փախնելու մամանակ չի գտներ եւ զխանքերու կողքին կը պտակէ, իրեն մտած կը մնացնէ: Տղերքը մթութեան մէջ չեն նկատեր եւ զուրս կուղան, ախպէս որ այդ զինաբէ ողջ կ'ապաստուի:

Մեր միւս աղբիւրը կը բարձրանան զինաբէ վերեւը: Իմ վեր բարձրացած տանի՝ դիմաւորով թէ ես զինաբէ եմ, երկու հրացան զարկին ինծի, մէկը անցաւ ակամեջիս տակէն, զին մը ընկաւ պատի կողմը, պոռայի, զիջեցի աղայոց թէ՛ լայնիս սպաննէ՞ք ինձ, լայն որդիքս: Գիւղի վերեւ գտնուող (սպաղանքից եւ չէնըկիցէ էին) աղբիւրը սխալմամբ զարկեր էին հայու մը եւ սպաննած էին: Բո՛ւս մնացաւ էին հինգ աղայ, մնացածները յարձրացան, ելան էին Միխիթարայ խորս:

Բիւրդիւրը սկսած մեր յետեւից դալ: Տափեկայ հասարակ սկսաւ: Օղնութեան եկող զինաբէն 40 հոգի կ'ըլլային: Էնոնց պոռայիցի մեր յետեւից: Վաղարանիկ փաշա, ո՞ր կը փախնէս, կուսելու մամանակ է: Ես զինաբէն չգիտէի, աղբիւրը բացատրեցին:

Կանչեցի Միխիթարայ խորսի աղբիւրը, բայց նրանք չէին լսու, չգիտեմ՝ չէին լսեր: Ոտքիս ցաւը դեռ կար, լաւ էր լաւացած: Ես ալ հինգ աղայոց հետ սկսեցի զարնել եւ զէպէ զինաբէ գնալ: Բիւրդիւրը սկսած փախչել: Նրանց անցան Եռւշմաճիւրի, բլրի վրայ ալուրի ծառան տակ զիրեք բռնեցին, սկսեցին կուտել:

Յետեւեւից հասան Միխիթարայ Աւա աղայ Օհան եւ Սեդոն: Հասան նաեւ մեր աղբիւրը: Բիւրդիւրը իրենց զէրօքըը հող ալ թողուցին, անցան Լոճիսի միւս կողմը: Ես պոռայի՝ «Երկու աղայ, եկէ՛ք յետեւիցս: Եկաւ չէնըկիցի Դադարը, որին հրացանը նոր էինք տուեր, որ կ'աւաց կամաց սորվէ, հրացանի պրտւո՛րին (ընտ-

պանակ) ալ թոյլ էր, չէր կտորէ կապիւլը: Մեր աղբիւրն ու զինաբէնը իրարու դիմաց՝ կը զարնէին: Առանց նկատուելու՝ 60 ջալի վրայ մտանցաւ այդ կուտող զրգերուն, Դադարին պատուիրեցի որ յետեւ պահէ, ոչ ոք չգործէ յանկարծ: Բիւրդիւրը փութ մը մէջ էին, քանից չէին երեւար, միայն հրացաններու ծոփը կ'երեւար: Երեք հրացան զարնելուց՝ զինաբէնը սկսած փախչել: Բէնաս Գրանիճի մնացը զին մը վիրաւորուեց էր. երեք հրացան թողեր էին իրենց զէրօքըը ու ախպէս փախեր: Մնաց զիրեք լուծէինք, նաեւ լիմացանք, որ հող հրացան են թողեր, ու ախպէս վերադարձանք:

* * *

Դացի զինաբէ: Եկան էին չէնըկիցէ, սէմալցիք, մաս մը կէլիկուղանցի: Գիւղին մաս մը Բալան էին տարեր զինաբէնը: Գիւղացիք ըլլին՝ լոճուանք զինաբէ, որ բոլորովին մեղքը իրենց վրայ հաստատենք: Վաղարանք քանի մը զո՛ւ: Տափեկիցիք լուր էին զրկեր թէ՛ Վաստանոյ յիշու՛մ՝ զինաբէ լոճուան, Թալանը հաս է, մեկը կը վերադարձնենք: Եւ խոկապէս մաս մը թաւան վերադարձուցին:

Մաս մը Գիւղալէն հասաքեցիք, զինաբէն ալ հետեւինք մէկանգ, մաս մ'ալ Եռւշմաճիւրի մնացին:

Տափեկայ մէջ զինաբէնու հինգ քնօշք կար ուղղման մնալ լիմուան: Մասուցիքը տասու լարկեցին թէ՛ «էսպէս տո՛րթ ըլլաւ, եկէ՛ք, քանդենք է՛ք քնօշքերը: Ես ի նկատի տանելով քնօշքերու անտո՛րի ըլլալը՝ համոզեցի, որ չեն թէ գնանք՝ մենէ Ե-Յ հողի կը սպաննուի եւ ալ ինչ լինէ կրնայ վերջնել:

Գիւղալէնի վերեւը կու գտնուէր Սէլիմ տունը զինաբէ մը տուն: Կուտի տանն Սէլիմ կը վերցնէ իր երեխաները եւ կը փախնէ, իսկ տունը կը մնան կենն ու երկու աղջիկ, որոնք անտառապէս կը հեռանան: Բիւրդի լուսն մէջ կար ցուրդն, զարթ, կորեկ, կըլէլը, պտեղի, մա՛րիկ, պղնձեղէն, տան կահկարասիք, 14 դուռի ուր խոր եւ երեք եղ:

Չէնըկիցէ եւ սէմալցիք խորամանկութեամբ դեռ Գիւղալէն պահեցին եւ ջրողին զինաբէ տունը: Բոլորը իրենց կը վերցնեն ու կը տանեն, ջո՛ւս կը մնան ուխտարներն ու ելները, մանգիկ մը (խորշիկ), քանի մը թո՛փ

կուտու, հին թուր ժը եւայլն: Ոչխար ու եղի մեկը շնչեղցիք, սկժալքիք, կէլիկուզանցիք մարմնեցին, կերան, պրծան: Գիւղաւէն Նազարի գտն ալ ալքեցին:

Առաջարկեցինք որ ինչ ունին լուսին, գաւառակն էզ գիւղերը, զորովհետեւ, ըսինք, մենք ինչաւ հաս շնք կրնար մնալ, իսկ զիւր-

— Ինչո՞ւ համար չէք ստորագրեր, — հարցուցի ես:

— Եթէ, — ըսին, — ընկիւղ կոխները մեր համաձայնութեամբ է՝ մենք կը ստորագրենք:

— Մինչեւ հիմա, — ըսի, — ի՞նչ կոխ է եղեր, որ ես իմ կողմէս յարձակում ընէի. կոխ

ԱՆՏՈՓԻ ԳԱԿԱՐԸ

1903—1905-ի կերտանքու քարերով կառուցուած դիրքերը

զերը մի որ չէ՝ մի որ կուգան, կը թաքնեն եւ տէլն թան կը տանին:

Թուլցին ու գրիլը ասոի զեաթիզ Մանուկին ճ գրել ասոի թէ՛ զայսինչ տմաս, այսինչ որը Աղբանիկի խմբի վրայ Շուշամերկ յանկարծակի զէպք ժը պատահեցաւ, մենք ոգնութեան զացինք: Բալորիս համաձայնութեամբ գիւղը վտակեցինք: Մրանից զերլը Սասունի մէջ ուր որ ալ յանկարծակի զէպք ժը պատահելու: Ըլլայ Աղբանիկի ու իր խմբի վրայ՝ մենք պարտական ենք ոգնութեան զնալու: Աղբանիկին:

Հոգ նստողներու մի մասը ստորագրեց, ինչ մասը ըսաւ.

— Մենք չենք ստորագրեր:

ժը ցոյց տուէք, որ ես իմ կողմէս անդիք տուած ըլլամ:

Մէկ խումբով էզ մասը շտորագրեց եւ ուղեց տառնց գիւղերու ցրեկները գաւառակելու՝ հետեանլ: Թէ՛ թանութեամբ, թէ՛ համոզելով յետ ուղեցին:

Բայր գիւղերը գաւառակեցին, վերին գիւղապէք ասորին իրենց գիւղերը բաժանեցին:

Սասունի վրայ ինչպիսի կոխներ եղեր ճնանցեալէն մինչեւ 1903՝ զօրքի, զիւղի հանգրտութեան տեղը Շատարի գիւղերն էին: Զօրքն ու զիւղը հոգ կ'ուսէին, կը խմէին, ապա աստուած հանգրտացած կուգային Կէլիկուզանի, կամ Ախդի, կամ Ելեւրկ-Մէժալի վրայ: Այդ պատճառով մենք կ'ուղէինք, որ այդ ան-

զերը քնակութիւն լըլլար: Եղան ժամանութիւններու մեծագոյն ժամը այդ զերզերէն զուրս եկան: Առհասարակ, ամբողջ սասանեցիք իրենց ժամերէնները կը ծածկէին և կը պաշտպանէին. ամէն տեսակ ալ հաստատէր, սպաննէր, չէին խոտովանիր եթէ մեռերնէն զար, յեղախոտկաններու զէմ ալ կ'աղաատարէին այդ ժամերէններու պատճառաւ:

Գէորգ, Յարութիւն, Համբարձում եւ ցանի մը ընկերներ Հետերին զրկեցի Դաւոյ, ԴՅ լիար արեւին փոխադրելու: Գէորգը 2-3 ընկերով կը մտայ Մարին արեւին քով, իսկ Աղաքան ու Համբարձում կ'երթան Շէխնիստ շաշկաւորի: Յարութիւն նոյն նպատակով Սեմաներկ կ'երթայ:

Փերզիկեցի զիրզ մը կը տեսնէ Յարութիւնը, բայց չի խոսար, կը սպասէ, որ Յարութիւնը Հետանայ: Եւ չէնց որ կը Հետանայ Յարութիւնը՝ զիրզը կը սկսի զարնել: Մաս 40 Հողի փերզիկեցի զիրզեր Հասարի կուգան: Հետերին կուգան նաեւ ցանի մը տղէ (զիրզի կէն):

Կարել կը սկստի Հաւատարիկայ Հովիտը: Տղերը կուտելով կը բարձրանան: Այդ կուտին կը աղանձուին երէք զիրզ:

Այդ ատեն միտք շատ էր, աղերքը չեն կրնար տար բարձրանալ, որովհետեւ Հեռը չէր երևար: Սարեն կուգայ Մարո Մանուկը՝ լաթանները սուրը: Եւ նորէն յետ կը վերադառնայ եւ աղալոց Համար Եանազարէ կը թանայ: Տղերքը կ'երթան Քոփ, ուրկէ շաշկաւոր կը զրկեն Գէորգին: Արեւմէ թերին Կէլիկուզան:

Այդ ատենները Կէլիկուզան եկաւ սուլուխցի Սերորը իր երկու գաւակներով: Մեր զինուորները թիւը Հասու 47-ի: Սերորի եւ Սեղաւի մէջ զէմ մը պատահեց: Սերորը կ'ըսէր.

— Թէ զու կ'ըսէիր ինձի՝ եկուր տարը, տանապետ կ'ուզես ըլլալ, խորապետ կ'ուզես ըլլալ, ամէն բան քեզի պատրաստ է:

Իսկ Սեղաւի կ'ըսէր.

— Ես կ'զգէս բան չեմ լսեր երբեք: Իմ քսած ատեն լեկար, կառավարութիւնը քեանիքը ընկաւ՝ եկար Հոս: Կ'ուզես զէլէին տառնապետ խորապետ ըլլալ: Եթէ զինուորները տեսնեն, որ զու ընդունակութիւն ունիս տառնապետ ըլլալու՝ իրենք կ'ընտրեն քեզ իրենց

տանապետ: Կ'մտապետը ատանց զինուորներու չի կրնար տանապետ որոշիլ: Կ'մտապետը միտքն տանապետները կ'որոշէ, իսկ զինուորները իրենք կ'ընտրեն իրենց տանապետները:

Զինուորները իրենց տանապետները որոշեցին եւ Սերորին ալ ստիպուած՝ տանապետի մը պնդակն նշանակեցին, բայց նա աստուպետի պնդակն ըլլալու ալ ընդունակութիւն չուէր: Սերորը բարկացաւ, ըսաւ.

— Էս անգամ զիս տանապետի մայր կ'որոշեն:

Ի՞նչ մարդու զաւուն ընդամենը երկու եւ կէս ամիս էր: Իր երկու գաւակները շատ կը սիրէր: Ըտերնին ինքը կը Հողանէր, մինչեւ անգամ սուրբ ամանները:

• • •

Սասունի ամբողջ զինուորները կանչելով՝ մեծուան մէջ մողով մը ունեցանք:

Մողովում միտքն այս էր. Անի՝ մենք մաս 90 լիար արեւն ունէինք որ պէտք է թամեկէնք մողովալիքի վրայ Հետանային վերադալ: Իւրաքանչիւր զիրզին տալ իր Հրացաններու Համեմատութեամբ, իրենք թափեն զնպակները եւ լըլլեն քսակներու մէջ, զիրզի խորապետին յանձնելու: Համար, Թափներու վրայ գրտան պիտի ըլլար ամբարտանաւները: Եթէ զիրզի խորապետին յանձնէին, մենք փորձով զիտէինք, որ զէլին ըլլար, թոշուին ըլլար, աղուէին ըլլար՝ պիտի ատանց խնայողութեան զարնէին, մինչդեռ մենք կ'ուզէինք աղալայ վտանգներու մամանակ զիրզերը որոշ լափով պատրաստ ունենալ:

Երկրորդ՝ առաջարկութիւն ըրինք թէ՛ իւրաքանչիւր զիրզին, նայած իր մեծութեանը պահեստի զինուորներն ատն մեզի: Այսպէս մեր Հաշուով՝ Կէլիկուզանը պիտի տար 25 Հողի պահեստի զինուոր, Հող կ'ըլլար 90 Հրացան, Շէնքի պիտի տար 10 Հողի պահեստի զինուոր, Հող կ'ըլլար 50 Հրացան, Սէմալ պիտի տար 10 Հողի պահեստի զինուոր, Հող կ'ըլլար 45 Հրացան, Իւլիններ պիտի տար 10 Հողի պահեստի զինուոր, Հող կ'ըլլար 30 Հրացան, Տաւրթիկ 7 Թաղերով պիտի տար 25 Հողի պահեստի զինուոր, Հող կ'ըլլար 100 Հրացան, Հեթինք պիտի տար 10 Հողի պահեստի զինուոր, Հող կ'ըլլար 35 Հրացան, Անիյի պիտի տար 15 Հողի պահես-

ախ գինուոր, հող կ'ըլլար 63 հրացան, Ազի-
տաբը պիտի տար 10 հողի պահեստի գինուոր,
հող կ'ըլլար 40 հրացան, Բոֆ պիտի տար 10
հողի պահեստի գինուոր, հող կ'ըլլար 45 հրա-
ցան, Սրիցանը, Շուշումերիկ և Գիզաշին Շա-
կան հողի պահեստի գինուոր, այդ տեղերը
կ'ըլլար 20-ական հրացան: Ընդամենը պիտի

4) Դրանց զինքի վարձեցնելը բերպանկայի
վերաբերեալ ձեզի կ'իշխար:

5) Եթէ տեղից ժի ազրանք փոխադրելու
համար շարակուար պէտք ըլլար, այդ 140 հա-
զին պէտք է կատարէին:

Հասարակութիւնը ուրախութեամբ ըն-
դունեց ժի բոլոր առաջարկները և բոլորն ալ

ՏԱՓԱԱՆԻ ԳԻՒՂԻ ՏԵՍԱՐԱՆԸ
(կուր գաւառ)

առաջին 140 հողի պահեստի գինուոր, իսկ հրա-
ցաններու թիւը կ'ըլլար 653:

Մեր առաջարկած պայմաններն էին.

1) Ստանձին զուրա որեւէ մեծարկ ժը ը-
նելու համար պէտք է խորհրդակցէինք ստանա-
ցոյ հետ և ժայներու մեծամանութեամբ վճիռ
կայացնելէն յետոյ՝ եթէ կենդաններու (աշ-
տիքն) Դաշնակցութեան Բիւրոներու, որով-
հետեւ առաւելցիք կենդան ըսելով այդ կը
հասկնան) համաձայնութիւնն ալ ըլլայ՝ դո-
ւր կտատարէինք:

2) Այդ տանն ա՛յդ 140 հողի պահեստի գին-
ուորները պարտական էին ժեզ հետ գալու:

3) Մենք պարտական էինք տարին ժի մեռե-
ղի հետ՝ շոր, տարտա, տալու այդ 140 հողուն:

Կ'ըսէին՝ «Ինձ ալ գրէ՛, ինձ ալ գրէ՛»: Մանա-
ւանդ կէլիկուզանցիք ժի Ծրագիրը մտադի-
շին ընդունեցին: Միւս գիւղացիներէն ժիայն
ժի մասը ընդունեց, այսպէս, առաւորացոյ մաս
ժը, տիպիցոյ մաս ժը կտային:

Մեր ներկայացրած պատրաստի Ծրագիրը
բոլորն ալ ստորագրեցին: Հակառակողներու
մէջ առնելն աշգի ընկնողը Հէփան էր: Զոյա
անուն ընդիպիցի տղայ ժը, որ հետերնիս էր և
գիտէր որ Հէփո անունով կնիք ժը կայ չովո՝
զազանի խառնցեր էր Հէփոյին, որ իրեն թե-
ոին էր, թէ «Եթէ շատրագրես՝ թեզ կը սպան-
նեն»: Այնպէս որ նա ալ ստորագրեց: Արեւիճը
կշռեցինք և բաժանեցինք գիւղերու վրայ, Իւ-
րաքանիւր գիւղացի իր գիւղը տարաւ:

Որոշեցինք, որ քանի ժը տասնապետներ
զիւզէն երթան եւ պահեստի զինուորացու աշա-
ներու ցուցակներ կազմեն: Սեղբակ եւ Գէորգ
զրկեցի Պաշա գործով:

Մենք ինչ որ կ'ընենք՝ Հրայրի հետ կը
Քղթակցէինք: Այս անգամ ալ նամակ ժը գրե-
ցինք իրեն թէ՝ «եկուր Շէնչի, պէտք եղած
գործերու վրայ թէ՛ ժը խորհրդակցենք: Եթէ
չես կրնար գալ, ժենք կուգանք»: Հրայրը պա-
տասխանեց. «Դուք ժի՛ գաք, հոս կամուրդի
շուկաները կը պտտին, գոմերը կը նային, գէպք
ժը կրնայ պատահիլ մեզ վրայ. ես կուգամ»:

Քանի ժը չէնչիցի, սէմալցի եւ ալիանցի,
որոնք հակառակ էին պահեստի զինուորներ
հաւաքելուն՝ մաս ժը զազտանի զանգառանք էին
ըրեր Հրայրին մեր մասին: Բայց հէնց այդ
նայն մարդիկը մեզի կ'ըսէին Հրայրի մասին՝
«կամ թող գալ հոս, կամ ալ հետեւին յետապ-
մենք ալիւս նրան յեղափոխական լինեք մաշ-
նար»:

Մեր զինուորներու կէսը Սէմալ էր, կէսը
Շէնչի: Օր ժը, առաւօտուն, Սէմալ փոքրիկ
տոմարակ ժը գլին մեռաւ: Հրայրը Շէնչի էր ե-
կած եւ զիս հետ կը կանչէր:

Եւ, Մեղիւք ու սուլուիցի Սեբոր ելանք
պտղեղէն Հրայրի քով: Իմ խորհրդակցեցնելով
հետաքննող Հրայրի քով: Սեբորն ալ հետ
էր, բայց ըսինք. «Սեբոր, եթէ կարելի է, զույն
ալ թէ՛ ժը զուրս ելիր»: Սեբորը փնթփնթալով
զուրս զնաց:

Մեր գործողութեան մասին բոլորը պատ-
մեցինք Հրայրին: Ղերշը եւ իմ կողմէս առա-
ջարկեցի:

— Եղբայր, ես ալիւս անկարող եմ:
Պատը 47 հազի եղեր է, բոլորն ալ փախառա-
կան, ես էլ ոնց վրայ նայիմ, զուլիններուն նա-
յիմ, գործին նայիմ, մասնաւոր Քղթակցու-
թիւններ ընեմ... Ոչալէս քանի անգամ ըսեր
եմ՝ կամ կուտա, կամ բոլորս զինաթափ կ'ը-
լանք, զէնքերնիս քնդի կը յանձնենք ու կը հե-
ռանանք:

Հրայրի հետ էր եկած նաեւ նրա. ընկեր
Գառնի զիւղացի Մկրտիչը, որ մոզովին ներ-
կայ կը գտնուէր: (Ձեռքառած ըսելով, որ Հը-
րայրը զիւղի կնիքներու մեր քով ըլլալէն):

— Ես կուգամ — ըսաւ Հրայրը — եթէ որ

խոտք կուտաք զիւղիկներույն եկթախելու,
եթէ գործի տեսակէտէն բան ժը առաջարկեմ
եւ զուգ խնայն րոպէագլխէս կատարէք:

— Եւնի զու մեզի կը հանձնաւ — ըսի —
զու զիւսեւ, թէ մենք զիւղիկներույն կ'ընե-
թարկուինք: Ձեռքանք նոր եկած զինուորներու
մասին: Ով որ լինթարկուի, առ զէնքն եւ զը-
կիր: Մեզի քանի ժը ընկեր՝ Գէորգ, Սեղբակ
եւայլն, Պաշա կը գտնուին, թո՛ղ էնոք ոչ
զան եւ բոլորի ներկայութեամբ կը խոսե-
սայիւս ես չեմ խառնուիր, ահա՛ զու, ահա՛
խոմարը:

— Ես 3-4 որ չեմ կրնայ մնալ — ըսաւ Հը-
րայրը — եթէ մնամ, պիտի փախառախան ը-
լամ:

Արդ տանն Սեբորը զուրը բացաւ եւ Հը-
րայրը կանչեց:

— Մ'ըմենակ, եկու՛ր զուրս, բան պիտի
ընեմ:

Հրայրը զնաց, եւ Սեբորը ըսեր էր՝ «զո՛ւ՛՛լ
կաց, քնդ պիտի աղանձնեն»:

Երկինք զեռանքին որչափ հեռու է, էլ բա-
նը նոյնչափ հեռու էր մեզանից:

Երկինքը մուրս առաւ, Գիւղացիք մեզ շա-
տանցին տունները: Համարմունք ու Մակորը
կ'ուզէին Հրայրի եւ նրա ընկերոջ քով մնալ:
Հէպան ըսեր էր՝ «զուգ ուրիշ տեղ զուցի՛ք, հոս
նեղ է»: Հրայրն ու Մկրտիչը քնաթիւղ Միւրախ-
ի ողան կը գտնուէին:

Հէնց այդ զիւրի կը կանչեն մաս ժը Սէմալ-
ցի, մաս ժը ալիանցի եւ ամբողջ չէնչիցիք: Հե-
ղան առաւօտ որ զուրս կուգայ տունէն, կը
պատասխարէ, որ ոչ ոք Մուշ չերթայ:

Մենք բոլորս հաւաքուեցանք Միւրախի
սենեակը եւ խնդրեցինք Հրայրին Սէմալ գնալ:
Նա մերկեց: Մակորը Հրայրի ամանները դը-
րեր էր առաջը եւ կ'ըսէր. «Ես քնդ կը խնդրեմ,
կ'աղաչեմ, որ գաւ ես յաներին վերջ դրուիմ»:
Այդ տանն Մկրտիչը զիս կանչեց, ըսաւ. «Ե-
կու՛ր, քնդ բան պիտի ընեմ»: Դուրս ելայ տե-
նեմ թէ ի՞նչ պիտի ըլլէ:

Գիւղերուն եկող մարդիկը բոլորը Շէնչի
մէջ թաքնուած են եղեր եւ յանկարծ եղան
խուռն բազմութեամբ լցուեցան տան մէջ. մեք
զարկին մեր զէնքերը, մի մասի մեռեցին զէն-
քերը տակն: Ծարուծիւնը փածփուշտը զրեր

էր հրացանը, կ'ուղչր խփել ժողովրդին՝ Հրա-
բայրը պատմութեն կը կախուի կ'արդիւն: Եւ
հասաւ Սարգսի յով, երկու հաս զարկի,
վերջրի հրացանը, նետեցի առաջին:

Մէկ խաբով մենկ ստին ինը զէնք: Երկու
զինուոր ալ ունէի կէլիկուզան. էնոց ալ իմ
կէկն պարագրութեամբ նամակ մ'են գրեր եւ

խանձանքով ու նախնիներով: Տողրակը կը-
նակէս վար առին ու ըսին.

— Մ'ը են Սալիլի վրայէն առան միշիւր-
նէրը, հիմա պիտի տաս:

— Միշիւրի մէկը իմ զնէս գողնալու
պատճառով (նաչա միշիւր), եւ միաները
յանմներ եմ Մակարին:

ԵԼԱՌԻ ԵԱՄԻՐԱՄ ԳԻՒՂ. քնդիամուր տեսարան
Հեռու՝ վանայ լիճը եւ Կարնիկանի լեռները

մայր եւ գրիւր, որպէսզի էնոց ալ զէնքերնին
առնեն, բայց էնոք Շէնըկ չեկան՝ զէնքերնիս
առնելու յուրը կ'իմտան Սէմալ եւ հոն կը մը-
նան:

Սերգի եւ իր երկու որդոց՝ շէնըկի երկու
տղարոց՝ Մանուկի եւ Չոլլայի զէնքերը լառին:
Չառին նմանապէս Գոմայ Բայիքը, որ աչդ
առնենները յանալն փախած եկած էր ըստ:
Գալտի մէջ փախաւորան լեզած Հրայրի ամե-
նամասին բարեկամն էր:

Ետո գարկին տէրէկեանցի Բարսեղին,
Սարգսի ինն եւ ինն: Մենք կ'երթայինք Սէ-
մալ (զէնք լառնումները մոտցին Շէնըկ Հը-
րայրի յով): Յետեւս զրկեցին 17 զինուոր

— կէլիկուզանի գրուած թուղթերն ո՞ր
են, առ'ր:

— Քովո չեն, ըսի՝ կէլիկուզան ոչ ո
Աւէի քովն են:

Բայց էնոք տողրակիս մէջ շաղկի մէջ
փաթաթուած էին, լառնան ու ինձ բաց թա-
ղուցին:

Մակարը զեւ զիւզն էր: Գացեր բոներ էին
նրան եւ պահանջէր էին միշիւրները: Մակա-
րը հաներ յանմներ էր Հրայրին եւ ըսեր.

— Ան, ահա՛ պատճաններու կնիքները,
որոնց ախար պաշտպան կը հանդիսանաս զու
ինքզ:

Բալարս եկանք Սէմալ: Հրայրը առնակ
մը գրեր էր թէ՛ Ենկէ՛ք, մեր զէնքերը վեր-

ցրէջ տարէջ: Մինչ պատասխանեցին՝ «այլ-եւս պէտք չեն մեզ զենքերը»:

Հրայրը վերցրեց մեր զենքերը, Սերորը իր ազայոց հետ, Իսան, Շենքիկի երկու աղջիկը ու գնաց Դաշու:

Գէորգը, Սեդրակի եւ առնասարակ մեր Դաշու դանուող ընկերները լսելով եղանակը՝ հոն մնացին ու այլեւս սար չէին դար: Իսկ մենք առանց զենքի դանուածներս՝ պահեստի զենք ունէինք, մի-մի հաս վերցուցինք, թէլ քանակութեամբ փամփուշտ վրանիս կապելով՝ մնացինք Վելիկուզան:

Հոն Սէմաւին մեզ լուր եկաւ, որ սէմաւցիք յարձակոււմ են դործեր իրենց եկեղեցու վրայ եւ առնասարաններն ու այլ իրեր տարեր են իրենց տուն: Նորընծայ տէր Կարապետ քահանան, Սափորի տունը եւ Գալէի Մանուկի տունը մեզ պաշտպան էին: Այդ պատահաւ սէմաւցիք կը յարձակուին նաեւ այդ տների վրայ: Տէրեկուի Նայր Գողսոր Հրաման կ'ընէ իր երկու աղաներուն, աւերաբեր եւ Մլշոյին. «Վերցուցէ՛ք մեր հրացաններն ու խփեցէ՛ք»: Էդանք զուրս կուգան, 2-3 հրացան կը զարնեն, ժողովուրդն կը փախնի:

Եւր տալուորցիք իմացան զենքերինս առնուիլը՝ 40-50 հազի հրացանները վերցուցան եկան ըսին. «Կամ ազայոց զենքերը կը տրուին, կամ իրարուց էնքան կը սպաննենք, որ հերիք ըլլայ: Իշխմանցիք, տալուորցիք, լատախիք, կելիկուզանցիք, մաս ճը սէմաւցիք երեք տեղեկադուրթիւն կաղմեցին ամենայն մանրա-մասնութեամբ. մէկը Դիսուկին՝ Վան, մէկը Վարդան վարդապետին՝ Մուշ ուղարկելու, բայց սուրանդուկ լըլլաւու պատահաւ լուսաբեկեցին: Ստորագրած էին դիւզերու 150 իշխանները: Նրանց մօտերը խաղաղացուցինք, յետ վերադարձուցինք Դաշուի ընկերների խօսքով՝ մենք բոլորս Դաշու գացինք:

Մշեցի Վարդան ազայի ազայ կոմիտէր Ռուբին էֆէնդին, որը մենք դիմէինք իրեն մատնել՝ այդ բանը դեռ չեղան, երկու ամիս տուէլ, իր կնիքը տարաւ այսպէս կ'ըսէ.

— Տղերքն ո՞րտեղ են:

— Ի՞նչ աղբիք:

— Յեղափոխականները:

— Ես չեմ հանձնար էդ յեղափոխականները:

— Կը հանձնառ թէ չես հանձնար, էդ միեւնոյն է. պու գնա՛ կողոնց ըսէ, որ մեռեցերուն զենքերը պիտի առնեն: Կուգիս դնա ըսէ, կ'ուգիս մի՛ գնար, մի՛ ըսէ:

Այդ աղան դադարեի եկաւ մեզի ըսաւ, ինչպէս ըսի, երկու ամիս տուաւ:

* * *

Բոլոր ընկերներս հուաքուեցանք Դաշուի Տէրկէվանք դիւզը՝ ժողովի*): Հոն էին մշեցի Կասա-Հաւին, աւերկէվանցի պ. Վարդանը, Մուկունք դիւզի պ. Նապարը, մշեցի Անան, նաեւ մի ուրիշ Մկրտիչ Մուկունքի, Հրայրը ինքը, մաս 30-40 մշեցի եւ դաշտեցի ժողովուրդ:

Սկսեցին խօսել թէ այս ինչ էր կատարուեցաւ: Վերաքանութիւնը երկար տեսչուց վերջը այն եղբակցայութեան եկանք, որ այսուհետեւ խմբադաշտ ինքը Հրայրն ըլլայ: Նա բնորոշուց, բայց ըսաւ.

— 15 որ ինձ ժամանակ տուէք, որ տեսնան զործերս կարգադրեմ եւ ազա սարը բարձրանամ:

Ես ըսի.

— 10 որ այս առիթ՝ 25 որ թեղի միջոց, բայց պայմանաւ, որ տալուանից հրահանգ տուա:

Ես վստահ չէի ըսածներուն, որովհետեւ Մաքոյին մերթապալուղ թիւրդի համար մի 10 անգամ խոստացաւ թէ սպաննել կուտամ, բայց վերջը էդ թիւրդը ինքը իր ընտանի մահով ստանկեցաւ: Ես ըսի.

— Նախ՝ քու հատեղից տաւմ զենքերդ կը յանձնեն մեզ, ապա կ'երթաս տեսնան զործիդ տեսնելու:

Բոլոր ներկայ դանուողները իրաւունք ուրիշ ըսածներուն: Ինչ զինուոր որոնցինք, որ Ղարը-Ալան գնան եւ զենքերը լուր բարձրացնեն: Ձէնքերը մացուցեր էին Թրիքեքու տակ: Այդ ընկերները գացին եւ մեզ լուր դուրեցին, թէ զենքերը չեւ բարձրացրինք, բայց երկու զենք չկար: Այդ զենքերը Սերորին էր աղին էին տուեր:

Հրայրը ինձ ըսաւ.

*) Կառավարութիւնը արդէն իմացեր էր զենքերինս առնուիլը: ԱՄԻ.

— Այժմ ի՞նչ գործ կայ աչքի տեսել տեսնելու:

— Յրոնք, — բռի, — 40 լիար վառուղ ունենք. պէտք է փոխադրենք. այդ է հիմա մեր գործը:

— Ես որսւնց, որ Աղզբակը, Գէորգը, Քիւրզ Բարսեղը եւ վեց ընկեր Հասերմին Յրոնք գնան

— Աղբէր մենք շինք դայ. մինչեւ Հրայրը սարը շինէ, մենք ոչ մի գործ չենք բնէ:

Գէորգը կ'ըսէ.

— Տղի՛րք, եկէ՛ք վառուղը փոխադրենք, յետոյ մեր գործն է, ուր որ կ'ուզէք դաշէք:

Նրանք չեն Համաւայտի: Գէորգը չինգ ընկերով կ'երթայ Յրոնք, վառուղը կը փոխա-

ԱՆՏՈՒԳԻ ԳԱԳԱԹԸ, ՄԵՏՈՐ ՔԱՐԻ ՄԷՋ
Հովուութիւն այծեր կ'աբամէ:

վառուղը փոխադրելու: Յանձնարարական մը գրեց Գուրանի ընկերներուն աշտակա:

Վուրանի սիրելի ընկերներ՝, մեր մէջ եղող կոնկրետ գործի տեսակէտից էին, այժմ քաղաքու Համաւայտութեան եկանք, Համերայտ ենք: Ահա կը գրկենք ինք ընկերներ, որոնց կարելի եղած աշտակցութիւն ցոյց կուտան:

Այդ ինք ընկերները կ'երթան Յուան, որ տնցնին Յրոնք: Սեղբակը, Բարսեղը, Մարան ու Քաթարը կ'ըսեն Գէորգին.

գրէ՛ Յուան եւ կ'տնցնի Բերդակ: Առաւում տրեւածաղին աղբըը Հոգ կը պաշարուին: Տըղբըը կը սկսին զարնել եւ լիւր բարձրանալ:

Մուշէն զօրք կը Հասին, Այայ-Բէկն ալ իր միւսերներով: Տղբըը կ'տնցնին Հաւատարեկի Հովիտը գէպի վեր բարձրանալու: Զորս աղայ էլ բերդակցի աղայաց Հետ կուգան: Մեր կրուողները մէլա տառէ կ'երթան, տեղերին գիրք չինելով եւ լրտեսելով:

Հաւատարեկի մէջ կը գտնուին երեք Հար-

կառուած օստիկաններ եւ կը սկսին զարնել ազայոց: Տփերքը կը դառնան մի երկու կը զարնեն զբանց եւ կը ցրուին, ապա կը բարձրանան Հաւատարիկայ գլուխը: Հաւատարիկ եկած Փրիւտայ Մկրտն կը միանայ կառուողներուն: Դաշնն արդեն վերաւորուած էր: Սիմոն անկարող ըլլալով կուսելու՝ հրացանը կուտայ Մկրտիկին:

Տգայոց յետեւն եկողները կ'ըլլան 1,300 հոգի՝ Քէ՛ Գորգ, Քէ՛ Բուրգ, Քէ՛ Ջիւրդ:

Տփերքը կը բարձրանան Մերինկաւար, հող կը սպաննուի երկու զորք եւ մի զիւրդ, մի մի եւ Յրոնքի կուսին կը վերաւորուի Մկրտիկ մասը կարող Ջիւրդը, որ վերջը ստակուս:

Տփերքը կ'ենան Կարիկայ աղբիւր: Ամբիւտախան մին ժը կը զարնէ, ժշուշ կը պատէ Քէ՛ իրենց, Քէ՛ զորքին. անկարող կ'ըլլան իրար տանելու: Տփերքը անկարող վերանկի մէջ իրար շալակելով՝ կը հասնին Սէժալ: Զօրքերը կը վերադառնան Մուշ:

Հրայրը որ 15-20 օրէն պիտի վերադառնար մեր քով՝ անցաւ տարի ժը էլի չեկաւ: Եւ մեր քովէն Հնուաժողով՝ Առաքելոց վանքը ցուցնելով՝ ըտաւ:

— Էս վանքը վկայ լինի, որ 25 օրէն կուգամ, մեր քովը կ'ըլլամ: Եթէ չեկայ՝ դաւանան կ'ըլլամ, արեւմտ մեզ հալալ:

Վիգրակը. Մարտն ու Քիւրդ Բարեպաշտ մասքին Կարաւան գլուխը. Սերորը, իր երկու աղան, Բոսն, մէկն Սմբատն ու Արամը Դաւալի մէջ առանձինն կը Թափառէին: Սերորը նպատակին հասնի էր, խմբապետ էր եղեր: Բոսն ժը անգամ Սիգրակին նման զրեցի Քէ՛ Ժայ՝ ապայ, եկո՛ւր, մեր հող ըլլալը շատերը խմացած են: Մի որ չէ մի որ ժառանգութիւն կ'ըլլայ, վտանգի մէջ կ'ըլլաք: Եւ կը պատասխանէր՝ Եթէ չեկաւ, Հրայրը լգայ՝ չեմ գայ:

• • •

Դառնանք Սառուն: Մշեցի Մալե-աղան*) կուգայ չնշեցոց, սէժայոց, մաս ժը շատախցոց մէջ եւ կ'ըսէ.

— Եթէ կառավարութեան խնդիր տաք, որ

եւ մեր զայնաղանն ըլլամ, եւ մեր բոլոր բանաւորները ազատել կուտամ, կառավարութեանց փախստական եղողներէն չեմ քննէրէս կուտամ, այլեւս մեր տարը Ջիւրդ կամ Ժիւր չեմ Թալուր, որ գայ:

Էնոնք, որոնք մեր զէմ հակառակ չեն խնդրողք, մը զրեցին կառավարութեան, որ «իւրեմ»՝ կուսակալին եւ միւլթարիք փախստական, կնքեցին Հէպաներ, Կիրակոսներ, Մանուկներ եւայլն, Քէ՛ մենք Մալե-աղան մեզի զայնաղամ կ'ուզենք մեր ազանովութեան համար: Կառավարութեան Մալե-աղան զայնաղամ չըլլանակն, նաեւ Հնուր զրեց մի հաղարարեալ եւ 60 օստիկան:

Անցաւ մի ամիս: 1901 Մայիս ամիսն էր: Եկան 1800 զօրք եւ էրզիման հարկ Հնան ալ Մուլթանի իրազէն՝ շորս զօրանոց լինելու համար: Այդ նպատակի համար յատկացրան էին 5,000 օստի: Էրզիմանի հարրի որոշմամբ մէկ զօրանոց պիտի լինուէր Ենեղի ու Սէժալի մէջ, մէկ Տափուկ եւ մէկ ալ Տալուարիկ:

Մուշէն 200 վարդաւա բերին, բերին նաեւ փէսնաւ, կացին եւ այլ զօրքիքներ:

Այդ զօրանոցներու լինութեանը մ'չ հայտնուեալ եւ ոչ ալ զերգիւրուն հեռանալու էր: Ենանցի Բոս-Մարտ մի զարեթ Հնուր եկաւ Տալուարիկ վերին գիւղը: Եւ կանչեցի մի շարք կէլիկուսականցի, տալուարցի, Խալկեցի, մաս ժը օնեժայի եւ ըսէ.

— Հայն'ր, եթէ դուք ինքներդ խաբով լիզուով ինքցաք կուսիլ, որ զօրանոցները լլնանեն, եւ այն ատեն 25 րնկեր ունիմ, երկուսն 11-ի ժամանակները եւ զիւրերուս ժամը 1-ի ժամերը չիմքեր փորելուն՝ եւ կուգամ, կը զարնեմ 10-10 փամփուշտ ու կը Հնուանմ: Երկրորդ օրը կը զարնեմ Տալուարու վրայ ժիւր որը մի ուրիշ անգի վրայ: Կաղելով վալեք, յետեւից լէք Հնանիւր, ոչ ալ Հնուրս կրնաք զանել:

Ամբողջ Սառունը սաղի վրայ կանգնած էր եւ կ'ըսէր.

— Կամ բոլորս կը մեռնինք, կամ չենք ընդունիլ, որ զօրանոցներ լինեն:

Եւրաքանիւր գիւղէն երկու-երկու հոգի որոշուեցան Մալե-աղայի եւ էրզիմանի հարրի Հնա խոսակցողներ: Պահելու համար հաւաքուե-

*) Մալե-աղայի հայրն ալ էղանց ապա է եղեր: Անդ.

ցան Ալեմայ, որ 100 զինուած սասունցիներ թաշտած էին: Էրբիտն էւրբը և Սալէ ս-զան հետերին ընտն էին 30 զորք: Սկսեցին խռիչ: Սասունցիք կ'ընէին:

— Մեր աշխատանքները դաշտերու մէջ և սարերու դուռն մեր կանայք են: մենք լինեց ընդ-դէմը, որ զորանցներ լինեն: Եթէ կասալա-րութիւնը ուղեմայ մեզ պաշտպանել, էլի կըր-նայ: Մուշէն միջիւն հաս երեք մամ է: Մեր սասունը լինողները անդիտցիք են եղան, թո՛ղ զան էլի մեր սասուներ լինողները և մեզ ս-սանաղակն, զաղթենք արտասահման: Մեր ման ու մեր տատարն ու սլխար հաս կը թա-գանք: մեր տատներն ալ զորքերուն թաղ զորա-նայ ըլլան, էլ ինչու պարտալ տեղ զորանայ կը լինէր:

— Էդ խառնկութիւնը մերը չէ, մեզ Անգ-րանիին է խորհուրդ տուեր:

— Մեր երկիրը ոչ Անգրանիի կայ, ոչ Անգ-րանիին խորտը ենք:

— 21^ր զուգ խնդրադէր գրեցիք, տախ-կառադարութեանը, թէ մենք Սալէ ազան մե-զի զախալամ կ'ուզենք: Եւ միանկ ընծ կրնայ մեզի պաշտպանել, զորք պէտք է ըլլայ, զորա-նայ պէտք է ըլլայ, որ մեզ պաշտպանեն:

— 21^ր որ զան մեզի խառնացար, որ բա-նասրէնները ազանաւ, քոչերը սորը չընեն, մեզի ներսը ընեն, որ ազատ Մուշ երթանք: Էդոր ոչ մէկն ալ մեզի չխառնեցիր:

Ետիկի մացն զուրս եկած կնիքներու տե-րերը կ'աշխատէին, որ զորանցները լինուին: Դիպալիտու նապարհ հոգ պատալով կ'ընէ:

— Հալէ'ր, ի՞նչ կ'ընէք, կ'ուզէք մեր տնե-րը քանդել: Թագաւորէն հրաման եղած է, որ զորանցները լինուին, ու պէտք է լինուին:

Հասարակութիւնը այդ կապանելի մարդ-կանց կը հնազանդէ զոգովն:

Այդ տանն Հրաշքի մեր 3-4 նամակ էր գրիկը և ըսէր. «Վերջեւեւ բոլոր ընկերները և Դաշուս կէտ, 3-3, 4-4 կը պահուիք հոս գիւղե-րը և պատճառ չէք ըլլար զորանցներու լի-նալեան: Եթէ հոգ մնաք, կրնաք մասնուիլ և զորանցները կը լինուին»:

Եւ կանչեցի առաւորացիք, կէլիկուզանցիք, մաս մը ախպիցիք, մաս մը սէմայիցիք, կարգա-ցի իրենց Հրաշքի նամակները և ըսի.

— Համաժո՛րն էք, որ մենք Դաշուս գնանք: Եթէ համաժո՛րն էք, իննի զբաւոր գրեցիք, թէ՛ մենք համաժո՛րն ենք Հրաշքի նամակներուն՝ Անգրանիին իր խմբով պիտի երթայ Դաշուս: Անկէ վերջ ինչ որ ալ պատահելու ըլլայ մեր վերաբերմամբ պատասխանատուն մենք ենք:

Հոգ եղան ժողովուրդը մի կէս մամ ս-սանմնացաւ և խորհրդակցութիւն մը ըրաւ այդ շարքի վերաբերմամբ: Խորհրդակցութիւ-նից վերջ մեզ ըսին.

— Որքով կարելի է պահուի՛ մեր սա-նամներու մէջ, կամ մեր սանամներուց ալ չի՛ք մը զուրս, ախպիտի տեղ մը, որ ոչ ոք մեզից, բացի թեղ հաւասարիմ մարդուց, չլիտնայ տեղ: Երբ խնդիրը ծայրագոյնութեան հասաւ, մենք ուղեցինք զարնել, մեզ ալ կը կանչենք: Ետի՛ մենք կը զարնենք, յետոյ զուգ կը զար-նէք:

Այդ զորանցները լինելու հետք երկարե-ցաւ 20 օր: Բառ-Սլոն Տալուսրիկի զորանցի հա-մար կարելի տուաւ մաս 140 զինուած: Վերին գիւ-ղերը գնա սլինչ չէր սկսուած: Տալուսրիք ինչ լուր գրկեցին թէ՛ զպատաստ կայ, որ մը վերջ պիտի շարնենք: Երկրորդ առաւօտը լուր ե-կաւ մեզ թէ՛ «Բառ-Սլոն իրեն մարգկանցով բարձաւ ու քնաց, ալ մեր զինուորը մարդ չը-նաց»: Վերին գիւղերից եւս լուր եկաւ թէ՛ «Մուշի վարդանները յետ գարնան, զաղին, մաս մը զորքն ալ յետ վերադարձաւ, իսկ միւս մասը որ սովորական տեղը՝ Դանիլ գնաց»:

Սուլթանը որ 5,000 սովի էր յառկացած էր զորանցներու լինալեան՝ արգիլեց զորքը լինել, բայց չլիտնացիք ուրիշէր կը այդ Ենու-մը Սուլթանի վրայ:

* * *

Այդ ամառը մենք մնացինք Սասուն: Սեղ-րակը, Բիւրք Բարեկը, Սարան Կուրաւու կը գտնուէին:

Հասարակիւց Մակաթն ու Դըքան կը շատեն Սեղրակի ուր ըլլալը: Ալա-Բէկը էր միաւորներով և քանի մը սասուր սասիկան կ'երթան, կը պաշտեն գիւղը: Բիւրք մը կը մանի են տանը, ուր Սեղրակն ու Սարան կը գտնուէին, իսկ Բարեկը, որ վերջերս կ'ըսուէր Բեռնի, մի ուրիշ տեղ կը գտնուէր:

Այդ կը պատահի Յունիսի 25-ին: Սեղ-

րակն ու Սարոն կը սպաննեն քիւրդը, եւ կռիւը կը սկսի: Սեդրակին կը զարնեն, կը վերաւորեն: Սարոն դուրս կուգայ, կ'երթայ դէպի Մուրադ գետը: Սարոնին կը սպաննեն ջուրի եղերքը: Կը սպաննուի նաեւ մի ոստիկան:

Սեդրակը իր հրացանը կը կոտրէ եւ ինքզինքը խանջաւով զարնել կ'ուզէ: Էդտեղ մութ է մեզ համար. չգիտենք զօրքերն են հասեր սպաններ Սեդրակը, չէ նէ ինքզինքը սպաննած է:

Կռիւը տեւած է ընդամէնը կէս ժամ:

Քանի մը օր վերջն ալ նոյն մատնիչները մատնեցին Կառնեցի Մկրտիչին (այս այն Մըկրտիչն է, որ Հրայրի հետ Շէնըկ եկած էր): Կ'երթան, կը խուզարկեն Մկրտիչի տունը, կը գտնեն այնպիսի մը, քանի մը գնդակ, կը դռնեն քիչ մը վառօդ եւ Մկրտիչը կը բռնեն, կը բռնեն Մուշ:

Մկրտիչին կը չարչարեն. էն ալ կը մատնէ Հրայրը եւ քանի մը մշեցիներ՝ Կոտո-Հաճին, Պօլէի-Մճօն, Միւրջանեցի Միհրանը, Կայծակ Վաղարշակը եւ Պտէի Միսաքը:

Մատնուածները ժամանակին լուր առան եւ բոլորն ալ փախան: Միւրջանէս Միհրանը եւ Պտէի Միսաքը 40-ական ոսկի կաշաւքով ազատուեցան: Պօլէի Մճոյի հայրը այդ ժամանակներ մեռաւ, բայց շնորհիւ իր հօրեղոր՝ Դադարին՝ նա էլ միջոց գտաւ 30 ոսկի տալով ազատուելու եւ գնալու տուն:

Մնացին Վաղարշակն ու Հաճի-Յակոբը, որոնք սարը աչիրով բռնուած ըլլալու պատճառով Առաքելոց վանքի շուրջը գտնուած այգիները կը պահուին: Ռուսաց կոնսուլը էդ տան հող էր:

Հէնց այդ տարին քիւրդերը սպաննեցին Ս. Ախպերիկու Դադար վարդապետը, որ մի քաջ եւ յեղափոխական մարդ էր: Աւարինցի Պողոսն ու Վարդանը սպաննեցին այդ քիւրդերէն մէկին, միւսին վերաւորեցին, խեցին վրայի գէնքերնին՝ սովեր (ատրճանակ), խանջալ, եւ եղան փախստական:

Կառավարութիւնը նրանց յետեւից կը պատէր: Աւարինցի մի 2-3 հոգի կ'ուզեն կերպ մը յաջողցնել այդ տղաներու կառավարութեան յանձնելը: Օր մը երբ այդ երկու տղաքը՝ Պողոսն ու Վարդանը՝ մարնիկցի Պօղոսի հետ

կ'երթան Աւարինջ՝ մարդ մը կ'երթայ էդոնց քով եւ գինի կը խմցնէ, որպէսզի գինովցնէ: Տղերքը միամիտ են եղած, բայց կը զգուշանան, չեն խմեր:

Մարդու միւս ընկերները լուր կուտան կառավարութեան, տղայոց ուր ըլլալը կը յայտնեն: 15 ոստիկան, քանի մը քիւրդ կուգան, տունը կը պաշարեն ու կը պոռան՝ «անձնատուր եղէք»: Հրացանաձգութիւն կը սկսուի, քովերնուն մատնիչը կ'ելլէ, որ փախնի: Դուրս եկած տան՝ քիւրդերու զարկած գնդակներէն մէկը կ'առնէ, կ'ընկնի հոն:

Տղերքը կը զարնեն, երկու քիւրդ ալ կը սպաննեն եւ դուրս կուգան կը հեռանան: Քովերնին եղածը եղեր է մէկ ատրճանակ եւ երեք չախմախը: Նրանք կը լսեն, որ Հաճին ու Վաղարշակը դաշաղ են, կուգան կը միանան էնոնց հետ:

Հաճին ու Վաղարշակը քանի մը անգամ Հրայրին գրեր են թէ՛ «մենք դանք քովը, չէ նէ դուն կուգաս մեր քով, որպէսզի սարը բարձրանանք տղայոց քով»: Նա ձգձգէր, չէ պատասխաններ, բայց քանի մը օրէն վերջ գրեր է՝ «ես կուգամ հող»: Քուրդը դարձան դացին Դաշտ: Այդ չորս ընկերը, որ կը տեսնեն թէ Հրայրը չի գար, կուգան մեր քով:

Մենք բոլորս Հալաղըր կը գտնուէինք՝ Հող այսպէս որոշուեցաւ Հրայրի մասին. երէ՛ գայ՝ գայ, չէ նէ, զարկենք, սպաննենք: Այս որոշմանը բոլորն ալ համաձայն եղան՝ Գէորդ, Վաղարշակ, Համբարձում, Յարութիւն, Հաճի, Մակար:

Վաղարշակն ու Հաճին, նաեւ Մակարը գացին այդ գործի համար Ս. Յովհաննու վանքը: Հրայրը այդտեղի անտառները կը գտնուէր, բայց մինչեւ տղաներու հող գալը՝ ինքը կ'անցնի Յունանի կողմը: Տղերքը լուր որ կ'առնեն՝ կ'անցնին Առաքելոց վանքի կողմը, հող լուր կ'առնեն, որ Հրայրը արդէն անցեր է Ախլաթ, հետը տարեր է Քեռին, Սերոբը իր երկու տղաներու հետ, Սմբատը ու Արամը: Վաղարշակն անոնց անուն տղայ մը: Պոսն կը մնայ Դաշտ, վերջը կուգայ նորէն մեր քով: Սմբէ մէջ նորէն կարգադրութիւն եղաւ:

Սերոբ Ախլաթի մէջ կը կռուի Հրայրի հետ՝ չեմ գիտեր ինչ պատճառներով, կ'ուզէ

արտատոհման անցնել: Նա երկու անձնական թափուկ (հասարակ) այնպիսի ունէր: Հրայրը իր դասակներով կը դրկէ Գիսակի քով, ան ալ կ'անցկացնէ արտատոհման: Հրայրը ժամանակ մը վերջ Սմբատը, Արամը եւ Քեռին ալ կը դրկէ Դաշտ մեղ հասնելու համար, որի մասին ինձ նոյնակով յայտնել էր թէ՛ Քահա քանի մը ընկեր գրկեցի քեզ: Այդ ատեն մենք Առաքելոց վանք կը գտնուէինք:

Մայիսը 10 սառունցի ընկերներով նստեց, ի չորեքեց ման գալ: Դեռ վանքը չմտած՝ Համարձուժը, Յարութիւնը, Վաղարշակը եւ Կոհան Մուշ գրկեցինք քանի մը վատ հասնելուց փող տունելու համար: Մշոյ մէջ հասնուցան, սակայն ժամանակին լուրս եւ դուրս եկան Մուշէն: Համարձուժին արքը չգիտցանք՝ օ՛ճ թէ կարիճ խայթեց, ամբողջ մտերը թափուցան, ջղերը մնացին: Ալ յայտնիս կտրեցինք, գիտցանք որ կը մեռնի: Յարութիւնին եւ Յ-Ա ընկեր հետը թողուցինք Կէլիկուզան, որ մեռնէ թաղեն ու դան: Մենք եկանք Դաշտ:

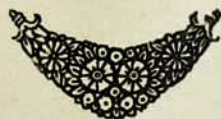
Սայիլի սպանութիւնից վերջը՝ Մոկունք գիւղացի Եսթերի պատճառաւ՝ Մոկունք ալ քանդուցաւ, Ծէրիֆ-աղային սպանելու համար: Հող կը գտնուէր Ալի փաշան, չորս թաւուր սորք՝ 2-3000 հոգի, նաեւ զօրքի հրամանատար Յէրիկ փաշան: Մշոյ զօրքը հող չէր:

Այդ չորս թաւուր զօրքը բաժանած էին սարի շղթայ կապած գիւղերը՝ Մառնիկ, Հաւատորիկ, Սասղիւղ, Ալաբրինջ, Բերդակ, Առաք, Նորչէն, Առինջ վանք, Առինջ, Մշոյ հնձանները, որպէսզի մենք չկրնանք Դաշտ մտնել:

Երեք ամիսէ ի վեր ոռոսաց կոնսուլը հող էր եւ հայերի օրթոտոքսութիւն ընդունելը առաջ կը տանէր: Մշեցիք 3,930 ստորագրութեամբ համաձայնութիւն էին տուել օրթոտոքսութիւն ընդունելու եւ թուղթ էին դրկեր ցարին այդ մասին: Նաեւ դաշտեցիք եւ բուլանըլսցիք որոշ չափով զիմուներ ըրին կոնսուլին:

Վրանիս մէկ կոպէկ չկար: Մենք կը գլտնելէինք Առաքելոց վանքը, ընդամենը 27 ընկեր էինք: Մտածեցինք՝ եթէ Դաշտ գնանք հանդանակութիւն ընկու, կարելի է մատնելինք, չորս կողմէն յարձակում ըլլայ վրանիս: Այդպիսով Դաշտ գնալուց արգիլուցանք: Մենք ընդամենը ունէինք 8,000 փամփուշտ, մէկ մօսին, մնացած բոլորը բերդանկա:

Առանձին-առանձին նամակներ գրկեցինք Մշոյ հարուստներուն Առաքելոց վանքի վանահայր Յովհաննէս վարդապետի ձեռքով: Յովհաննէս վարդապետը բերաւ առաւ 21 արծաթ: Ես քիչ մը ննջուցայ, այդ պատճառով Յովհաննէս վարդապետը նորէն գրկեցինք Մուշ:
(Շարունակելի)

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻՆ ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԳԱՅԻՆ ՎՐԱՑ

Դրեց՝ Պրոֆ. Ն. ԱՆՈՆՑ

IX

ԻԲԱՑԷԼԸ հազիւ երեք տարեկան էր, երբ հայրը՝ Թէոփիլը մեռաւ: Մայրը՝ Թէոդորան էր նրա օրինական խնամակալը: Մահուան անկողնում՝ Թէոփիլը կանչեց իր մօտ մեծամեծներին եւ պատուիրեց նրանց հաւատարմութեամբ ծառայել իր որդուն եւ կնոջը:

Ամորիայի 42 մարտիրոսների վկայարանութիւններից մէկի մէջ, որը խմբագրուած է Սոփրոնիոս արքեպիսկոպոսի ձեռքով, ասուած է որ նահատակութիւնը կատարուեց Միֆայէի, Թէոդորայի եւ Թեկլայի թաղաւորութեան ժամանակ (Skazanie o 42 mutchenikach, Zapiski Imp. Ak. Nauk, Serie. VIII, t. VII, 2, 1905, p. 52):

Թեկլան Թէոդորայի աւագ դուստրն էր: Ասել է թէ նա յայտատուուած է եղել դահաժառանգ: Նոյնը հաստատում են իւրայն դրամները, որոնց մի երեսին Թէոդորայի դուստրն է, իսկ միւս երեսին՝ Միքայէլի եւ Թեկլայի (Wroth, Byz. Coins I, XLII եւ II հատորի տախտակը):

Սակայն, իրական վառավարիչները ուրիշ անձինք էին, նշանակուած նոյն Թէոփիլի կողմից որպէս «հոգածուններ եւ խնամակալներ» (Phrontistai kai epitropoi Cont. Th. 148): Դրանք էին Թէոկտիստ ներքինին, որ այդ ատեն պոստի լոգոթետ էր, Մանուէլ Մամիկոնեան հռչակաւոր զօրավարը, Թադուհու հօրեղբայրը, այլ եւ Վարդ Մամիկոնեան, Թադուհու եղբայրը: (Առաջին երկուսին յիշում է Gen. 77, իսկ երրորդին աւելացնում է Cont. Theoph. 148):

Թէոկտիստն այն անձն էր, որ նպաստել էր

Միքայէլին սպաննելու Լեւոն Ե.ին, եւ որպէս այդպիսին վայելել էր Միքայէլի եւ նրա որդու Թէոփիլի վստահութիւնը եւ այժմ կայսերական տան հաւատարիմ պաշտօնեայ էր համարուում եւ Թադուհու ամուր նեցուկը: Մանուէլի եւ Վարդի աշխատակցութիւնը բացատրելու ոչ միայն նրանով, որ Թադուհու արեւակի ներն էին, այլ եւ՝ որ նշանաւոր դէմքեր իրենց անհատական կարողութեամբ:

Թէոփիլի խնդիրը՝ պաշտպանել իր որդի եւ կնոջը ուղղուած էր իսկապէս երեք խնամակալներին: Անշուշտ, հեռատեսութիւն չէր նրա կողմէն՝ բաժանել իշխանութիւնը երեք անձի մէջ եւ փառատենչ մրցութեան եւ հակառակութեան դուռը բանալ: Բիւզանդական արքունիքը այն միջավայր էր, ուր յարգուէր իրաւունքը եւ կամ պէսպէս հակումներն ու ձրդատումները սովոր լինէին միաշաւիղ ընթանալու: Ընդհարումը խնամակալների մէջ անխուսափելի էր:

Երբ Թէոփիլը իջեց իր վերջին շունչը, Մանուէլը, որի հեղինակութիւնը եւ գերբերնդէնելու համար պատմագիրը կոչում է պրոտոմագիստրոս, առաջին մագիստրոս, հաւաքեց ժողովուրդը եւ զօրքի հաւատարիմ եւ վստահելի գնդերը մեծ կրկէսը եւ դարձաւ նրանց մի ճառով, ուր յիշեցնելով իր մեծամեծ վստակները, մշտական սէրն ու խնամքը եւ թէ ինչպէս ինքը միշտ զօրավիգ է եղած եւ երբեք չէ թերացած իր պարտականութեանց մէջ, ուստի, որ այժմ ժամանակ է որ նրանք էլ վկայեն իրենց երախտագիտութիւնը եւ վկայեն ոչ թէ խօսքով միայն հապա եւ գործով: Դրա համար մի բան է լոկ պահանջուած, շարունակեց ճառախօսը, որ ուխտէք հաւատարիմ մնալ կառավարութեան եւ հնազանդուել նրա կարգադրութեանց:

Ամբողջ կարծում էր որ հռչակաւոր զօրավարը ուղում է գրաւել դահը, եւ պատրաստ էր ցնծութեամբ ողջունել նրա քայլը, երբ ա-

*) Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր Զ-րդ տարի, թիւ 8.

ոտքերն իս դեռ չէինք կրնար կոխել:

Բարերախտաբար, Սարգիսն ալ իմ օրին էր, թէ եւ ինձի չափ վար չէր իշխար: Եւ յուսահատութենէս ու կատաղութենէս ինչ ընելս չէի գիտեր: Մէկ ալ նստայ դեռին, արձակեցի արեւն երես կապերը, անոնց ծայրերէն բռնեցի, ու բոլոր ուժովս նետեցի չեմ գիտեր ուր... Զէ, արեւը, եթէ Հայաստանը աղատելու համար արեւի հողնէլ հարկաւոր է, ոչ կարեմ: Շալակէս հանցի երկարավիղ կօշիկներս: Ս'իս ա'յ. թէ եւ ոտքերս քիչ ուռած էին, բայց նորէն ի՞նչ համեմատութիւն:

Աւելորդ է ըսել, թէ, թէ եւ Սարգիսը Վերթիս վրաս բարկացաւ արեւները նետելու համար, բայց չուշացաւ ինքն ալ օրինակիս հետեւելու: Միակ տարբերութիւնը այն էր, որ ան՝ արեւները հանելով՝ քաղաքավարի կերպով քարի մը տակ ձգեց: Ի հարկէ, այդքան մ'ալ տարբերութիւն պէտք էր որ լինէր մեր երկուքին միջեւ. ան դեմոկրատ մարդ մ'էր, մոգովորդի սրբութիւնները յարգող:

* * *

Վերջապէս, հեռուն մութին մէջ ինչ որ ստուերներ երեւցան: Առուի եզրին բուսնող բուսներ էին, եւ ջաղացքը:

Արդէն լուսատուր բարձրացեր էր: Մեր արամաղորութիւնը խարաղ ընելով՝ այդ ուշացումը պարտական էինք մեր թանկագին տրեւաններուն: Վաղըր առանձին գնաց ջաղացքը՝ միւրոյն գտնելու, բայց անմիջապէս վերադարձաւ: Զաղացքը ամայի էր:

Ճար չկար, կամայ ակամայ գիւղ պիտի երթայինք: Բարերախտաբար, չատ հեռու չէր: Այոթարանը կը բացուէր, աղօթարանի հետ եւ գիւղը կ'արթննար: Վաղըր մեզ ճամբու վրայ մարազ մը մտցուց, որ հոն սպասենք իրեն: Գիւղի շները հաջելով դէպի մեզ վազեցին: Վաղըր աճաղարեց դէպի միւրոյն տուն: Ծանորդի շները, փոխանակ վաղադի ետեւէն հաջելու, մարազի դուռը շրապատեցին ու քառածայն համերգ մը սկսան:

Իմ դիտցած բոլոր փաղաքական բացականչութիւնները դորձածեցի կատաղ շունբու բարեկամութիւնը վատուելու համար, բայց անօգուտ: Ծարահատ՝ դուրս նետուեցանք մարազէն: Այդպէս աւելի լաւ էր. գէթ կը տեսնէինք ինչ որ կրնար պատահիլ:

Գիւղի նախիրը դուրս կուգար արդէն: Մէկ ալ գիւղացի մը տեսանք, որ դէպի մեզ կը վազէր: Առանց կանգ առնելու՝ մեր քովէն անցաւ, հազիւ «ետեւէս եկէք» մը ըսելով:

Աւելորդ է ըսել, թէ ցատկեցինք անոր ետեւէն, եւ պարտէղի մը մէջէն անցանք, որու կեղբոնը երկյարկանի չէր մը կար: Գիւղացին վարի յարկը դուռ մը բացաւ, մեզ ներս հրեց եւ դուռը մեր ետեւէն կողպանքով դուցեց:

Մենք բոլորովին խաւար սենեակի մը մէջ բանտուած էինք:

(Շարունակելի)

ոտքերն իս դեռ չէինք կրնար կոխել:

Բարերախտաբար, Սարգիսն ալ իմ օրին էր, թէ եւ ինձի չափ վար չէր ինձար: Եւ յուսահատութենէս ու կատաղութենէս ինչ ընելս չէի գիտեր: Մէկ ալ նստայ դեռին, արձակեցի արեւն երես կտակրը, անոնց ծայրերէն բռնեցի, ու բոլոր ուժովս նետեցի չեմ գիտեր ուր... Զէ, արեւը, եթէ Հայաստանը աղատելու համար արեւի հողնէլ հարկաւոր է, ոչ կարեմ: Շալակէս հանցի երկարավիղ կօշիկներս: Ս'իս ա'յ. թէ եւ ոտքերս քիչ ուռած էին, բայց նորէն ի՞նչ համեմատութիւն:

Աւելորդ է ըսել, թէ, թէ եւ Սարգիսը Վերթիք վրաս բարկացաւ արեւները նետելու համար, բայց չուշացաւ ինքն ալ օրինակիս հետեւելու: Միակ տարբերութիւնը այն էր, որ ան՝ արեւները հանելով՝ քաղաքավարի կերպով քարի մը տակ ձգեց: Ի հարկէ, այդքան մ'ալ տարբերութիւն պէտք էր որ լինէր մեր երկուքին միջեւ. ան գեմոկրատ մարդ մ'էր, մոգովորդի սրբութիւնները յարգող:

* * *

Վերջապէս, հեռուն մութին մէջ ինչ որ ստուերներ երեւցան: Առուի եզրին բուսնող բուսներ էին, եւ ջաղացքը:

Արդէն լուսատուր բարձրացեր էր: Մեր արամաղորութիւնը խարաղ ընելով՝ այդ ուշացումը պարտական էինք մեր թանկագին տրեւներուն: Վաղըր առանձին գնաց ջաղացքը՝ Մելոյի գտնելու, բայց անմիջապէս վերադարձաւ: Զաղացքը ամայի էր:

Ճար չկար, կամայ ակամայ գիւղ պիտի երթայինք: Բարերախտաբար, չատ հեռու չէր: Այոթարանը կը բացուէր, աղօթարանի հետ եւ գիւղը կ'արթնար: Վաղըր մեզ ճամբու վրայ մարազ մը մտցուց, որ հոն սպասէք իրեն: Գիւղի շները հաջելով դէպի մեզ վազեցին: Վաղըր աճաղարեց դէպի Մելոյի տունը: Շանորդի շները, փոխանակ վաղադի ետեւէն հաջելու, մարազի դուռը շրապատեցին ու քառածայն համերգ մը սկսան:

Իմ դիտցած բոլոր փաղաքական բացականչութիւնները դորձածեցի կատաղ շունբու բարեկամութիւնը վառտկելու համար, բայց անօգուտ: Ճարահատ՝ դուրս նետուեցանք մարազէն: Այդպէս աւելի լաւ էր. գէթ կը տեսնէինք ինչ որ կրնար պատահիլ:

Գիւղի նախիրը դուրս կուգար արդէն: Մէկ ալ գիւղացի մը տեսանք, որ դէպի մեզ կը վազէր: Առանց կանգ առնելու՝ մեր քովէն անցաւ, հազիւ «ետեւէս եկէք» մը ըսելով:

Աւելորդ է ըսել, թէ ցատկեցինք անոր ետեւէն, եւ պարտէղի մը մէջէն անցանք, որու կեղքոնը երկարիկանի չէք մը կար: Գիւղացին վարի յարկը դուռ մը բացաւ, մեզ ներս հրեց եւ դուռը մեր ետեւէն կողպանքով դուցեց:

Մենք բոլորովին խաւար սենեակի մը մէջ բանտուած էինք:

(Շարունակելի)

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

1901 Նոյեմբեր 4-ի առաւօտը երեք քիւր-դեր յանկարծակի եկան եւ դուռը բաց անելուն տեսան մեզ:

Քիւրդները կը վերադառնան Բերդակ եւ կ'ըսեն հարիւրապետին, թէ վանքը ջան-Ֆետաներ տեսանք: Հարիւրապետը կ'ըսէ հազարապետին:

Բերդակցիք մեզ լուր դրկեցին թէ՛ լսեր են ձեզ հոգ ըլլալը, զօրք կուգայ: Մենք ունէինք ընդամենը 8000 փամփուշտ, 10,000 բերտանկայի զնդակ, նոյնչափ կապար եւ մի ձեռք գործիք, զանազան տեսակների չախմախլը գնդակ, քար: Մուշէն ստացած 21 արծաթը դրկեցի Մուշ՝ ուսական 21 տուփ վառօդ եւ չախմախլի երեք լիտր վառօդ բերել տուի: Կանչեցի Գէորգին, Հաճիին, Վաղարշակին եւ այսպէս խօսացի:

«Ժողովուրդը յուսահատուած, օրթոտոք-սովեան դիմած է: Չորս կողմերնիս մատնիչով լցուած է: Փոխանակ երթալու Դաշտ մեռնելու, հոս կը մնանք, կը կռուինք ու կը մեռնինք»:

Նրանք համաձայնեցան: Մնացած ղեկուորները երեք խաբար չէին այդ բանից: Մենք կը սպասէինք Յարութիւնի գալուն: Սպաղանաց Մակարի տղայ Կարօն Յարութիւնի քով գտնուած տղայոց մէկի հրացանը կը գողնայ ու կը հեռանայ: Այդ պատճառաւ Յարութիւնը յետ կը մնայ, որպէսզի էդ հրացանը առնէ ու յետ բերէ: Եթէ այդ հրացանի խնդիրը չըլլար՝ դեռ չպաշարուած՝ Յարութիւնը երկու օր առաջ մեր քովը պիտի ըլլար: Ես Յարութիւնին նամակ մը գրեցի:

«Այսինչ այնինչ իրեղէնները կը վերցնես, կուգաս Ծիբինկատարի առաջի աղբիւրը: Ամէն գիշեր երեք ընկեր կը դրկեմ այդ աղբիւրի քով քեզ սպասելու, որպէսզի միասին գաք. եթէ ընկերներ չտեսնես՝ գիտցիր որ պաշարուած եմ, չեմ կրցեր ընկերներ դրկել: Այդ ատեն աղբիւրից կ'իջնես Կոմկոմներով, կուգաս Արաբօ քարը, կը պոռաս մեր փարօլան «լուս-

նակ, լուսնակ» ու կը զարնես. մենք ալ ներսէն կը զարնենք: Դրան առաջ դիրքեր կան քեզ համար շինուած, որպէսզի գալու ատեն ներս մտնես: Դուռը քեզ համար բաց է. եթէ մտնել չկրցար մեր քով, դեռ չլուսացած՝ կը վերադառնաս, կ'երթաս Մասուն»:

Նոյեմբեր 4-ի կէսօրն անցած էր: Բերդակէն*) հարիւրապետ մը ձի հեծած, 17 զօրք հետը, կուգայ դէպի վանք: Իւրաքանչիւրի վրայ 3-3 կարգ փամփուշտ կար: Դրանք Աստուածածնի տակ դուրս եկան, մենք ալ տեսանք: Հաւատորիկի կամը չանցած՝ պահապանները փողը հնչեցին: Հարիւրապետի քովը գտնուած պոռոզանն ալ սկսեց փող հնչել: Վանքի դարդեհները փակուած էին: Դուռը հասնելուն մնացեր էր 300 քայլ: Ներսը գտնուած ղեկուորները պատրաստ կանգնած էին՝ 27 կանոնաւոր հրացան, 17 չախմախլը:

Կանչեցի Վաղարշակին, Գէորգին, Հաճիին եւ չորս հոգուս մէջ ըսի.

«Մտէք դրան յետեւ թաւանները: Նրանք միամիտ են, երբ ներս մտնեն՝ զարնէ՛ք մի երկու զալպ վրանին. սպաննուածը կը սպաննուի, չսպաննուածը կը բռնէք, կը զնէք սենեակի մէջ: Իրանց փամփուշտները իրանց վրայ կը ծախսէք: Էնպէս ըրէք, որ հարիւրապետին չսպաննէք:

Մնացեր էր նրանց 150 քայլ դրանը հասնելու: Աճապարանքով մեր գործերը առաջ կը տանէինք: Վաղարշակը համաձայնեց առաջարկին: Կօտօ-Հաճին եւ Գէորգը չհամաձայնեցին, առարկելով թէ Յարութիւնը չեկաւ, նաեւ թէ՛ վանքին թնդանօթ կը զարկեն, կը ուրախանան:

«Մինչեւ ե՞րբ պիտի այսպէս ըլլայ, — ըսի ես, — երբ ալ ըլլայ մենք պիտի զարնենք: Աւելի լաւ է էս քչին զարնենք, փամփուշտնին վերցնենք, յետոյ թող շատանան»:

*) Հաւատորիկը վանքէն մի ժամ է, Բերդակն ալ վանքէն մէկ ժամ է, Առախ գրեթէ կէս ժամ է:

Բայց ըսածիս էլի չհամաձայնեցին:

Հարիւրապետը հասաւ փողը դրան առաջ, ձիւց իջաւ, ֆէսը վար առաւ գլխուց, երեք անգամ խոնարհութիւն արաւ վանքին, կ'ողէր ներս մտնել՝ դուռը դոց էր: Յետոյ եկաւ մեծ դուռը, որ երկփեղկանի է: Էն ալ դոց դասաւ: Հետեւին եկած էր Ասղայ գիւղի քուրդը: Նա պոռաց.

«Մովսէս, դարգեակ-բաշի, դուռը բացէ՛ք»:

Հող կը գտնուէր Այնթապցի վարպետ մը իր ընտանիքով, զոր բերած էր Բարդէն վար-դապետը: Բարդէն վարդապետը զացած էր, եկած էր Մշոյ Առաջնորդ Սոսորով վարդապետը: Այդ վարպետին ըսի՝ «բաշ ինչ որ քեզի ըսեմ» — դուռը չի բացուիր, արդիւրած է»: — «Ինչո՞ւ համար արդիւրած է»: — «Անցեալ օրն ալ քանի մը զօրք եկան, երեսաները վախեցան, ֆէրիկ փաշան եւ Սոսորով վարդապետը ըսին՝ առանց մեզնից հրաման ընելու ոչ ոք չընդունէք»: — «Սոս մենք քուրդ չե՞նք, մենք թաղաւորի զօրքն ենք, մեզ հետ կայ իւր-բաշի. որքերը թաղաւորի որքերն են: Իւրբաշին մինչեւ հիմա վանք չէ տեսեր, եկեր է այցելելու եւ պիտի չուտով վերադառնայ: — «Դէհ, բաշ, որ չէք բանար, բան մը տուէք, որ փոխե՛ք մեր իւրբաշին նստի»:

Պարսպէն կարպետ մը նետել տուի, փոխեցին նստան: Իւրբաշին ու բաշ-չաւուշը առանձին մի երեք քառորդ ժամ խօսացին, յետոյ ելան դացին, զօրքն ալ հետեւին: Գացած առանձին, փողերը հնչեց իրենց կողմից եւ Հաւատորկայ կղզի մը:

Այդ առիթին՝ անդլիական կոնսուլն ու մըստըր Բօլն էլ Մուշ կը գտնուէին, ուր մօտ 20 օր մնացին: Նրանք սոսաջարկեցին թէ՛ «հալեր, ինչ բողոքներ տուեր էք ռուսաց կոնսուլին, նոյնը տուէք եւ ինձ»: Բայց ոչ մի հատ մարդ մօտը չդնաց, բոլորն էլ ռուսաց կոնսուլին կը դիմէին: Մոկուեք զիւր բողոքականներ կային, որոնք զիւղի մէջ Ժողովարան մը ունէին: Անդլիական կոնսուլն ու մըստըր Բօլն եկան այդ զիւղը, այրուած գիւղի լուսանկարը քաշեցին: Նոյեմբերի 7-ի առաւօտը դարձան, դացին Բ-շէշ:

Վանքի ոչխարէն մօրթելու համար միշտ 40 հատ ներս կը պահէին: Գէորգն ու Հաճին ըսին. «Մեղք են հոս մնան, թող սարը երթան, զրկենք»: Հովիւը նրանք ալ սարը տարաւ: Մի 15 կով, եղ վանքից մի 200 քայլ հեռու կ'արածէին:

Նոյեմբերի 7-ին ժամը 7-ին լուր եկաւ թէ՛ չորս կողմից զօրք կուգայ: Տաւարը անմիջապէս ներս բերել տուի, ջաղացքէն բերած մի 10 բեռ ալիւր ներս առի:

Մեր զինուորները կ'ըսէին. «Դէհ, ելի՛ր, դուրս երթանք սարը դիրք բռնենք»: — «Դէհ, վնաս չունի, կ'ըսէի, դուրս կ'ըլլանք, ի՞նչ է որ կ'աճապարէք»:

Զօրքերը թաղնուելով կուգային: Ֆէսերը սկսան երկել: Գոյս ունէի գեղեցիկ դիտակ մը, որ Բարդէն վարդապետն էր զրկեր: Ատով նայեցայ՝ տեսայ որ Ծիրինկատարի սարը Մշոյ զօրքը լցուած է: Զօրքերը սկսան 400 քայլի բայ համարձակ ման գալ:

Կոմ. ... էֆէնդին երբեմն կատա-վարութեան զաղանիքները մեզ կ'իմացնէր: Նա պոռաց. «Մանխաջի, մանխաջի, դուռը բացէ՛ք»: Ինչ որ հարիւրապետին՝ նոյնը կըրկեւ տուի վարպետին դրանց պատասխանի համար ... էֆէնդին ըսաւ. «Ամէն բան յայտնի եղեր է, ալ ծածկելու ոչինչ կայ, ո՞վ են էդ զարիր մարդիկը: (Գիտե՞ք ես ով եմ ... էֆէնդին եմ, իսկ քովս ալ նախկին Մըհմէդ չաւուշը: Այսինքն՝ կը հասկցնէր՝ եթէ խիէք, ինծի չխիէք, քովինիս խիեցէք»:

Ճանչցողները ըսին թէ էդիկ Մըհմէդ չաւուշն է, Սալիլի ընկերը: Աշխարհի մէջ եթէ վատ արարած մը կար, էդ Մըհմէդ չաւուշն էր. հայերուն նա շատ վնասներ ըրեր էր: Վաղարշակը միշտ համաձայն էր, որ զարնէինք, միւսները չէին համաձայն, կ'ըսէին՝ սպասենք Յարութիւնին:

Վանքի մեծ դրան առաջ կայ մի մեծ կալ, իսկ դիմացը՝ մարազն ու թաւան, որի հեռաւորութիւնը 60 քայլ է: Զօրքերը ընտելացան, մեծ բազմութեամբ լցուեցան էդ մեծ կալի մէջ: Նրանք կը կարծէին թէ 2-3 հոգով ենք եւ պի-

տի անձնատուր ըլլանք: Մատնիչներու մէջ եղած են նաեւ հայեր:

Բոլոր զինուորներս՝ թէ՛ չախմախլը, թէ՛ բերտանկա, պատրաստ կանգնած էինք: Կալի մէջ ասեղ ձգէիր զօրքերու մէջ՝ դետին չէր ընկնի: Ըսի. «Տղերք, ես կ'երթամ զանգակատուն՝ զսնդը խախելուն պէս գուշ բոլորդ կը զարնէք քանի մը զարպ: Մինչեւ իրենք փախնին, դուք 3-4 զարպ իրարու ետեւէ կուտաք»:

Տղերքը չհամաձայնեցին ըսելով, թէ Յարութիւնն ու տղերքը դեռ չեն եկած, կամ՝ կըրնայ ըլլալ թնդանօթ բերեն եւայլն:

Իրիկունը մութ ընկաւ՝ մաս մը զօրքեր թաւլան լցուեցան 40 փամփուշտ հետերնին: Պահապաններ դրի, չորս կողմը որոշ տեղերից պատեր ծակեցի, դիրք շինեցի եւ ըսի Հաճիին ու Գէորգին «Յարութիւնն էս իրիկուն անպատճառ կուգայ, զարնենք հիմա, յետոյ զանգը քաշենք եւ քանի մը չախմախլը միշտ զարնենք, որպէսզի Յարութիւնը գիտնայ որ կռիւ է»:

Յարութիւնը երեք օր ման կուգայ հրացանի պատճառաւ, բայց չի կրնար գտնել: Հետը կը վերցնէ քանի մը սաստնցի ու կուգայ որոշածս աղբիւրի վրայ: Կը տեսնէ՝ ինձնից զինուորը դրկուած չկայ, բայց ըսածս ճամբան կը թողնէ եւ ուրիշ ճամբով կուգայ: Վանքից 2000 քայլ վերեւ կը տեսնէ՝ չորս կողմը կրակ կը վառուի: Յարութիւնի ընկերները մ'ըսեն, թէ տղերքը պաշարուած են: Նա կ'ըսէ. «Հոգ մի՛ ընէք, կը զարնենք, ներս կ'երթանք»:

Ինչ մ'ալ կը ցածրանան թաղէոս Առաքեալի աղբիւրի յետեւը: Յարութիւնը հետը կը վերցնէ Խիանցի Սարգսին, Սիմոնին, Կէլիկուզանցի Ղազարին, Չաթոյին, Եղոյին, Մխիթարայ Օհանին, Չօլլայ Արթինին, Մշեցի Փոթիկեան Արամին, Մոկայ Իսրոյին, որը առանց գէնքի էր եւ կամա՛ց կը ցածրանան:

Զօրքերը կը տեսնեն: Երբ Յարութիւնը կը մօտենայ, զինուոր մը, որ շատ լաւ հայերէն է գիտցեր, ըսեր է՝ «արէ՛ք տղերք, տղերքը՝ Անդրանիկ, Գէորգ թաւլան են»: Յարութիւնը կը տեսնէ, որ հոգ ձայնը իրեն անծանօթ է, կ'ըսէ. «Լուսնակ»: Պատասխան չկայ: Նորէն կը կրկնէ՝ «Լուսնակ»: Նորէն ձայն չկայ: Այն ատեն Յարութիւնը մ'ըսէ՝ «տղերք, զարկէ՛ք, թշնամի է»:

Հրացաններու ձայնը դուրս գալուն՝ մենք պարիսպէն պոռացինք՝ «Լուսնակ»: Յարութիւնը պոռաց. «Տղերք, զարկէ՛ք, մեզ վառեցին ծառներու մէջ»: Մինչեւ հոգ ատեն Յարութիւնը վիրաւորուած է եղեր, նմանապէս Ղազարը վիրաւորուած ընկած է եղեր:

Երբ զարկինք՝ բոլոր զօրքերը փախան, դացին կորան, ա՛լ մարդ չմնաց: Յարութիւնի հետ ներս մտան Սարգիսը, Սիմոնը, Չաթօն, Եղօն եւ բերին բաւականին վառօդ. ու տուարակ մը չախմախլի գնդակ:

Ղազարը ընկած կ'ըլլայ, Մոկայ Իսրոյին կ'ըսէ. «Ա՛ռ հրացանս, զարկ ինձի, սպաննէ ու դնա՛»: Իսրօն կ'առնէ նրա հրացանն ու փամփուշտները, բայց առանց սպաննելու կը հեռանայ:

Փոթիկեան Արամ, Չօլլա Արթին, Աւէի Օհան, Կէլիկուզանցի տիրացու Յովհաննէս, եւ մի Յովհաննէս եւ վանքի շորեպան Մառնիկցի տղայ մը կը վախնան Յարութիւնի հետ ներս գալու ու յետ կ'երթան Սասուն:

Յարութիւնին վիրաւոր պառկեցուցինք: Իսկ Ղազարը ընկած տեղէն կը պոռար. «Անդրանիկ, Անդրանիկ, ես զարնուեցայ, հոս ընկած եմ: Կ'ըսէի տղայոց՝ սպաննեցէք զիս, թշնամու ձեռքը չընկնիմ: Չսպաննեցին, հիմա զիս ի՞նչ կ'ընես»: Ղազարին զօրքերը աւելի մօտ էին: Անոնք ալ կը լսէին, ինչ որ կը պոռար:

Տղան կը գտնուէր մարազի վերեւ բարձր տեղ մը: Կը մտածէի՝ մի 10 տղայ հանել, բերել տալ: Բայց մարազի վրայ զօրք էր եւ լուսնակ գիշեր. եթէ տղերք հանէի, անպատճառ երկուքն ալ պիտի վրայ տայի: Այդ պատճառով ոչ մի տղայ չհանցի եւ դռնէն կը քաջալերէինք, թէ՛ «մի՛ վախնար, եկո՛ւր, քիչ մը կտրիճ եղիր եկուր»: Նա սողալով կ'իջնէ թաթոս Առաքեալի աղբիւրը, հոն ջուր կը խմէ եւ քիչ մը կը կաղդուրուի: Երբ մարազի կողքով կ'անցնէր, զօրքերը թաւլայի դուռը բացին, որ տղան բռնեն: Դուռը ճիշդ մեր դիմացն էր: Էսպիկէն զարպ մը տուինք, դուռը բաց ընել տուի, դացին՝ տղան ներս բերին:

Թէ՛ Յարութիւնը եւ թէ՛ Ղազարը միեւնոյն, ձախ կողմից էին զարնուած:

Յարութիւնը զարկուած էր ձախի դռմի նստե

լու տեղէն, առաջին դուրս էր տուեր: Գնդակի ելած տարածութիւնը՝ հովանոցի մը շիւ մըտացուցի՝ կ'ըլլար 30 սանտիմետր: Իսկ Ղաղարիներ՝ ձախ թևի արմուկը կոտորած, գնդակը մտած էր ձախ կողքը, միւս կողմից վէր դուրս տուած: Կողքից դուրս ընկած էր փոքրիկ հաւիթի մը չափ ճրագու: Թևի վէրքը կը տեսնէինք, բայց կողքինը տեսանք միայն այն ատեն, երբ շորերը հանեցինք: Նա միշտ կը խնդրէր եւ ջուր կ'ուզէր: Մեծ աման մը ջուր բերել տուի, բոլորը խմեց, առաւօտ լուսարացին մեռաւ: 30 տիւրացու հազան չափիկին, վանքի դրան մօտ պարզեցինք դրօշակը, երգելով թաղեցինք:

Առաւօտը արեւ ծագեց, դուռը բանալ տրւի: Արարօ հայրը (90 տարեկան) թաւլայէն բերել տուի: Հսկայ մարդ մըն էր, երկար, ճերմակ մօրուստուր: Տղերքը եկան ըսին՝ «հետուէն բան մը կ'երևայ, բայց չենք կրնար նշկատել: Ազգաները վրան կ'իջնեն ու կ'ըլլեն»: Դիտուելով նայեցինք՝ Թաթոս Առաքելայի աղբիւրի քով ընկած Ֆէսեր էին: Մարդ գրկեցինք, բերել տուինք երկու Ֆէս եւ թաղեցինք մը արեան մէջ չաղախուած:

Հարցուցի Արարօ հօրը. «Ախր՝, լաւ է, որ զօրքերը քեզ չսպաննեցին»: — «Դուք ողջ մնացէ՛ք, եւ ծերացիր եմ, սպաննէին ալ ոչինչ»: — «Քենէ զօրքերը ոչինչ չհարցուցին»: — Հարցուցին՝ թէ ներսը որչա՞փ մարդ կայ, ի՞նչ տեսակ մարդիկ են: Եւ ըսի՝ վեց ամիս է ներս չեմ գացեր, հիւանդ պառկած, ընկած եմ հոս: Եր մը քիչ մը հաց սպուր բերին ինծի, ո՛չ մարդ եմ տեսեր, ո՛չ ալ գիտեմ թէ՛ ներսի մարդիկ ինչ մարդիկ են: Ըսին՝ որտեղացի՞ ես, ըսի՝ բնառչէնցի եմ: Հա՞, ըսին զօրքերը, սասունցի՞ ես: Մէջերին մարդ մը կար, նա չէր ուզեր որ վատ բան խօսէին ինծի: (Ծերունիի պատմելով՝ նա Մահմադէ Ֆէշնդին է եղեր): Ազգեցին վերմակս ու տակիս մինգարը, առին տարին. չլիտեմ բրինցարներ՝ դրած էին վրան: Ա՛յ, ա՛յ, արիւն է, երկուքն ալ արիւն է»: 4-5 օր ապրեցաւ, Արարօ-հայրն ալ մեռաւ իր բնական մահով:

* * *

Դուռէն օր մը վերջ ֆէրիկ փաշան, Բաղէշի կուսակալը, Մշոյ մութէսարիֆը, Խոսրով Ա-

ռաջնորդն ու քաղաքական ժողովը նամակ մը գրած էին ինծի թէ՛ «անպատճառ անձնատուր պիտի ըլլաք, չէ՛ նէ բոլորիդ կեանքը կը վնասուի»: Նամակարերը Յովհաննէս հայր սուրբն էր (վանքի վանահայրը) եւ Առախ գիւղացի կին մը:

Կուռի սկզբի օրը անդլիական կոնսուլն ալ լսեց մեր հրացաններու ձայնը, բայց դնաց Բաղէշ: Ռուսաց կոնսուլը կը մնար Մուշ:

Յովհաննէս վարդապետին բերանացի պատասխանեցինք թէ՛ «գնա՛ ըսէ, երեք օր վերջը կը պատասխանենք իրենց»: Երբ Յովհաննէս վարդապետը այդպէս կը տանի լուրը, էնոնք կը կատաղին, թէ սա ի՞նչ յանդգնութիւն է: Կըսեն. «Շուտ գնա՛, պատասխան բեր»: Յովհաննէս հայր սուրբը նորէն եկաւ, գրեցինք փոքրիկ տոմսակ մը ըսելով. «Մինչեւ երեք օր չլրանայ, մենք պատասխան չէք ստանար»: Նրանք Մշու ամբողջ գլխաւորներու հետ ամէն գիշեր ժողով ունէին:

Կուռը կը շարունակուէր: Մուշէն 180 վարդապետ բերին, Դաշտէն 300 լուծք, զանազան տեղերից գերաններ կը կրէին: 190 գետնափոր տներ շինեցին: Հողը կը փորէին եւ գերանները հողով կը ծածկէին: Գետնափորը կը ծառայէր զինուորներուն քնելու եւ հանգստանալու համար: Գետնափորներու առաջ քարէ պատնէշներ կանգնեցրին եւ այդպիսով գիւրքեր շինեցին մեր դէմ: Պատնէշներու վրայ կային ծակեր՝ հրացանները ուղղելու համար:

5-6 օրն վերջ նամակ մը եւս գրեցին սպառնալիքով: Պատասխանեցինք. «Մինչեւ մեր պահանջներուն բաւարարութիւն չտրուի՝ մենք հոս տեղէն չենք դուրս գար. թնդանօթ կը բերէ՛ք, զօրք աւելի կը շատացնէ՛ք, այդ ձեւը գիտնալիք բանն է: Երբ մայիսեան ծրագրի բէֆորմները երկրի մէջ մտնան, մենք այն ատեն էստեղից դուրս կուգանք»:

Նամակարերը դարձեալ Յովհաննէս հայր սուրբն էր մի կնոջ եւ մի մարդու հետ: Յովհաննէս վարդապետը մեզի դադունի ըսաւ. «Ինձ լուր եկաւ Ախլաթէն, թէ Հրայրի քովէն խումբ մը եկած է (մեր առաջուան ընկերներն են եղած, որոնք Հրայրի քով կը մնային): Սպաղանաց Մակարն ալ Դաշտն էր 10 ընկերներով, 20 սովոր չափ փող է հաւաքեր (Մակարը գիտնա-

լով թէ ես այլեւս չեմ կրնար ազատուիլ՝ առնուովս փող էր հաւաքեր եւ ինքը ծախսեր) : Իրենք 15 հոգի են, 15 հոգի ալ ժողովուրդ են հաւաքած, կ'ուզեն ձեզի օգնութեան գալ : Հետեւ ըսի՝ «Եթէ հեռուէն կուգան, մի-մի հրա-»
ցան կը զարնեն ու կը հեռանան՝ թո՛ղ երբեք չգան : Թէ կ'ուզեն ներս գալ, թո՛ղ էսինչ ճանա-
չաւն : Թէ կ'ուզեն թող պոռան, զարնեն, պարտով դան, պորոզան թող պոռան, զարնեն, մենք ալ էստեղից կը զարնենք, դուռը բաց
չգան : Թէ կ'ուզեն համար. թո՛ղ ներս գան : Յով-
հիմայ էնոնց համար. թո՛ղ ներս գան : Յով-
հանէս վարդապետը աւելացրուց թէ՝ կառա-
վարութիւնը 40 հաս նարդիւմաներ (սանդուխ-
ներ) կը չինէ՝ յարձակում գործելու նպատա-
կով :

Երկու օր անցաւ : Երրորդ օրը՝ դիշերը
յանկարծ հրացաններու ձայն բացուեց : Մութ
դիշեր էր, քիչ մ'ալ անձրեւային : Զինուորները
ըսին թէ՝ տղերքը եկան : Պորոզա պոռացող
չկար : Ես ըսի՝ զարկէ՛ք : Մեզ վրայ յարձա-
կում էր, 3500 կրակ մէկէն կը բացուէր, փողե-
րը կը հնչէին խոնոտի գլխէն, խորով խալի-
նէն, Արարօ քարէն, Աստուածածնի յետեւից,
այդու հնձանէն, եւ անխնայ կը զարնէին մեզ :

Բացի վանքի պատուհաններէն ես ծակել
էի տուեր մի 50-60 ծակ եւս, իւրաքանչիւր
ղինուորին պատուիրեր էի 4-4 ծակերէն բանե-
լու, որպէսզի հրացաններու բոցը չորս կողմից
դուրս գայ, թշնամին դիմանայ թէ մեր ոյժը շատ
է : Ես երկու դռներուն կը զարնէի : Դռներուն
քաշուած է հին ժամանակեայ երկաթ (ժիստ,
թիթեղ), վրան խոշոր գլուխներով դամբեր են
զարնուած, բերդանկա չէր ծակեր, ատոր հա-
մար մոտինով կը զարնէի : Ես հասկացայ, որ
թշնամին կ'ուզէ մեր ուժերը փճացնել, ծախել
տալ, ուստի պոռացի՝ «տղե՛րք, ալ մի զար-
կէ՛ք, միայն մէկ-մէկ չախմախը զարկեցէ՛ք» :

Երկինքը ինչպէս աստղերը կը փայլէին,
զօրքերու հրացաններու կրակը այնպէս կը
փայլէր մեր չորս կողմը : Այդպէս կէս ժամ շա-
րունակ կը զարկէին, ապա քիչ մը դադարեցը-
րին : Հրամանատարի վրանի կողմէն նորէն
փողը հնչեց, հնչեցին նաեւ միւս փողերը :
Որքո՞ւ հրացանաձուլութիւնը տեսց մէկ ժամ եւ
նորէն դադարեց : Գէորգն ու Հաճին դրինք
զինուորներու վրայ, որ չթողնեն քանան, իսկ
ես զինուորները կանչեցի առանձին առանձին,

եւ իրենց դատարկ փամփուշտները սկսեցի լըց-
նել : Մինչեւ առաւօտը լեցուցի 333 փամփուշտ :
Զախմախիւներու պակասն ալ հոգացինք, եւ
իւրաքանչիւրը իր դիրքի մէջ նստեց :

Վանքի մեծ դուռը թաւայի դրան դի-
մացն էր, մաս մը զօրք եւս թաւան լցուցանէ :
Կասկածելով թէ թաւայէն թնդանօթ վը դար-
նեն դրան, ես հոգ ամրացնել տուի : Դուռը ու-
նէր 11½ սաժէն բարձրութիւն, վրան կամարա-
ձեւ քարուկիւր էր շինուած : Գիշերը 100 հոգի
մինչեւ լոյս աշխատեցրի եւ լեցնել տուի հոգ
մեծ քանակութեամբ եղած քար ու հողով : Ա՛լ
ապահով էինք այդ կողմից : Իսկ փոքր դրան
կողմից եւս ապահով էինք, որովհետեւ մօտիկ
տեղ յարմարութիւն չկար թնդանօթ դնելու եւ
զարնելու :

Մտած օրերէս մինչեւ դուրս ելած օրերնիս
բուք, քամի, անձրեւախառն ձիւն էր : Զօրքե-
րու դրութիւնը շատ վատ էր :

* * *

Երկու օր վերջ նորէն նամակ մը գրկեցին
ինծի : Երբ սուրհանդակ կուգար՝ (մի կին եւ
մի տղամարդ) նամակը մատներու մէջ առած,
զօրքերը պոռոզանը կը հնչեցնէին, հրացանա-
ձուլութիւնը կը դադարէր : Նամակին պատաս-
խանցի. «Մենք նամակով իրար չենք կրնայ
հասկացնել : Թո՛ղ Ֆէրիկ փաշան եւ Բաղէշի
վալին հոս դան, անձամբ կը խօսինք իրարու
հետ» :

Մեր իրանց զբաժ նամակնիս ամէն օր
Սուլթանին հեռագրով կը հաղորդէին : Էնտե-
ղից իրադէի սանիէ ելաւ, թէ՛ թող երթան սար-
կոմիսէր Մուղդար էֆէնդին եւ երկրորդ կո-
միսէր Մահմուդ էֆէնդին : Հետերնին դրին
Ոստրով եւ Յովհաննէս վարդապետները եւ ու-
ղարկեցին մեր քով : Նրանք եկան Աստուածած-
նի տակ : Յովհաննէս վարդապետին առաջ ղըր-
կեցին, իրենք յետեւից կուգային :

Վանքի Առաջնորդարանի սենեակը մաքուր
փռուած էր : Իննը աչքի զարնող լաւ տղանե-
րուց իւրաքանչիւրին վրայ 6-6 կարգ փամ-
փուշտ լեցուցի : Վանքի մէջ մոմի դատարկ սըն-
տուկներ կային, բերի նրանք ալ իրարու վրայ
դարսեցի, վրայի արկղներու մէջ լիք փամ-
փուշտներ լեցուցի : Վառօդով տոպրակներ
քովս էին, նաեւ տուփերով գործիքներն ալ

հոգ էին դրուած: Մնացած տղաները եւ միաբանութիւնը լեցուցի ննջարանի մէջ, պատուիրեցի որ ոչ ոք չդուրս գայ, պահապան մըն ալ դրի, որ պատուէրիս հսկառակ ոչ ոք դուրս չգայ:

Վաղարշակն ու Տէրկեւանցի Բարսեղը դուռը բաց բրին՝ հրամեցէ՛ք բրին: Մուղղար էֆէնդին չէր ուղեր ներս գալ, դողը վերցուցեր էր իրեն, որովհետեւ կը յիշէր իր բրած չարիքները հայերու դիմուն: Մի տասը բռնէ ձգձուռեցաւ ներս գալերնին: Վերեւէն Վաղարշակին պոռացի. «Թէ հրաման եղած է՝ թո՛ղ գան, ի՞նչ կայ վախնալու: Եթէ զարնելու բլլայինք՝ Աստուածածնին մօտ կը զարնէինք, մենք խարելով մարդ չենք սպաններ: Դուսր դո՛ղէ՛, վերեւ եկո՛ւր»: Դուռը դոցելու տանն Մահմուդ էֆէնդին սար կը գնէ դրան տարանք եւ կ'ըսէ. «Կեցի՛ր, ոտս կտորեցիր»: Վերջնապէս ներս մտան:

Վաղարշակն առաջինն ընկաւ, բերաւ Առաջնորդարանի սենեակը: Կոմիտէրներու վրայ սուրբ ու տորճանակներ չկային, տորճակեր էին, միակ պաշտօնական շորերնին էին հագած:

Ստորով բռնեց ձեռքս եւ ըսաւ. «Ձաւակ, համբուրի՛ր»: «Ես ալ ազ կը մտածեմ, բախ, հայր սուրբ, համբուրեմ չէ նէ չհամբուրեմ»: «Համբուրի՛ր, համբուրի՛ր», ըսաւ: Միւսներուն ալ՝ «բարի էք եկեր» ըսի:

Մեր խօսակցութիւնը տաճկերէն էր: Ես Յովհաննէս հայր սուրբին 95-էն կը ճանչնայի. մի հարիւր անգամ տեսնուած էինք իրարու հետ, բայց դրան Ստորով կը կանչէի, իսկ Սոսրովին Յովհաննէս կը կանչէի: Կոմիտէրները կ'ըսէին. «Անունները դուն սխալ կուտաս՝ Սոսրովին է՛ս է, Յովհաննէսն է՛ս է»: Մուղղար էֆէնդին ըսաւ. «Մենք հոս եկեր ենք Թաղաւորի հրամանաւ, առաջարկութիւններդ ի՞նչ է, ըրէ՛»: «Թուղթ ու դրիչ բերէ՛ք, ըսի, ու գրեցէ՛ք»:

Նրանք չորսն ալ մէկ ըսին, թէ՛ դրելու պէտք չկայ, թէ՛ կ'երգունին, որ բոլոր խօսածներս, առանց խօսք մը աւելցնելու կամ պակսեցնելու հոն ըսելու: Մենք առաջարկեցինք մեր պահանջները:

Ես ըսի. — «Մայիսեան բեֆորմները եւրոպական մեծ պետութիւններու երաշխաւորու-

թեամբ պիտի մտնեն երկրի մէջ: Սուլթանը ինքը ընդունեց այդ եւ ստորագրեց, բայց յետոյ բրաւ ընդհանուր կոտորածը, որ գրեթէ միւսն էր, որս ալ կը շարունակուի: Ամառը Դաշտի մէջ զանազան գիւղերէն սպաննեցիք 59 հայ: Սալիլը ե՛ս եմ սպաններ, էնոր գլուխը կտրողը ես ինքս եմ եղեր, ինչպէս նա կտրեց Սերորին: Ահա էս ալ իրեն պատուանշանը, որ Սուլթանէն ստացեր է: Դուք ձերբակալել էք արարիւնջի, բերդակցի, տէրիկվանցի 30-էն աւելի անմեղ մարդիկ, որոնք յեղափոխութիւնը կ'ատեն եւ Թաղաւորին հաւատարիմ են: Ես ուրախ կ'ըլլայի էգտէս մի 60 ալ բռնէիք: Շարիֆ աղայի խնդրին համար բանտարկեցիք մինչեւ 20 հոգի, Մսկունք գիւղը այրեցիք, սրիկա՛յ մը Շարիֆ աղանիդ, սրիկա՛յ մըն ալ Եսթերը: Նրանք իրար մէջ դործ են ունեցեր, դուք մեղաւորները պատմելու փոխարէն՝ ամբողջ գիւղը քանդեցիք, որ տարին տէրութեանը կուտար 600 սոկի, եւ էգտէս մարդ ալ ձերբակալեցիք: Ի՞նչ է պատճառը, որ 300 բանտարկեալներու մէջ 15 օրուան մէջ բանտի մէջ կը մեռնին 7 մահունքիներ: Բացարձակ յայտնի է, որ թունաւորեր էք մարդիկը»:

Մուղղար էֆէնդին ըսաւ.

«Մահմուդ էֆէնդի վէ մուրազազ էֆէնդիլար, Անդրանիկ բէկ հէր նէրի սոյլլիօրսէ, էջիտդիք տէյի միւղար Ալլահ իւշուն չահագաւորըք դըա բուլունաջազ (Մահմուդ էֆէնդի, վարդապետ էֆէնդիներ, Անդրանիկը ինչ որ կ'ըսէ, որ մենք կը լսենք, պիտի երթանք, նրանց առաջը Աստուծոյ համար վկայութիւն տանք):

«Եթէ, ըսի, իմ պահանջներու վերաբերմամբ քանի մը կեղծ ստորագրութեամբ թուղթ գրկէք, չեմ ընդունիր, այլ ուֆորմներու խրեղիրը, ընդհանուր ներումը պէտք է վեց պետութիւններու զեապաններու կնիքներով կնքուած, Սուլթանն ալ իր կնիքով վաւերացուցած պիտի ըլլայ թէ՛ մեր պահանջներուն ամբողջովին բաւարարութիւն կուտայ: Այդ թուղթը այդպէս վաւերացրած Պուշէն կուգայ ձեզ, դուք կը գրկէք ինծի, ես ալ կը տեսնեմ եւ այն տանն դուրս գալուս կամ դուրս չգալուս մասին ինչ որ պէտքն է՝ կ'ըսեմ ձեզ: Եթէ մեր պահանջներուն բաւարարութիւն չտրուի՝ դուք

գլխացէք, որ վեց ամիս կոռուելու ոյժ ունիմ: Եթէ կ'ուզէ՞ք՝ թնդանօթ բերէք, զարկէք: Մինչեւ ձեր ներս գալը, ձեզնէ հաղարաւորներ կը սպաննուին, ապա միայն կրնաք մեզ յաղթել: Իսկ մենք որ օրը որ հրացան առեր ենք, հէնց այն օրէն գլխացեր ենք մեր մեռնելը: Այսչափ տարի դուք լսած էք քիւրդ մը կարաւան մը թախնելիս, կամ փոստ մը զարնելիս: (Ըսին՝ չէ): Լսած էք անմեղ քիւրդ մը կամ թիւրք մը սպաննելիս: Էն մարդը որ մեզի վնաս կը հասցընէ, 40 տարի ալ անցնի՝ մեր վրէժը կ'առնենք: Եթէ մենք ինքներս չկրցանք վրէժնիս առնել, մեզմէ յետոյ եկող ջան ֆետայիները կ'առնեն իրենց ընկերներու վրէժը»:

Մեր խօսակցութիւնը տեւեց 3½ ժամ: Վերջը առաջարկեցին. «Հրաման ըրէ, մենք երթանք»:

«Ազատ էք, ըսի, բայց քիչ մ'ալ կեցէ՛ք,

թէյ թո՛ղ պատրաստեն, խմենք եւ յետոյ դայէք»:

Ըրածս ձեւականութիւն էր, ո՛չ թէյ ունէի, ոչ ալ շաքար:

«Թէյ որ խմցնէիր, առաջ որ եկանք, էն ատեն պիտի խմցնէիր», — ըսաւ Մահմուդ էֆէնդին:

Իջան բակի մէջ, վանքի փոքր հացերիցս մի-մի հաց առան, կերան, մնաս բարով ըսին ու դացին: Աստուածածնի տակ նրանց ձիերը բերին, այնտեղից ալ նորէն բարեւեցին ու դացին: Նրանք բոլորը պատմած էին իրենց մեծաւորներուն:

Այդ օրը Նոյեմբերի 12-ն էր, կիրակի օր Յարութիւնը առաւօտուն մեռած էր եւ թաղած էինք Ս. Գէորգի մատուռի առաջ:

(Շարունակելի)

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

Գրեց՝ Վ Ա Ջ Գ Է Ն

1914 Դեկտ. 23-ին, Թիֆլիսէն, կովկասեան ճակատի ուս ընդհ. հրամանատարի կողմէ քաջուած հեռագիր մը կը հրամայէր Երեւ օրումն ընթացքին դատարկել Ատրպատականն եւ սպանի Զուլփայի մէջ: Միեւնոյն հեռագիրը կ'աւելցնէր. «Տեղական քրիստոնեաներու մուտքը կովկասի մէջ կրնայ անհրաժեշտ համարուի»:

Հեռագիրը, որու բովանդակութիւնը տեղական մահմեդականները ռուսերու հետ միաժամանակ իմացած էին, եկաւ ոգեւորելու արդէն իսկ կազմ ու պատրաստ թրքասէրներու եւ գերմանասէրներու խմբերը եւ սարսափի, յուսահատութեան մատնելու քրիստոնեաները, որոնց գաղթը այլեւս անխուսափելի էր դարձած:

Ողորդները պիտի թողնէին անթիւ հարստութիւն, բարեբեր դաշտեր, լեցուն մառաններ: Պիտի փակէին իրենց մշակութային այնքան նախանձելի հիմնարկութիւնները: Բազմաթիւ

հարուստ գրադարանները, թատերասրահները եւ հոյակապ ու շէն տները: Պիտի զրկուէին միանգամայն նախանձելի ու բարեկեցիկ իրենց կեանքէն, հայրենի գեղեցիկ բնութեանէն ու կըլիմայէն, հայրենի նուիրական յիշատակներէն եւ իրենց տան մէջ, գրկացաց ընդունած գաղթականներու հետ եւ անոնց նման բռնած իրենց մանուկներու ձեռքերէն, պիտի քալէին, ոտքով, ձիւնի եւ ցեխերու մէջ: Օրերով եւ շաբաթներով պիտի տանջուէին անօթութենէ, կեղտոտութենէ ու պիտի երթային կովկաս ուրիշներու չէմքին պըպըլու, ուրիշներէն հաց մուրալու...

Շատ շատեր՝ իրենց ունեցածը, տունն ու տեղը լքած, երբ կը բռնէին գաղթի ճամբան, շատ շատեր ալ հանգիստ իրենց տունները նըստած կը ծաղրէին, խելագարի մը յատուկ սառնասրտութեամբ կամովին մուրացիկ դառնալու հակամէտ իրենց գաղթող դրացիներու, եւ բարեկամներու վրայ: Անոնք վստօք էին, թէ

հետ քեզիկ, դէմ օրէնքի, գալտ (բացի) դա-
ստնք, եւայլն:

8. Յ Թ Դ

Յօդը բաղաձայններէ յետոյ Ը եւ ձայնա-
ւորներէ հտք Ն է, խնչդէս մարդը, քամուն:

Բայց նկատելի է մանաւանդ Ը ներու առ-
բաղայման յաճախութիւնը բառերուն վերջը՝
երբ յաճախ իմաստը չի պահանջեր եւ նաեւ
երբ բառերուն վերջը արդէն զետեղուած է Ն
յօդը (նորէնը, հոգունը, ամէն բանինը, եր-
գումինը, հարսինը):

9. ԴԵՐԱՆՈՒՆ

Ինծիկ, ինծմէ, ինծմով.

քեզիկ, քեզմէ, քեզմով.

ան, զան, անոր, անկի

կամ՝

նա, զնա, նորա — նարա, նարմէ, նա-
նացա

ինքզը, զինքը, իրենք, զիրենք

իմ, դւմ, ումին, որին, որով, որոնցմէ,
որոնցմով

10. ՇԱՂԿԱԳ

Այլ, շաղկապը շատ ունեցած Աի սղուած է.
հոգուն ա (հոգւոյն ալ):

ՆԱՅ (նէ) ռամկական շաղկապը յաճախա-
գէտ է. չի հանէ նայ:

11. ՄԱՆԲԱՅ

Մակրայներուն մէջ էր հանդիպինք սիպէս
(սապէս), նիպէս (նապէս), ապէս (ալպէս),
սնպէս (սյնպէս), խնաւն (հոն), ինտուս
(հոս), ընտոր (ինչպէս), եւայլն:

Ձուտ աշխարհարարի յատուկ հոս եւ հոն

մակրայները յաճախ գործածուած կը գըտ-
նենք ի նախդիրին հետ. ի հոս. ի հոն:

12. ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳ

Դժուար է օրէնքներ սահմանել՝ ճշգիւ
համար համաձայնութեան կարգը եւ խնդրա-
նութեան պայմանները:

Գործածուած են՝

Հոգին մարդունը (մարդուն հոգին). անոր
ետեւ իրեք օրով (աճիկէ երեք օր յետոյ). Կա-
ղընտէն օրովմ առաջ (Կաղանդէն օր մը ա-
ռաջ):

Անկերեւոյթը առհասարակ հոլովուած կը
գործածուի. ինչպէս՝ կլլա՞ս ասելու ինծիկ
(կընա՞ս ինծի ըսել):

Յաճախ կը տեսնուի հայցական խնդիր
նաեւ չէզոք բայերու քով. ինչպէս՝ անիրօժ
պի հասնինք զմեր նիաթը (անվտանգ պիտի
հասնինք մեր նպատակին):

13. ՄՂՈՒՄ ԵՒ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ռամկօրէնի եւ անկէ սերող մեր նոր աշ-
խարհարարին ամենէն զլխաւոր յատկանիշե-
րէն մէկը մանաւանդ՝ շատ ճշտուած չափով
կը գտնենք այս դաւառարարաւորն մէջ: Սը-
ղումներն ու ամփոփումները ծայրայեղ չափե-
րու հասած են հոս: Ոչ միայն գրաբարի յա-
տուկ կորուսման կաճոնը (վերջին վանկի ուի
եւ իի զեղջումը բարդութեանց եւ ամանցում-
ներու տեսն) կիրարկուած է, այլ նաեւ զեղ-
ջըւած են ուրիշ տառեր ալ, որոնց սղումը օ-
րէնք չէ նոյնիսկ աշխարհարարի մէջ: Այսպէս
ծառութիւն (ծառայութիւն), խօճութիւն (խօ-
ճայութիւն), ուննալ (ունենալ), բերներ (բե-
րաններ), եւայլն:

(Շարունակելի)

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

ՏԱՄԱՆԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԱՆՔԻ մէջ կը գտնուէինք բոլորս՝ թէ՛ տնտես, թէ՛ հովիւ, թէ՛ զինուոր, մօտաւորապէս 140 հոգի: Ծխախոտը արդէն լրացած էր: Դեռ վաճառքը չմտած՝ 6 երեսայ տիֆով հիւանդ էին: Եւ եղաւ 12. մնացածները բոլորը մերկ էին, չորերնին կարուած մնացած էր Մուշ: Մենք յղի կովեր կը մորթէինք: Փայտը լրացաւ. ստիպուեցա՞ք տղայոց փայտեայ մահճակալներ (թուով 65 հատ) վառել: Այլեւը մնացեր էր 30 կօտի չափ: Սապոն (օճառ) չկար, տղայոց վրան միամսուան կեղտ կար:

Զինուորներուս մէջ քիչ մը տրտունջ կար, կ'ըսէին՝ «դուրս ելլենք», բայց ինձ չէին ըսեր, իրարու վ'ըսէին: Ես կանչեցի բոլոր զինուորները եւ ըսի. «Միջեւ վերջը ես հոս պիտի կուտիմ եւ հոս պիտի մեռնիմ: Կը կուտի՞ք հետը»: Նրանք ըսին. «Չի՛նչպէս կ'ուզես, էնպէս ըրէ՛, մենք քեզինց խօս աւել չինք»:

Թաւայի մէջ մտած զինուորները գիշերները պահապանութեան համար կը փոխադրուէին, կ'երթային կուգային: Մի 30 սանտիմետր բարձրութեամբ ձիւն եկած էր, այնպէս որ ձիւնի վրայ մենք շատ լաւ կը տեսնէինք գացող եկողները:

Թաթոս Առաքեալի աղբրի յետեւից տեսանք, որ մի քանիսը եկան ծառերի միջով, թաւան պիտի երթային: Մի 50 քայլ տարածութեան վրայ բաց տեղ է, ծառ չկայ, եւ հէնց այդ մարդիկ ալ տեղով պիտի աճցնէին: Հէնց որ տեսանք այդ տեղը՝ սկսեցինք զալպեր (համադարկ) զարնել: Երեքն ընկան ձիւնի վրայ, մէկը մտաւ ծառի յետեւը, մենք դրան մօտնուրդարկինք, այդ ալ ընկաւ: Ընկած դիակներուն ալ տղերքը զարկինք քանի մը անգամ: Զիւնի վրայ արիւնը կ'երթար, բայց առաւօտուն տեսանք՝ դիակները տարեր էին: Մեզինց 100 քայլ հեռու կ'ըլլար:

Կէսօր եղաւ: Ինչ որ ձայն մը կուգար,

կարծես պատը կը ծակէին: Հաւաքեցի բոլոր վաճառականները, ըսի. «Էս ձայնը ուրկից կուգայ»: Ըսին՝ «Աստուածածնայ՝ դուրս կը ծակեն», որ իրենց դիմէ ընեն մեր կողմը: Ես հասկացայ որ Աստուածածնայ սեղանի կողմից պատը ծակեր են, ներս են մտեր եւ դուրս կը ծակեն՝ մեզ զարնելու համար:

Աստուածածնայը կ'առնէ 40 մարդ, բարձր աշտարակ մըն է, վաճառք պարիսպէն 250 քայլ հեռու: Թխթկոցը լսելուս ատեն՝ զօրքերն են եղեր, որո՞նք կ'աշխատէին դուրս ծակել: Այդ ատեն մօտեցեր է սպայ մը, ուրազը վերցուցեր է զօրքի ձեռքէն եւ ըսեր է. «Այսպէս չի տի ծակես»: Հէն՝ այդ միջոցին ես մօտին երեք անգամ զարկի իրարու վրայ դրաւ Թխթկոցի ձայնը կարաւ: Սպան ինկեր էր հոն.

Շատ ժամանակ զօրքերը Ֆէ երնին հրացաններու ծայրը կ'անցընէին, գիշերու յետեւը կը խաղացնէին, որ խարուինք ու զարնենք: Տղայոց պատուիրէն էի դիտակով նայիլ, եթէ Ֆէն է՝ չուարնեն, իսկ եթէ դուրս է՝ զարնեն:

Անգամ մը մեր տղաներէն մէկը կը զարկէ զօրքերու ալդպէս հրացանի գլուխը անցուցած Ֆէսին, գնդակը կը կպի հրացանի փողին, մուշկայի տակէն կ'ը կտորի հրացանը եւ կը տանի գլուխը: Այդ Լուրը իրենց մէջ կը տարածուի: Կ'ըսեն ի՞նչ ուրեմն անկարելի է, որ սրանց առաջ մարդ ազատուի: Գիշեր մըն ալ քանի մը զօրք կ'ընէին ծառի վրայ փայտ կըտրելու, որ վառեն տաքանան: Կացնին Թխթկոցին՝ տղերքը ասդէին զալպ (համադարկ) մը կուտան: Թխթկոցը կը կտրի, զօրքը ծառէն վայր կ'ընկնի, էն ալ կը սատկի: Այդ եղանակը զօրքերը դացած, պատմած են գիւղացիներուն, որոնցից մենք իմացանք վերջը:

Երբ մենք ձիւնի վրայ չորս մարդ սպաննեցինք՝ դիակները կը բերեն եւ թաւան կ'ածեն ու թաւան ալ կը վառեն, որպէսզի վերջը թաւայի վառուիլը մեզ վերադրեն, իբր թէ

մէջը մարդիկ ենք թողեր, եւ մենք վախեր: Թուրքն վառեցին աչք չորս մարդը սպաննելու երկնորդ օրը, երբ մութ աղաւ: Թաւան ու մարդը մեաւին էին: Մաւաղի մէջ մօտ 50 բարդ խոտ էր ջցուած, իսկ թաւան դատարկ էր: Մայ, առաւր կանուխէն տարած էին Բեր- դակ:

Երբ զօրքերը թաւան վառեցին՝ սկսեցին վեր բարձրանալ եւ միեւնոյն ատեն մեզ հրա- ցան դարկել: Մօտ 100 հրացան դարկին: Թաւ- անի մէջ մոռցած էին անտուկ մը վամ- փուշ, որը շուտով սկսեց թցթկալ: Այդ դե- րէր մինչեւ լոյս թաւանը կը վառուէր: Իսկ մարդը մինչեւ երկրորդ օրը երկկոյ կը վառ- ուէր: Երկուշնի մութը տուաւ: Տունը բաց Ը- րի եւ 30 հօգի դուռս հաճեցի, բոլոր շայրուած վաշար ներս կրեցի, այնպէս որ եղաւ մի ամ- րեայ վառելու փայտ:

Եկաւ Նոյեմբերի 27-ի կիրակի օրը: Այդ օ- ր եկաւ մեր պահանջներու պատասխանը, որ տկանութեամբ դրուած բան մըն էր. ոչ աններու կնիք կար, ոչ Սուլթանինը: Էր թէ՛ «ձեր բոլոր պահանջներուն թիւն տրուած է, բայց ընթրմանը չարթով, չեն կրնար դործադր- անել յոյս: Պատ- ասխանատուութիւն, խօսած է անոր մէկ դիմած են ամ է ամէն բան կար- ար ձերքում շնորհ- ք»:

Էր թէ՛ «մենք երե- կ'երեւի դուք մեր արտաճարկեցինք, լըժը պէտք է վեց պե- քով ասորադրուած եւ Սուլ- փով վառեցուցուած ըլլայ: Այդ թուղ- անալէն վերջ մենք պիտի ընենք մեր Ը- ղերները: Իսկ դուք երեւայ մը լուարելու հա- ւարձ: Թղթի վրայ դրեր էք քանի մը բառեր, ասորադրեր ու զրկեր էք: Պատրաստ ենք կրո- տելու ինչ կ'ուզէք՝ դրեցէք»:

Մինչեւ այդ օրը Ալի վաշան ըսեր էր՝ «ամբարշտեմ», իսկ Ֆէրիք վաշան՝ թէ՛ «մին- չեւ որ ինծի պաշտօնակա՛ն հրաման չըլլայ, ես չեմ կրնար ամբարշտել»: Ալի վաշան, բարկա-

ցած Ֆէրիքի վրայ՝ թողեր, գացեր էր էրզը- րում:

Թուրք, քիւրտ, հայ, բոլորն ալ մենէ յոյ- սերը կտրած էին: Դաշտի հայերն ու հայ կա- թոլիկները, ամէն գիշեր, մեզ համար եկեղե- ցու մէջ հսկում կ'ընէին: Վանքն ունէր, ժա- մանակից մնացած, երկու մեծ հրացան, որոնց մէջ կը դնէինք 15-ական տրամ վառօղ եւ կը զցէինք, երեկոները, մէկը դէպի Դաշաք, միւ- սը՝ Յովհաննէսի քարերի կողմը: Դրանք՝ չորս ժամ հեռաւորութեան վրայ, թնդանօթի չափ արձագանդ կուտային: Ամբողջ հայերը կ'ընէ- ին՝ «ա՛հ, վաճաճ թօփեր դարկին»:

* * *

Այդ օրը, Նոյեմբերի 27-ին, որոշեցի դուռս դալ: Նրանք, որոնք դուռս պիտի գային հետս, թէ՛ ցրոնքցի տղերք եւ թէ՛ վանքի մէ- ջէն, իրարու ընկերացուցի: Հեռուէն ցոյց տը- լի, որ ով որ կորչի, դիմացի Մղրացոց սարի մարազը պիտի գայ:

Բոլորը կարգաւ շարեցի եւ վանքի բակի մէջ ման բերի: Քանի մը որոշումներ ըրի: Ես, Դէֆորդը, ալաբըճեցի Պօղոսը, վանականնե- րէն՝ Յովսէփն ու Մովսէսը, ընդամէնը 5 հո- դի, խմբէն առաջ պիտի գնայինք (40 քայլ ա- ռաջ): Խումբին առաջէն պիտի քայլէին Բար- սեղն ու Հաճին, իսկ յետնապահը պիտի ըլլա- յին Վաղարշակն ու Սարգիսը: Չախմախըները պէտք է դատարկ ըլլան. նրանց կոուելու իրա- ւունք չկայ: Խմբի առաջնորդներու, Բարսեղի ու Հաճիի աչքերը պիտի մեղ վրայ ըլլայ: Մեր զետին չօքելուս, խումբն ալ պիտի չօքի: Երբ մեզի դօրք պատահի՝ մենք հինգս պիտի զար- կենք. խումբը շուտով պիտի անցնի զօրքի ե- տեւ եւ սկսի դարկել: Երբ նրանք կը զարնեն զօրքին, մենք կ'երթանք, կը հանինք իրենց, մեր ետեւը, այս անգամ, դատարկ կ'ըլլայ:

Երեկոյեան ժամը 12-ին մշուշ էր: Երեք հօգի զրկեցի թաւայի բոլորը, երեք հօգի Թա- թոս Առաքեալի մասերու մէջ, երեք հօգի Իշ- խանաց աղբիւրի ետեւի խոշոր ծառերը: Գնա- լուս ճամբան այգտեղից էր: Էտոնց պատուի- րեցի թէ՛ դաւրեան գայ, կը զարնէք, մի քա- նիսը կը սպաննէք, մնացածները կը փախնեն. սպաննուածներու հրացանները կ'առնէք, դու- ուր բաց կ'ըլլայ՝ ներս կուգաք: Դաւրեա ըսա-

ծը 15 հոգի է եւ հարիւրապետէ մը բաղկացեալ խումբ մըն է, որոնք միշտ ման կուգան եւ կը հսկեն, որ զանազան կէտերի վրայ զօրքերը չքնանան: Մնացած տղաներուն ըսի, որ դուռը բաց ընեն: 12 հոգի դուռը կայնեն: «Գիշերուայ երեք քառորդ ժամը անցած, ըսի, ես կուգամ ձեր քովը, իւրաքանչիւրդ ձեր շարքի մէջ կը մտնէք, իսկ մենք, հինգ հոգիս, առաջ կ'ընկնենք, դուք ալ կը հետեւէք»:

Այդ տղերքը դուրս դրկելուս պատճառը այն էր, որ դռնէն դուրս ելած ժամանակս, հէնց այդ տղերքը յանկարծակիի չգային:

Ժամը 3-ին ատենները, վարժապետին դադարն խօսեցի.—

«Այսինչ պառաւ կինը դուրս կը թողնէք, ձեզ բոլորդ եկեղեցիի մէջ կը լցնէք, դուռը վրանիդ կը կողպէք եւ բանալին կը ձգէք ուստեղ: Տնտես պառաւի՛ն ցոյց կուտանք բանալի տեղը, դուրս ելլելուց յետոյ, թող դայ դրան երկաթները դարնէ: Եթէ ոչինչ պատահի՝ առաւօտեան գնալու ատեն, կ'իմանան: Թող պառաւն ըսէ՝ դուռը չեմ բանար, մինչեւ Առաջնորդն ու Ֆէրիք փաշան հոս չգան: Երբ էնոնք եկան, պառաւը դուռը կը բանայ, էնոնք կուգան ձեզ եկեղեցու մէջ բանտարկուած կը տեսնեն: Եթէ դուք դուրս ըլլաք՝ ձեզ պիտի նեղեն թէ ինչո՞ւ դուրս ելած ատեննի՛ն մեզի իմաց չտուիք: Որ բանտարկուած տեսնեն՝ ա՛լ չեն կրնար բան մը ըսել»:

Սոսմբէն առաջին դացողներս հագանք եկեղեցու երկար, ճերմակ չապիկներ, որպէսզի ճկատուենք: Ժամը երեքը քառորդին համըսրեցինք եկեղեցու դուռը եւ մեր երկու նահատակներու գերեզմանները ու դուրս եկանք վանքէն: Բոլոր տղերքը մտան շարքերու մէջ: «Տղերք, մարդ չտեսա՞ք, ձայն բան չլսեցի՞ք»,— հարցուցի ես:

Հաւատորցի Մուրատը եւ Սոխգոմցի Սիմոնը ըսին. «Հէնց էս գաղաթէն ձայն մը եկաւ»:

Պօղոսին հարցուցի. «Տղա՛, իրա՞ւ ձայն կուգար»:

«Զգիտե՛մ, ըսաւ, քամու վզղոց էր, ինչ էր»:

«Անցէ՛ք, ըսի, տեղներդ, ի՞նչ է որ կը կառ»:

Կածիք, ոչ մի մարդ չի կրնար մեր առաջը կանգնել, կը դարնենք՝ կ'անցնենք»:

Մինչեւ Արարօ քարի վերեւ հասնելին, մի հինգ տեղ չոք դարկինք, լրտեսեցինք, ոչինչ չտեսանք: Յանկարծ, տեսանք էս քարի տակից մի զօրք շարժուեց:

«Դուք ո՞վ էք, — հարցուց»:

«Իշու զաւակ, ըսի, ես կէս ժամ հոս նըստած էի, դու հիմա՞ կը հարցնես: Իտալէ՞ս պիտի պահես, որ ջանփէտայիները չանցնեն»:

Խմբին ձեռքով կ'ընէի, որ անցնէին: Գէորգը ձիւն կը նետէր եւ կ'ըսէր՝ թէ անցէք: Զօրքը ըսաւ. «Հալլա, հալլա, ես ձեզ չեմ ճանչնար, թէ դուք ինչ մարդ էք»: «Առաւօտ կ'ըլլայ, ես քեզ կը սովորեցնեմ: Ես իւզրաշի Մահմէտ էֆէնտին եմ, դաւրիւս կը պատինք, դուն կը քնանաս»:

Մենք էլի ձեռքով կ'ընէինք, բայց տղերքը էլի չէին անցներ: Զօրքը մեղնէ հիֆօ քայլ հետու էր, քարի մը յետեւ կ'ծկուած: Նա դիտելէ մենք ով ենք, բայց չէր համարձա՛րան մը ըսելու: Մեզինց 30 քայլ ցած քարի տակ, վրաններ էին դարձուած խօսեցող զօրքէն մը 15 քայլ վերէ դարձուած էին: Քամիից նրբացութիւնները չէին լսեր, քանի որ «Դուք ո՞ր գնդէն էք», — դերորդ», պատասխանէինք մենք:

«Պիրինճի թաւը ճեղքէ՛ք, — հարցուց Տղերքը էլի չէ՛ք կրնաք ան ըսի»:

— Քաշուէ՛, հիմա»:

Գէորգը կամաց ձայնով. — Տղա՛, մի՛ դարնիր»:

Մենք չէինք ուզեր, որ հրացանի ձայն էր, որովհետեւ մեր մէջ, ճանապարհին, ծանօթ տղերք կային. կը կապած էինք, թէ զանազան կողմեր փախնեն, զսրնուեն, սպաննուին: Տղայոց մեծ մասը անլսան, բայց դուրսնալ սարի եզրից գնալու, ձիւնի վրայով սլացեր, դնացնել էին հովիտը: Դուք մնացին ութը ընկնցներ Մուրատը, Սոխգոմցի, Բարսեղը, Յովնէսը, Ջաթնը, Պօղոսը, ընկեր մը

ևս ու եւս միջանք մի 30 քայլ: Այդ դօրքը հասկնց երկու հրացան՝ պոռակով.

—Նույնպէս, չան ֆիտայիւրը դաշտը:

Մենք հասանք Արժուի քարը և գիրք բռնակցինք: Չորս կողմից զօրքերու մէջ սկսուեց հրացանածողութիւն: Մենք ականջ դրինք: Մեր տղաներու հրացաններու ձայնը չէր դար (մեր հրացաններու ձայնը զօրքի հրացաններու ձայնէրէն շատ տարբեր էր, և մենք շատ լաւ կը հանձնայինք): Հասկցանք, որ մերոնք ապահով անցինք: Ուստի մենք ալ ելանք էտ տեղից և սկսեցինք քայլել, տանց կրակելու: Հոգ՝ ձիւնը կ'ըլլար 50 սանտիմետր խորութեամբ, համապարհ չկար, ձիւնը խրուելով կ'երկրնցրէինք մեր ճամբան: Քանի կը բարձրանայինք, էնքան քամին կը սաստկանար:

Այն մարդը, որ պայմանաւորուած էինք հաւատուելու, ձիւնով ծածկուած, հողի հետ հաւասար էր, չկրցանք դանել: Երանք ծիրինկատարի առաջը: Քամին սարսափելի էր: Եթէ կոնտինիս տայինք քամուն, դնալու պէտք չկար, քամին մեզ կը տանէր: Քամիի պատճառով իջանք հովիւ մը, ուրիշ պիտի երթայինք Լինիտար:

Մինչև լոյսը սպասեցինք. հանապարհը կորցնելու պատճառաւ ոչ մի չէնք չհանդիպեցինք: Երեք ժամուայ տեղը 12 ժամէն հասանք: Լուսածալուն մնացած էր մէկ ժամ:

Գոտանք խոտը ըստւած դամեր: Գուռը դարկինք, մարդը բաց արեց: Այդ մարդը մեզ չէր ճանչնար. օծախը վառեց: Մրանիս ցամքեցուցինք և հրացաններ մտրեցինք: Մարդը բերաւ կոտոր մը դարբին հաց եւ քիչ մը կաթ:

Եւ հարցրի էտ մարդուն. «Ինչպէս եղաւ վանքի կոտորը? Հաւա՞ւ պալլա՞հ, չգիտեմ, Անդրանիկն է ներս մտեր ու կոտել: Ա. 000 դօրք կայ իրենց բոլորը: Մեր գնդէն (չբաւարիկ) կորեցին 200 հօտ, վրայտեղը ոտքան, տներ չինեցին: Բերդակէն, Ալաքին էն, Նորաչէնէն, Տէրիկ վանքէն, օրական 50 մարդ կը բանեցնեն, 200 լուծ եղ կայ, վրայտեղ կը կըրեն, մէկեցի վարպետներ կան»:

«Էտ մարդը ինչո՞ւ չի դուրս գար որ»:

«Մէկը կ'ըսէ, թէ դուրս գալ անկարելի է, թուումը ըլլայ՝ չի կրնար աղաւաղել: Միւ-

սը կ'ըսէ, թէ դուրսէն օգնութիւն կը սպասէ: Չեմ գիտեր, ո՞ր մէկն է շիտակ»:

* * *

Լոյսը բացուաւ. երկու տղայ ձգեցի առաջս, դացի Լինիտար: Հոգ ինձ բոլորը կը ճանչնային: Մենք դեռ մեր միւս ընկերները չէինք գտած: Չորս մարդ ուղեցի գրանցից, որպէսզի զանազան կողմեր դրկեմ և իմանամ ընկերներու մասին: Մենք հոգ քիչ մը հանդրատացանք:

Եկան ըսին, թէ Վաղարշակն ու Գէորգը հալիտով ածցան: Բանից դուրս եկաւ, որ էնոնք մենէ առաջ են անցեր: Վերցուցինք երկու մարդ և մենք ալ ընկանք էնոնց ետեւից:

Գուրս որ եկանք՝ դիւղացիք ոչխարները թողուցին մեր հետքերը աւելու համար: Բաւական առաջ դացիներ: Տեսանք մի տասնեւհինգ մարդ. նրանք ալ մեզ տեսան: Երկու հողի մեզ մօտեցան, էտոնք երկու դափըկցի հայեր էին: Հարցուցի միւսներու մասին: Ըսին՝ եօթը դափըկցի քիւրա են, մնացածները հայեր էին:

«Ուրիշ կուգար»:

«Մուչէն»:

Հասանք միւսներուն:

Քիւրաները ոտքի ելան, զոյններն բոլորովին սարթնած: Հասնելուս, ոտքերնիս ընկան: Մեր տղաքը, փամփուշտները գրին՝ հրացանները զարնելու համար: Եւ համոզելի, թէ ճամբորդ մարդիկ են, մինչև հիմա վրաս մը տուած չեն. եթէ զարնենք՝ ժամադրութիւն ըրած կ'ըլլանք: Ընդհակառակը, չզարնենք՝ քիւրտներու վրայ լաւ աղաւորութիւն կը թողնենք, կառավարութիւնն ալ դիւստաւ ու կը զարմանայ, որ էսչափ տանջանք, նեղութիւններից յետոյ, ճամբորդի պատահեցինք, չզարկինք, չսպաննեցինք:

Մի կէս ժամ առաջ դացիներ: Մի մարդ երեւաց յանկարծ և խոխոյն կորաւ: Առաջ դացիներ: Տեսանք՝ Մոկուսի Եսթերի եղբայրն է, որը փախստական էր մեր քով առանց զէնքի: Նա վանքի մէջ ալ քիչ մը հիւանդ էր: Հասանք՝ տեսանք, ձիւնով ծածկուած, լիզուն բռնուած էր: Ինչ որ կը հարցնէի, ապուշի նրման դէմքիս կը նայէր, չէր պատասխաներ:

Ձեռքերը չփեցնե՛ք, ձիւները թօթուցնե՛ք, քիւրտերու ձեռքի թաթնոցները անցուցնե՛ք նրա ձեռքերը, բերանը քիչ մը հաց մտցուցնե՛ք: Քիւրտերուն ըսի:

— Շալակեցէ՛ք տեսնե՛ք էս մարդը:

Քիւրտերը շալակնին միացրին իրարու, երեք հոգի դատարկեցան, շալակեցին էս մարդը: Մի կէս ժամ գացին: Տղուն նորէն հարցուցի:

— Տղերքը ի՞նչ եղան:

Նա հեկեկալով ըսաւ.—

— Դէորդը, Վաղարշակը, խումբն առին, գացին. քովս թողին Պասգեղու Մկոն եւ մեր գիւղի Ասատուրը: Իրենք Քոփէն շալակաւոր պիտի ղրկէին: Մկոն ու Ասատուրը ձեռք տեսն, ինձ թողուցին ու գացին:

Մենք շտապեցինք: Ձէյնիփցիկ Հասաձմենք Հասանը խմբի ետեւից: Իջանք Ձէյփէցիք: Բոլոր Քոփեցիք հող լցուցին, ուրախութիւնն շատ մեծ էր: Տղերքը 4-5 տեղով ցըրուեցին, հինգ հատ ոչխար մորթեցին: Քիւրտերը եկան ըսին.

— Մեզ Հրաման կուտա՞ս, երթանք տեղերնիս:

Ըսի.

— Ձէ՛, էս գիշեր, սուգ իմ հիւրս էք:

Նրանց առանձին տեղ մը տեղաւորեցի, չորս տղայ ալ մեզնից, որ չփախնեն, որովհետեւ Տափըղը մեր ճանապարհի վրայ էր, ուր կը գտնուէր Սալէ աղան, բինրաշին եւ 60 ոստիկան: Մենք բոլորս վերջին աստիճան ու ժառաղառուած էինք:

Ժամ մը վերջ, մեռ չայոց ու ժողովրդի մէջ փոփոց տեսաւ: Դէորդին ու Վաղարշակին հարցուցի պատճառը: Նրանք ըսին՝ «ոչինչ»...

Բայց երեսնին տրտում էր: Նորէն հարցուցի.

— Ի՞նչ է եղեր, ըսէ՛ք ինձի:

— Դէ՛հ, ի՞նչ պիտի ըլլայ, այսինչ տուն դացած տղայոց՝ Մկրտիչ հրացանի մէջ փամփուշտը կ'ըլլայ, չենք գիտեր ինչպէս վ'ըլլայ, կրակ կ'ընկնի հրացանի մէջ ու կը վերաւորուի Տէրկեմալնցի Բարսեղը: Կ'ըսէ, տասը անգամ կը պոռայ՝ «Անդրանիկ կանչեցէ՛ք քովս»:

Իսկոյն վեր կացայ դնացի: Գնդակը մտել էր ծիծը, որն ինձ վրայ շատ վատ ազդեց:

Մկոն տարեր, ուրիշ տեղ էին պահեր: Մտ հարցուցի՝ ո՞րտեղ է էս Մկոն: Վաղարշակն ու Դէորդը հասկացան ու ըսին.

— Ի՞նչ է, վ'ուզես մէկը երկուս ընել: Երբ տեղ հասաւ, կամ հէնց ճանապարհին, ի՞նչ դործ ունէր փամփուշտը հրացանին դրած:

Բարսեղն ըսաւ.

— Տղուն ոչինչ չուէս:

— Ասէ՛ք լսա՛ն էր, ըսաւ Բարսեղը, ես վանքը Յարութիւնին քովը թաղուէի, քան էսպէս անպատիւ դարձուէի:

Ձուր ուզե՛ք, բերի առիւ. դարձայ՝ հասկըցայ, որ պիտի մեռնի:

— Ի՞նչ քեզի լսելիքը ըս է,— ըսաւ Բարսեղը,— իմ փոքրիկ երեխան, որ մեծանայ, դպրոց մը տաք:

Մի տասը րոպէ հանցած տղան սկսաւ սառնել. այլեւս համարձակ չէր կրնար խօսիլ: Այդ բանի պատճառով, մենք, զերթէ, հաց չկերանք:

* * *

Յո վերջուցի խումբը, եկայ, իջայ Քոփի: Կը լսուածէի, որ դորքը յետեւիս դար: Վաղարշակն ու Սարգիսը թողի հիւանդի քով:

Դիւերուայ ժամը չորսն էր, որ Վաղարշակն ու Սարգիսը եկան ըսին թէ Բարսեղը մեռաւ: Դիւարցիք հոս պիտի բերեն: Դիւղի քեթիպը, ֆուրթօն, եւ դիւաւորները ըսին. «Մենք կը թաղինք էս մարդը, անհող կացէ՛ք, կտաւ ալ ունինք»:

Ժամը հինգին իրենք Գոփէն, ուր վից առանք հինգ մարդ, որոնք մեր հիւանդները շարկեցին: Լուսաբացին հասաւ Գիւղտէն:

Դիւարցիք վախճալով թէ դորք մեռ, փախան, դայց երբ հասկացան մեր ով ըլլաւ, բոլորն ալ եկան:

Ամբողջ համակիր սասունցիք հարիւրաւոր մատաղներ էին խոտացեր զանազան սուրբերուն, միշտ աղատելու համար:

Նամակներ գրեցինք Կէլիկուզան ու Սէմալ: Երեկոյեան, երկու գեղից էլ 100 հոգի եկան: Տղայոց մի մասը ղրկեցի Կէլիկուզան,

խիկ լուսարացին, եւ, 100 հոգով, անցայ Սէ-
լայ:

Հոն կանչեցի Տէր-Պարտեւը եւ մի քանի
համակիրներ, պարզեցի մէք զբռնութիւնը, որ
մի կողմէկ չունենք, ուսեկու հաց ալ չունենք:
Նրանք ըսին:

— Զէ՞ որ դուք ազատուած էք. մեր ուսե-
կիբը պիտի կտրենք՝ ձեզ տանք:

Անմիջապէս 100 հոտ ցորեն հաւաքեցին,
տղացին, ախիւր դարձուցին, ու զրկեցին Կէլե-
կոյզան: Հոտատուեցինք Տալլըրին ըստած
թաղը, Գէմօ Զաթոյի տանը:

Այդ ձմեռը եւ շինեցի 40 հատ հրացանի
դնդախ: Քիչ թէ շատ հասկացող զինադործ
վարպետ մը բերի, հրացաններու վրայի պա-
կատութիւնները լրացուցինք:

Մշոյ կողմերէն, զիշերով, նամակ մը գրե-
ուած էր ինծի, որը երկրորդ օրը, ցերեկուայ
ժամը 8-ին ստացայ, թէ խումբ մը եկած է
Սարայի եւ Հրայրի ատաղորդութեամբ եւ
Դաշտի մէջ կուռի բռնուած են: Ամբողջ զօրքը
դնաց: Իբրեւ նպատակաւոր լին ձեզի լուր
տալիք:

Անմիջապէս վերցուցինք մեր գործիք,
վառար, զնդակ եւ ճոճադարձ ընկանք: Մինչեւ
Սէմալ հասնելիս՝ թէ՛ ժողովուրդ, թէ՛ զին-
ուոր, հետս եղաւ 41 հոգի:

Գիշերուայ ժամը 5-ին դուրս եկանք: Զիւ-
նը շատ էր, ամպամած գիշեր մըն էր: Բար-
ձրացայ Սէմալայ գիմաց, Զիարաթ ըստած
սարի գլուխը:

Կանչելով խորհրդակից ընկերներս՝ ըսի.

— Մենք այլեւս չենք կրնայ կուռի վայրը
հասնել: Երբ դառնանք Դաշտի երեսը, կամ
հրացաններու ձայնը լսէք, այն ատեն մենք
կ'իջնենք Մուշի վերին թաղը եւ կը սկսինք
դարնել, որպէսզի զօրքը վերադառնայ Մուշ
եւ տղայոց վրայ կ'սկսի թեթեւեայ:

— Վերի թաղի գիւրքը ի՞նչպէս է, — հար-
ցուցի Վաղարշակին ու Հաճիին:

Նրանք ըսին.

— Ծառ լաւ է. 20 տուն իրարու հետ կար-
գաւ շինուած են, պատերը կը ծակենք, մեզ
զերք կը շինենք:

— Երկար մնալու դործ չունենք. երբ զօր-
քը վերադարձաւ, մենք կը քաշուենք սար:

Մենք ցածրացանք Մշոյ երեսը: Մուշէն
կէս ժամ հեռու էինք: Ուշադրութեամբ նայե-
ցինք չորս կողմը. ոչ ձայն կար եւ ոչ բլրուցք
կ'երևար: Գացինք Փիթառ: Նամակ մը գրե-
ցինք Փիթառէն Մուշ, թէ՛ «մենք հոս եկանք,
ի՞նչ եղաւ ձեր տուած լուրը, կ'երևի սուտ
էր»:

Նրանք պատասխանեցին.

«Մեզ լուր տուողը կոմիսար Մահմէտ է-
ֆէնտին էր: Զօրքի գալը ձեռք է: Երէկ գիշեր
քիւրտ Բարսեղը գիւղի մէջ գտնուած տեղա-
կան խմբերուց վերցրեր է 200 հոգի, զացեր է
մի տեղական դատ ոչնչացնելու համար: Քիւր-
տերն ու ոստիկանները դրանց տեսեր են եւ ի-
րարու զարկեր են 2-2, 3-3 փամփուշտ: Տղա-
ները զացեր ցրուել են իրենց գիւղերին: Ու-
սիկանները եկեր, կառավարութեան յայտներ
ն, թէ այսինչ տեղը խումբ մը ֆետայիներ
տեսեր են: Իրողութիւնը այդ է եղած»:

Վանքի կուռին մեր կողմէն սպաննուած
եղան Յարութիւնը, Սաֆօն, Ղազարը, եւ վե-
րադարձած ատեն Քոփ, Ընկերի (Մկօն) ձեռ-
քով հրացանին զոճ դնաց Տէրկեվանցի Բարսե-
ղը:

Թշնամու կորուստը անհամեմատ աւելի
մեծ էր: Կուռի ատեն սպաննուեցին 12 զօրք եւ
երկու օֆիցէր (սպայ), բայց գլխաւոր վնասը
կուռից անմիջապէս յետոյ էր: Զօրքերը ախ-
Ֆով բռնուեցան, օրական 20-30 հոգի կը սատ-
կէին:

Բացի զինուորական բժշկէն՝ հեռագիր
տուին Պոլիս եւ բժիշկ մը եւս պահանջեցին:
Պոլսէն ուղած բժիշկը եկաւ, քննեց, ըսաւ, որ
չատերու թոքերն աւրուած են, կը մեռնին:
Մէջերին կային զիւսհարներ, որոնց ձեռքերը
կապած էին, որովհետեւ իրենց միտն անգամ
կը կրծէին, ու զանազան վնասներ կը հասցը-
նէին իրենք իրենց:

Մշոյ թուրք ժողովուրդը այդ բանը կը
վերադէր վանքի զօրութեանը, որին իրենք
եւս կը հաւատային: Մէկու կէս ամսուայ ըն-
թացքում ստակեցան 553 մարդ:

Յերիք փաշայի հակառակորդը, Այի-փա-
շայի խորհուրդով ամբողջ Մուշը դառնուած
բարձր դատակարարի մարդիկ ժողովրդի 3500
ստորադրութեամբ բողոքադիր մըն էին զրեր,

Թէ Ֆէրիք փաշան 800 ոսկի կաշառք է վերցրեր եւ ազատ թողեր Անդրանիկը: Ֆէրիք փաշան ուղեցին Պոլիս: Նա գնաց, բայց չհասած՝ էրզրում սատկեցաւ:

* * *

Երբ մենք վանքէն դուրս ելանք՝ մեր անցած գծի վրայ եղած զօրքերու (որոնցից մէկը հետ երկար ու բարակ խօսակցութիւնից յետոյ անցանք) վրայ հսկող զօրապետները քննութեան ենթարկուեցին, սուրերնին առին եւ բանտարկեցին:

Մեր նւթական պահասութեան եւ Սէմալէն ցորեն պարտքով առնելու պատճառով, Վաղարշակը, Գէորգը, Անտրոն, Մխաբը, Պօղոսը, Աստուրը, Վարդանը, Սիմոնը եւ Իսոն ուղարկեցի Դաշտը եւ պատուիրեցի, որ Բիլիս, Յունան, Յրօնք մօտ 12 ոսկի իրենց գանձանակներէ մէջ կայ, ստացակաճներ տան եւ դրամները վերցնեն: Ապա՝ գան Նորշէն, բան մը, եթէ կրցան հոն հանգանակեն ու գան Հաւատորիկ:

250 զրուշի մանր-մունր իրեղէններ ուղած էի, ցուցակը իրեն տուած էի: Նաեւ պատուիրեցի, որ իւրաքանչիւր դիւղ՝ մի օրէն աւելի չմնան: Տղերքը, ըսածիս համաձայն, կ'ընեն ու կուգան Նորշէն:

Առաւօտեան, չորս նորշէնցի մատնիչներ, գրաւոր կը պատրաստեն իրենց մատնութեան ձեւը, երկուքը կ'երթան Մուշ, կը ներկայացընեն միւթէսարիՓ փաշային:

ՄիւթէսարիՓը կ'ըսէ այդ երկու մատնիչներուն.

— Հայե՛ր, երեւի էսօր դուք շատ էք խլմած, խելքերնիդ գլխներուդ չկայ, ելէ՛ք, գընացէ՛ք:

Նրանք կ'ըսեն.

— Ի՞նչ խմած, 8 հոգի են, 3 տեղ, այսինչ տեղեր նստած: Կամ զօրք կուտաս, կամ հեռադիր կուտանք:

Այդ ամիսը իրենց Ռամադանի ամիսն էր: ՄիւթէսարիՓը լուր կուտայ զօրաց հրամանատարին, զօրքը դուրս կուգայ: Զիաւոր զօրքի հրամանատարն էր՝ Ղօրադասի Հիւսէյն աղան, բնիկ մշեցի, որ կը վարէր հազարապետի պաշտօն:

Հիւսէյն աղան, մինչեւ վանքի կռիւն, չնչափ հետամուտ չէր ջաճ-Փետայիներուն: Այլօրը նա կատաղեր էր: Ծուկայի մէջ կը պատահի մշեցի յայտնի գաղանի մը, Պալիլ Էֆէնտին: Նա կը հարցնէ.

— Հիւսէյն աղա, ինչքա՞նց, ո՞ր կ'երթաս:

Ան կը պատասխանէ.

— Իրիկունն ի՞նչո՞ւր կ'ամար ըլլայ, եթէ ես էտոնց դուրս չեմ ելեր, բերեմ: Գիտեն, թէ էտ է՞նչ Ասաքից վանքն է, պարկապուրտ կտուրից կը կուռն:

Պալիլ Էֆէնտին կ'ըսէ. «Ինչի կը լսես, չես երթար»: Հիւսէյն Էֆէնտին կը կրկնէ նոյն խօսքերը եւ ձին կը քշէ. զօրքերն ալ յետեւից կ'երթան:

Երեկոյեան 10½-ին կը հասնին Նորշէն:

Տղայոց երեքին՝ Ասատուրին, Վարդանին, Իսոյին (հրաման առած՝ իր դիւղ գացած), որ անդէն էին, գիւղացիք կը խաբեն թէ՝ «բոլոր տղերքը դուրս եկան, դուք ալ դուրս ելէք»: Դուրս ելնողները կը տեսնեն Հիւսէյն աղան:

Տղայոց դիրքը բաց դաշտ էր:

Հիւսէյն աղան յետեւէն կուգար՝ ըսելով.

— Մի՛ փախնէք, շան որդիք, էսօր ո՞ր կ'ուղէք աղատուել:

Իսոն կ'ըսէ.

— Տղերք, զարկէք դրանց, հասան:

Աստուր եւ Վարդան չոք կը զարնեն, երկու հրացան կը կրակեն: Գնդակը կ'առնէ Հիւսէյն աղայի սիրտը, ձիուց կ'ընկնի Մեղրադետի ջուրը:

Գիւղի տղաները հրացաններու ձայնից դուրս կուգան տներէց եւ յետեւից կը զարնեն: Արդէն ժամը եղած էր 11: Կռիւր կը շարունակուի, ոտաւոր զօրքը կը հասնի:

Այդ կռուին կը սպաննուին, բացի Հիւսէյն աղայէն, մէկ սպայ, երեք զօրք եւ չորս ձի: Իրիկունը մութ կուտայ: Տղերքը չգիտէին դիւղի ո՞ր կողմից դուրս գան: Գիւղը 400 տուն է եւ հարուստ: Երկու կլին, կուժը ձեռքերին, ջուր բերելու պատրուակով, կը լրտեսէին զօրքերը: Տղերքը կ'անցնին բաց տեղից: Գիւղի բոլորը հայ կաթողիկէներ են: Ռուսաց կոնսուլը դեռ Մուշ էր:

* * *

Սասունցիք ինծի լուր բերին, թէ Նորչին գոյւ է, տղայք պաշարուած են Սուրբ Սոփիէ եկեղեցու մէջ:

Վերցուցի քովի ընկերներս, դիշերով ճամբայ ելայ Դաշտ: Գարնան ժամանակ էր, Դաշտը շատ ցեխ էր: Ճանապարհին պատահեցին երկու սուրհանդակ: Գէորդը եւ Վաղարշակ դըրած էին թէ՛ «տեղէն չարժուես, մենք ապահով դուրս ելած ենք, Մափնակ կը դանուինք, վաղը երկկոյ, հոգ կը լինենք»: Երկրորդ իրեկոյն կուգան մինչեւ ջրից ալդիններն ու հնձանները: Բութ ու ձիւն կը դարնէ: 24 ժամ հոն կը մնան անթիւ, ծարաւ: Անկարելի կ'ըլլայ սարը դնուլ, կը վերադառնան կը դնան Սուլուխ: Զարո օր վերջ գրկեցի չորս լարանաւոր սասունցի, որ ընկերներու առաջ ընկնեն ու բերեն: Էնքը դացին ու բերին:

Տափրկայ գայմաղամ Սալէ աղան, հոն հաստատուելու օրէն ինծի լուր գրկած էր, թէ եթէ իրեն, բնակութիւնը սրտով է, հոն մնայ, եթէ ոչ կը թողնի ու կը հեռանայ:

Եւ պատասխանեցի.—

«Բու սասունցոց խոստացար բանտարկեալները ազատել տալ, քոչերու դալուն արգելք հանդիսանալ, բայց խոստումդ չկատարելիք ու պատճառ կը դառնաս զօրանոցներու չինութեան»:

Այնուհետեւ, Սալէ աղան մեղանից կը վախճար միշտ: Դեռ պրն. Վահանը չէր եկած: Գիւղաշինու Մկրտչի տան՝ Նաղարը սպաննեցիք, որ երեք դիւղի վկայութեամբ մատնիչ էր: Այդ աճյ՝ Նաղարն է, որ Մէմալ կը պոռար թէ՛ «մենք կրնանք թաղաւորի գէմ դնալ, պիտի զօրանոցներ չինենք»:

Բոլոր գիւղացիք Նաղարի սպանութեան մասին լուր տարածեցին թէ՛ նրան Դոմուղրաւ չին առաւ, մեռաւ: Գոռն օր վերջ միայն Սալէ աղան եւ Մուշի կառավարութիւնը խմացան, որ էտ մարդը սպաննուած է:

Այդ ատենները մեռաւ նաեւ Ծէնրկայ ոչն շէպօն, այն Գրքոյի եղբայրը, որ ՅԱ-ին կը կոչէր: շէպօն այն ատեն հովիւ էր: շէպօն, ինչպէս իրենք՝ տնեցիները կը պատմէին, Մեծ Պատի վերջին օրը, կերեր էր 60 հաւկիթ, երկու հաւ եւ խմեր էր երկու գրուանքայ օղի,

33 դաւաթ թէյ: շէպօն, ապրեցաւ միայն մինչեւ երկուշաբթի լուսանալու գիշերը:

Կառավարութիւնը շէպօնի մահը մեղ վերադրեց: Մուշին լուր եկաւ թէ՛ բժշկով պիտի դան, շէպօնի եւ Նաղարի դիակները գերեզմանից պիտի հանեն ու քնեն:

Եւ անմեջեւ լուր գրկեցի Սալէ աղան թէ՛

«Նաղարն եւ եմ դարկեր, իսկ շէպօն իրեն մահով է մեռած: Եւ լսեք եմ, որ մարդիկ պիտի դան եւ դիակները գերեզմաններից պիտի հանեն: Եթէ դրա առաջը չառնես եւ, հոս, գիւղէն մարդիկ ձերբակալեն, ալ ո՛չ դուն հոս պիտի մնաս, ո՛չ ալ քո տաւարդ ու վրանդ, ու ոչխարդ Մուշին դուրս պիտի դայ: Սալիլը միտք բեր: Եթէ լաւ վարուես հայերու եւ իմ հետս, ինչպէս քո հայրն էր եղած, նստէ՛, ա՛ռ էտ ամսական 25 ոսկին, աղբէ՛ քեզ համար: Իսկ եթէ ոչ՝ հիմա պիտի բռնաս երթաս»:

Իմ եւ Սալէ աղայի հետ բանակցութիւնները ընողը՝ Գիւղաշէնցի Գրէն էր: Երբ սա կ'ըսէ լռածներս, Սալէ աղան կը դառնայ դէպի Ղըրէն ու կ'ըսէ.

— Ինքը ինծի մեծ եղբայր, եւ՝ իրեն փոքր եղբայր, ինչպէս ինքը կ'ուզէ, էնպէս էլ կ'ընեմ:

Եւ արդիւնց էտ դիակները հանելու վարն դիրք, եւ ինծի լուր տուաւ թէ՛ «չատ ֆետատներ կան, կուգան իմ մասին բռնեք կը խօսին, չհատատ»:

Երբ պ. Վահանը եկաւ՝ դրան եւ իրեն հետ եղած տղաներուն տեսեր էին քրտերը Կորեկայ աղբիւրի քովը:

Քիւրտերը կ'երթան Սալէ աղային կը պատմեն, թէ «սարը 25 ֆանֆետայի տեսա՞ք»: Սալէ աղան Գրէն գրկեր էր քովս թէ եկողները օտարակա՞ն են, թէ Մշոյ գաւառն:

Եւ Գրէն ըսի. «Կ'երթան կ'ըսես, որ Կորեկայ աղբիւրը հինգ ճամբայ ունի, մէկը կ'երթայ դէպի Մուշ, մէկը՝ դէպի Փեթակ, մէկը՝ Հաւատորիկ, մէկը՝ Իւսուֆի տուն, մէկն էլ կուգայ Մէմալ: Օրը հազար շալակաւոր կ'անցնի էտ տեղերով: Քիւրտերը ըսին՝ «Ջանֆետայի տեսանք», դու հաւատացի՞ր»:

Կուրաւու քիւրտ ըսած Բարսեղը, որ վերջերս Գեոի կը կոչուէր, այդ ատենները միշտ

Դաշտ կը մնար, կը նստէր ու կ'ուտէր, կը խըմէր:

* * *

1903-ի դարնան, երբ դեռ էլի ձիւն կար, ժողովուրդի միտքը սկսաւ պղտորուել, ինչպէս եւ մեր զինուորներունը:

Կօտօ-Հաջին, Գեոկին եւ Սպաղանայ Մա-կարը քանի մը տղաներով նորէն հեռացան խումբէն, Ախլաթէն գէնք փոխադրելու պատրուակով: Բայց Ախլաթէն փոխադրելու ոչ մի գէնք կար: Նրանք, ինչպէս եւ Մոկարին գացին Ախլաթ Հրայրի քով: 4-5 օրէն Հրայրը վերադարձուց էտ մարդիկը Մասուն, ինծի ալ նամակ մը դրեց, թէ՛ «Թող էս մարդիկը առժամանակեայ խումբը կառավարեն, իսկ դու հանգստացիր»:

Ես ուրախութեամբ ընդունեցի եւ մի կողմ քաշուայ, նստայ: Հետո եկան նաեւ Վաղարշակն ու Գէորգը: Ժողովուրդը այդ բանէն շատ զբոլոնցաւ: Եկան 40 հոգի տալուրիկցի, ախպեցի, հիթենցի, իշխնծորցի, նաեւ Շատախի գիւղերից, կէլիկուղանցիք եւ Սէմալի Տէր-Կարապետը, մաս մը ժողովուրդի հետ: Այդ բոլորը առանձին ժողով ունեցան, որից յետոյ առաջարկեցին Հրայրի կողմից որոշուած այդ խմբապետներուն թէ՛ «մենք բոլորս հոս գըտնըւծնիս, ո՛չ ձեզի բնակարան կուտանք, ո՛չ ձեզի հաց կուտանք, ո՛չ ալ կը թողնենք մեր սահմաններու մէջ: Գնացէ՛ք, թող սէմալցիք ու շէնիկցիք պահեն ձեզ»: Նրանք ստիպուած գնացին Եփնը, ուրկէ անցեր էին Դաշտը:

15 օր չտեւեց, եկաւ պ. Վահանը: Առանձին ժողով մը ունեցանք իմ խորհրդակիցներով միասին: Այդ ժողովին եկած էին նաեւ Դաշտը գացող տղերքը՝ Հաճի Մկրտիչ, Գեոկին եւայլն: Դուրսը ոչ մի զինուոր մնացած չէր. բոլորն ալ ներկայ էին: Ոչ մի դադարի հաշիւ չունինք՝ ո՛չ հացի, ո՛չ զէնքերու, ո՛չ փողի: Բոլորը մանրամասն գիտէինք թէ՛ ո՛ւր ինչ ենք առեր, ինչ ենք տուեր:

Պ. Վահանին յանձնեցի բոլոր զէնքերը, հաշիւներուս մուտքն ու ելքը ցոյց տուի, յանձնեց նաեւ մեր խողովութիւններու պատճառով ժողովուրդին տեղեկագիրները:

Սալիլի ծոցէն ելած կնիքներու պատճէնները, որ առաջուց առեր էի երկու շաբթ թղթի

վրայ, տուի: Պ. Վահանը ամէն բան հասկոցաւ: Այն ատեն Վահանը արտասահման արկից հաւատորցի Մուրատը, սոխգոմցի Սիմոն եւ Մովսէսը. որովհետեւ Սիմոնը կոխմերու մէջ միշտ խոյս էր տուած, նոյնիսկ նորչէնի կըռուին՝ կնոջ շոր էր հագեր, Մուրատը զինուոր չեղած մի կին էր սպաններ, իսկ բերդանկցի Մովսէսը զինուորութեան ընդունակութիւն չունէր: Դրանց ընկերակիցն էր Փոթիկայ Արամը, որը Սեբրի կուրին հրացանը նետած, հեռացած էր: Մուրատը իր չորս ընկերներով արդէն կանուխէն հեռացած էր (Սպաղանայ Գալէն իրենց գիւղի կոտորածէն մինչեւ վերջ իմ քովս եղած էր): Բայց Մակարի գէնքը քովը թողնելով, Վահանը ըսաւ. «Կ'երթաս թ հաշուոյ կ'ապրես»: Իսկ միւս ընկերները զինաթափ ըրաւ:

Մոկաց Մկրտիչը Դաշտի մէջ փող հաւաքած եւ զեղծումներ ըրած էր: Վահանը կանչեց՝ չեկաւ: Այն ատեն մարդ զրկեց եւ անոր զէնքերը առնել տուաւ: Մոկաց Մկրտիչը վերջը կառավարութեան անձնատուր եղաւ, մինչեւ հիմա ալ (1905) բանտն է: Մակարը, ինչպէս Առաքելոյ կուրի ատեն յիշեցի, մեր վանքը մտած ատեննիս, Դաշտի մէջ 30 ոսկի փող էր հաւաքած, բայց մինչեւ Վահանի գալը՝ ծախսած, կերած էր:

Երբ Վահանը եկաւ՝ հետո ունէր պաշտօնակոյ թուղթ՝ «Դաշնակցութեան կամքը մեր կայացնող Մարմնի կողմից Բարձրաւանդակի համար»: Գիտակն ալ իր կողմէն գրեր էր ինծի:

«Սիրելի Պարոյր, ահա՛ պ. Վահանը կուգայ, որ լիովին իրաւունք ունի տեղական գործերը վարելու: Ամէն ջանք պիտի թափես՝ պ. Վահանի կեանքի ապահովութեան համար: Տեղական գործունէութեան հետ մանրամասն կը ծանօթացնես, կը պատմես իրեն անցեալները: Շատ կարելի է ես ալ գամ մինչեւ աշուն: Կառավարութիւնը հետքիցս կը պտտի»:

Անցաւ մի 5-6 օր: Պ. Վահանը առանձնացած՝ գիւղերու մարդիկ կանչեց եւ ժողով մը ունեցաւ: Մեր քանի մը հակառակորդները բողոքած էին, բայց այդ բոլորը հասկանալով՝ նշունակութիւն չտուաւ:

Անցաւ մի քան օր: Կօտօ-Հաճին սկսաւ նորէն խուճրկ մէջ խլրտումներ գցել: Կէլիկու-

դան զիւղի մէջ կը դանուէինք: Առաջոտ դուրս եկած էի: Տեսնեմ մի դարձադալ դուրս եկած է: Թէ Կոտո-Հաճիի զէնքերն առնուած են: Պ. Վահանը ինծի պատմեց թէ՝ «չառ յանդիմանութիւններ բրաւ ինծի Կոտո-Հաճին. ըսաւ՝ երբեք չեմ ճանչնար քեզ, դուն ո՞վ ես: Այդ մարդու խմբի մէջ մնալը աւելորդ է»:

Կոտո-Հաճին իրեն կողմէն ալ կը պոռար. «Անգամ մըն ալ զէնք վերցնեմ՝ էսպէս կ'ընեմ, էնպէս կ'ընեմ»: Ժամանակ մը վերջ, Վաղարշաթն ու Գէորգը միջամտեցին պ. Վահանին, որ Հաճիին զէնք տայ: Պ. Վահանը ինծի հարցոյ. «Դու ի՞նչ կ'ըսես»:

«Ոչինչ չունեմ ըսելու, ըսի, Վաղարշակի սիրոյ համար՝ ես ալ կ'ըսեմ, թէ տուր, բայց տաճարնէ կ'ըսեմ, որ այդ մարդը, զէնքը ձեռքին, չի կրնար հանդիստ մնալ»:

Վերջապէս Վահանը զէնքը տուաւ Հաճիին՝ պայմանաւ, որ խմբից հետո մնայ եւ իր հաշուով ապրի:

Չոնցած մի 15 օր, Կոտո-Հաճին դացեր, լինրա փերզնցոց ոչխարը վերցուցեր, բերեր էր: Հովիւը հայ էր եղեր: Իրեն հետ եղած էին նաեւ երկու դաշտեցի հայեր:

Ոչխարը հասցուցեր էին Ծիրինկատար: Քիւրտները աւելի ճարպիկ, քան իրենք, եկեր նստեր էին Կորեկայ տղիւրի առաջ, եւ երբ Կոտո-Հաճին պիտի անցնէր էնոնց առաջից, քիւրտները սկսեր էին դարնել: Կոտո-Հաճին, հովիւն ու իրեն հետ եղած մարդիկ սկսեր էին փախչիլ:

Մեր բոլոր զինուորները եկան պ. Վահանի առաջ եւ ըսին.

— Կամ էտոր զինաթափ կ'ընես, կամ մենք բոլորն ալ զինաթափ կ'ըլլանք, կը հեռանանք:

Մի կողմից ես, միւս կողմից Գէորգը, Վաղարշակը, Վահանը զինուորներու միտքը խաղաղացինք եւ Հաճիի զէնքը առինք:

Աչիրը եկաւ սար, նաեւ սովորական մի դունդ գործ՝ 800 հողի: Մենք գնացինք Տալուս-բիկի կողմերը, թաղնուելով, թափառելով մինչեւ աշնան քոչերի դառնալը եւ կառավարութեան Մուշ վերադառնալը:

* * *

Պ. Վահանին էտ ամառ տուինք Տիգրանա-կերտի եւ Փարսիճի մեր դործիչներին անունները:

բը, որոնց հետ սկսեց թղթակցութիւններ բնել: Նոյնը ըրինք նաեւ Դաշտի զիւղերու կեղծ անուններու վերաբերմամբ. յայտնեցինք խմբապետներու անունները. անոնց հետ ալ սկըսաւ թղթակցութիւն բնել:

Աշնան, ձիւն ընելու ժամանակ, եկան Երկաթը, Հրայրն ու Եղորը: Մենք առանձնացանք: Պ. Վահանը, Երկաթն ու Եղորը առաջարկեցին թէ՝ «մենք կը խնդրենք, գործի սիրոյ համար, անցեալները դերեզման իջեցնէք եւ վրան խաչ մը դնէք»:

Հրայրը ըսաւ. «Երբ դու կ'առաջարկէ՛ր՝ ես ոչինչ չունիմ ըսելու»:

Ինձ ըսին. «Իսկ դու ի՞նչ կը մտածես»:

Ես ըսի. — «Այստեղ կայ ահագին ժողովուրդ, պ. Վահանի դաշն ալ վեց ամիս է. նա բաւական ուսումնասիրած է, քննեցէ՛ք, եթէ մեղաւոր եմ, ինչ որ ընկերական դատաստանը վճանց, ուրախութեամբ կ'ընդունեմ»:

Նրանք ըսին. — «Մենք ոչինչ չենք ըսեր, թէ դուն ես մեղաւոր կամ Հրայրն է մեղաւոր. մենք կ'ուղենք, որ անցեալները մոքէդ հանէք»:

«Ուրեմն, որ այդ չէք ըներ, — ըսի, — ես այսչափ տարի հոս եմ, հիւսնդ եմ, յողնած եմ, թոյլ տուէք, որ հեռանամ արտասահման»:

Հրայրն ըսաւ. — «Եթէ դու հեռանաս, այն աստեւ ես քեզից առաջ կը հեռանամ»:

Վահանը, Երկաթն ու Եղորը ըսին. — «Եթէ դու կը հեռանաք, այն աստեւ մենք ալ պիտի հեռանանք»:

Այդ մեր խօսակցութիւնները երկու օր տեւեցին: Նրանք ամէն րոն հասկցեր էին: Վերջապէս թիւնը եղաւ՝ անցեալներու վրայ խաչ դնելը: Մեզ վեր կայնեցուցին, ինձ ու Հրայրին, համբուրուեցինք: Կանչեցին նաեւ Վաղարշակին ու Գէորգին, նրանք ալ համբուրուեցին Հրայրի հետ: Կանչեցին հետո դառնաւ բոլոր զինուորներին, նրանց ալ առաջարկեցին թէ՝ «ա՜հ՝ դործի եւ ընկերներու սիրոյ համար՝ Անդրանիկը, Վաղարշակն ու Գէորգը հաշտուեցին Հրայրի հետ, երկու կողմից զինուորներ ըրին, մաքուր սրտով, բոլորս ձեռք ձեռքի տուած, սրանից յետոյ, պէտք է դործը առաջ տանենք»:

Հրայրը մէկ կողմ, ես միւս կողմ, սկսանք

լալ: Դրանից վերջը, մինչև Սասունի վերջին կոնաները, այլևս իրար մէջ ոչինչ չենք ունեցած: Զինուորներու մէջ եղեր են փոքրիկ խզումներ, բայց չուտով առաջն առեր ենք:

Եզորը եկած էր շուտ վերադառնալու պայմանով: Թղթակցութեան գծերը որոշեցինք Բասենի եւ Հրզրումի հետ: Վերադարձուցինք Եզորին Բասէն:

Այդ ձմեռ մենք մնացինք Կէլիկուզան: Գէորգը ղրկեցինք Վան, Գիսակի քով: Այդ ձմեռ ես շինեցի 37 հրացանի դոնդախ:

Երկաթը, Վաղարշակի եւ քանի մը ընկերներու հետ, ղրկեցինք Դաշտը կազմակերպելու եւ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան համար զէնք դնելու: 45 օր Դաշտը Թափառելուց վերջը, նորէն եկան մեր քով:

Այդ ձմեռ բերեր էինք իմ նախկին զինագործը: Հրացաններու բոլոր պակասները լրացուցինք: Երկաթին, հինգ հոգեով, ղրկեցինք Ախլաթ, ուր կը գտնուէին մեր 2-3 ընկերները:

Գարնան, դետերը բարձրացան, վերցրի հետս եւ գացի Էվէրէքս, ուր շինեցի երկու փուռ, հասարակ քարերով, մէկը եփելու, միւսը՝ չորացնելու: Մօտ 22 օր հոն մնացի: 40 ջուռ չորցած պաշար պատրաստեցի եւ փոխադրել տուի երեք տեղի վրայ: Այնտեղից ելայ դացի Կէլիկուզան Հրայրի եւ Վահանի քով:

Սէմալցիք ու Կէլիցիք իրար զարկին, աղջիկ մը փախցնելու խնդրի մը պատճառաւ: Ներանց հանգստացուցինք:

Լուր եկաւ ինծի, թէ 20 հոգիէ բաղկացեալ ձիաւոր խումբ մը եկաւ Սէմալ: Ելանք գացինք Սէմալ, տեսնուեցանք Թումանի հետ: Խումբը բերինք Կէլիկուզան: Նրանց մէջ կային իմ նախկին ընկերներս, 95-էն — Բեալթառ Արշակը, Սեպուհ Արշակը (Սեպուհ կեղծ անունն է), Դուրբախը (Ղարսեցի Յարութիւնը), Մուրատը: Ուրախութիւնն շատ էր, ամբողջ ժողովուրդը ողբերգուեցաւ:

Երկրորդ օրը Սալէ աղան ինծի լուր դրկեց թէ՝ «60 հոգի ձիաւոր խումբ մը եկած է Սէմալ ու Կուլթիք, ահագին ձափն եկաւ. էսպէս բացարձակ բան կ'ըլլայ. կ'ուզեն գլուխս կորսնցնել»...:

Անցաւ 3-4 օր, Կէլիկուզանէն անցան Ալուշակ: Յարութիւնը, Դուրբախը, Սրգէն ու Ե-

զորը վերադարձան: Նրանց ճանապարհ դրինք (հետեւին հինգ ձի վերցրին), խոկ քանք, մեր ռազմաթերթը, թէ՛ հաց, թէ՛ դանադան ու տեղիք, փոխադրեցինք Կուլթիկ:

Կուլթիկէն մինչեւ Սխտոր-Քար շէրքեր շինել տուի: Տղայոց մեծամասնութիւնը հոն էր, փոքրամասնութիւնը՝ վանաղան դործերով այս ու այն կողմս էր ղրկուած:

Անցաւ քանի մը ժամանակ: Տալիկայ քիւրտ ոստիկաններէն երկու գող ղրկուած էին՝ մեր ձիերէն գողնալու: Մէկին անունը Խալիթ* էր, միւսինը՝ Հասան: Երբ զրանք կը մօտենան Սխտոր-Քարին, մեր պահապանները կը բռնեն դրանց:

Լուրը հասաւ ինձ եւ Հրայրին: Գացինք հարցաճննեցինք: Քրտերը ուղիղ չէին խօսել, կ'ըսէին. «Պիտի երթայինք Խիւսնք, ճանապարհը կորսնցուցինք, եկանք, հոս ինկանք»:

Խալիթօն էտ տեղերից հազար անգամ անց ու դարձ էր ըրեր: Հինգ օր վերջը տուինք մեկ քանի մը տղայոց ձեռքը, որ տաճեն Մովսսար, քոչերի մէջ, սպաննեն ու գան: Քոչերը էտ տեն Մովսսար կը դռնուէին: Ոստիկանները զէնքերն ալ հետեւին ղրկեցինք ու ըսինք. «Քրտեր, ձեզ պիտի տանեն այսինչ քիւրտի քով, որպէսդի նա ձեզ համար երաշխաւոր ըլլայ, ձեզ թողնելու համար»: Իսկ տղաներուն պատուիրեցինք, որ հրացանի դնակով դարձնեն քիւրտերը: Տղերքը դիշերով զարկին, վերցուցին հրացանները, ու եկան:

Բատրանցի քիւրտերը առաւօտեան կը տեսնեն այդ դիակները, կը վախնան թէ կառավարութիւնը իրենց պիտի վերադրի սպանութիւնը, կը տաճեն կը պահեն: Սալէ աղան ինծի լուր դրկեց թէ՝ «Կը խնդրեմ, որ էտ երկու մարդուն ուղարկես, քովիս բինբաշին ինձանից դադանի ղրկեր է, ես տեղեկութիւն չունեմ. Ասոն սիրուն, իմ խաթեր համար, չսպաննես, ղրկես»: Ես պատասխանեցի թէ՝ «Նրա՞նք իրենց արժանի պատիժը կրեցին, այլևս չխնդրուես»:

* * *

1903-ին երկու թարուր դօրք (1000 հոգի)

*) Գիւղաչէնի կուուից վերջ, Խալիթօն, Տանիքայ Զաթօի հետ, դացած սպանած էր Սէմալայ Բիղիրիդի տան Թօրօն: ԱՆԴՐ.

և Երեկոյեան ճանապարհ ընկանք դէպի Լիմ անապատը:

Սուրբ քաղցնոցը և հաւաքոցը ևս էի: Բաւական տեղ դացինք, ճանապարհը սկսաւ վանայ ծովու եզերքէն գնալ: Մեր վալադները ըսին թէ՝ հոս բոստան ցանող պարսիկներ կան: Տղերքը կարգաւ կը քալէին: Տեսանք Երկու լուսն յարձակուեցին մեր վրայ, պարսիկներն ալ յետեւից եկան: Մօտեցան մի 50 քայլի վրայ: Եւ պոռացի տաճիկէն:

— Լիբրեր, չէ՞ք տեսներ, որ զօրքեր կ'անցնին, չները բռնեցէ՛ք: Մամառ հաւուշ, ըսի բնկերօջա ձեռքը բռնելով, վուրմա՛:

Նրանք վախճալէն անմիջապէս չները բռնեցին և չզիտցան մեր ով ըլլալը:

Այդ օրը ճանապարհնիս շատ երկար էր: Վալադները, որ ինծի հետ ընտելացած էին, կ'ընէին:

— Աստուծու սիրուն, թո՛ղ տղերքը քալեն, վրանիս կը լուսնայ, դաշտի մէջ կը մնանք:

Ես ըսի խմբապետներուն, թէ վալադներն էսպէս կ'ընեն:

Ես և Դաւանցի Աշոտը միշտ վալադի հետ առջ կ'երթայինք, միեւնոյն ժամանակ յետ կը վերադառնայինք, կը խնդրէինք տղայոց, որ ամփոփ և արագ քալեն:

Աղօթարանը արդէն բացուաւ: Դեռ ունէլիք մէկուկէս ժամուան ճանապարհ: Սուրբը շատ էր կարուած: Հող կար հայ գիւղ մը, որի տնուներ մոռցեր ևմ: Վերադարձայ, տեսայ՝ Գուրդէնը ամէնքին վերջն է: Ըսի.

— Փոխանակ դու քալելու, և տղայքն ալ քալեցնելու, դու յետ ևս մնացեր:

— Քալում ևմ, էլի՛, հողի՞ս ևս առնում:

Ես նորէն առաջ վաղեցի, հասայ Աշոտին: Տեսանք՝ մարդ մը կուգայ դէպի մեզ: Թագնը՝ Լեյանք և Երբ մարդը եկաւ, մենք բռնեցինք:

— Լո՛ւ, դու Փըլէ՛յ գուրմանջ, — հարցուց Աշոտը:

— Ֆըլէյ, — ըսաւ վախեցած:

— Հա՛, հա՞յ ևս, մի՛ վախնար, — ըսինք, — ընկեր ունի՞ս:

— Ունիմ:

— Դէ կանչէ՛, թող դայ:

Ընկերը եկաւ, նրան թողուցինք վերջը մը՝ նացոյ աղայոց, որ նրանց գիւղը տանէ, իսկ

մենք սկսեցինք արագ քալել դէպի Լիմ անապատի դրսի տունը:

Կէս ժամ արեւով քալելէն վերջ, հասանք վանքի դրսի տունը: Անմիջապէս ծովու եզերքը կրակ վառեցինք (վանքի ևս դրսի տան պայմանն է, որ պէսպի ներսէն նաւ մը ուղարկեն): Նաւը եկաւ, լցուեցանք մէջ ու դացինք Լիմ անապատը: Մեզի յետ էին մնացած 9 ընկեր, որոնց մեր թողուցած հայ տղան տարեր էր գիւղը և առանց ոչ ոքի լուր տալու, տեղաւորեր էր մարագի մը մէջ, բերեր էր նրանց հաց և ջուր և Երեկոյեան մութ տալուն՝ ընկեր առաջին բերեր էր ծովեզերքը:

Արդէն մենք նաւը նստած պատրաստուած էինք: Նրանք ալ եկան մեր քով: Երկրորդ օրը հարիւր ձիաւոր եկած խուզարկած էին այդ գիւղը, մի քանիսն ալ շարձարած, բայց դատարկաձեռն վերադարձած էին: Մասնութիւն չէր կրնար ըլլալ, որովհետեւ բացի վերոյիշեալ տղուց ոչ ոք չգիտէր մեր տղաներու հոն եղած ըլլալը:

* * *

Մենք երկու օր նստեցինք Լիմ անապատը, ապա վանքի փոքր նաւով դացինք դէպի Կոուց անապատը: Նաւն ունէր երկու նաւաստի, մէկ ղեկավար: Մենք ալ 43 հողի էինք մեր ունեցած՝ ուղղամթերքով: Նաւը՝ փոքր ըլլալու պատճառաւ՝ կէս արշին ջրից բարձր էր մնացած: Մինչև ղեկերուան ժամը չորսը յաջող քամի կար՝ կտաւով կ'երթայինք: Բայց նրանից վերջը քամին դադարեց և Երկու նաւաստիներ սկսեցին թիափարել: Այդ երկու մարդու թիափարելովը հազիւ երկրորդ իրիկուն հասնէինք Կոուց անապատը: Սմբապետը հարցուց.

— Տղերք, ձեր մէջ չկա՞ն թիափարողներ:

— Պոլիս մավունձութիւն ըրած ևմ, — ըսաւ վանեցի տղայ մը:

Բայց մենակ նա չէր կրնար թիափարել, ընկեր մ'ալ պէտք էր:

— Անդրանիկ, — ըսաւ ինծի Սիմոն, — չէ՞ դուն ալ Պոլիս մնացեր ևս, դու կը գիտենաս:

— Չեմ գիտեր, — ըսի քմեծադ ընկելով:

— Դէհ, հանուէ՛, հանուէ՛, ևս ղիտեմ, որ գիտես:

Երբեմն փոքր ալիքներէն նաւը կը տարուրերուէր: Մեր տղայոց մէջ ծովուց վախեցողներ կային: Արեւը ծագեց և ցորեկուան ժամը

չորսին միայն կրցանք հասնիլ Կոտուց անապատը:

Միաբանութիւնը տեսաւ մեզ եւ վարդապետները վաղեցին եւ «բարի էք եկեր» ըսելով, մեզի ընդունեցին եւ տարան վանքը: Մեր նաւը յետ դարձաւ:

Այդ օրը մի տաճկական տօն էր, Վանի մէջ թնդանօթներ կ'արձակէին: Կղզիի մօտակայ զիւղերու կին երեխայ հաւաքուեր էին կղզիի տէրմացի ցամաքը, որովհետեւ թնդանօթներ արձակելու պատճառը չէին գիտեր: Նրանք գիտէին, թէ վանքի մէջ կուի եւ կոտորած կայ: Արշաւանքի լուրը արդէն տարածուած էր:

Վարդապետները կղզիի դիմաց հաւաքուած ժողովուրդը ներս չառին, մտածելով, թէ կարելի է մատնութիւն ըլլայ:

Կէսօրը անցած էր՝ եկաւ մի մեծ նաւ եւ կանգնեցաւ ափին:

— Սա, գիտէ՞ք, էն նաւն է, որով եկած է Ախլաթէն Վան Շաքիր յիւշան, — ըսին մեր վարդապետները:

Նաւաւարները եկան մեզ տեսան:

— Նաւի տէրը ո՞ւրտեղ է, — հարցուցինք մենք:

Նա Վան է. կառավարութիւնից թողութ մը պիտի վերցնէ, երեկոյեան նա ալ կուգայ:

— Ո՞ւր պիտի երթաք:

— Ֆըլլստան (այսինքն՝ Արճէշ), զօրքին աղ բերելու:

Մենք քանի մը տղայ վեր կեցանք, դացիներ նաւի դեկը վրայից վերցրինք եւ բերինք մեր քով, որպէսզի չփախչեն: Երկոյեան դեռ մութ չեղած՝ եկաւ նաւի տէրը: Վանքի հայ մըն էր:

— Ա՛յ մարդ, ըսինք, մեզ պիտի տանես Ախլաթ:

Նաւատէրը լաց ու ողբում սկսաւ թէ՛

— Ես պիտի երթամ կառավարութեան աղ բերեմ:

— Լաւ, չլաւ, — ըսինք, — օգուտ չունի, պէտք է տանիս:

Վաղդէնն ու Միքօն դրինք վանքի փողը նաւակի մէջ եւ «Ձայն տո՛ւր, ո՛վ ծովակ» երգելով՝ ճանապարհ դրինք դէպի Վան:

Կղզիէն միւս ցամաքի հեռաւորութիւնը կ'ըլլայ մօտաւորապէս 600 քայլ: Նրանք ելան ցամաք եւ շարունակեցին իրենց ճանապարհը:

ՍԵՐՈՒ ԱՂԲԻՐ

Մենք ալ (ընդամէնը տաս հոգի) լցուեցանք այդ մեծ նաւի մէջ: Նաւատէրը չէր ուղում դար ներս: Մենք բռնեցինք թեւերից եւ ներս քաշեցինք:

Մինչեւ լուսաբացը յաջող քամի էր, իսկ լուսաբացին դադարեց: Դեռ բաւականին ճանապարհ ունէինք: Նաւատէրը մինչեւ լուսաբաց մեզ հետ չլսօսեց. դեկը բռնած էր: Յետոյ սկսեց կամաց կամաց Վանի մատնիչներու առնուն տալ: Մենք կը թիալարէինք, բայց նաւը մեծ ըլլալու պատճառաւ արագ չէր երթար:

Մօտեցանք Կծակ գիւղի քարին եւ ելանք ցամաքը: Նաւը յետ դարձաւ: Նաւը ութ ժամէն պիտի հասնէր Արճէշ, դացեր էր քամի չըլլալու պատճառաւ երեք օրէն: Վանէն հեռագիր եղած էր թէ՛ նաւը կուգայ, այսքան աղ յանձնեցէ՛ք: Մարդուն կը հարցնեն՝ «երեք օր երեք դիշեր ո՞ւր մնացիր» ու կը սկսին չարչարել: Կ'ըսէ.

— Այսինչ տեղը (ուր անմարդաբնակ է, է՛լ վանքի անունը չի տար) նաւը կապած էի, 40 ֆետայիներ, որոնք բոլորն էլ նաւաւարներ էին ներս լցուեցան. շատ ընդդիմացայ, ոչինչ չօգնեց:

— Ո՞ւր դացին, ո՞ւր ելան:

— Կծակայ քար ելան:

Հեռագրով այդ լուրը կը հաղորդեն Վանի կուսակալին: Այն ալ հեռագիր կուտայ Բաղէշի

Սերորն ըսաւ․

«Դուք ինչո՞ւ համար պիտի հեռանաք. ես կը հեռանամ»։

«Դու չես կրնար հեռանալ, որովհետեւ պատասխանատուութիւնը քեզ վրայ ծանրացած է։ Մենք կը հեռանանք․ դու կը հեռանաս չես հեռանայ՝ քու կամքդ է»։

Մենք հեռացանք, նա մնաց հոն։

Մեր քով կար 20 կոտ ալիւր, որը քիւրդերու պատճառաւ անտառի մէջ պահած ունէինք։ Սերորի զինուորները ման կուգան, կը դանեն այդ ալիւրը, կը տանին եւ կ'ուտեն, որովհետեւ իրանք ալ չունէին։

Ես մնացի բուլբուր տակ մինակ, անտէր անտառապան, երբեմն մէկ ընկերս քովս։ Մէջքիս ցաւի պատճառով թեւերիցս վեր պիտի առնէին տանէին ջուր թափելու։ Մինչեւ գնալ գալս, յանկարծ կը սաստկանար մէջքիս ցաւը՝ ձայն երկինք կը հասնէր։

Մարտի հետ շատ թղթակցութիւններէ վերջը՝ նա մեզ գրեց․ «Տղերք, ընէք էգ երեք մարդ զործի սիրուն եւ հաշտուէ՛ք, միացէ՛ք իրարու հետ։ (Այսինքն՝ մոռանանք Աւոյի եւ իր կնոջ սպանութեան դործը եւ հաշտուինք Սերորի հետ)։ Ես ինքս արդէն անգամալուծի պէս էի, մնացած ընկերներս ալ կը թափառէին

ժողովրդի մէջ։ Մշոյ քուները եկած էին սարը։ Ինչպէս ամէն տարի կուգային՝ զօրքը եկած էր Դանէլ։

Կառավարութիւնը գիտէր, որ Սերորը Սասուն է, բայց չգիտէր թէ ո՞ւր տեղ է։ Նա (Սերոր) գրեթէ մինչեւ աշուն մնաց Կէլիկուգան։ Իմ ցաւս տեւց 17 ամիս։ Ընկերներս եւ ժողովուրդը, նաեւ մշեցիք ինձնից յոյսերնին կըտրած էին։ «Սախաթ է, անգամայոյժ եղած է», կ'ըսէին։ Սաքոն հեռուէն քանի մը դեղ ցոյց տուաւ։ Ըրի, բայց ոչինչ հասկցայ։ Տեղական ժողովուրդէն որը որ ինչ կ'ըսէր՝ կ'ընէի․ էլի օգուտ մը չտեսայ։ Նստած տեղէս մինչեւ վեր կայնէի՝ տասը բոսէ պէտք էր եւ ան ալ պոռալով։

Օր մը ես մինակ խտան կը դառնուէի։ Խոտ մը կայ, որուն կ'ըսեն քեղի տակ։ Իրբեւ զեղ խորհուրդ էին տուեր եւ մէջքիս կապեր այդ խոտը։ Մէկ ժամ հաղիւ կըցայ զիմանալ։ Երկուքի ցաւը (մէջքիս եւ զեղի պատճառաւ) սարսափելի էր։ Վեր առի, նետեցի այդ զեղը։

Այդ բոսէին մի տղայ, որ անգէն Սերորի քով կը մնար, տոմսակ մը զրաւ ձեռքս։ Տոմսակը գրուած էր Սերորի կողմէն այսպէս․

«Անդրանիկ, ես կը դառնում Տաղբերնի տակը՝ ընկուղի քովը, եկո՛ւր խօսանք։ Նորէն

րի՛, քու հողիդ ալ վառեմ», կը պոռայ Խղբոն վրանին, որը արդէն լեցուցած էր հրացանը։ Մարդը կը փախնի, իսկ Խղբոն կը շարունակէ իր ճամբան։ Կը հասնի Տաղբերի Հարթք, ուր քիւրդերու եւ հայերու կռիւ կ'ըլլայ։ Խղբոն պանաց կաթէն Խղբոն 2-3 քիւրդերուն ալ կը դարնէ ու կ'երթայ։ Խղբոն տալսուրցոց պատմեր է բոլոր մանրամասնութիւնները։

Առաւօտ լուսացաւ։ Գիւղացիք հաւաքուեցան զանազան տեղերուց։ Զարնուած ատեն կ'ըսէին պոռացեր է՝ «էրիկս Բղդոն զարկաւ», որովհետեւ օր մ'առաջ Բղդոյի եւ Սենոյի մէջ լեզուակոխ էր եղած։

Նոյն գիշերը ես ու Յարութիւնը Խաչոյի տունն էինք։ Ազդիարմու տէրտէրն ալ հոն էր։ Առաւօտ ժողովրդի մէջ լուր կը պտտի թէ սիրմալուի գնդակ է։ Ես, ընկերս, Խաչոն, տէրտէրը զացինք գիւղի վրայ։ Գնաղկի մէկը

փորն էր մնացեր, մէկը թաղիքի վրայ։ Ես հարցուցի՝ ո՞ւր է գնդակը։ Սենոյի տղան՝ Գիւրոն հանեց գնդակը, ես ալ հանեցի մեր բերդանիկի գնդակ ու ըսի․ «Հայկ'ր, տեսէ՛ք, էս գնդակը ո՞ւր, էս գնդակը ո՞ւր»։ Ըսին․ «Չախ՝ մախլիի գնդակն է, էն շան վատտակն է զարկեր ու փախեր»։

Ննջեցեալը պատրաստ էր գերեզման տանելու։ Կը սպասէին Սենոյի եղբայր ոչն Խէչոյին։ Խտանցիք եկեր գերեզմանը կը փորէին։ Ռէս Խէչոն եկաւ, տեսաւ իր եղբոր գիւղը, պոռաց իր երիտասարդներուն․ «Մինչեւ երկու հողի խտանցի չսպաննէք՝ եղբայրս գերեզման չի դրուիր»․ որովհետեւ Խղբոն երկու օր Խտան իր ազգականներէ մօտ մնաց։ Ռէս Խէչոյի մէկ եղբայրն ալ հէնց այդ տան աղջիկն էր առած, եւ կասկած ունէին, թէ Սենոյի սպանութիւնը էդոնք են լրտեսած։

կրնաս երթալ: Դամաթ մը թուլթուն ղրկած եմ քեզ, գրաբերէս կը ստանաս»:

Նա գլխէն զըռլթիւնս, եւ ես պատասխանեցի:

«Ես ջուր թափելու դուրս չեմ կրնար երթալ՝ ի՞նչպէս դամ: Եթէ կարելի է դուն եկուր»: Նորէն կրկնեցի. «Ժողովրդի մէջ կան վատեր. քեզնից ինծի կուգան կը խօսան, ինձնից քեզի կուգան կը խօսան» չլսե՛ս»:

Այդ ատեն քովս կը դռնուէր կէս կոտի չափ ալիւր, քիչ մ'ալ աղ. ուրիշ ոչինչ չունէի: Խըտանայ Ընթո-տուն եւ Ֆէրո-տուն մի մի անգամ ալիւր կը բերէին եւ հոգ կը տանէին ինծի: Նամակ մը գրեցի Հրայրին թէ՛ «դուն եւ երկու մարդ Դաշուէն կամ Մշու կոմիտէէն եկէ՛ք, այս խնդրին վերջ տուէ՛ք»: Նա պատասխանեց. «Վարդապետի կիրակի օրը բոլորդ կը դռնուէք Կէլիկուզան: Պիտի դանք»: Այդ օրը բոլորս հոն դռնուեցանք: Բայց չեկան:

Հրայրէն նամակ մ'առինք թէ՛ «ընկերներ, ահա նամակ մը ձեզ գրեցի, նամակ մ'ալ Սերորին կը գրեմ: Դուք ձեր հաշուով ապրեցէ՛ք՝ նա էլ իր հաշուով ապրի: Ես չեմ կրնար գալ, որովհետեւ քոչերը սարն են: Կ'ուզեմ դիակս թռչունները ուտեն, չեմ ուզեր անգամ մ'ալ էդ գաղաններով ձերբակալուիլ»:

Մնացինք այդպէս: Տալուրցիք պարզապէս ըսեր էին այդ աղջկայ փախցնելու խնդրի վերաբերմամբ թէ՛ «չենք ընդունիր, որ Սերորը մեր մէջը դայ»: Հազմանցի (Տալուրի թաղ) Ջաքարը, որ ամուսնացած էր Զիարէթցի աղջրկան մը հետ՝ տանը կը դռնուէր: Դալինցի մի մարդ մատնած էր թէ՛ Թէհմոյի սպանու-

թիւնը կատարուեր է Ջաքարի եղբայրներու միջոցով. մատնութեան ատեն նոյնիսկ ըսեր է՝ Զուրո-Պետրոսը Թէհմոյին տարաւ իր խուլը եւ Սերորը ինքը սպաննեց:

Թէհմոյի աղգական քիւրդ Նըհամօն տալուրցոնց մի քանիսի աղան էր: Գիշեր մը կը վերցնէ 17 քիւրդ եւ կուգայ Ջաքարի քէօշի բոլոր: Մաս մը կը կանգնեցնէ ճանապարհներու վրայ, մաս մը կը վերցնէ հետը եւ կը բարձրանայ տանիքը: Ջաքարն եւ իր կինը տանիքը քնացած են եղեր, եւ Ջաքարի ոտքը քէօշի յետեւից տանիքի վրայ դուրս կ'ելլէր: Կինը կ'արթննայ եւ «Ջաքա՛ր, Ջաքա՛ր» կ'ըսէ: Քիւրդները կը հասնին եւ կը սկսին լսանչալով զարնել: «Էս վրէժը Թէհմոյին է», կ'ըսեն քիւրդները, կը սպաննեն Ջաքարը ու կը հեռան: Կինը կը սկսի պոռալ: Հաւարը կ'ընկնի Տալուրցոց թաղերը: Հոգ կը հաւաքուին, կը սկսուի հրացանաձգութիւնը: Քիւրդները կ'անցնին Դըւաղենց դիմացի սարը, շայլըլի մը կ'ընեն (ուրախութեան հրացաններ կը խփեն) ու կ'երթան:

Ջաքարի հօրեղբոր տղան՝ էրիկ ունեցող կինը փախցնելու համար հող, տունը տեղը թողած փախեր էր 15 տարի առաջ Խիանք: Նրան կը հասկցնեն, թէ՛ Զուրո-Պետրոսի համար սպաննեցին քո հօրեղբոր տղայ Ջաքարը: Նա Նըհամօն շատ լաւ կը ճանչնար: Կը վերցնէ հետը քիւրդ մը եւ երեկոյան մուրթ ատենները կ'իջնէ Տալուրի գիւղը: Զուրո-Պետրոս էդ իրիկուն հրացանը ուսին կրկնը կը ջրէր (ջուրի կարգը իրեն էր): Զեռքի ձիւթը վառած՝ արտի մէջ ջուրը կը նայէր: Տանիքի կտուրից կը զարնեն կը կպնի թեւին, կը վիարուրուի: Ջարնողները կը փախնին:

Զուրո-Պետրոսը մէկն ալ ինքը կը զարնէ: Նա հայերու եւ քիւրդերու մէջ անուն ունէր իբրեւ քաջ: Սպաղանաց Մակարը աղոր քրոջ էրիկն էր: 7-8 ամիս առաջ Սերորը կարգադրած էր, որ Մակարն ու Պետրոսը Տալուրիկի բոլոր թաղերու գործը նային, բայց ժողովրդի համաձայնութիւնը առած չէր: Զուրո-Պետրոսը իր տղու համար փախցրեր էր Տալուրցի աղջիկ մը: Այդ եւ ուրիշ պատճառներով ամենամօտիկ հօրեղբայրներն ալ չէին սիրեր զինքը, ոչ ալ Մակարին: Տալուրցիք կ'ըսէին. «Սե-

Այդ լուրը իմանալուն խտանցիք կը թողուն գերեզմանը եւ կը փախնին: Տէրտէրները, ժողովուրդը մի կերպ համոզեցին ոէս Խէչօն եւ ըսին. «Եթէ աղոնց մատնութիւնը հաստատուի, մենք կը սպաննենք հէնց այդ երկու մարդը՝ եւ բարձի կուտանք մեր գիւղէն»:

Այդ ալ այդպէս անցաւ: Միայն աւելցրենք, որ երբ Խզրօն Խտան մտեր էր՝ իր հօր ոտները տեսեր էր գերեզմանից դուրս եւ որդին տած: Այդ տեսնելով՝ տղան ալ աւելի կատուեր էր:

ԱՆԴ.

կուսակալին թէ՛ «ձեր կողմը անցեր են 40 Ֆե-
տայիներ»:

Մենք երբ կ'ուսակալ քարը էլանք (կ'ուսակալ
քարը սոր մըն է, որ իրեն բիթը երկարացուցած
է ծովու մէջ՝ սարի ստորոտները ծիրանի պար-
տէզներ կը դանուին), քիչ մ'առաջ դացինք:
Երկու հոգի քիչ մը մօտեցանք պարտէզներուն:
Հոն տեսանք մարդ մը: Աչտը ճանչցաւ էդ
մարդը, կանչեց: Մարդը եկաւ մեր քով: Գրե-
թէ լոյսը ալ կը ճանչնայինք էդ մարդուն,
նա ալ մեզ կը ճանչնար:

— Գրեթէ, ո՞ւր է Սերորը, — հարցուց Սի-
մոնը:

— Ես չգիտեմ, կարելի է գիտի խմբակե-
տը գիտնայ:

— Դէ՛հ, ուրեմն էս նամակ կ'առնես կը
տանես գիտի խմբակաւին, որ նա ո՛ւր որ ալ
ըլլայ Սերորը՝ գրիէ նրան:

— Շատ լա՛ւ:

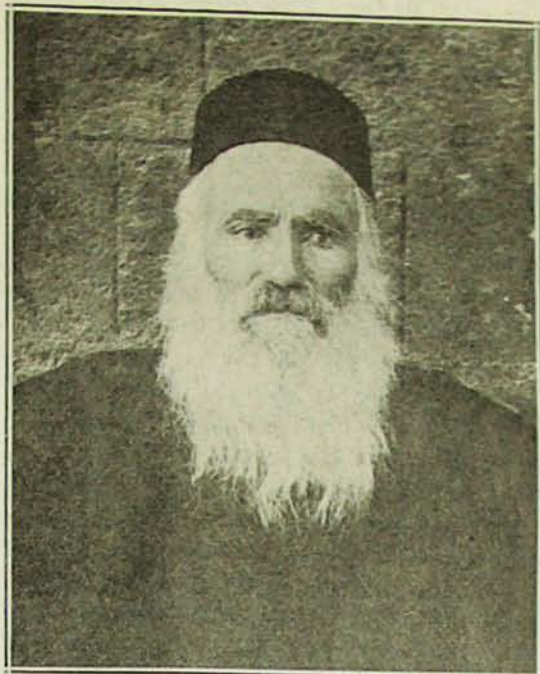
— Մեզի ալ հաց կը բերես:

— Շատ լա՛ւ:

Մէկուկէս ժամ չեղած, մարդը բերաւ մեզի
հաց, մածուն, ձուածեկ, ծիրան: Երեկոյեան
մութ տալուն՝ դացինք կ'ուսակ գիւղը: Երեկոյ-
եան ժամը հինգ կ'ըլլար՝ եկաւ Սերորը իր 15
բնիկներով:

Երկու օր հոգ մնացինք, երկու օր ալ դա-
ցինք Մօղակ՝ հոն մնացինք: Բաղէշին լուր հա-
սաւ մեզի, թէ խուզարկութիւն պիտի ըլլայ:
Մենք բարձրացանք Նէմրութի ստորոտները:
Բաղէշին եւ Ախլաթին 300—400 զօրք երկու կող-
մէն խուզարկեցին, բայց ոչինչ չգտան: Մենք
բարձրից կը տեսնէինք նրանց: Երկրորդ օրը
վերադարձան իրենց տեղերը:

Բաղէշի կուսակալը հեռադիր կուտայ Մշոյ
մութխարիֆ Մուսաաֆա փաշային, թէ՛ 40
հոգի Ֆետայիներ եկած են ձեր կողմերը՝ էլած
Սասուն: Նա կը կանչէ Մշոյ Առաջնորդ Վար-
դան վարդապետին (սրանք իրարու բարեկամ
էին) եւ կ'ըսէ, թէ 40 Ֆետայիներ դացեր են
Սասուն: Վարդան վարդապետը կ'ըսէ, թէ՛
ես չեմ յուսար էդպէս բան եղած ըլլայ: Նա
զաղտնի կը կանչէ Սասունի ռէսներուն եւ կը
հարցնէ՝ «Իրաւ խումբ մ'եկե՞ր է»: Սասունցիք
շատ կը սիրէին Վարդան վարդապետին եւ նրա-
նից զաղտնիք չէին պահեր: Նրանք կ'ըսեն, թէ

Մշոյ Ս. Կարապետի վանքի վանահայր
ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

մարդ մ'եկած է: Եւ իրաւ, մենք Ախլաթի գիւ-
ղերն էինք:

Գուրդէնը ժամանակ մը Ախլաթի գիւղերը
ման գալէն վերջը՝ դնաց Բա լէ, հոն կազմա-
կերպութիւնը աւելի կանոնաւոր հիմքի վրայ
գնելու:

Ես կը դանուէի կ'ուսակ: Գիւլաթիք դոզներ
էին երեք ջուրի, երկու ձի, որոնք վառ քիւրդե-
րու կը պատկանէին:

Լուր եկաւ թէ խուզարկութիւն պիտի ըլ-
լայ: Սերորի եղբայր Բրքալի հետ այդ երեք
ջուրին ու ձին տարինք սարը: Հոն եւ ծանր հի-
ւանդացայ: Գիւլաթիք ինձ տարին կ'ուսակ՝
պատկեցուցին: Նրանք թէյ պատրաստեցին
ինձ համար, նստեցուցին, որ խմեմ: Խելքս
գլխիցս գացած էր: Անդիտակցարար եռացած
ջուրը ամբողջը մ'էկէն խմեցի: Բերանս էրուր
էր եւ ես ոչինչ չեմ զգացեր: Այդ ջուրները ու
ձիերը մտադիր էին Սասուն գրիել, սակայն,
գիւղացիք չեն կրցեր պահել եւ րաց են թողու-
ցեր: Այդ անասունները կ'ընկնին Դաւաւանի

Գորդոնի ձեռքը: Քրդերուց 15-20 արծաթ կ'ուանեն եւ կը յանձնեն իրենց:

Հիւանդութիւնս տեսց քսան օր:

* * *

1895-էն մինչեւ 1897, Սերոբի կռիւները:

95-ին Սերոբը կռուած է մի ժամ ոռւտաճկական սահմանը անցած ատեն (Դալիբաբայի գիծ): Աշոտ-Թաթուլը իրեն հետն է եղած: Աշոտ-Թաթուլը մնացած է Բասէն, իսկ Սերոբը իր խմբով խնուսցի վալադ Աւագի առաջնորդութեամբ անցեր է Խնուս:

Հետեւին կ'ըլլան երեք այլ խնուսցի տղաներ: Սերոբը 12 ընկերով եկած է Կծւակ: Բաղէշի կոտորածէն օր մը վերջ հասած է Սոխորդ գիւղը: Նոյն օրը եկած են Սոխորդի վրայ Մշոյ դաշտի Զուխուրի քիւրդերը մօտ 300 հոգի: Կռիւը սկսուած է գիւղի 24 չախմախլաւորների հետ միասին:

Շրրորդ կռիւը ունեցած է Սերոբը ինքը մեռալ, 96-ի ձմեռը: Շամիրամէն երեք ժամ հեռու գիւղի մը մէջ կ'ըլլայ, երբ Ախլաթէն լուր կը ղրկեն թէ՝ «մատնուած ես, եկան քեզ վերայ»: Դեռ լուրը չառած՝ 25 ոստիկան եւ յիսնապետ մը կը հասնին գիւղի եզերք: Նա կը վերցնէ իր հրացանը եւ կ'ուզէ աննկատելի կերպով գիւղի կողքին դառնուած հովիտով վեր բարձրանալ. սակայն, կը նկատեն եւ, Սերոբը, ստիպուած կը դառնայ եւ կը սկսի զարնել: Այսպէս կռուելով Նէմրութ կը բարձրանայ:

Ձիւնը շատ է եղած եւ ցուրտ: Դեռ դազաթ չելած՝ մշուշ կը պատէ իրեն եւ զօրքերու մէջ. ո՛չ ինքը զօրքերը կը տեսնէ եղեր, ո՛չ ալ զօր-

քերը իրեն: Սարի դազաթով Սերոբը կ'երթայ Շամիրամ: Հոն հասնելուն, ժողովուրդը շորերը կը ցամքեցնեն եւ Սերոբը քիչ մը կը հիւանդանայ: Ձիւնի եւ ցրտի պատճառաւ աչքերը կը ցաւէին:

Այդ գիշեր լուր կը ղրկեն Սոխորդ եւ փամփուշտ կը բերեն: Սերոբը իրեն կը դնէ դահուկի մը վրայ (սահակ) եւ Շամիրամէն կ'երթայ Զրհոր: Զրհորցի երկու մարդու գիտութեամբ՝ անկողին, վերմակ կը վերցնէ եւ գիւղէն վեր Գրդուռ սարի ստորոտը քարայր մը կայ, հոն կը մնայ քանի մ'օր:

Սերոբը, խաղաղուելուց վերջը, տեղական քանի մը ընկերներ կը հաւաքէ. — Բաղէշցի Սիմոն, որ Շէկոտան հայն է, Խնձորեքցի Նաութոն (այս Նաութոն 90-ական թուականներուն Տամատեանի հետ եկած է Աթինայէն Հայէտ-Դիարէքիւրի գծով Սասուն, ուր շատ քիչ կը մնայ եւ կ'երթայ իր գիւղը), Ութթափցի Կրպոն, Կծւակցի Աւագը, Տափաւանցի Հասուն, Բաղէշցի Մուշեղ:

Օր մը 97-ի դարունը կը պատահեն Ծղակ գիւղը: 25 ձիւաւոր Հասնանցի Համիտիէնէրէն կուգան այդ գիւղի ոչխարը տանելու: Սերոբը դուրս կուգայ իր ընկերներով կը սկսի զարնել: Կռիւը կը վերջանայ առանց ունէ կողմին մնաս հասցնելու: Քիւրդերը կը հեռանան առանց թալանի: Նրանից վերջը կը պատահին երկու քիւրդի եւ կը սպաննեն դրանց:

Մինչեւ 1897-ի մեր հոն դնալը Սերոբը ունեցած էր այս կռիւները:

(Շարունակելի)

որոք որոշեր է մեզ վրայ իշխանութիւնը ընողը Զուրօ-Պետրոսը եւ Դոնօ-Մակարը. մենք երբեք չենք ընդունիր»:

Վերաւոր Զուրօ-Պետրոսը կը տանին Կէլիկուլան ոչա Աւէլ տուն, որպէս վերադառնալու քանի մը օր ապրելէն վերջ մեռաւ:

Զուրօ Պետրոսի զարնուելը վերադարձին Գէորգին եւ Յարութիւնին՝ թէ այսինչ մարդիկ տեսեր են փախնելին: Այդ բանին Սերորին ալ հաւատացած էր:

Մշոյ Դաշտի Տէրկէվանցի պ. Վարդանը եւ կարնեցի պ. Մկրտիչը եկան Սասուն՝ մեզ հաշտեցնելու համար: Կանչեցինք էնոնց, որոնք կ'ընէին, թէ Գէորգն ու Յարութիւնն են սպաններ: Վարդանն ու Մկրտիչը առանձնացուցին էդ մարդիկը եւ քննեցին: Էնոնք բացարձակ պոռացին. «Մեր բերնէն այդպիսի խօսք երբեք չէ ելեր, ո՞վ է այդ զրպարտութիւնն ընողը»: Պ. պ. Վարդանն ու Մկրտիչը չկրցան մեզ հաշտեցնել: Տղերքը ըսին՝ «Քոչերը դառնալուն, ճանապարհը բացուելուն՝ մենք կը հեռանանք բոլորոք»:

* * *

Այդ տարին կառավարութիւնը իր կեանքի մէջ էզգտի փող չէր հաւաքած Սասունէն: Ոչ-խար, տաւար, պղնձեղէն ծախելով կէս դնով՝ 100 ոսկի տարաւ Տալուրիկէն, 160 ոսկի Կէլիկուլանէն, 70-ական ոսկի Ախպիւէն, Շէնքեքէն եւ Սէմալէն:

Գէորգ, Դադար, Համբարձում եւ Սիմոն դացած էին Դաշտ. Յարութիւնը, Թորոն դացա էին Կէլիկուլան. քովս կը գտնուէր Քոփ վերաւորուող եւ ամիս մը վերջ մեռնող Կարապետի եղբայր Սարգիսը: Ես կը գտնուէի Միւրթար:

Յարութիւնը ոչխար մը մորթեց եւ մորթը քաշեց վրաս, իսկ ինքը գնաց Կեալին (Կէլիկուլան): Ես մինչեւ առաւօտ էդ մորթի մէջ քրտնեցի, ջուրերու մէջ էի: Ազոթարանը բացուած, դրեթէ լոյս էր: Սերորը 15 ընկերով ներս մտաւ տնից: Մորթը իմ վրայից վերցրած էին ձգած էի: «Էս ի՞նչ հոտ է», ըսաւ Սերորը: Աւոյի երկու աչքէն կոյր կ'ընէ ըսաւ. «Պարոն Յարութիւնը Ս. Կարապետէն մատաղ մը մորթեց Անդրանիկի համար, միւր ժողովրդին տւեց, փոստը (մորթ) Անդրանիկին քաշեց: Դրա

հոտն է»: «Դէ՛, հեռացուցէք էդ փոստը», ըսաւ Սերորը: «Աստուած ընդունելի ընէ, Անդրանիկ»: «Շնորհակալ եմ, պարոն», ըսի Սերորին:

Արդէն տեղերը փոխած նստած էին: Ես պառկած էի օջախի ձախ կողմը: Հրացանս ու փամփուշտներս կախուած էին Սերորի գլխու վերեւ: Ես սիրահարուած էի էդ հրացանին, սուրբի պէս կը պաշտէի: Գուրդէնն ալ կը սիրէր էդ իմ հրացանս: Ոչխարի գլուխը խաչ եւ փած էին: Ըսի. «Դա՞՞ (մայրիկ), լից խաչը, թո՛ղ տղերքն ուտեն»: Լեցուցին, տղերքը կերան: «Պարոն Սերոր, ըսին տղերքը, չայ մը չին՝ նե՛նք»: «Որ ունէք, չինեցէք», — պատասխանեցի տուաւ Սերորը:

«Գիտե՛ս, ինչո՞ւ համար եմ եկեր», ըսաւ ինծի Սերորը:

«Ձե՞մ դիտեր»:

«Էաւ չէր 15 հողով հոս դալս, բայց եկայ: Կամ պէտք է դաս հետս, կամ զէնքերդ պիտի տաս»:

«Գլխուդ վերեւ են կախուած զէնքերս, կրնաս տանիլ»:

Բայց Սերորը կը խնդար: Ես ալ դիտէի, թէ կատակ կ'ընէր:

«Հաստատ կ'ընեմ, պիտի դաս»:

«Դէ՛, ես ինչպէս դամ էս մեռած զրուսեան մէջ: Այս 3-4 ամիս եղաւ, որ ես վրաս զէնք չեմ առեր, փայտը ձեռքիս ման կուղամ»:

...

«Եթէ չդաս՝ զէնքերդ պիտի տանիմ, որ աւելի յանցաւոր ըլլամ»:

Հրացանս ու փամփուշտներս վերցուցին կախած տեղէն, վերցուցին Սարգիսի հրացանն ալ եւ պիտի տանէին: Մնացած էր առաջս խոնջալս:

«Պանչալն ալ ա՛ն», ըսաւ Սերորը Բզդոյին, որ Գուրդէնի կուռն ցախի մէջ էր մտեր: Բզդոն ձեռքը երկնցուց խանչալիս: Կոթը եւ բռնեցի, լատը՝ ան:

«Թողո՛ւր, ըսի, տղայ»: Ապա գտնալով Սերորին՝ ըսի. «Էս խանչալը ինձի փրկելու չէ, կ'արժէ մէկ ուրբի: Ձե՞ որ դու ինքդ տասար Ախլաթ որ կ'ընակցի հայ մը մատնեց ինձ իրեւ թոխաթցի: Հեռաղէր տուին Թոխաթ, այնտեղից բերին փոխարէնս Անդրանիկ անուն

մարդ մը, եւ դու էդ պատմութիւնը ինքդ պատմեցիր ինծի: Հիմա դուք իսկական յեղափոխական, ես ալ թախլիթ յեղափոխական, մէկ խանչա՞լն ալ ինծի շատ կը տեսնես»...

«Բիղդօ, թո՛ղ, թո՛ղ խանչալը Անդրանիկի քով», ըսաւ Սերորը:

«Պէտք է, առէ՛ք», եւ տուի իրենց:

Աւոյի կիներ ըռնեց Սերորի ձեռքը եւ խընդրեց:

«Պարոն, ես կը խնդրեմ քեզինց, մի՛ առնիր Անդրանիկի ղէնքերը, տո՛ւր լուսահոգի Աւոյի խաթեր: Չէ՞ որ ես ալ Տաճատեանի, Մուրատի ժամանակներէն նայեմ եմ բոլորին՝ ինչպէս իմ զաւակներուս, բոլոր յեղափոխականներուն զաւակիս պէս հաց եմ կերցուցեր»:

«Գլուխդ ուտէ քու կերցուցած հացդ», ըսաւ Սերորը բարկանալով:

Հող կանդնած էին Ծ-Յ երիտասարդ սասունցի, կային նաեւ տանտիրոջ թէ՛ համր եւ թէ՛ լեզուով տղաները: Եղօն եւ այդքան երիտասարդ եկան եւ ըսին:

«Անդրանիկ, մենք էդպէս չենք ընդունիր, որ դայ՝ մեր տան մարդը թախէ գնայ: Մենք կամ յետ կ'առնենք թուանքը, կամ մեզնից ալ երկու մարդ կը սպաննէ, կ'երթայ: Հօ էստեղ սարի գլուխը չէ՞»:

«Ոեւօք կեցէք տեղերնիդ, ըսի. նա իրաւունք ունի մեր ղէնքերը առնելու. մենք ընկերներ ենք, էսօր կ'առնէ, վաղը նորէն կուտայ»:

Էդ բոլային եկաւ Կիրարիկայ Չաթօն, դրան առաջը հասկցաւ խնդիրքը եւ ըսաւ:

«Պարոն Սերոր, էդենց բան չեղնի կ'ընես. դուն ու քու Աստուած, երբ պատահեցաւ սարի մը գլուխ, ի՛նչ կ'ուզես ըրէ՛, մեր տան մէջ ինչո՞ւ ըրիր էդ բանը»:

Չաթօն 70 տարեկան էր: Ես վարտիկ չապիկով դուրս եկայ, Չաթոյին ըսի. «Կտրէ՛ ձէնդ»:

Չաթոյի տղան՝ Հայրօն բարկացաւ իր հօր վրայ եւ ըսաւ. «Քու ի՛նչ պէտքն է կը խառնըլիս»:

Սերոր իր ընկերներով գացին Կէլիկուզան: Ես վեր կեցայ, չորերս հագայ: Հայրօն, Չօլօ-Դօնէն, Գէվոյի տղան՝ դռնէն բռնեցին թեւերս եւ կամաց-կամաց կ'երթայինք դիւղ: Մաղրասէն անցանք: Առաջի հովիտէն խմեցի

Չուր: 4-5 օր բերանս հաց դրած չէի. դեռ մօրթի քրտինքը վրաս կը վազէր: Ջուրը խմելուն՝ ուշաթափ եղայ: Հետիս տղերքը գլուխս լուսցին, կուրծքս շփեցին: Մի հինգ բոլակ վերջ՝ նորէն վեր կեցայ: Բարձրացանք վերեւ:

Մաղրասայ դիմաց ծառերի տակ նստած էր Սերոր իր խմբով: Ես բարեւ տուի: «Կեցի՛ր, ըսաւ, մէկտեղ գնանք»: «Տե՛ս, հիւանդ եմ, ըսի, կամաց կամաց կ'երթամ, դուք ալ եկէ՛ք: Ելայ Գէվօքայ կաթը, Սերորը յետեւիցա դրկեր էր հրացանս ու պատրոնաշերտ (փամփուշտակալ) Հասոյի եւ Բարսեղի հետ, ըսելով թէ՛ «կապի՛ր վրադ, մէկտեղ երթանք»: Սերորն ալ հասեր էր մեզ: Ես ըսի. «Այ տղերք, ես ինքզինքս ալ չեմ կրնար տանիլ, ղէնքն ո՛ւր տանիմ»: Հետս դստնուած տղայոց մէկին ըսաւ. «Գաճէ՛ք դեղը (Կէլիկուզան), ըսէ՛ք, Սերոր կուզայ, թո՛ղ տեղ պատրաստեն. բայց չըսէ՛ք, թէ Սերորը Անդրանիկի ղէնքերը առեր է, էսպէս է ըրեր էնպէս է ըրեր: Տես՝ ձենէ առաջ մարդ դացած չէ դեղ, եթէ էդ լուրը հոն ելնի՝ դուք ըսած կ'ըլլաք»:

Չօլօ-Դօնէն գնաց դիւղ՝ տեղ պատրաստելու համար: Երբ կը հասնի Պաչօ-Մարտիրոսի քով, հոն կը գտնուի Կիրարիկոսը: Կ'ըսէ՛ «պարոնն ու Անդրանիկը կուզան, տեղը դրստեցէ՛ք»: Յարութիւնն (Առաքելոց վանքի կուլին սպաննուաւ) ու Թորօն հոն կ'ըլլան, տեղ կը պատրաստեն: Ես 20 քայլ կ'երթայի, կը նըստէի, չէի կրնար քայլել: Նրանք բարձրացան տունը, ես նստայ երէցփոխան Օհանի դուռը:

Մխիթարցի տղայ մը ըսեր էր Թորոյին ու Յարութիւնին, թէ Սերորը Անդրանիկի ու Մարգարի ղէնքերն առաւ: Գիւղի բոլոր ժողովուրդը կ'իմանայ այդ: Յարութիւնի ու Թորոյի ղէնքերն ալ այդ տանն են եղած: Սերորը հրաման կ'ընէ, որ այդ ղէնքերն ալ վերցնեն: Յարութիւնը սարսափելի ուժեղ տղայ էր, մէկ տղայ կը չարտէ մէկ կողմ, մէկն ալ մէկ կողմ: Սերորը կ'ըսէ. «Յարութիւն, ղէնքերդ բեր տեսնեմ»: Յարութիւնը կը տանի ղէնքերը, կը յանձնէ Սերորին:

Այդ բոլային ես ներս մտայ: Յարութիւնը սաստիկ բարկացած էր: Վրէն բարկացայ, ձէնը կտրեց: Նա կ'ըսէր. «Չախմախը մըն ալ ձեռքս անցնի, էլի պիտի ընեմ յեղափոխու-

թիւն, թո՛ղ բերդանկա չըլլայ: Եթէ մարդ եմ, չտխմախլուն չուտ ախալը կ'ընեմ»:

Գիւղի բոլոր գլխաւորները հաւաքուեցան հող եւ խնդրուան Սերոբին, որ տղայոց ղէնքը տայ: Հեղ ձեր գիտնալու գործը չէ՞, բաւ Սերոբը:

Երեկոյան մօտ էր: Մենք չորս ընկերս հասանք իրար, որոշեցինք Դաշտ դնալ: Աշուն էր: Բարձրացանք Պետոյի տան դռմի վերեւ, երանք Մըլիգրան կաժը, որը Մխիթարայ գիմօցն էր: Եւ մեռած դրութեան մէջ էի: Տղերքը բռին. «Դուն մեռա՛՛ մենք կ'երթանք Դաշտ Հրայրի քով»:

«Արթին, բա՛ի, ղէնք չունեցող մարդը կ'ին մը չարմէ: Կ'երթաք, երկու քոռ քիւրդ ձեզ կը բռնէ, կը տանէ Մուշ եւ կ'ըլլաք էջ նահատակ: Եկէք, երթանք Մխիթար, նամակ մը գրենք Սաբոյին, մէկը Մշոյ կոմիտէին, մէկը Հրայրին, մէկը պ. Վարդանին (Տէրկէվանցի, տեղական կոմիտէի անդամ, մեռած 1905-ին բանտի մէջ): Եթէ նրանց համաձայնութիւնն ըլլայ՝ ղէնքերինս անելը, է՛հ ի՞նչ ընենք, դուք ալ կը թողուք, կը հեռանաք»:

Նամակներ գրեցինք վերոյիշեալներուն, նաեւ Դաշտ գացող մեր չորս ընկերներուն, հասկացուցինք եղածները: Նրանք կը կանչեն մեր չորս ընկերները եւ կ'ըսեն. «Մինչեւ ղէնքերը չգարձնէ կնոնց՝ դուք Սասուն չէք դառնար»: Կ'որոշեն, որ Հրայրը դայ Սասուն: Հրայրը կը խոտտանայ: Էդ ատեն քոչերը դացած էին, սարերը դառարկուած էին: Երկու օր կ'անցնէ: Յերբորդ օրը Հրայրը կուգայ Շէնք: Մենք կը գտնուէինք Մխիթար:

* * *

Մշու կոմիտէն եւ Սաբօն կ'իմանան, որ զօրքը պիտի դնայ սարը Սերոբի վրայ: Իսկոյն Դաշտի չորս տղայոց կ'իմացնեն թէ՛ «չո՛ւտ, գնացէք սար, զօրքը դնաց Սերոբի վրայ: Կամ խոյս տուէք, կամ կոռուցէք»:

Չորս ընկերները կը վերցնեն իրենց ղէնքերին եւ ցերեկով կ'ընկնին սարը: Կուգան Հաւատորմի, այնտեղից կուգան սար:

Պալի վերցուցած էր Բըզըրցի եւ Պարգանցի իրեն աշիւրը, Ալի-փաշան 600 զօրք, 100 ձիաւոր: Զօրքի մի մասը կը թողուն Շէնք, Սէմալ, մնացածով կուգան Կէլիկուգան:

Հրայրը, ինչպէս բռնեք, Շէնք կը գտնուէր: Գիւղացիք կը թագցնեն նրան: Եւ հիւանդ պատկած էի, երեք ընկերներս քովս կը գտնուէին: Քովերնիս ղէնք չկար: Եղօն եկաւ, դուռը դարկաւ թէ՛ «տղերք, ելէք, ասկեաք եկաւ»: Եւ դուրս եկայ վարտիկ շապիկով:

Զօրքի առաջը հասեր էր Մանչնայ աղբիւրը: Աւոյի տղայ Մակարը զրկեցի Կէլիկուգան Սերոբի քով ըսելով, թէ չո՛ւտ դուրս ելնի բարձրանայ, զօրքը եկաւ:

Մակարը կը հասնի Հուսէինցիք, կը զրկէ Զօլօ-Դօնէն Սերոբի քով: Զօրքը մեզ աւելի մօտ էր, քան Սերոբին: Մենք ընկերներս սկսեցինք հեռանալ: Յարութիւնը չախմաշլըն վերցուց մնաց Մխիթար՝ ժողովրդի մէջ: Գեղաշէնու մասնիչ Աւելի զօրքի չոր հազած՝ ընկած է զօրքի առաջ: Այդ օրը տղայոց շորերը կը լուան եղեր, այնպէս որ տղաքը տակի շորերնին չեն ունեցեր հազած:

Ալի փաշան կ'ըսէ Պալիին, փոխի Հիւսնի Էֆէնդիին, Մէհէ չաւուշին. «Լաւ մը նայեցէք արեւին. եթէ էդ մարդը գիւղը չգտնուելու ըլլայ, ձեր տեսած արեւը էսօր է»:

Պալիին կ'ըսէ. «Եւ իմացեր եմ հաստատ տեղը. որանից երեք ժամ առաջ ալ գիւղն է եղած»:

Իշխան ձորի տէրտէրը, որ կ'երթայ եղեր Սէմալ, կը բռնեն, մօրուսը կը փետեն: Այդ տէրտէրը խիանցի միւլիւր Քոռ Սլոյի հայ է. այդ պատճառով զօրքը Քոռ Սլոյի խաթեր համար՝ բաց կը թողուն տէրտէրը:

Ամբողջ մասնիչներու ընկերութիւնը, Պալիին ու Հիւսնի Էֆէնդիին, Մէհէ չաւուշն ու Քոռ Սլոն երկու ամիս աշխատեցան Սերոբին ձեռք ձգել: Մշեցի Նաղարը (որը վերջերս Մշոյ Դաշտէն դուրս եկած ատեն բոլոր ընկերներու համաձայնութեամբ սպանուեցաւ մշեցի Սմբատի ձեռքով) Մշոյ կոմիտէի կողմէն Սերոբի քով կ'երթար կուգար: Այդ տղան Հիւսնի Էֆէնդիին ամենամօտ բարեկամն էր: Դեռ մեր մէջ բաժանուած չեղած՝ եւ լսած էի այդ տղի անոր հետ բարեկամ ըլլալը եւ ըսած էի պ. Սերոբին թէ՛ «Ես կասկած ունիմ այդ տղու վրայ»: «Զէ, ըսաւ, էդպէս տղայ չէ: Կոմիտէի կողմէն կ'երթայ կուգայ, նամակ կը տանի կը բերէ, առանց

վախի, որովհետեւ Հիւանի էֆէնդին նրա բարեկամն է»։

Երբ ես գնացի ձէղալորը սպաննելու՝ Հըրայրի պաճառախը (քենեկալ) Յովհաննէս վարժապետ ըսաւ։

— Անդրանիկ, փոլիս Հիւանի էֆէնդին օր մը շատ հարբած ինծի ըսաւ, թէ սասունցի ալսինչ մարդը եկած Գըլընդօ Մահմուտին մատնութիւն ըրած է։

— Էդ ո՞րն է, վարժապետ, հարցրի ես։ Էդ ո՞ր գեղացին մատնութիւն կ'ընէ։

— Է՛հ, վաղ եկուր, ի՞նչ կ'ընես։

— Ախպէ՛ր, ես քեզի չըսի՞ թէ Հիւանի էֆէնդին էսպէս ըսաւ։ Դուն ըսիր, ես ալ կը հարցնեմ, որ՝ դոյշ ըլլանք։

Նա կը կասկածէր եւ չէր ըսեր։ Ես թուղթը ձեռքս կը սպասէի, որ մանրամասն պատմէ, գրեմ, տանիմ Սերորի ձեռքը։ Որ չէր ըսեր, ես խանչալս քաշեցի, վիզը բռնեցի եւ ըսի։

— Կամ կ'ըսես, կամ վիզդ կը կտրեմ. ի՞նչպէս թէ չես ըսեր մատնիչի մը անունը։

— Կեցի՛ր, ըսեմ, կեցի՛ր, կեցի՛ր։

Վիզը թողուցի, սկսաւ պատմել։

— Հիւանի էֆէնդին կ'ըսէ՝ չէնըքցի Կընէ-Լոքոյի տղան՝ Կարապետը եկած է Գըլընթօ Մահմուտի տուն եւ մատնութիւն ըրած է Սերորի վրայ։ Գըլընթօ Մահմուտի տղան ինծի պատմեց, ահա՛ ես էլ քեզի կը պատմեմ։ Բայց բերնէդ չպէտք է ելնէ, ուրիշին չպէտք է ըսես, թէ Հիւանի էֆէնդին ինծի էսպէս ըսաւ։

— Շա՞տ խմած էր Հիւանին։

— Շատ էր խմած։

Ըսածները թղթի վրայ գրի առի։ Մենք մտածեցինք թէ՛ եթէ Հիւանին էդպէս բան մը ըսած ըլլայ, անպատճառ թշնամաբար է, որ մենք էդ տղան սպաննենք։ Շատ մարդու վրայ խելքերնիս կը կտրէր, որ մատնեն, բայց էդ տղու վրայ երբեք կասկած չունէինք։ Հիւանին*) դրա տունը կ'երթար կուզար։ Կարապետի կինը գեղեցիկ էր։ Գիւղացոյցմէ ըսեր էինք, թէ Հիւանի էֆէնդին այդ կնոջը ձեռք էր զարկեր։ Վերջապէս, մենք ոչ մի եզրակացու-

թեան չեկանք։ Յամենայն դէպս, սկսեցինք էդ տղային զուլաշնալ։

Տասը օր չէր անցեր Սերորէն բաժնուելու, երբ թուղթ մը բերին ինծի, խմորով փակցուած, որու վրայ գրուած էր հասցէ ընկերներու ձեռքը։ Կարգացի եւ տեսայ, որ չէնըքցի Լաքոյի տղայի՝ Կարապետի վերաբերմամբ է։ Ինչ որ պատմեց մեզի Յովհաննէս վարժապետը, նոյնն էր գրուած եւ բան մ'ալ աւելի։ Ես նամակ մը գրեցի պ. Սերորին, խնդիրը բացատրեցի եւ զուլացրի Կրպոյէն։ «Ահա կը զրկեմ Մուշէն գրուած նամակը եւ Յովհաննէս վարժապետի պատմածները, կը կտրեմ եւ վիմանամ»։

Սերորը կը պատմէ քանի մը սասունցիներու, թէ Կրպոյն մատնութիւն կ'ընէ։ Բաւոր սասունցիք կ'իմանան։ Օր մը սասունցիք կը վերցնեն Կրպոյն եւ կը բերեն Սերորի քով։ Կրպոյն բոլորովին կ'ուրանայ։

— Ինչո՞ւ չեն ըսեր ուրիշ մարդու մը համար, քեզ համար կ'ըսեն մատնիչ, — կը հարցնէ Սերորը։

— Պարոն, Ատուած վկայ, կը զրպարտեն. չէ՞ որ մարդ բարեկամ ալ կ'ունենայ, թշնամի ալ։

— Ըրած ես թէ չես ըրած, այս անգամ կը ներեմ, — կ'ըսէ Սերորը եւ ալսախոսով կը փախէ հարցը։

Գիւղացիների յայտնի մատնիչ Աւօն ամուսնացած էր Կէլիկուզանցի աղջկան մը հետ։ Կնոջ երեք եղբայրները միշտ լրտես էին եղած Կէլիկուզան Սերորի վրայ եւ լուր կը տանին եղբր Աւէին, ան ալ Հիւանի էֆէնդինին, Ոսլուլին, Մըհմէ չաուշին։ Մշեցի Նազարը կուռէն օր մ'ստալ պ. Սերորի քովն է եղած։ Առաջուց Հիւանիի ձեռքով թունաւորուած ծխախոտ ու պանիր Նազարի հետ զրկուած է Գիւղացիների Աւէի քով։ Գիւղացիների Աւէն ծխախոտ եւ կվայ (պանրի տեսակը) կնոջ եղբայրներից մէկի ձեռքով Սերորին իբրեւ ընծայ կը զրկէ։ «Եթէ հարցնեն ո՞վ է զրկէր, կ'ըսես Աւէի արմու տէր տէնն է զրկէր»։ Ծխախոտը կը քաշեն Սերորը, Զրքօն եւ բուլանլիցի Գէորգը։ Սէրթ ծխախոտ որ ըլլար՝ Սերորը ինքը կը քաշէր։ Ամբողջ մամուր, մինչեւ կուռի ժամանակները՝ օր մ'ստալ, օր մ'ը Կիւանդ անցուցեր էր։ Վերջին օ-

*) Հիւանին շատ լաւ հայերէն գիտէր։

բերը հիանդութիւնը սասակացած է եղեր: Բռւժանրիցի Գէորգը աւելի շատ է հիանդ եղեր, Զրբօն եւս հիանդ է եղեր:

Երբ Մահարը զրկեցի զէսի գեղը լուր տալու թէ զօրքը կուգայ՝ Զօլո-Դօնէն աւելի շուտ վաղ կուտայ, լուր կուտայ Սերորին եւ կը վերադառնայ: Տղերքը դուրս կուգան տնէն, կը սկսին բարձրանալ: Ինքը Սերորը եկեղեցու

մասը արդէն բարձրացած էր եւ զանազան կողմ գնացած:

Բզզօն երեք փամփուշտ վառած՝ ոտքերուն կը դարնուի կ'ընկնի. ձեռքի հրացանը եղած է իմ հրացանս եւ իմ փամփուշտներս: Գիւղի մէջ եղած զիւղացիք կը սկսին փախնել: Կը տեսնեն Բզզօն ընկած եւ հրացանը ձեռքին, բայց չեն համարձակիր հրացանը վերցնելու: Ապա զօրք,

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԵՒ ԻՐ ՏԱՍՆԱՊԵՏՆԵՐԸ

Առաջին շարքը կանգնած՝ Ժախէն. — ՍԵՊՈՒՀ, ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԵՒ ՄՈՒՐԱՏ
Երկրորդ շարքը ծուռնի՝ Ժախէն. — ՊՕՂՈՍ, ԱԻԵՏԻՍ, ԿԱՅՄԱԿ ԱՌԱՔԵԼ ԵՒ ՄՈՒՇԵՂ

յետևը կ'ելլէ: Խալիլ, Հիւսնին եւ Մըհէ չաւուշ ամենեց առաջ կ'ըլլան:

Սերորը կը դառնայ կ'ըսէ. «Տղերք, նա-յեցէ՛ք Երեք զնդակ պիտի դարնեմ»: Երեք զընդակ կը դարնէ՝ մէկուն չի կտիր: Կը պոստան Սերորի յետևից. «Մարաւի, մարաւի, խումբըլաբլա, շար դը քըմ» (մի՛ փախնիր, մի՛ փախնիր, տեղդ նստիր՝ կուռնիք): Տղայոց մի

քիւրդ կուգան, կը սպանեն Բզզօն եւ կը վերցնեն հրացանը:

Մինչեւ էդ օրը Սերորը մեր հրացանները իրեն գլխու վերեւ է կախած ունեցեր. երբեմն զինուորները կ'երթան, հրացանները կը խառնեն եղեր: Սերորը ադոնց վրայ կը բարկանայ եղար. «Ուրեմն, ես հրացաններու տէրերը ողջ ողջ թաղեցի եւ դուք կ'ուրախանա՞ք հրացաններու վրայ: Մինչեւ վերջը էդ հրացանները

ՍԱՍՈՒՆԻ ՏԵՐ ՔԱՋ ՔԱՀԱՆԱՆ

ոչ ոքի չեմ տար, կախուած պիտի մնան»:

Կռուի օրը իւրաքանչիւրը իրեն հրացանը կը վերցնէ: Սերոր կ'ելլէ 4-5 ընկերով Ռաշիկ Սըրքոյի տուն: Սըրքօ կ'ըսէ. «Լուցէ՛ք քէօշը, ծակերուց զարկէ՛ք»: Քէօշըր ռազմական ձեւի շինուած էր: Սերորը կ'ըսէ. «Ներսը լաւ է»:

Զօրքերը եւ քիւրդերը 3-4 տեղի բաժանուելով՝ դիւղը կ'ուզեն պաշարել: Զինուորները 2-2, 3-3 դանազան տեղեր կը հեռանան: Եւ հասեր էի Տաղւորնի: Հրացաններու ձայնը դադարեց եւ զօրքի մի մասը սկսաւ վերադառնալ: Եւ ըսի թէ՛ ժողովրդին, թէ՛ քովիս ընկերներուս. «Տղե՛րք, զօրքը կոտորուեցաւ եւ կը դառնայ յետ»: Կռուը տեւեց 3/4 ժամ: Բռլանըլցի Գէորգին կը սպաննեն Ռէսրէ հովիտի քով: Սեդրակի հրացանը կ'աւրուի, կը մտնի բուլի մը տակ, զօրքերը չեն տեսներ նրան: Մշեցի Փոթիկեան Արամը հրացանը տեղ մը կը պահէ եւ կը փախնի. կը հանդիպի քիւրդի մը, քիւրդի թուրը ձեռքէն կ'առնէ եւ առանց նրան սպաննելու, թուրն ալ կը նետէ ու կը փախնի ինքը: Քիւրդը կ'ելլայ կը վերցնէ թուրը ու կ'երթայ:

Օր մը այդ հրացանը հովիւները գտեր էին եւ բերել տուեր պ. Վահանին: Փոթիկեան Արամը մոռցեր էր պահած տեղը:

Զըքօն եւ Մխօն Պոշոքայ տակը սպանն-

ւած են: Սերորի տղան՝ Յակոբը Ռաշիկու վերեւը սպաննուած է: Սողոն ալ մի ուրիշ տեղ էր դարնուեր: Սերորը առաջ վիրաւորուել էր ոտքէն: Սօսէն վրան կ'երթայ ու կուլայ: Հեռուէն զօրքերն ու քիւրդերը կը նկատեն, որ էդ է Սերորը, զալպերը կը խփեն եւ Սերորը կը սպաննուի: Հասօն ալ հէնց էդ ըրպէն կը դարնուի:

Այդ բոլորը տեւեց, ինչպէս ըսի, 3/4 ժամ: Սերորի դուխը կը կտրեն, Սօսէն կը նստեցնեն ձիու մը վրայ, Սերորի դուխը կը վերցնեն հետեւին ու կը դառնան Մուշ: Սօսէն կը տանին Գեղաշէն: Մատնիչ Աւոյի կինը կ'ըսէ. «Դո՛ւն էիր լուրը բերողը մեզի, Հայաստանը պիտի աղատէիր»: Սօսէն ստացած էր խանչալի երկու փոքրիկ վէրք: Զիւռ իւլարը կուտան մշեցի Նադարին, որ քաշէ, կը տանին Սաադիւղ, Սաադիւղէն Բաղէշ:

* * *

Եւ այդ կռուի ժամանակ առանց զէնքի առաւտուանից քալելով երկու ընկերով հետ, երեկոյեան մօտ հասայ Նոյադղ եւ Սպաղանք: Ընի թէ՛ «կռիւ կայ Սերորի վրայ, շուտ հասէ՛ք»: Հոն կար կանոնաւոր զէնք եւ փամփուշտ: Լուրը յետեւիցս եկաւ, թէ ամէն բան վերջացաւ: Հէնց էն ատենը, երբ հրացաններու ձայնը դադարեց՝ ամէն բան վերջացեր էր:

Սերորի եղբայր Մխոյի կինը այդ ատենները Ախլաթէն եկած էր Սասուն: Նա հաղած էր սասունցի կանանց նման չոր եւ աղատած էր Սերորի փոքրիկ երեխան: Յարութիւնն ու Սեդրակը երեխան չալակեցին բերին Սպաղանք:

Սերորի մնացած ընկերները զանազան տեղեր կը փախնին եւ կ'աղատուին: Փախողները սրբէն կոռուող մարդիկ չէին, նոր 2-3 ամսուան եկած էին Սերորի քով:

Այդ կռուին սպաննուեցան ութը ընկեր եւ վիրաւորուեցաւ թշնամու կողմէն միայն մի զօրք, այն ալ առողջացաւ: Այդ օրը սպաննուան նաեւ Կէլիկուզանի Տէր-Քաջ Ջահանն: Բուռօ պապ Գէվօն: Զօյօ-Դօնէն վիրաւորուած էր թեւէն, վերջը առողջացաւ:

Կէլիկուզանի տաւարն ու ոչխարը տարեր էին թալան:

Այդ օրը ոչ մի սասունցի կռուին չէր մաս-

նաեղած: Չէին հասեր նաև Դաշտի մեր չորս ընկերները:

Եթէ մեր ձեռքը զէնք ըլլար, երբ զօրքերը Մճերնին եկան՝ մենք կը դարնէինք եւ կ'արդէն լինէր զօրքը Սերորի վրայ գնալուն: Զօրքը պիտի կարծէր թէ Սերորը հող է, կոխը հող պիտի ըլլար: Սերորը պիտի հեռանար աղատուէր:

Գատուէին: Բայց բան մը դուրս չեկաւ, որովհետեւ հիւանդ էին: Սերորը կնոջ պատճառաւ չէր ուզեր ման գալ: ուր որ երթար, անպատճառ ամիս, երկուամիս պիտի հոն մնար: Կրօնից ատաջ երկու ու կէս ամիս մնացեր էր Կէլիկուզան: Աժէն մարդ գիտէր նրա հոն ըլլալը:

ՍԵՐՈՐԻ, ՀՐԱՅՐԻ եւ ուրիշ օտը նահատակներու անշուք գերեզմաններուն վրայ (Կէլիկուզան)

չատ կարելի է ընկերներս ալ վախենէին աղատուէին, իսկ եւ հիւանդ ըլլալու պատճառաւ՝ կը սպաննուէին:

Երբ հրացաններու ձայնը ելաւ, Յարութիւնը վերցրեց չափածախըն եւ մնաց ժողովրդի մէջ, իսկ մենք արասաւք թափելով հեռացանք:

Մենք այն հաւատքն ունէինք Սերորի եւ այդ քանի մը կուռող ընկերներու վրայ, որ այդ դիրքերն ունենալով պիտի կուռէին եւ ա-

վերջին ժամանակները Սերորը Սպաղանք եկած էր: Կէլիկուզանի քեաթիւր Կիրակոսը նամակ մը գրած էր, թէ «պարոն, զօրքի, աշխարհի ժամանակ պահեցինք, հիմա երբ էզոնք գընացին, գնացիր, հեռացար, խաղաղը մինա՞կ կ'ուտես»: Նամակին տակը գրեր էր իր ստորագրութիւնը, նաև գիւղի իշխաններու առաջններ:

Գիւղացիք տեղեկութիւն չունէին այդ նամակէն: Էնոնք վերջին ատեն կ'ըսէին. «Ա՛յ տը-

դայ, մենք քեզ ինչ ատեն նամակ գրել տուինք, որ առանց մենե՛ հարցնելու մեր անունները գրեր են նամակիդ տակ»:

Այդ նամակի պատճառով Սերոբը՝ 4 օր Սպաղանք մնալով՝ կը վերադառնայ Կէլիկուզան:

Չանչած չորս օր Սպաղանքէն վերադառնալուց՝ պատահեցաւ այդ ճակատագրական կոխը (1899-ի աշնան):

Այդ նամակի նպատակն էր Սերոբին Կէլիկուզան պահել, որովհետեւ Սպաղանք հեռու ըլլալով, մինչեւ զօրքը հոն հասնէր՝ հարկը մարդ լուր տարած կ'ըլլար Սերոբին: Այդ Կիրակոսը այդ ժամանակ եւ մինչեւ օրս ալ բարեկամ էր փոխա Հիւսնի Էֆէնդիին:

Սերոբի սպաննուելուց 2-3 օր վերջ քիւրդերը կանչեցին եւ բախտ տուին Տալուրցի Սալո-Գասպարը, Փրկուայ տէրտէրը, Դուլէ Ստեփանը եւ Գեամը-Համդէն: Դրանք Տալուրցի իշխաններ են, չորսն ալ փախստական եւ պիտի երթային Կաորնու մոլլային եւ Քոռ Սլոյի քով:

Ես իմացայ այդ լուրը եւ անմիջապէս մարդ գրկեցի թէ՛ «չըլլայ երթաք, ձեզ պիտի ձերբակալեն, տանին»:

Երեքը դացին քիւրդերու քով, իսկ Գեամը-Համդէն չզնաց: Գացողներին ձերբակալեցին եւ տարան Փասուր, Փասուրէն Կինճ: Սալո-Գասպարը, որ Սալիլի հայն է՝ տարան Բաղէշ, իսկ Դուլէ-Ստեփանը եւ տէրտէրը, որ Քոռ Սլոյի հայ են մնացին Կինճ: Սալո-Գասպարը եւ իր տղայ Աւօն բռնուած են Մուրատ Էֆէնդիի հետ: Աւօն փախած է 95-ին Գէորդ Չաւուշի հետ, իսկ Գասպարը փախած է 96-ին:

* * *

Շէնրեցի Հէպօ-Վարդանի տանը կը գտնուէր ծրար մը ճերմակ թոզ, որ պատի ճեղքի մէջ է եղեր: Տան կիներէց մինը կը տանէ Շէնրեցի մեր ընկեր Մանուկին եւ կը հարցնէ՝ «էս ի՞նչ է»: «Ձգիտեմ ի՞նչ է», նա կը տանի Հէպոյին: Քիչ մը լեզուին կը դարնեն. երկուքի ալ լեզունին կ'ուռի, ատամնին կը շարժուի. անմիջապէս թթու ջուր եւ թթու թան կ'ուտեն, կը դարձնեն:

Բոլոր գիւղերը լուր ելաւ, թէ այսինչ տունէն սուրէյմա ելաւ: Այնպիսի թոյն մըն է եղած, որ մարդը մի ժամուան մէջ կը սպաննէ:

Մանուկը այս ինծի մանրամասնութեամբ պատմեց: Երբ մենք յետոյ Կէլիկուզան ընդհանուր ժողով ունեցանք, ես Հէպոյին դադարեցի հարցուցի. «Ո՞ր է քն թոյնը, տո՛ւր ինծի»: Նա ըսաւ. «Գետն եմ ձգեր»: Գիւղացիք հարցրին Վարդանին. «էդ ի՞նչ բան էր, քու տան մէջն ելաւ»: «Վալլա՛հ, ես ալ չգիտեմ»:

Գինթոյի Մահմուտի տղան որ եկաւ, լուր բերաւ թէ՛ «ձախ Անդրանիկ փաշային ալ իր տանայ Սասուրի տունը վառեցինք. թշնամութեամբ ձգեր է մեր տունը, որ բոլորս ալ մեռնինք»:

Բոլորն ալ կը վկայեն որ այս Վարդանը Գինթոյի Մահմուտի լաւ բարեկամն է եղած եւ ամէն անգամ Մուշ գնացած ատեն՝ առանց տեսնուելու չէին բաժնուեր: Նոյնիսկ առեւտրական յարաբերութիւններ ունէին իրար մէջ:

Այս հէնց նոյն Վարդանն է, որ երբ Հրայրը Շէնրեցի մեր ղէնքերը կ'առնէր, խանչալը քաշեց վրաս եւ պահանջեց Սալիլի ճէբէն հանած կնիքները եւ Կէլիկուզանի պայմանագիրը: Այս մասին կը պատմեմ յետոյ:

(Շարունակելի)

ՀԱՅՐԵՆԻԲ
ԱՄՍԱԳԻՐ

HAIRENIK
MONTHLY

13-15 Shawmut Street, Boston, Mass.
U. S. A.

Entered as Second Class Matter January 31, 1923, at the Post Office
at Boston, Massachusetts, under the Act of March 3, 1879.

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ամերիկայի համար

Տարեկան \$5.00
Վեցամսեայ 3.00

Արտասահման

Տարեկան \$5.00
Վեցամսեայ 3.00

«Հայրենիք» Օրաթերթի հետ
միասին

Ամերիկայի համար

Տարեկան 10.00
Վեցամսեայ 5.00

Պատուոմի եւ շրջանի համար
Վեցամսեայ 5.00

Արտասահման

Տարեկան 10.00

SUBSCRIPTION

In U. S. of America

Yearly \$5.00
Six months 3.00

Foreign Rates

Yearly 5.00
Six months 3.00

Hairenik Monthly combined
With Hairenik Daily
In U. S. of America

Yearly 10.00
Six months 5.00

For Boston and Vicinity
Six months 5.00

Foreign Rates

Yearly 10.00

ՍԵՂՐԱԿ ԱԶԱՏԵԱՆ

Ներկայացուցիչ

NEW YORK LIFE

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

141 Milk St., Room 427 Boston, Mass.

TEL. HUBBARD 4900

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0076069

ЦЕНА

III
6238